TÖRTÉNELEM

HERBER • MARTOS • MOSS • TATÁR • TISZA

2

KR. E. 500-TÓL KR. U. 1000-IG

TÖRTÉNELEM

HERBER • MARTOS • MOSS • TATÁR • TISZA

2

KR. E. 500-TÓL KR. U. 1000-IG

Szerzők:

Herber Attila, Martos Ida, Moss László, Tatár Csilla, Tisza László
Szakmailag bírálta:
dr. Sarkady János, tanszékvezető egyetemi tanár dr. Sz. Jónás Ilona, tanszékvezető egyetemi docens
Címlapterv: Varga Tamás A könyvet tervezte: Lengyel János Fotóreprodukció: Fábián Olga
A Soros Alapítvány
és az V. kerületi Önkormányzat támogatásával készült a Print-Tech Kft. gondozásában *Harmadik kiadás*
ISBN 963 04 3380 X

Kiadja a Reáltanoda Alapítvány, 1995

A tankönyv Müvelődésügyi Minisztériumi engedélyszáma:
42.939/1993. VIII.
Műszaki szerkesztő: Lengyel János Szedés: Print-Tech Kft.
Felelős vezető: Tóth István
Nyomás: Kner Nyomda Rt., Gyomaendrőd 1995 Felelős vezető: Papp Lajos vezérigazgató

AZ ANTIK VILÁG A Kr. e. 5. századtól a Kr. e. 3. századig A klasszikus kor Hellászban (Kr. e. 492-338)

A Kr. e. 6. század végére történelmük új szakaszába léptek a legfejlettebb görög poliszok. A félévezredes archaikus kori társadalmi-gazdasági fejlődés megteremtette a demokrácia (népuralom) alapjait.

Kleiszthenész reformja létrehozta a demokrácia alapintézményeit, és a rabszolgák felhasználása az árutermelésben (klasszikus rabszolgaság) lehetővé tette tömegek részvételét a kulturális és politikai életben. A virágkora felé haladó görög poliszvilágnak több mint két évtizedes gigászi küzdelmet kellett vívnia a függetlenségéért egy fiatal állammal, az orientális (keleti) perzsa világbirodalommal, amely a közel-keleti világ örököseként, erőinek összefogójaként kísérelte meg magába olvasztani Hellászt.
A görög-perzsa háborúk a görög világ társadalmi-gazdasági fölényét, a Perzsa Birodalom korlátait bizonyították. Az ókor sem volt a csodák világa. A gazdasági erő nagysága, a technika fejlettsége határozta meg a hadseregek nagyságát, felszereltségét – eredményességét, akárcsak napjainkban. Az erősebb népek, a fejlettebb hadseregek törvényszerűen legyőzték a gyengébbeket, függetlenül attól, kinek az oldalán állt az igazság. Ha a görögök meg tudták védeni szabadságukat, döntő csatákat tudtak nyerni a perzsák felett, ez csak azért történt, mert természetesen ők voltak az erősebbek.
A görög-perzsa háborúk nemcsak Athén felemelkedését készítették elő, a periklészi virágkort, hanem többé-kevésbé ennek elkerülhetetlen következményét, a peloponnészoszi háborút is. Athén flottaépítési programja nemcsak Hellászt mentette meg a perzsa terjeszkedéstől, hanem Athént másodrangú hatalomból igazi nagyhatalommá tette. A flottaépítés mélyreható változásokat hozott Athén belső társadalmi-politikai életében is, a periklészi demokrácia létrejötte elképzelhetetlen lett volna enélkül. A perzsák felett aratott plataiai győzelemtől (Kr. e. 479) a peloponnészoszi háborúig (Kr. e. 431-404) tartó ötven esztendő (pentékontaeteia) Athén és a poliszdemokrácia virágkora. A görög történelemnek ezt a klasszikus korszakát tekintjük át a következőkben.

A keleti görög poliszok a Kr. e. 6. században

A görög-perzsa háborúk (Kr. e. 492-449)

A görögség mindig is szoros kapcsolatban állt a közel-keleti civilizációkkal, sőt a keleti és déli peremterület poliszai igen hamar orientális uralkodók hatalma alá kerültek. Naukratisz a fáraók alattvalója volt, Ciprust pedig Kr. e. 715-ben II. Sarrukinu (Szargon) Asszíriához csatolta. A **Lüd Birodalom** fénykorában – **Kroiszosz uralkodása idején** – Miletoszt kivéve kiterjesztette uralmát a kis-ázsiai poliszokra is.
Az archaikus kori görög gazdasági-társadalmi fejlődésben a kis-ázsiai ión poliszok jártak az élen. Az előnyös keleti kapcsolatok meggyorsították Milétosz, Szamosz, Epheszosz és más poliszok fejlődését. A lüdöktől való függés sem okozott törést **Iónia**

fejlődésében. A városok autonómiája megmaradt. Az idegen uralom adó- és katonai terheit bőven kárpótolták az újonnan megnyílt lehetőségek. Azzal, hogy bekerültek a birodalomba, kitágultak az ión poliszok piacai. **A fejlett lüd pénzgazdálkodás** – itt jelent meg először a történelemben a vert pénz – **segítette Iónia közvetítő kereskedelmét segítette Iónia közvetítő kereskedelmét** 150 km-re feküdtek a lüd fővárostól, Szardeisztől, Naukratisz pedig mintegy 30 km-re Egyiptom akkori központjától, Szaisztól.
A Kr. e. 6. század közepére Iónia poliszaiban is felváltotta az arisztokrácia uralmát a türannisz rendszere.

Egy világbirodalom peremvidékén (Iónia)
A Kr. e. 6. század közepén új, minden korábbinál hatalmasabb birodalom kezdett formálódni a térségben, a **Perzsa Birodalom**. Már a mezopotámiai uralkodóknál is megvolt a világ egésze („a négy világtáj urá”-nak nevezték magukat) feletti uralom igénye, de ezek a törekvések sohasem valósultak meg tökéletesen, a „világbirodalmak” alig terjedtek túl Mezopotámia határain. A perzsák nemcsak átvették és uralkodói ideológiájuk középpontjába állították a „világbirodalom”-eszmét, hanem a feltételeik is sokkal kedvezőbbek voltak a korábbiaknál, hogy meg is valósíthassák azt. A villámgyors perzsa lovasság – a hadsereg alapja
– pusztító nyílzáporaival feltartóztathatatlannak bizonyult, és a térség gazdasági-társadalmi fejlettsége elérte azt a szintet, hogy egyetlen birodalomba szervezhessék.
A birodalomalapító, II. Kürosz (Kr. e. 559-530) Kr. e. 550-ben elfoglalta Ekbatanát, és beolvasztotta a médeket a perzsa államba. Sikertelenül próbálta meg feltartóztatni a perzsa terjeszkedést a fenyegetett államok (Lüdia, az Újbabilóniai Birodalom és Egyiptom) szövetsége. A lüd uralkodó, **Kroiszosz** megszervezte a szövetséget, és 549-ben támadást indított, de 3 év után **állama megsemmisült**. A lüd uralom alatt álló **kis-ázsiai görög poliszok így kerültek perzsa függésbe 546-ban**. 539-ben, az Újbabilóniai Birodalom megdöntésekor a föníciai kereskedővárosok ellenállás nélkül elismerték a perzsa uralmat. Bár a kis-ázsiai ión városok korábban kerültek a Perzsa Birodalomba, hamarosan háttérbe szorultak a birodalmon belül az önként meghódoló, kedvezőbb fekvésű, Föníciával szemben. Fönícia városai 1300-1500 km-re, Iónia 2700 km-re feküdt a birodalom nyugatibb központjától, Szúzától.
II. Kürosz hódító politikáját követte fia, **II. Kambüszész** (Kr. e. 529-522) is. Amikor **(Kr. e. 529-522) is. Amikor ben elfoglalta Egyiptomot**, perzsa uralom alá kerültek az észak-afrikai görög városok, **Küréné és Naukratisz**, valamint az addig egyiptomi hatalom alatt lévő, görögök és föníciaiak lakta **Ciprus** is.

A II. Kambüszész halálát követő súlyos válság csak rövid időre állította meg a perzsa terjeszkedést. **I. Dareiosz** királynak (Kr. e. 522-486) 19 hadjáratot kellett vívnia a részeire szétesett birodalom helyreállítására. A birodalom megreformálása után újjászervezte a hadsereget (**a tízezer „halhatatlan”**), és új hódításokba kezdett.

Dareiosz a kelet-európai síkság déli pusztáin élő, a birodalmat betöréseikkel fenyegető **nomád szkítákat** akarta megbüntetni. Először az Égei-tenger európai oldalán élő és megosztott **thrák** törzseket igázta le, majd 514-513-ban az iónok támogatásával hadjáratot indított ellenük. A szkítákat nem sikerült megtörni, de **az aranyban gazdag Thrákia a part menti görög városokkal együtt perzsa fennhatóság alá került**. Így a Perzsa Birodalom terjeszkedése elérte Hellászt, és Dareioszban egyre érlelődött az elhatározás, hogy e gazdag területet is birodalmához csatolja.

A görög-perzsa ellentétek gazdasági okai

A görög-perzsa ellentéteknek mély gazdasági okai voltak. A Perzsa Birodalom peremén lévő **görög poliszok gazdasági fejlődését gátolta** az orientális birodalom. Kellemetlen vetélytársaik voltak a birodalomban a kivételezett föníciai városok. Epheszoszt Szuzával Dareiosz királyi útja kötötte össze, és a kitűnő aranypénz, a dareikosz elősegítette a bekapcsolódást a birodalom kereskedelmébe. Ám ezekkel az előnyökkel szemben sokkal súlyosabb hátrányok álltak. Dareiosz birodalomszervező intézkedései nyomán e területeknek is évről évre megfelelő nagyságú **pénzadót** kellett fizetni, s ezenkívül egy sor **természetbeni beszolgáltatást** is a királyi udvar, a helytartói udvartartások és a tartományokban állomásozó **perzsa hadsereg** részére.

Súlyos csapást jelentett a perzsa terjeszkedés a térségben **Hellász** számára is. Thrákia birtokbavétele után perzsa ellenőrzés alá kerültek a Hellászt a Fekete-tengerrel összekötő szorosok, **Helléspontosz, Boszporosz**. Ezzel a fekete-tengeri kereskedelemben érdekelt poliszok (Athén, Megara) számára **lezárult a szinte létfontosságú gabonabehozatal útja**. A gazdag Thrákiával való kereskedelem megszűnése csapást jelentett sok polisznak.

A Perzsa Birodalom is arra törekedett, hogy a megszerezhető gazdag területeket meghódítsa, és a fontos kereskedelmi útvonalakat ellenőrzése alá vonja.

A görög-perzsa ellentétek politikai okai

Még mélyebbek voltak a görög-perzsa ellentétek politikai okai. A Kr. e. 6. században a görög világ legfejlettebb részének tartott Iónia akkor került perzsa uralom alá, amikor a **türannisz rövid átmeneti intézményét felválthatta volna** egy szélesebb körű vagy mérsékeltebb **demokrácia (népuralom)**. Iónia lakosságának többsége

az 510-es években a népuralom híve volt. Természetesen az ókeleti állam keretein belül nem működhettek a demokrácia intézményei, a perzsa uralom a számára egyedül elfogadható türannoszok uralmát akarta meghosszabbítani. A hatalmát megőrizni, visszaszerezni akaró **arisztokrácia és a türannoszok joggal számíthattak a Perzsa Birodalom fegyveres támogatására** is a démosszal vívott küzdelmükben. Így a görög poliszokban a türannoszellenesség egyben perzsaellenességet is jelentett.

Az ión felkelés (Kr. e. 500-494)

Kr. e. 500-ban a fokozódó feszültség **Milétoszban** vezetett el a felkelés kirobbanásához, amely hamarosan kiterjedt **egész Ióniára**.

Az 500-as évek végén a türanniszt felváltó demokráciában **Naxosz** felvirágzott. A hatalomból kiszorított oligarchák a milétoszi türannoszhoz, **Arisztagoraszhoz** fordultak segítségért. Ő a perzsa nagykirály hozzájárulásával és jelentős perzsa sereggel indult Naxosz szigete ellen, hogy megszerezze a Perzsa Birodalomnak, természetesen a saját közvetlen kormányzása alatt. A hadjárat – négy hónapi ostrom után – kudarcba fulladt, és Arisztagorasz, joggal tartva a kegyvesztéstől és a felelősségre vonástól, hirtelen fordulattal átállt a függetlenség híveinek táborába. Hatalmáról lemondva, felkelésre szólította fel népét.

A felkelés kezdetben sikereket ért el; elűzték vagy lemészárolták a perzsa helyőrségeket. Arisztagorasz, felmérve a felkelés erőit és számítva a birodalom válaszcsapására, az európai görögökhöz fordult, hogy elnyerje a támogatásukat.

Az európai görögség és az ión felkelés

A **spártaiak**, belátva, hogy egy, a Perzsa Birodalom elleni sikeres hadjárat reménytelen, és mivel a szomszédos Argosszal való állandó ellenségeskedés miatt nem akartak tengeren túli kalandra vállalkozni, elutasították a kérést. **Athén és Eretria** – akiknek életbe vágó érdeke volt a felkelés sikere, a perzsák kiszorítása az Égeikum térségéből, az esetleges súlyos következményeket át nem gondolva – húsz, illetve öt hajót küldtek a felkelők megsegítésére.

Az így megerősödött felkelők a perzsa szatrapa székvárosáig, **Szardeiszig** nyomultak előre. A fellegvár kivételével a várost sikerült is elfoglalniuk (498). A tengerpartra visszatérő **görögöket** azonban **Epheszosznál megverték** az egyesített kis-ázsiai perzsa erők. Ekkor Athén és Eretria visszavonta hajóit. A felkelés így is továbbterjedt, más kis-ázsiai népek és a ciprusi görögök is csatlakoztak hozzá.

Az ión felkelés leverése

A perzsa erőfölény hamarosan érvényesült az ellenállás szétaprózott erőivel szemben. Bár az ión flotta győzött Ciprusnál a föníciaiak felett, a ciprusi görögök egy részének átállása miatt mégis vissza kellett vonulniuk. Arisztagorasz, előre látva a felkelés kudarcát, 497-ben a

thrák partvidékre távozott, ahol azután a helyi törzsekkel vívott csatában életét vesztette.
A felkelés sorsa Milétosznál dőlt el. Kr. e. 495-re ide koncentrálták erőiket a perzsák. Az egyesített ión flotta feladata lett volna a tenger felől biztosítani a város védőit. A túlerőben lévő föníciai-ciprusi-egyiptomi hajóhad **494-ben Ladé szigete mellett** vereséget mért a felbomló, rendezetlen ión flottára.
A ladéi vereség megpecsételte Milétosz és az ión felkelés sorsát is. A város eleste után sorra kerültek perzsa kézre a felkelésben részt vevő kisebb poliszok (494-3). Szamosz kivételével a perzsák az elfoglalt városokat lerombolták, Milétosz megmaradt lakóit a birodalom belsejébe hurcolták. A perzsa megtorlások elől sok kis-ázsiai görög vándorolt el.
Ezzel az elnéptelenedett, lerombolt **Iónia elvesztette** az archaikus kori görög történelemben játszott gazdasági-társadalmi-kulturális **vezető szerepét. A fejlődés súlypontja ettől kezdve áttevődött Hellászra és a nyugati görög területekre (Megalé Hellász – NagyGörögország).**
Bár az a segítség, amit Athén és Eretria nyújtott a felkelőknek, jelentéktelen volt, mégis azt bizonyította a perzsa uralkodó köröknek, hogy tartós uralomra csak akkor rendezkedhetnek be, ha Hellászt leigázzák. Különösen az athéniak tarthattak I. Dareiosz bosszúhadjáratától.
„Uram, ne feledkezz meg az athéniakról! – figyelmeztette egy rabszolga naponként az étkezésnél Dareioszt. Nem is feledkezett meg róluk. Gyorsan folytak a hadjárat előkészületei. Az athéniak sem felejtettek, amikor a színházban Phrünikhosz „Milétosz elfoglalása” című tragédiáját adták elő, a nézőközönség sírásban tört ki.
A görög-perzsa háborúk megindulása

I. Dareiosz hadjáratai Hellász ellen
492-es támadás félsikere
Már az ión felkelés leverését követő évben **– 492 nyarán –** megindult az első **szárazföldi és tengeri hadjárat Hellász ellen**. A perzsa hadsereg **Mardoniosznak**, Dareiosz vejének a vezetése alatt haladt a thrákiai partok mentén. Amikor a flotta a khalkidiké-félszigeti **Athosz hegyfoka körüli viharban** 300 hajóját a legénységével együtt elvesztette, és a **szárazföldi erők is súlyos veszteségeket szenvedtek** a thrák törzsekkel vívott harcokban, **Mardoniosz feladta** a hadjárat további folytatását. Helyőrségeket hagyott hátra a thrákiai partvidéken, és visszavonult. A perzsáknak így is sikerült az ión felkelés idején bizonytalanná vált uralmukat újra megszilárdítaniuk. **I. Alexandrosz makedón király** is elismerte uralmukat.
491-ben I. Dareiosz diplomáciai eszközökkel is **előkészítette** az

újabb hadjáratot. Követei sorra járták a görög poliszokat, és a behódolás jeleként „földet és vizet” követeltek a nagykirály nevében. Sok helyen – különösen a szigetvilágban – sikerrel jártak. Világosan mutatja ez, hogy a megosztott, egymással harcoló görög városállamokat a Perzsa Birodalom hadjáratai sem forrasztották egységbe az orientális támadással szemben. Azok a poliszok, amelyekben az arisztokrácia volt uralmon (Thesszália, Boiótia), a perzsa uralmat választották a válságos pillanatban. De még azokban a poliszokban is, amelyek ellenálltak, sokan ítélték meg úgy, hogy egy olyan világbirodalom van születőben, amely az egész civilizált világot magába fogja olvasztani.
A két vezető állam, **Athén és Spárta** azonban visszautasította a **követeléseket**. A követeket a felháborodott tömeg – a diplomáciai szokásjogot megsértve – Athénban egy szakadékba, Spártában egy kútba dobta, biztatva őket, hogy ott találhatnak földet is meg vizet is.
Marathón – Kr. e. 490.
Athén és Eretria megbüntetésére **490 kora nyarán** indított **I. Dareiosz** hadjáratot. A vezérek, Datisz és Artaphernész, hogy elkerüljék az Athosz-hegyfoki katasztrófa megismétlődését, a **Kükládok szigetei között** hajóztak nyugat felé. A hadtörténészek szerint legfeljebb 25 ezer elitkatonából állhatott az a perzsa expedíciós sereg, amely a kis-ázsiai Kilikiából elindult. A több száz hajóból álló flotta jelentős része a lovakat szállította a hadjárathoz.
A perzsák, miután elfoglalták a Kükládok néhány szigetét, hétnapos ostrom után **lerombolták** Euboia legjelentősebb városát, **Eretriát**. Ez volt az egyetlen város, Athén mellett, amely segítséget nyújtott az ión felkelőknek. Innen a perzsák Attikába hajóztak, és a **széles marathóni síkságon partra szálltak**, hogy kihasználhassák a lovasságukat. Ezt a helyet a perzsákkal visszatérő **volt türannosz, Hippiasz javasolta**. Őt a perzsák azért vitték magukkal, mert Athén kormányzójának szánták, és számítottak az athéni híveire.
A szigetekért vívott harcokban elesettek és a helyőrségekben hátrahagyottak miatt a **partraszállók létszáma mintegy 20 ezer fő lehetett**. Velük szemben állt **Kallimakhosz, az arkhón polemarkhosz és a 10 sztratégosz (hadvezérek) parancsnoksága alatt 10 ezer attikai hoplita**, valamint a Marathónnál hozzájuk csatlakozott **ezer plataiai** gyalogos.
Az arkhón polemarkhosz és a sztratégoszi testület **Miltiadész** azon javaslatát fogadta el, hogy itt, Marathónnál ütközzenek meg a perzsákkal, és ne vonuljanak vissza, ne várjanak a spártaiakra. Miltiadész, a thrákiai Kherszonnészosz volt türannosza, még a szkíta hadjárat idejéből jól ismerte a perzsa hadviselést. Az athéniak olyan állásokat foglaltak el, ahonnan ellenőrizni tudták az Athénba vezető mindkét utat, és a dombok miatt a perzsa lovasság rajtaütésszerű

támadásától sem kellett tartaniuk.
Néhány napig farkasszemet nézett egymással a két hadsereg, majd amikor Miltiadész tudomást szerzett arról, hogy a **perzsa lovasság nincs az állásaiban, döntő támadásra** szánta el magát. A perzsák valószínűleg megkezdték hadseregük egy részének, közte a lovasságnak a behajózását, hogy a Szunion-fokot megkerülve, Athén közvetlen közelében szállhassanak partra, és ott kényszerítsék ki az összecsapást. Ezt a kedvező pillanatot használta ki Miltiadész. Az éj leple alatt a **hoplita phalanxok** futva közelítették meg a perzsa állásokat, így hamarabb került sor a kézitusára, amely a nehézfegyverzetű, hosszú dárdás görögök számára volt kedvezőbb, és ezzel a perzsák nem tudták kihasználni lovasságuk mellett a másik erősségüket, az ellenfeleikre zúdított nyílzáport.
A perzsák súlyos vereséget szenvedtek, de nem semmisült meg a hadseregük. Ezért képesnek tartották magukat arra, hogy Athénnál partra szállva a várost elfoglalják. Felismerte ezt Miltiadész is, és a sereget gyorsított menetben átvezette Attikán Athén alá. Így amikor a **nagykirály flottája megjelent Phaléronnál**, újra **Miltiadész seregével találta szemben magát**. A perzsák meg sem kísérelték a partraszállást, visszahajóztak Ázsiába.
A hérodotoszi hagyomány szerint Marathónnál 6400 perzsa esett el, és csak 192 görög, közöttük Kallimakhosz polemarkhosz is. Röviddel a harc után 2 ezer spártai érkezett Attikába. Miután gratuláltak a győzteseknek, hazatértek.
A marathóni győzelem komoly katonai siker volt, de még ennél is nagyobb volt a lélektani-politikai hatása. A félelmetes perzsa sereg vereséget szenvedett, ez hallatlanul megnövelte a görögök önbizalmát. Azok a görög poliszok, amelyek előzőleg behódoltak Dareiosznak, **Marathón után** újból kinyilvánították függetlenségüket. Ezzel csaknem egyidejűleg lázongásokra került sor Babilóniában és Egyiptomban, a távoli Núbiában pedig felkelés robbant ki.
Hatalmi harc Athénban a 480-as években
Dareiosz halála, **Xerxész uralkodásának kezdeti nehézségei** tízéves felkészülési időt biztosítottak a görögöknek, de ezt a „türelmi időt” csak Athén használta ki. A 480-as évek **Athénban a közélet demokratizálódásának az évtizede**. Éles politikai harc dúlt az **arisztokrata és demokrata csoportok** között.
Az arisztokrata erők a rendkívül népszerű, arisztokrata származású, Spártabarát Miltiadésztől remélték korábbi hatalmuk visszaállítását. Így **Miltiadész bukása** egyben ezeknek a restaurációs (az eredeti állapot visszaállítása) törekvéseknek a bukását is jelentette.
Miltiadész a marathóni győzelem után büntető hadjáratot indított Parosz szigete ellen, amely a perzsákat segítette Athénnal szemben. Sikertelenül próbálta a gazdag szigetet 100 talentum kárpótlás

kifizetésére kényszeríteni. Amikor sebesülten hazatért, **Xanthipposz** vádat emelt ellene, és a népgyűlés súlyos, 50 talentomnyi pénzbírságra ítélte, amit később fia, **Kimón** fizetett meg, mert ő röviddel elítélése után – a hagyomány szerint – az adósok börtönében halt meg (489).

Az ezt követő három évben a démosz, először élve az **osztrakiszmosz** fegyverével, három feltételezett türanniszpárti vezetőt küldött száműzetésbe. Ezek után a közélet főszereplői a demokrácia különböző irányzatait képviselő politikusok maradtak. Közülük is kiemelkedett **Themisztoklész**, a legenergikusabb, legelőrelátóbb politikus. Valószínűleg az ő javaslatára változtatta meg a **487-6-os** arkhóni évben a népgyűlés az arkhónok választásának módját is. Ettől kezdve a **10 phülé 500 jelöltet választott a kilenc arkhóni helyre** és az arkhóni testület jegyzőjének tisztségére. **Közülük sorsolással jelölték ki az arkhónok személyét**, és ezzel meg is szűnt ennek a tisztségnek a kiemelkedő jelentősége, hiszen a sorshúzás véletlene és nem a vezetői alkalmasság, rátermettség döntött. Az így választott arkhónok befolyása a népgyűlésre lecsökkent, hiszen tehetségével, szónoki képességeivel most már bárki maga mellé állíthatta a népgyűlés résztvevőit. Ezzel **megnövekedett** az athéni államon belül a **sztratégoszok jelentősége**, akiket továbbra is a rátermettek közül választottak ki. A sorsolt arkhón polemarkhosz súlya a hadsereg irányításában természetesen jelentéktelenné vált.

A demokratikus intézményrendszer ilyen átalakítása jelezte a **Xanthipposz** képviselte irányzat gyengeségét, amely a **kleiszthenészi rendszer** megőrzésének a híve volt. Ezek után **Xanthipposz osztrakiszmosza a 485-4-es arkhóni évben** nem lehetett váratlan esemény.

Ezt követőn ami megosztotta az athéni politikai életet, és egymással szembeállította a demokrata irányzatokat, az a perzsák elleni felkészülés mikéntje volt.

Arisztеidész , a marathóni sztratégoszok egyike, a 489/8-as év egyik arkhónja köré csoportosultak azok az erők, akik **Athént erős szárazföldi hatalommá** akarták tenni. Természetesen a zeugitész parasztok és földbirtokos arisztokraták a **hoplita hadsereg** fejlesztésétől remélték érdekeik védelmét, gazdaságaik megvédését a perzsa pusztítástól. Hivatkozhattak a nehézfegyverzetű hoplitahadsereg marathóni sikerére. A hoplitahadsereg megerősítése egyben az arisztokrácia politikai befolyását is növelte volna.

Velük szemben **Themisztoklész Athént a térség legjelentősebb tengeri hatalmává akarta tenni**. Ehhez fűződtek a thészek (napszámosok), iparosok és a kereskedők érdekei is, hiszen csak ez biztosíthatta volna számukra hosszabb távon a munkát és a kereskedelmi lehetőségeket. De jól látta Themisztoklész azt is, hogy csak a legerősebb tengeri hatalomként szoríthatják ki a térségből a

Perzsa Birodalmat.
A két irányzat, a két politikus küzdelméből Themisztoklész került ki győztesen. 482-ben **Arisztеidészt osztrakiszmosszal** 10 évre száműzette, és még ebben az évben megszavaztatta a népgyűléssel a flottaépítési programot. A hajóépítés pénzügyi hátterét a nem sokkal korábban feltárt gazdag **laurioni ezüstbányák bérleti díjai** adták, amelyeket eddig szétosztottak a nép között. Ebből pár év alatt **Athén 180, három-evezősoros hajókból (triérész) álló flottát építtetett**, amellyel a legnagyobb görög tengeri hatalommá vált. A második, Korinthosz, mindössze 40 hajóval rendelkezett. A perzsákkal szembeszálló görög flotta felét adták az athéniak. További fölényt jelentett számukra, hogy a **triérészek** kis merülésű, könnyen manőverező **hadihajók** voltak, szemben az ellenfelek részben kereskedelmi hajókból átalakított hadihajóival, részben kevésbé mozgékony három-evezősorosaival.
A görög-perzsa háborúk második szakasza
A perzsák újabb kísérlete – Xerxész hadjárata
Athén flottaépítése a legjobb, legutolsó pillanatban történt, ugyanis már **483 óta** folytak egy minden korábbinál nagyobb, Hellász elleni hadjárat előkészületei. **Xerxész** a kis-ázsiai **Szardeiszben vonta össze legjobb szárazföldi csapatait**, hidat építtetett a Sztrümón folyón és a Hellészpontoszon, a thrák és makedón partvidéken élelmiszerraktárakat létesített. Flottája legénységével és a helyi lakossággal csatornát ásatott az Athosz-félszigeten keresztül, hogy a rossz emlékű hegyfokot ne kelljen hajóinak újból megkerülnie.
A perzsa haderő nagyságát ma **180 000 főre teszik**. A Kis-Ázsiában összevont **flotta 1207 hajóból állt**. Ennek **legjelentősebb részét a föníciaiak jelentették** 300 hadihajóval, Egyiptom, Ciprus és a kis-ázsiai partvidék városai (köztük az ión poliszok) adták a perzsa flotta további részét. **Ezzel az erővel a görögök mintegy 30 000 katonát és 400 hadihajót állíthattak szembe.**
Közben folyt a hadjárat ügyes diplomáciai előkészítése is. A jelentős katonai erőt képviselő **szicíliai görögöket a karthágóiak** – valószínűleg a perzsákkal összehangolt – **támadása kötötte le**. **Jelentős görög államok (Epeirosz, Kréta, Argosz)** perzsabarátságból, félelemből vagy csak közömbösségből részvétlen **semlegességgel** figyelték a perzsák elleni küzdelmet. A **delphoi jóshely** is egyértelműen a **perzsák mellett** kötelezte el magát. Az a Delphoi, amely jóslatában Kroiszosznak még a szembeszállást javasolta, az ión felkelés idején Milétoszt mint „rossz tervek kezdeményezőjét” ítélte el, most vereséggel és pusztulással rémítgetett. Talán inkább ennek a „jövőbe látásnak” köszönhette, hogy Xerxész seregei megkímélték, és nem az istenek beavatkozásának, amint azt a delphoi papok magyarázták.

Az iszthmoszi gyűléstől Thermopülaiig

Spárta és Athén , amikor tudomást szereztek Xerxész hadi készülődéseiről, előzetes tárgyalásra hívták össze mindazoknak a poliszoknak a képviselőit, amelyeknek a támogatására számíthattak a perzsák elleni harcban. A tanács – feltehetőleg a spártaiak vezetésével – az **Iszthmoszon** tartotta a gyűléseit. Ezért kapta az **iszthmoszi szövetség (szümmakhia)** nevet. A spártaiak tárgyaltak – sikertelenül – a megnyerni kívánt területekkel (Argosz, Korküra, Kréta és Szicília).

Az iszthmoszi gyűlés az egyesítendő görög erők fővezérségét a spártaiakra bízta. Ez mutatja Lakedaimón erejét és feltétlen tekintélyét az ellenállásra vállalkozó poliszok között. Spárta rendelkezett a legerősebb szárazföldi hadsereggel, de a szövetségesek ragaszkodtak ahhoz, hogy övé legyen a közös flotta parancsnoksága is, jóllehet csak 10 hajót volt képes kiállítani, míg Athén 180-at a közel 400-ból! Mindenki a spártaiakban bízott.

Ezek után kapkodónak, hozzá nem értőnek tűnik a **spártai hadvezetés**, ha nem tárjuk fel a spártaiak valódi, a háttérben meghúzódó kicsinyes célját, amely a szövetségesek erejét is felhasználva kizárólag csak **Spárta és a Peloponnészosz védelmére szorítkozott**.

A thesszáliaiak azt kérték, hogy nyilvánítsák Thesszáliát is védettnek, és akkor híres lovasságukkal csatlakoznak a szövetségesekhez. Ellenkező esetben kénytelenek a perzsáknak meghódolni. Ezért a szövetséges haderőt – vagy annak egy részét – Észak-Hellász kapujához, a **Tempé-völgybe** indították. A thesszáliai lovasság azonnal csatlakozott is hozzájuk. Pár nap múlva a spártai hadvezetés mégis visszavonta a csapatokat, pedig Xerxész seregei csak a hellészpontoszi átkeléshez készülődtek a kis-ázsiai Abüdoszban. Ezzel máris átengedte – a védelem nélkül hagyott – Thesszáliát a perzsáknak, viszont csatlakozott a szövetségesekhez Phókisz, Thesszália esküdt ellenfele.

Az újabb iszthmoszi gyűlés úgy határozott, hogy **Thermopülainál** kíséreljék meg a perzsák feltartóztatását. A szövetséges flottát az Artemiszion-fokhoz küldték, hogy a szárazföldi csapatokkal együttműködve akadályozza meg a perzsák betörését Közép-Hellászba. A perzsák is szárazföldi csapataik és flottájuk összehangolt bevetésére készültek.

Thermopülai (Kr. e. 480)

Thermopülai különösen kedvező adottságokkal rendelkezett a védelemhez. A tenger és a hegyvonulat között húzódó, az ókorban csak egy kocsiút szélességű szorost röviddel **Xerxész érkezése** előtt szállta meg egy 7-8000 fős sereg a **spártai király, Leónidasz** vezetésével, hogy védőművek kiépítésével itt tartóztassák fel a perzsa sereget. A flotta 271 hajója (ebből 147 volt athéni), a spártai

Eurübiadész vezetésével, az Artemiszion-fokhoz vonult, és megakadályozta a perzsákat abban, hogy csapatokat szállíthassanak Thermopülai védőinek hátába.
Thermopülai védőinek magvát 300 spártai és a velük lévő 3800 perioikosz és helóta alkotta. Leónidasz már az induláskor tisztában volt a rájuk váró sorssal – a hősi halállal. 300 fős spártai seregét olyan férfiakból válogatta ki, akiknek már volt gyermekük, így családjuk nem halt ki a családfő halálával. A spártaiak célja a szövetségesek bizalmának megtartása, megerősítése és **mindenekelőtt időnyerés volt**. Miközben jelképes nagyságú erői harcoltak északon, lázasan folyt a munka, **hogy az Iszthmoszt falakkal eltorlaszolják**. A spártai politika igazi célja az volt, hogy a nehezebben védhető Iszthmosznál vívják meg a döntő ütközetet a perzsákkal, és így akadályozzák meg a betörésüket a Peloponnészoszi-félszigetre. Ez a politika Közép-Hellász, tehát Athén feláldozását is jelentette.
Már két napja folyt az **egyenlőtlen küzdelem** a Thermopülai-szorosban. A hazájukat elszántan védő poliszpolgárok, jobb védőfelszereléseikkel, hosszabb dárdáikkal sikeresen álltak ellen a perzsák meg-megújuló rohamainak, bár a győzelemre vagy az ellenség visszafordítására semmi esélyük sem volt. Xerxész nem tudta bevetni lovasságát, sem bekeríteni csapataival a görögöket. Végül árulás segített a perzsáknak. Amikor egy maliszi görög, Ephialtész, egy hegyi ösvényen Leónidasz csapatai hátába vezette a nagykirály elitcsapatát, az ún. halhatatlanokat, a védők sorsa megpecsételődött. **Leónidasz** látva, hogy bekerítik őket, a görög sereg visszavonulására adott parancsot. Maga azonban a spártaiakkal és az önként velük maradó theszpiaiakkal az **elkerülhetetlen hősi halálig való helytállást választotta**. Valamennyien elestek, de Xerxész mintegy 20 000 katonájával fizetett a szoros bevételéért. A hősök később emelt síremlékén hajdan kőoroszlán hirdette Leónidasz dicsőségét, s külön felirat szólt a spártaiakról:
„Itt fekszünk; vándor, vidd hírül a spártaiaknak:

megcselekedtük, amit megkövetelt a haza.”
Ugyanekkor az Artemiszionnál a görögök háromszor is összecsaptak Xerxész flottájával. A kisebb, semmiképpen sem döntő tengeri ütközetekben a görögök bizonyultak jobbnak. Leónidasz vereségének hírére azonban a hajóhad is azonnal az Iszthmoszhoz akart vonulni, és csak az athéniek kérésére ejtette útjába Szalamiszt. Az athéni hajók parancsnoka, Themisztoklész a visszavonuláskor feliratokat vésetett a tengerszoros sziklafalaira, amelyek a perzsa oldalon harcoló iónokat elpártolásra biztatták.
Szalamisz (Kr. e. 480)
Az athéni népgyűlés, Themisztoklész javaslatára, a város kiürítését

határozta el. A helyzet kilátástalannak tűnt számukra. Marathón után tíz évvel Athén a szárazföldön védtelen volt, hiszen hoplitahadserege helyett flottáját fejlesztette, amely most spártai parancsnokság alatt az Iszthmoszhoz készült. **Athén lakosságát a közeli Szalamisz és Aigina szigetén és Troizénben helyezték el**, a fegyverforgató férfiak a hadihajókra szálltak. A **perzsák** benyomultak Attikába. Elfoglalták Athén fellegvárát, az Akropoliszt, maroknyi önkéntes védőjét lemészárolták, a **várost kifosztották és felgyújtották**.

Miközben az Iszthmoszra visszavont görög sereg a **spártai király, Kleombrotosz**, Leónidasz testvére vezetésével **falat emelve készült a védelemre**, a 378 hajóra kiegészült görög **flotta Szalamisznál horgonyzott**. Eurübiadész kísérletet is tett, hogy a flottát is visszavonja az Iszthmoszhoz, kiszolgáltatva a szigetekre menekült athéniakat és a szigetlakókat a perzsáknak. Csak Themisztoklész határozott fellépése akadályozta meg a flotta elhajózását – kijelentette, amennyiben harc nélkül feladnák Szalamiszt, az athéniak kiválnak az iszthmoszi szövetségből, és a flotta felével, 180 hajójukkal családjukat felvéve nyugaton (Szardíniában) keresnek maguknak új hazát. Amikor már ez is kevésnek látszott a szövetséges flotta visszatartására, az athéni sztratégosz döntő lépésre szánta el magát.

Themisztoklész jól tudta, hogy csak itt, a szűk szalamiszi szorosban van esélye a görög hajóhadnak a győzelemre. A szövetségesek 380 hajójával szemben, amelynek fele kitűnő háromevezősoros hadihajóból állt, a perzsák oldalán Szalamisznál 450-500 hajó vonult fel. Mintegy 670 hajót a hellészpontoszi hajóhídba építettek be az 1207-ből, kb. 100 hajót az Artemiszion-fok körüli harcokban veszítettek el a perzsák. A föníciai, kis-ázsiai görög hajók egy része mély merülésű, nagy raktárterű kereskedelmi hajók voltak, amelyeket csak a hadjáratra alakítottak át hadihajóvá. Így az enyhe számbeli túlsúly kisebb harci értéket takart.

Themisztoklésznek – a spártai hadvezetés ellenére – sikerült kikényszerítenie a döntő ütközetet. Szikinnosz nevű szolgáját Xerxészhez küldte azzal az üzenettel, hogy ha a nagykirály meg akarja semmisíteni az egyesített görög flottát, most kell támadnia, különben a görögök visszavonulnak az Iszthmoszhoz. A perzsa nagykirályt szolgáló flotta számbeli fölénye elbizakodottá tette Xerxészt. Még azon az éjjelen flottája többségét a Szalamisz szigete és Attika közötti szoroshoz rendelte, egy jelentős egységet pedig a Szalamisz és Megara közötti szoroshoz küldött, hogy a menekülő görög hajókat elfoghassa. Ő maga pedig egy partközeli hegyfokon állíttatta fel trónját, hogy személyesen követhesse alattvalói jutalomra vagy büntetésre méltó harcát.

A görögök, amikor látták, hogy bekerítették őket, felkészültek az elkerülhetetlen harcra. A helyet nem ismerő, de magabiztosan támadó,

nehézkes perzsa hajók gyakran egymást is akadályozták, egymásban tettek kárt. **A szűk szalaimiszi tengerszorosban a görög hajóhad viszonylag könnyű és teljesen törvényszerű győzelmet aratott.**
A szalamiszi győzelem elsősorban az athéniak érdeme volt, Themisztoklész politikájának sikere, de nem döntő győzelem. Bár a perzsa flotta megsemmisítő vereséget szenvedett, **Xerxész** sokszoros túlerejű szárazföldi serege teljesen harcképes maradt. A nagykirály mégsem merte vállalni a további harcot. **Seregének döntő részével gyorsan visszatért Kis-Ázsiába.** Döntését erősítette Themisztoklész újabb üzenete: a görögök szalamiszi győzelmük után a hellészpontoszi hajóhíd lerombolására készülnek. A közeledő téli esők és viharok rendkívül megnehezíthették volna visszatérését birodalmába. Xerxész joggal tarthatott attól is, hogy szalamiszi kudarca hatására felkelések robbannak ki a Perzsa Birodalomban, elsősorban Ióniában. A thrák partvidéken perzsaellenes megmozdulásokra került sor, Babilóniából felkelés híre érkezett Xerxészhez. Fővezérét, **Mardonioszt** jelentős sereggel – az iráni elitcsapatok egy részével – **Thesszáliában hagyta telelni**, hogy a következő évben folytathassa a Hellász elleni hadjáratát.
A szalamiszi győzelem (**480.** szeptember) után egy hónappal **a nyugati görögség is döntő vereséget mért Karthágóra**. A szicíliai **Himera mellett Gelón, Szürakúzai és Thérón, Akragasz türannosza** állította meg a karthágóiakat, akik ezek után kénytelenek voltak feladni szicíliai hódításaikat. Ennek a győzelemnek hasonló jelentősége volt, mint a perzsák felett aratottnak Hellászban. Amikor a **Kümé** előtt vívott tengeri csatában **I. Hierón, Gelón utódja legyőzte az etruszkokat (474)**, összeomlott a campaniai etruszk uralom. Megalé Hellász is felszabadult a külső fenyegetettségből.
Plataiai és a Mükalé-hegyfoki csata (Kr. e. 479)
Mardoniosz , miután Thesszáliában áttelelt, 479 nyarán **akadálytalanul benyomult Attikába**. Spártában továbbra is a csak kizárólag a Peloponnészosz védelmét akaró, önző politika uralkodott. Az **athéniaknak** újra **Szalamisz szigetére kellett menekülniük**, városukat másodszor pusztították el a perzsák. Mardoniosz a makedón királyt, I. Alexandroszt küldte az elkeseredett, szövetségesükben csalódott athéniakhoz. A perzsa vezér felajánlotta a békéért és az athéniak szövetségéért, hogy minden kárukat megtéríti, önállóságukat tiszteletben tartja, sőt más görög területeket is átengednek nekik. Amikor ezt a spártaiak megtudták, mindent megígértek az athéniaknak, csak át ne pártoljanak. Erre az athéniak látványosan hitet tettek az iszthmoszi szövetség, a görög ellenállás mellett: „Amíg a nap azon a pályán jár, amelyen most, az athéniak nem fognak kibékülni és szövetkezni a perzsákkal” – felelték Mardoniosz csábító ajánlatára.

A spártaiak viszont, minthogy ezek után biztosak lehettek az athéniak hűségében, tovább folytatták az Iszthmosz elfalazását. Csak akkor indították el a peloponnészoszi haderőt **Pauszaniásznak, a spártai király gyámjának parancsnoksága** alatt Attika felé, amikor már komolyan kellett attól tartaniuk, hogy az athéniak mégis megegyeznek a perzsákkal. **Mardoniosz a számára kedvezőbb Boiótiába vonult vissza.** A két hadsereg **Plataia város mellett** került szembe. A döntő ütközetben a spártaiak a perzsákat (itt esett el Mardoniosz is), az athéniak a perzsákkal szövetséges görögöket verték meg, majd közösen elfoglalták a perzsák táborát is, jelentős zsákmányt szerezve. Körülbelül ugyanebben az időben a görögök egy másik nagy győzelmet is arattak a perzsák felett: az ión partokhoz áthajózott **görög flotta Leotükhidasz spártai király és Xanthipposz athéni sztratégosz vezetésével a kis-ázsiai Mükalé-hegyfoknál megsemmisítette** a perzsák még meglévő utolsó **hajóraját**. A vereség hírére Iónia és Aiolis ismét elszakadt a Perzsa Birodalomtól.

Az athéni nagyhatalom kiépítése

A perzsák felett aratott győzelem még nem jelentette a békét is. A kis-ázsiai görögök a perzsák szomszédságában éltek, így állandó veszélyben voltak a perzsáktól, akik nem voltak hajlandók elismerni vereségüket. **Kr. e. 478-ban a spártai Pauszaniász** a szövetséges flotta élén **felszabadította Ciprus egy részét** és **Büzantiont** a perzsa uralom alól. Ám a hellén parancsnokokkal olyan zsarnokian bánt, hogy azok az athéni részleg vezérét, Ariszteidészt kérték fel a parancsnokság átvételére. A spártai kormány visszahívta a kompromittált Pauszaniászt, és másik vezért küldtek helyette, de a tengeri főparancsnokság már Athén kezében maradt.

A déloszi szövetség

Athén Kr. e. 478-77-ben újabb perzsaellenes szövetséget szervezett meg, amelyben a nagyobb államok (pl. Leszbosz, Khiosz, Szamosz) katonákat adtak és hadihajókat szereltek fel, a kisebbek pénzbeli hozzájárulást fizettek be évente a szövetség pénztárába. A főparancsnoki és kincstárosi tisztség mindenkor az athéniak kezében volt. Kincstárként a Délosz szigetén lévő Apollón-templom szolgált, s ugyanitt ülésezett a szövetség gyűlése, amelyben minden tagállamnak egy szavazata volt. Kezdetben 100, majd 200, később már 400 város vagy sziget volt a tagja a déloszi szövetségnek.

A déloszi szövetség tagállamai formálisan egyenjogúak voltak, a valóságban azonban kezdettől fogva Athén játszotta a vezető szerepet, hiszen a közös hajóhadnak több mint a felét Athén háromszáz triérésze képezte. Az, hogy a hajóhaddal alig rendelkező Spárta kezéből Athén vette át a tengeri hegemóniát, természetes volt, és nem is sértette igazán a lakedaimon kormányzat érdekeit. Annál inkább törekedett Spárta szárazföldi vezető szerepét állandósítani.

Megpróbálták megakadályozni, hogy Athént és kikötőjét, Peiraeiust fallal körülvegyék. Arra hivatkoztak, hogy egy esetleges újabb perzsa támadás alkalmával az ellenség számára a falak erődként szolgálhatnak. Egy észak-görögországi polisz, Larissza belügyeibe való beavatkozással a spártaiak érdekszférája bővült volna. Az athéniakat ekkor Themisztoklész arra bíztatta, hogy gyújtsák fel a Pagaszi-öbölben lévő peloponnészoszi szövetség hajóit. A déloszi szövetségben a perzsák elleni háború athéni vezetői, Ariszteidész (akit Themisztoklész javaslatára visszahívtak a száműzetésből) és Themisztoklész játszottak vezető szerepet. A szalamiszi győző csillaga azonban hamarosan leáldozott.
A perzsa háborúk után kiéleződő hatalmi harcban, amely Athén és Spárta között folyt, Themisztoklész következetesen szervezte a Spárta elleni koalíciót. Ebben a harcban – egyes források szerint – még a perzsákkal való szövetkezés is tervei között szerepelt.
Amikor **Athénban a Kr. e. 470-es években megerősödött Kimón perzsaellenes pártja**, Themisztoklészt osztrakiszmosszal száműzték, és távollétében hazaárulás vádjával halálra ítélték. Themisztoklész kalandos úton Ázsiába menekült, ahol I. Artaxerszész nagykirály Magnészia szatrapájává tette. Uralma határozottan javára vált a magnésziai görögöknek. Amikor azonban Artaxerszész felszólította, hogy vonuljon vele hadba Kimón ellen, hogy ne kelljen saját honfitársai ellen harcolni, a hagyomány szerint öngyilkos lett. Tetemét állítólag a hazaárulást kimondó tilalom ellenére titokban hazavitték Athénba, és ott temették el. Ariszteidész vagy négy évvel élte túl Themisztoklész bukását, de nem ő, hanem **Kimón volt** ebben az időben **a legtekintélyesebb athéni államférfi**.
Kimón, aki a déloszi tengeri szövetség fenntartásában és kiterjesztésében több mint 15 éven át a főszerepet játszotta, a marathóni csata győztesének, Miltiadésznek volt a fia. **Élete céljának a Kis-Ázsiában még fenyegető perzsa veszély megszüntetését tartotta.** Kimón Ariszteidész sztratégosztársa volt a tengeri szövetség megalapításakor. Az apjára kirótt bírság megrendítette anyagi helyzetét, s ez csak akkor szilárdult meg, amikor féltestvérét Athén talán leggazdagabb embere, Kalliász vette feleségül.
Először Thrákiában győzte le a még ott tartózkodó perzsa egységeket, majd Kisázsiába áthajózva mért megsemmisítő vereséget a perzsákra. A kettős diadalt a föníciai flotta nyolcvan hajójának megsemmisítése koronázta meg.
A perzsa veszély megszűntével a déloszi szövetség is elvesztette eredeti rendeltetését. Ennek ellenére ezt Athén – ha kellett – fegyveres erővel is fenntartotta. Ilyen eset volt pl., amikor Thaszosz nem akart osztozni Athénnal a thrák tengerpart természeti kincseinek a kiaknázásában, és Kr. e. 465-ben hátat fordított a szövetségnek.

Kimón flottája azonnal megsemmisítette a thaszoszi hajóhad egy részét, hosszú ostrom után Thaszosz várát is bevették, falait lerombolták, megmaradt hajóit elkobozták, és lakóit súlyos pénzbüntetés fizetésére kötelezték.
Spárta azt ígérte a segítségért hozzá forduló szigetlakóknak, hogy seregeivel betör Attikába, és így elvonja majd az athéniakat az ostromtól. Erre azonban nem kerülhetett sor, mert **Kr. e. 464 nyarán egy** nagy erejű **földrengés szinte romokba döntötte Spártát**, és az a veszély is fennállt, hogy a helóták és a spártaiak által leigázott messzéniaiak elnyomóik ellen fordulnak. Arkhidamosz spártai király lélekjelenléte (a katasztrófa sújtotta városban azonnal fegyverbe szólította a férfiakat) a helóták támadásától ugyan megmentette Spártát, de a felkelő messzéniaiakkal évekig nem boldogult a spártai haderő. Ez volt az ún. harmadik messzéniai háború. Ezért Spárta Athénhez fordult segítségért. Kimónnak sikerült is megszavaztatnia a népgyűléssel Spárta megsegítését, és maga állt a Messzéniába vonuló sereg élére. A háború azonban hosszasan elhúzódott. A spártaiak pedig nem minden alap nélkül féltek attól, hogy az attikai katonák demokratikus gondolatai meghallgatásra találnak katonáik között, és így szégyenszemre hazaküldték az athéni sereget azzal, hogy nincs szükség rájuk. Ez a sértő eljárás megpecsételte a Spárta-barát Kimón sorsát, akit Kr. e. 461-ben osztrakiszmosszal száműztek.
A perzsa háborúk hatásai
Hadszervezet
A perzsa háborúk alatti zavaros években az athéni demokrácia intézményei csak akadozva működhettek, hiszen a különböző helyeken lévő lakosság összehívása lehetetlen volt. **A nép bizalmát élvező sztratégoszok szava volt a döntő. Megnőtt viszont az areioszpagosz tekintélye**, amely viszonylag kis létszámával könnyen összehívható volt. Mivel arkhonok csak a legmagasabb vagyoni osztályba tartozók lehettek (és a volt arkhonokból állt az Arész-dombi tanács, más néven areioszpagosz), befolyásuk növekedése **egy időre megakadályozta a további demokratizálódás lehetőségét**. Éppen ezért, amikor a Themisztoklész bukása után egy időre meggyengült **radikális demokrata irányzat** újra megerősödött, először is **az areioszpagosz ellen fordult**. A démosz egyik vezető alakja, **Ephialtész**, aki csak névrokona a thermopülai árulónak, például egymás után fogta perbe az Arész-dombi tanács tagjait visszaélésekért. **Periklész** pedig rendszeresítette a héliaiai esküdtbírái számára a napidíjakat, ami szintén növelte a demokraták népszerűségét. A perzsa háborúk nemcsak a nagyhatalmi pozíciót teremtették meg Athén számára, hanem erősebbé tették a demokratizálódási folyamatot is.
A régi, arisztokratikus Athén hadereje a nehézfegyverzetű gyalogság, a hoplita sereg volt. A hoplita saját költségén szerezte be felszerelését,

és gondoskodott saját maga és esetleg a kísérő rabszolgák ellátásáról. Nyilvánvaló, hogy ez a sereg a vagyonosabb polgárokból, főként az arisztokratákból és a módosabb parasztbirtokosokból állott. Amíg ennek a rétegnek a feladata és kötelessége volt a hadviselés, addig az ő érdekeikhez igazodott az állam belpolitikája is. De megváltozott a helyzet akkor, amikor Athén tengeri hatalommá alakult át. Ezzel kezdett háttérbe szorulni a szárazföldi sereg jelentősége, és egyre inkább előtérbe került a flotta és legénysége. Ez utóbbi pedig már az alacsonyabb, a szegényebb néprétegekből került ki. Így aztán a tengeri hatalommá való átalakulás következménye a haderő demokratizálódása lett.
Az athéni demokrácia kibontakozása csak még jobban elmélyítette az arisztokratikus Spártával szemben fennálló ellentéteket.

Külpolitika
Kimón bukása után az irányítást kézbe vevő demokraták első külpolitikai lépése a Spárta ellenségeivel, Argosszal és Thesszáliával való szövetkezés volt. Majd a Korinthoszi-öböl kijáratát foglalták el, így erősen korlátozták a spártaiak mozgásszabadságát, és összeütközésbe kerültek Korinthosszal is. Az viszont az athéniak számára is egyértelmű volt, hogy a korinthosziak a peloponnészoszi szövetség segítségével előbb-utóbb fegyveres támadással reagálnak majd Athén lépésére. Mégis, az attikaiak erőinek nem kis részét egy másik front kötötte le, ez pedig Egyiptom volt.
Egyiptomban felkelés tört ki a perzsa uralom ellen , melynek támogatására felkérték Athént is. Az athéniak nem tudtak ellenállni a csábító lehetőségnek, amit az egyiptomi kereskedelemnek a föníciaiaktól való elragadása jelenthetett számukra. Így aztán **Kr. e. 459-ben a Ciprus körül tartózkodó kétszáz athéni és szövetséges hajó a Nílus-torkolatba evezett, végzett az ott állomásozó perzsa flottával, majd Memphis egy részét is megszállta**. De az ún. fehér fal erődben maradt perzsákat nem tudták legyőzni, ez évekre lekötötte az athéni fegyveres erők egy részét.
Az 5. század athéni külpolitikájára ez a kétfrontos harc volt jellemző, melyet Athén váltakozó szerencsével folytatott hol a perzsák, hol pedig Spárta és szövetségesei ellen. De a győzelmeket Athén jól ki tudta használni, és az 5. század közepére a tengeri szövetség mellett az Iszthmosztól a Thermopülaiig kiterjedt szárazföldi területek álltak az attikaiak mellett, s hajóhaduk a Nílus-delta ura is volt.
hajóhaduk a Nílus-delta ura is volt.
ben jött létre, mely szerint a perzsáknak olyan távolságban kellett tartani magukat a Hellén (Égei)-tengertől, amilyet egy nap alatt egy ló befutott, s hadihajóval nem mehettek túl Thrákia partvidékén.
A Spártával folyó háborúskodást egy harminc évre szóló (Kr. e.

446-445-ben kötött) béke zárta le. Ennek értelmében Athén kiürítette a megszállva tartott peloponnészoszi területeket.

A klasszikus kor gazdasága

Mind a déloszi, mind a peloponnészoszi szövetség kölcsönösen elismerte a békekötés idején meglévő területek feletti jogát, és biztosította a két szövetség államainak az egymás kikötőiben való szabad kereskedést is.

Periklész békekorszaka (Kr. e. 462-431)

A perzsa háború győzelmekkel záruló szakasza és a peloponnészoszi háború kitörése közé eső periódus a Kr. e. 5. századi Athén történelmének virágkora, amelyet az ókori történet Periklész kora néven tart számon.
A perzsa háborúk után a görög poliszokban a gazdaság dinamikusan fejlődött, a kor legjelentősebb gazdasági központja Athén lett.

Mezőgazdaság

A klasszikus kor mezőgazdaságának szerszámait a késő archaikus korig elért technikai vívmányok határozták meg. A földművelésben a Kr. e. 5-4. századi haladás a következő: a másodévenként ugaron hagyott gabonaföldekbe kerti növényeket vetettek, vagy áttértek a háromnyomásos gazdálkodásra (őszi, tavaszi gabona, ugar); gondosan megfigyelték az időjárást, kiterjesztették az öntözést, a belterjes művelési ágak előretörtek. A gabona életszükséglet volt, a görög anyaország száraz nyarai azonban nem kedveztek kiterjedtebb termesztésének.
Így gabonából Athén 2/3 részben behozatalra szorult, elsősorban a Fekete-tenger vidékéről. Az olajbogyó és a szőlő azonban mindenütt megtermett. Az olívaolaj, amelyet főzésre és világításra használtak, Athén egyik fontos kiviteli cikke volt. Híresek voltak az Égeiszigetekről származó borok is. Termeltek gyümölcsöt (fügét), zöldséget (borsó, hagyma, káposzta, lencse és fokhagyma), virágot, amelyet koszorúnak viseltek, valamint fontos volt a méz, amely az egyetlen édesítőszer volt a Mediterraneumban. Természetesen a halászat és az állattenyésztés is elterjedt. Szép számban tartottak juhot és kecskét. A szamarat és az öszvért teherhordásra tenyésztették, a disznót a húsáért.
A gazdálkodás kisparaszti birtokokon folyt, amely nem tette lehetővé nagy létszámban a rabszolgák foglalkoztatását.

Ipar és kereskedelem

A gazdaságon belül azonban az ipari termelés volt a meghatározó. Az athéni kisüzemekben készített fémipari termékek, bőráruk, gyönyörű

kerámiák a világ minden részébe eljutottak. Az iparban is az archaikus kor vívmányai terjedtek el. Több technikai találmányt eredményezett a művészet, építészet és hadügy fejlődése. Pl. Kallimakhosz szobrász feltalálta a futófúrót, csiga, hengerkerék, kisebb daruféle segítette a hajók rakodását.

Az ipari nyersanyag kitermelése – agyag, márvány, ezüst, ércek és egyéb – a bányákban nagyszámú munkaerőt igényelt. Az ezüstbányákban sok ezer rabszolga mellett nagyszámú szabad munkaerő is dolgozott.

A kereskedelem az élenjáró poliszokban kétségtelenül a legnagyobb lendülettel fejlődé gazdasági ág a klasszikus korban. Az athéni hajótulajdonos hajója általában a tavasz elején szállt tengerre hazai áruval (márvány, kerámia, fémtárgyak, olaj, bor) megrakodva. Rakományából mindenütt eladott, ahol tudott, s új árut vett fel, amin igyekezett nyereséggel túladni. Végül lehetőleg gabonával, szárított hallal, hajóépítő fával és egyéb, Athénban keresett importáruval tért meg ősz végén **Peiraieuszba**. **Itt árubörze (deigma) szolgált az üzletkötések helyéül**, a kikötő bejáratánál lévő gabonaraktárakból láthatták el magukat készlettel a kifutó hajók. A kereskedőhajók űrtartalma elérte a 300 tonnát, sebességükből napi 140-150 kilométeres útra telt. A kikötőnegyed tele volt fogadókkal, kocsmákkal s különböző, árusok számára szolgáló üzlethelyiségekkel. **A piacfelügyelők (agoranomoszok) ügyeltek a kikötő rendjére, ellenőrizték a mérlegeket**, a vámbérlő társaságok emberei szedték be a 2%-os be- és kiviteli vámot. A jól kiépített rakpartok, a hullámtörő gátak, a kikötői oszlopcsarnokok, a személyszállító hajók jól elkülönített mólói – így festett az 5-6. századi Meditermaeum legnagyobb kikötője. Nehezebb volt a helyzete a gyengén karbantartott szárazföldi utakon közlekedő kereskedőknek, akik a szomszédos poliszok termékeit hozták az athéni agorára (piacra), amelynek rendje ugyanolyan jól szervezett volt, mint a kikötőé.

A pénz legtöbb helyen ezüstből volt – Spártában vasból, és az egyes érméket eredetileg a bennük foglalt ezüst súlya szerint nevezték. De ez korszakonként változott, és változóak voltak a súlyegységek is az egyes városállamokban.

Egy athéni talentum mai értéke kb. 150 000 Ft. A mina és a talentum csak számolási egység volt, mint érme nem létezett.

A korszak végére jelentős uzsora- és kereskedelmi tőke is **felhalmozódott**. A pénzmegőrzés és -átutalások intézése a bankárok dolga volt (a pénzváltó helyeket **trapezáknak** nevezték). De kölcsönzéssel a jámbor hívők ajándékaiból meggazdagodott szentélyek is foglalkoztak.

A klasszikus kor társadalma

Jogilag az attikai lakosság három csoportba tartozott. A nagyszámú

rabszolga főleg hadifoglyokból került ki, de volt olyan is, akit pénzért vettek. Helyzetüket meghatározta a jognélküliség és az a tény, hogy gazdájuk tulajdonát képezték. Az attikai törvények viszonylag emberséges rendelkezései mellett is a rabszolga inkább tárgynak, mint személynek minősült. Jellemző helyzetükre, hogy Athénben azonos munkáért rabszolga és szabad azonos bérezést kapott. Persze rabszolgája keresetével a gazda rendelkezett. Athénban a rabszolgákat elsősorban nehéz fizikai munkára alkalmazták, és nagyobb részük a bányákba került, de voltak köztük olyanok is, akik a kézműiparban dolgoztak. Itt gazdájuk úgy tette őket érdekeltté a termelésben, hogy keresetük egy részét megtarthatták, amivel később megválthatták magukat, sőt esetleg műhelyt is vásárolhattak. Különösen kedvező helyzetben voltak az állami rabszolgák, akik rendőrként, írnokként, tanítóként vagy küldöncként dolgoztak. Ők viszonylag könnyen megkereshették a felszabadításukhoz szükséges pénzösszeget. Persze nem minden rabszolga volt ilyen irigylésre méltó helyzetben. Az átlagrabszolga sorsa a szakadatlan munka volt, és éppen csak a létfenntartáshoz szükséges juttatásban volt része. Ez a kor tehát a klasszikus árutermelő rabszolgaság ideje, amikor a rabszolga munkája szerves részét képezte a termelésnek, de a meghatározó még mindig a szabadok munkája volt.
A termelők másik fontos rétege a **metoikoszok** csoportja volt. Ezek a bevándorolt szabad idegenek politikai jogokkal nem rendelkezhettek, s földbirtokot sem vásárolhattak, de a demokrácia biztosította gazdasági tevékenységüket. A város mértékletesen adóztatta őket, és válságos helyzetben természetesen katonai szolgálatra kötelezte a metoikoszokat. Az athéni népgyűlés idegennek, azaz metoikosznak is adományozhatott polgárjogot, de ez csak rendkívül ritkán, főleg erősebb politikai megrázkódtatások idején fordulhatott elő.
A teljes jogú athéni polgárok közéleti szereplése a tizenhetedik életévüktől kezdődött, mert ekkor hivatalosan bevezették őket apjuk démoszának listájára, és megkezdték kétéves katonai szolgálatukat. Politikai szereplésük húsz éves koruk után kezdődött. **Kr. e. 451-ben Periklész** egy **új polgárjogi törvényt** terjesztett elő. E szerint azok számítottak teljes jogú polgároknak, akiknek mindkét szülője is a város polgára volt. Ők rendelkeztek politikai jogokkal az athéni demokráciában. Választók és választhatók voltak. Harmincéves koruktól különböző tisztségeket viselhettek. Hadkötelezettségük hatvanéves korukban szűnt meg. A közéleti funkciót betöltő polgár napidíjat kapott, hogy a politikában való részvétele ne jelentsen számára megélhetési gondokat.
A demokrácia (népuralom) érvényesülésének ez a foka egyedülálló az ókor történetében. Nézzük meg, milyen volt ez az alkotmány, mely számos reform után, Szolóntól Kleiszthenészen keresztül Periklészig

alakulva megkapta végső formáját?

A klasszikus kor államszervezete

A klasszikus athéni demokrácia tiszta formájában mindössze ötvennyolc évig állt fenn (Kr. e. 462-404), bár alapvető intézményei már Kr. e. 508-ban készen álltak.

Az államhatalom legfőbb szerve a **népgyűlés (ekklészia)** volt. **Ez döntött az állam minden kül- és belpolitikai kérdésében, ellenőrizte az összes állami hivatalt, ez töltötte be a legfelső bíróság funkcióját.** Az athéni népgyűlés színhelyén, a Pnüxön mindössze 6500 férőhely volt a Kr. e. 5. században, vagyis a kb. 30-40 000 athéni polgár többsége egyszerűen nem fért be a népgyűlésre. Az is igaz, hogy az Attika távolabbi vidékein lakó földművesek igen ritkán utaztak csupán azért Athénba, hogy a népgyűlésen részt vegyenek. Ezért aztán a népgyűlés állandó résztvevői főleg a városi szegények voltak. A valamennyi athéni polgárt a politikai döntésekbe közvetlenül bevonó ekklészia összehívása időnként történhetett csak meg; a részvétel ui. a periklészi aranykorban nem (csak 403-2 után) járt napidíjjal, és így a munkájukból élő kisemberek ritkán voltak népgyűlésbe hívhatók.

Az egyes népgyűlések közötti időben az ügyeket az ötszázak tanácsa (bulé) intézte, amely minden munkanapon összeült, és a népgyűlésnek tartozott felelősséggel. **Feladata volt**

az ekklészia számára a **napirendet és a határozati javaslatokat előkészíteni**, gondoskodott a határozatok végrehajtásáról. Az ötszázak tanácsába minden phülé ötven-ötven képviselőt küldött. Az év egy tizedén (prütaneia) keresztül egy phülé ötven tanácstagja állandó szolgálatban volt, élén a naponta sorsolt elnökkel, az episztatésszal. Ezek voltak a prütaniszok.

A legfelső bírói szerv az esküdtszék (héliaia) volt, amelynek hatezer tagját (minden phüléből hatszázat) egy évre választották sorsolással. Ezek tanácsokra osztva üléseztek. **Ők foglalkoztak a fellebbezési ügyekkel, megvizsgálták** a leendő **tisztségviselők alkalmasságát, ítéletet hoztak politikai perekben** (hazaárulás, az államrend megdöntésének terve stb.). Tevékenységük roppant bonyolult volt, mivel a törvények nem voltak egységes gyűjteményben összefoglalva, ennek szükségességére csak a század végén jöttek rá. A bíróság előtt bárki vádat emelhetett, de személyesen kellett képviselnie a vádat, és személyesen kellett védekezni is. Ez a kötelezettség a hivatalos beszédíróknak igencsak kedvezett, mert nem minden athéni volt megáldva szónoki tehetséggel.

A már említett, **Kr. e. 462-ben** hozott **reformok** alakították így az államszervezet működését. Ekkor ugyanis Periklész és Ephilatész javaslatára minden politikai döntést az ötszázak tanácsára (buléra), az esküdtbíróságra (héliaia) és a népgyűlésre (ekklészia) ruháztak. Ezzel

félreállították az Arész-dombi tanácsot (areioszpagoszt), amelynek hatáskörében csak kisebb, családjogi ügyek maradtak meg.
Athén nagy tekintélyű hivatali vezetőit, az **arkhónokat** a Kr. e. 5. század elején még csak az első két vagyoni osztályból lehetett választani (az ötszázmérősökből és a háromszázmérősökből). Kr. e. 457-től a kétszázmérősökből is, de a negyedik vagyoni osztályhoz tartozó thészekből (napszámosokból) hivatalosan sosem, bár a gyakorlatban néha megtörtént. Kr. e. 487-től a tíz arkhónt babszemmel sorsolták. Így aztán teljesen a véletlen döntötte el, hogy ki tölt be egy-egy hivatalt. Alkalmasságukat az esküdtbíróság vizsgálta, s ez a következőképpen zajlott: megkérdezték tőlük, kik a szüleik, a nagyszülők is athéni polgárok voltak-e, milyen állami kultuszban vettek részt, voltak-e valamilyen hadjáratban, és rendesen fizetik-e az adójukat. A filozófus Szókratész írta, hogy „őrültség babszemsorsolással választani az állam vezetőit, amikor sem a kormányost, sem a fuvolást, sem az ácsot, sem pedig más mesterembert nem akarna senki babszemekkel kiválasztani, noha az ilyenekben jóval kisebb kárt okoznak a tévedések, mint az államügyekben”. Ezért aztán megnőtt a választás útján betöltött hivatalok becsülete. Ilyen volt például a **kincstárnok (tamiász)** hivatala, akit a népgyűlés kézfelemeléssel választott a vagyonosabb polgárok közül, hiszen a kincstárnok saját vagyonával felelt az esetleges hivatali visszaélésekért. Egyazon tisztséget egy polgár csak egyszer viselhetett életében (bulé-tag is csak kétszer lehetett), ami a demokrácia szempontjából nem kívánatos személyi hatalom kifejlődésének állta útját.
Sorsolták a műszaki és gazdasági szolgálatot teljesítő hivatalokat. Ide tartoztak a kikötők és hajógyárak gondnokai, a piacfelügyelők, az írnokok és a belső rend fenntartására felügyelő testület, amelyek gondoskodtak az utcák tisztaságáról, a középületek karbantartásáról, a piaci forgalom szabályainak betartásáról, a mértékek és súlyok ellenőrzéséről. Kiváltságos helyzetben voltak a katonai parancsnokok – az egyes phülék hoplitáit vezető tíz **taxiarkhosz** vagy az ezer lovas parancsnokságán osztozó két **hipparkhosz** -, mert őket többször is újraválaszthatta a phülé, szemben a többi hivatali állással, amelyet egyazon polgár csak egyszer viselhetett életében és megbízatása csak egy évre szólt.
A legnagyobb tekintélye a tíz, egy évre választott **sztratégosznak** (hadvezérnek) volt. Ezt a hivatalt választás útján lehetett betölteni, és a nép bizalmát élvező sztratégoszt nyílt szavazással évről évre újraválaszthatták. Periklész Kr. e. 455 után ötször, majd folyamatosan Kr. e. 444-től 429-ig volt sztratégosz Athénban, és jelentős szerepe volt az athéni nagyhatalom kiteljesedésében.
Periklész

„Periklész tekintélyének titka elismert erkölcsi és szellemi fölényében rejlett, továbbá abban, hogy a legteljesebb mértékben megvesztegethetetlennek bizonyult, s bár a tömeget szabadsága korlátozása nélkül kormányozta, nem a tömeg irányította őt, hanem inkább ő a tömeget.” *(Thuküdidész)*
Kr. e. 495 körül született egy előkelő athéni családban. Rokonságban állt Kleiszthenésszel, az athéni demokrácia megteremtőjével. Politikai vezető szerepét nemcsak annak köszönhette, hogy olyan hosszan viselte a sztratégoszi tisztséget, hanem annak is, hogy mint szónok és politikus, egészen ritka képességekkel bírt. Periklészt nem tekinthetjük államfőnek, de rendelkezett olyan tekintéllyel és befolyással, hogy a többség majdnem mindig az ő javaslatait fogadta el.
Azzal érdemelte ki a nép bizalmát, hogy a nép érdekeit szolgálta. Biztosította a politikai jogok gyakorlásának anyagi feltételeit úgy, hogy az esküdtek számára bevezette a napi 2 obulus fizetést, ilyen összeget keresett ugyanannyi idő alatt a munkás vagy a kézműves. A katonai szolgálatért fizetett térítést a békeidőkre is kiterjesztette. Természetesen ez a szolgálatban állókra, pl. a flotta őrhajóira vonatkozott. A színházlátogatásért is napidíjat fizetett, hogy az előadásokat szegény polgárok is látogathassák. Gondoskodott arról, hogy a nagy kiadásokkal járó költségek – hajók felszerelése, színházi játékok anyagi támogatása, ünnepségek rendezése – a gazdagokra háruljanak. Ezek voltak az ún. leitúrgiák. A közpénzekkel való gazdálkodást szigorúan ellenőrizte.
A gazdasági életet felélénkítette az a nagyszabású építkezés, amely Athénben kezdődött. A hadvezéri hivatalon kívül ugyanis volt még Periklésznek egy meglehetősen szerénynek tűnő állami megbízatása is, amelyre többször is megválasztatta magát. Ő volt az athéni közmunkák felügyelője. Ebben a minőségében adott megbízást azokra az építkezésekre, amelyeknek megmaradt romjai mind a mai napig Athén legnagyobb büszkeségei.
Periklész második felesége, Aszpaszia, milétoszi származású volt. Így gyermekük nem rendelkezhetett polgárjoggal. Periklész mindent megtett, hogy Aszpasziát elfogadtassa az athéniakkal. Sokan tisztelték Periklész feleségét, szépsége, okossága és közéleti szereplése miatt, ami nem volt jellemző a kor athéni asszonyaira. Periklész ellenfelei azonban kihasználták Aszpaszia idegen származását, erkölcstelenséggel vádolták, és azt állították, hogy rossz útra viszi az athéni nőket. A hagyomány úgy tartja, hogy Periklész csak azzal tudta megmenteni a feleségét, hogy könnyezve kérte az esküdtbírákat, ejtsék el a vádat.
Közéleti szereplésével ellentétben állt magatartásának és jellemének arisztokratikus méltósága. Fölényes nyugalmából semmi sem tudta kimozdítani. „Egyszer egyik ellensége a nyilvánosság előtt szidalmazta

Periklészt, de ő, mintha mi sem történt volna, nyugodtan folytatta tovább munkáját. Támadója azonban nem hagyott neki nyugtot egész nap, sőt még késő este hazamenet is elkísérte, és útközben folyton szidalmazta. Amikor aztán végre házának kapuja elé értek, odaszólt Periklész egyik szolgájának: vegyen egy fáklyát és kísérje haza az embert, nehogy még valami baja essék útközben." *(Plutarkhosz: Periklész életrajza)*
Élete vége felé tört ki a peloponnészoszi háború. A háborútól és a járványtól megtört város az eseményekért Periklészt is okolta. Egy időre el is mozdították a vezető posztról, majd visszahívták, de ő is a pestis áldozatául esett, és Kr. e. 429-ben meghalt.

A peloponnészoszi háború (Kr. e. 431-404)

„E háború során olyan szenvedések sújtották Hellaszt, mint még soha máskor ennyi idő alatt. Soha ennyi várost még el nem foglaltak, fel nem dúltak…, soha még ennyi embert otthonából ki nem űztek, le nem gyilkoltak, kit a háború folyamán, kit a polgári meghasonulás miatt,… olyan dolgok, amelyekről korábban csak hallomásból vagy szóbeszédből tudott az ember, s amelyeket csak ritkán igazolt tapasztalás, most egyszerre elvesztették hihetetlen voltukat…" *(Thuküdidész)*
A peleponnészoszi háború valóban lényegesen különbözött minden eddigi, a görög poliszok között megszokott összecsapástól. Huzamosabb ideig tartott, s **történelmi jelentősége jóval nagyobb volt, mint a korábbi harcoké**. A 27 évig tartó erőpróbába a görög világ csaknem valamennyi állama belekeveredett – sőt, még a perzsák birodalma is -, tehát a korabeli hellén világ méreteihez képest szinte egyetemes jellegűvé szélesedett. A háború következményei egyaránt végzetesen súlyosak mind a legyőzöttekre, mind a győztesekre nézve. Az összecsapás a poliszrendszer válságát jelezte, és a problémáit utána sem tudta megoldani egyetlen polisz sem.

A peloponnészoszi háború előzményei

A háború okai

Az okok első és legfontosabb csoportja természetesen a két szövetség és vezető államaik (Athén és Spárta) közötti ellentétekhez köthető. A gondok egyik része gazdasági jellegű volt. A Kr. e. 5. században csupán két város törekedhetett arra, hogy a hellének gazdasági életében vezető szerepet töltsön be. Az egyik Korinthosz volt, mely város a görögség talán legfőbb kereskedelmi csomópontján, az Iszthmoszon feküdt. Ezzel kézben tudta tartani a Peloponnészoszra irányuló kereskedelmet, sőt a nyugati görögséggel folytatott kereskedelemből is jelentősen gazdagodott. A másik gazdasági „nagyhatalom" Athén volt, mely a közép-görögországi terjeszkedések

után egyre több szövetségesre tett szert Megalé Hellaszban és Szicíliában is.
Mindez Korinthosz érdekeit veszélyeztette, s mivel a város a peloponnészoszi szövetség tagja – sőt Spárta és Thébai után legjelentősebb városa – volt, számított szövetségeseire. Akár fegyveres összecsapással is hajlandó volt érdekeit megvédeni, és Spárta, politikai tekintélyének megőrzése végett kénytelen volt támogatni ezt a célt. Ez volt tehát a gazdasági ellentét, mely a szövetségek összecsapásához vezetett.
Ez volt tehát a gazdasági ellentét, mely a szövetségesek összecsapásához vezetett.
Az okok másik része – a két koalíció között – **politikai jellegű volt**. Azt már láthattuk korábban, hogy a két vezető város (Athén és Spárta) társadalmi és politikai jellemzői alapvetően különböztek. Spárta szövetségesei – főként Théba – attól féltek, hogy Athén szárazföldön is terjeszkedni akar, s ennek érdekében felhasználja a peloponnészoszi szövetség államaiban a politikából kirekesztett népelemeket. A másik konfliktus lehetőségét az jelentette, hogy az Athénben és a déloszi szövetség államaiban élő arisztokrata csoportok Spártától és szövetségeseitől várták a segítséget politikai pozícióik erősítéséhez.
A két tábort tehát nemcsak gazdasági érdekeik különbözősége, hanem az ebből adódó kölcsönös félelmek is szembeállították egymással. Ezek voltak a háború kirobbanásának legfontosabb általános okai.
Az ellentétek másik frontja Athén és a déloszi szövetségesek között húzódott. A „központosító” törekvések, az „athéni birodalom” kiépítése természetesen ingataggá tették a déloszi szövetséget, és Spárta számára később kedvező lehetőségeket teremtettek a peloponnészoszi háborúban. Spárta élt is ezzel, s többször próbálta az ellenfél poliszait egymás ellen uszítani.
Az okok harmadik csoportját az **Athénen belüli ellentétekben** szokás keresni. A demokrácia ellenzéke Periklészt okolta a háború „kiprovokálásával”. Szerintük a sztratégosz megrendülő helyzetét igyekezett menteni, amikor külső sikereket próbált elérni.
Látható tehát, hogy sok ellentét sodorta az összeütközés felé a hellén poliszokat, s a harcok kirobbanásához csak a megfelelő alkalom kellett. Mindez már a közvetlen előzmények közé tartozik.

A közvetlen előzmények

A háború kitörését elősegítő közvetlen előzmények közül **3 eseményt** fontos kiemelni. Az első konfliktus Kr. e. 435-ben következett be **Epidamnosz** városa miatt. A gazdag kereskedővárosban belső viszály tört ki a demokraták és az arisztokraták között. Utóbbiak Korküra szigetére menekültek, s tőle – mint anyavárostól – kértek segítséget. A demokraták viszont, mivel előre látták, hogy az összecsapás elkerülhetetlen, Korinthoszhoz fordultak, mely meg is ígérte, hogy

katonailag támogatni fogja őket. A harc változó sikerrel folyt, ezért a korküraiak szövetséges után néztek, s választásuk Athénra esett. Bár a városnak a 445-ös béke miatt nem lett volna szabad beavatkoznia, gazdasági érdekei mást diktáltak. Még az sem érdekelte őket, hogy ebben az esetben az arisztokratákat támogatják. A Kr. e. 433-as összecsapásban a korküraiak legyőzték a megerősített korinthoszi hajóhadat.

A másik összetűzés egy korinthoszi gyarmatváros, a Khalkidiké-félszigeten épült **Poteidaia** miatt robbant ki. A város és anyavárosa közötti kapcsolat annyit jelentett, hogy Korinthosz minden évben elküldte megbízottait Poteidaiába, hogy részt vegyenek a város kormányzásában. A gondot az jelentette, hogy Poteidaia a déloszi szövetségbe tartozott, anyavárosa viszont a peloponnészosziba. Athén az „epidauroszi konfliktus" után azt követelte, hogy a poteidaiaiak távolítsák el a korinthoszi tisztviselőket, továbbá rombolják le a tenger felé néző városfalakat. A város erre kilépett a déloszi szövetségből más khalkidikéi városokkal együtt. A korinthosziak spártai segédcsapatokkal siettek a „felkelés" támogatására, az athéniak pedig flottájukkal blokád alá fogták Kr. e. 432-ben Poteidaiát. Ez jelentette tehát a második katonai összetűzést Athén és Korinthosz között.

A peloponnészoszi háború harmadik közvetlen előzménye Athén és **Megara** konfliktusa volt. Már korábban is voltak súrlódások a két szomszéd között (területi viták, Attikából szökött rabszolgák befogadása), s ez a pillanatnyi feszült helyzetben oda vezetett, hogy Kr. e. 432-ben az athéni népgyűlés megtiltotta a megaraiakkal való kereskedést Attika területén, sőt a déloszi szövetség valamennyi kikötőjében. Ez az intézkedés nemcsak a megaraiak gazdasági életét sújtotta, hanem a Kr. e. 445-ös békeszerződést is felrúgta, melyben a szabad kereskedést rögzítették.

Látható tehát, hogy Athén mindhárom konfliktusban „kezdeményező" volt. Ezért írhatta Thuküdidész a peloponnészoszi háború okait összefoglalva: „Meggyőződésem szerint a legigazibb ok, amelyről azonban a legkevesebbet beszéltek, az volt, hogy az athéniak hatalmának növekedése aggódást keltett a lakedaimóniakban, és ezzel a háború megkezdésére kényszerítették őket." S valóban, Korinthosz követelésére **Spárta** összehívta a peloponnészoszi városok gyűlését, mely **ultimátumot küldött** Athénnak. A követelések sok pontja elfogadhatatlan volt az athéniak számára. Száműzniük kellett volna a Külón-féle összeesküvők (Kr. e. 6. sz.) lemészárlóinak leszármazottait, mely Periklészt is érintette, hiszen leányágon az Alkmeónida nemzetségből származott. Athénnek vissza kellett volna adnia a „hellének függetlenségét", vagyis fel kellett volna osztania a nagyhatalom alapját jelentő déloszi szövetséget. Természetesen Periklész visszautasította a megalázó ultimátumot, s ezzel

megkezdődött a peloponnészoszi háború.

Haditervek, lehetőségek

A szemben álló felek katonai ereje nagyjából egyenlő volt, a hadseregek összetétele azonban jelentősen különbözött. Az athéniak szárazföldi haderejéről így ír Thuküdidész Periklész beszédében: „… tizenháromezer nehézfegyverzetű gyalogosuk van, az őrségekre és bástyákra kiállított tizenhatezer gyalogost nem számítva… A lovasok számát a lovas íjászokkal együtt ezerhétszázban állapította meg, az íjászokét (gyalogosok) ezerhatszázban…” A peloponnészosziak szárazföldi serege ennek körülbelül egyharmadával volt nagyobb, és a negyvenezres gyalogság egy részét a híres spártai phalanx alkotta. Szárazföldi hátrányát Athén a tengeren tudta ellensúlyozni, háromszázhárom evezősből álló flottája kétszeres túlerőt jelentett. A várost emellett bizakodással tölthette el remek védhetősége. A „hosszú falak”, Themisztoklész erődítménye és a „phaléroni fal” szinte bevehetetlenné tették. Ráadásul anyagi erőforrásai is kedvezőbbek voltak, „hiszen a szövetségesektől fizetett hozzájárulás címén évenként hatszáz talentum folyik be rendszeresen a város kincstárába, az egyéb jövedelmeket nem számítva – de még ezen felül is hatezer talentumnyi vert pénzt őriznek a fellegvárban”. Emellett óriási arany- és ezüstkincsei voltak elhelyezve templomainak kincstáraiban.

Ezek a lehetőségek egyértelműen megszabták a haditerveket is. **A spártaiak elsősorban szárazföldön** szerettek volna kicsikarni döntést, és minél gyorsabban, hiszen tartalékaik végesek voltak, s szövetségesük többnyire földművelőkből álló katonaságát is csak rövid időre lehetett igénybe venni. **Periklész** taktikája egészében más volt: kitérni a szárazföldi ütközetek elől, biztonságos városokban elhelyezni a lakosságot, **flottával pusztítani a Peloponnészoszifélszigetet**. A szinte kimeríthetetlen erőforrások miatt nyugodtan be lehet rendezkedni egy hosszan tartó háborúra. A harcok kezdetén tehát nem véletlenül volt Athén a bizakodóbb.

A peloponnészoszi háború (Kr. e. 431-404)

A háború első szakasza

A harcok első szakaszát arkhidamoszi háborúnak szokták nevezni. Az első tíz esztendőt felölelő szakasz (431-422) az idős spártai királyról, Arkhidamoszról kapta nevét, aki az első három szárazföldi támadást vezette.

Periklész évei (Kr. e. 431-429)

A háború azzal kezdődött, hogy a Spártával szövetséges thébaiak Kr. e. 431-ben megrohanták Plataiait, ugyanennek az évnek tavaszán pedig Arkhidamosz spártai király betört Attika területére. Periklész azonban érvényesítette védekező taktikáját. A városfalak mögé húzódott, kitért az ütközet elől, amire a peloponnészosziak szerették volna

kényszeríteni. A spártaiak ellenállás nélkül pusztították a lakatlan falusi házakat, vetéseket, szőlőskerteket, de Athén falai előtt kénytelenek voltak letáborozni, sőt hosszú tétlenség után hazavonulni. Eközben azonban az athéni flotta – Periklész vezényletével – folyamatosan dúlta Peloponnészosz partjait, bevette Megarát és Aiginát, s lezárta a kikötőket.
Kr. e. 430 tavaszán megismétlődött a spártaiak betörése. **Athén** tovább folytatta bevált taktikáját, és pusztán **védekezéssel** ismét **megtörte az ellenség lendületét**. A bemenekült falusi lakosság miatt túlzsúfolt Athénba valószínűleg Egyiptomból, veszedelmes ragályt hurcoltak be. Az ismeretlen betegség – amit általában **pestisként** emlegetnek – a lakosság közel egyharmadát elragadta.
A dögvész a pusztítás mellett erkölcsi lazulást eredményezett, sőt éreztette hatását a politika területén is. Az arisztokraták azzal támadták Periklészt, hogy pénzt sikkasztott. Bíróság elé állították, a népgyűlés pedig megfosztotta sztratégoszi tisztségétől. Később ugyan hatálytalanították a határozatot, és ismét az állam élére állították,**hatálytalanították a határozatot, és ismét az állam élére állították, ben áldozatul esett a járványnak**.
Kleón évei (Kr. e. 428-422)
Periklész halála után megindultak Athénban a belpolitikai küzdelmek. Ezt lehetővé tette az is, hogy Spárta óvatosan visszavonta katonáit a járvány sújtotta területekről. A belpolitikában két csoport alakult ki. Az egyik élén Nikiasz állt, az előkelő származású nagyrabszolgatartó. Ő a megfontolt külpolitikát képviselte, hasonlóan Periklészhez. Óvatosságát sokszor gyávaságnak hitték. Mögötte álltak az arisztokraták és a parasztság jelentős része, kik minél hamarabb szerettek volna hozzájutni földjeikhez.
A másik csoport élén **Kleón** állt, a meggazdagodott bőrcserzőműhely-tulajdonos. Ő a szélsőségesen háborúpárti külpolitikát képviselte. Mögötte álltak az athéni polgárok tönkrement (lumpenproletár) vagy legkevésbé gazdag rétegei, akik a hódításban látták megélhetésük fő forrását.
A két csoport közül **Periklész halála után Kleóné érvényesült**, s ez meghatározta a külpolitikát is. A háború tovább folytatódott Athén aktív részvételével, változó sikerekkel, de egyre nagyobb brutalitással.
Kr. e. 427-ben kétévi ostrom után a spártaiak bevették **Plataiait**, Athén szövetségesét. A győzelem után azokat, akiket nem öltek meg a harcok során – a görög jog hadi normái ellenére -, a fogságban kivégezték. Athén azért nem tudott segíteni, mert egy másik szövetségesével volt elfoglalva. **Mütilénében** (Leszbosz szigetén) ugyanis Athén-ellenes felkelés robbant ki, s a város bejelentette, hogy kilép a déloszi szövetségből. A felkelést leverték, és Kleón elfogadtatta a népgyűléssel azt a határozatot, miszerint elrettentés céljából

végezzék ki az egész férfilakosságot. A döntést már másnap érvénytelenítették, de a főbűnösöket (kb. 1000 embert) így is halálra ítélték. A szigetet törölték az önálló szövetségesek sorából, az életben hagyottakkal váltságdíjat fizettettek, a kiválasztott földterületeket pedig átengedték az athéni telepeseknek.
Az ezt követő években úgy tűnt, Athén javára billen a mérleg nyelve.
Demoszthenész Szicíliába indított hadjáratot, és ezért **Pülosz** közelében támaszpontot épített ki. A sziklaerőd ellen Spárta azonnal szárazföldi és flottacsapatokat küldött. A spártai egységek egy része Pülosszal szemben, Sphakteira szigetén állomásozott, az athéni flotta azonban elzárta az összeköttetést, és kb. 400 hoplita a szigeten rekedt. **A spártaiak békét ajánlottak**, vagyis mindkét fél megtarthatta volna az ellenőrzése alatt álló területeket. Kleón javaslatára az athéni népgyűlés elutasította a kedvező békefeltételeket. A Kr. e. 425. év tehát nem hozott békét, de egyelőre győzelmet sem, hiszen a spártaiak kitartottak a szigeten. Mindez belső feszültségeket eredményezett Athénban. Kleón Nikiaszt vádolta tehetetlenséggel, erre azonban a népgyűlés őt küldte ki a probléma megoldására. Kleón és sztratégosztársa, Démoszthenész győzelmet arattak, sikerült megadásra kényszeríteniük a spártaiakat.
Kleón egyedül igyekezett kihasználni a győzelmeket. Egységesítette a pénzt és a mértékegységeket a szövetség területén, s emellett a háborús kiadások növekedésére hivatkozva felemelte a szövetségesek hozzájárulását. Az 1460 talentumos összeg majd háromszorosa volt a korábbiaknak. Az athéniak megnyerése végett két obulusról háromra emelte az esküdtbíróságok napidíját, az inflációra hivatkozva.
Kr. e. 424-ben már változott a helyzet. **A további harcok északra helyeződtek át**, mert **Braszidasz spártai hadvezér**, átvonulván a görög területen, ostromolni kezdte az itt lévő városokat. Segítségére volt ebben Perdikkasz makedón király is, sőt a városok jelentős része harc nélkül átpártolt Braszidaszhoz. A legsúlyosabb veszteséget **Amphipolisz** elvesztése jelentette Athénnak. Ez a vereség emlékezetes maradt Thuküdidész görög történetíró számára is, hiszen – ekkor még sztratégoszként – neki kellett volna flottájával megvédenie a várost. A kudarc miatt száműzetésbe küldték.
A következő évben már újra athéni sereg menetelt Amphipolisz felé Kleón vezetésével. Az összecsapásban a spártaiak győztek, de mindkét hadvezér elesett (Braszidasz is). Ezzel a háborús politika képviselői eltűntek a színről, ami megkönnyítette a békekötés lehetőségét. A felek kölcsönös kimerültsége előbb rövid fegyverszünethez vezetett, majd Kr. e. 421-ben a békét is megkötötték.

Az átmeneti békeévek (Kr. e. 421-415)

A Nikiasz féle béke (Kr. e. 421)

A békekötést Nikiaszról nevezték el, aki már korábban is a „békepárt” vezetője volt, s most is főszerepet játszott a tárgyalásokban. A szerződés 50 évre szólt. A status quót (eredeti állapot) rögzítették, vagyis a 10 évvel korábbi területi viszonyok visszaállítását. Ezzel a háború kitörésének okait nem sikerült megszüntetniük, sőt nagyon sok vitás kérdés maradt.

A béke tehát már megkötésekor is csak „átmeneti” lehetett. Mindkét szövetségben sokaknak jól jövedelmezett a háború, a katonák és hadvezérek tehát folytatni szerették volna.

Spárta szövetségesei (főleg Korinthosz) elnéptelenedett a hosszú, de eredménytelen harcok miatt. Ezek után az ötven évre kötött béke valóban csak pár esztendeig tarthatott.

Alkibiadész

A béke időszakának kezdetén Athén politikáját négy férfi befolyásolta. **Nikiasz** és **Démoszthenész** már a háború első szakaszában is részt vettek, **Hüperbolosz**, a népszónok és **Alkibiadész** pedig most jelent meg igazán a színen. Míg a békepárt élén továbbra is Nikiasz állt, addig az újabb háború híveinek vezetője egyre inkább a nép kedvenceként gyors politikai karriert befutó Alkibiadész lett. Kr. e. 420-ban harminc évesen sztratégosszá választották, és megkezdhette politikai tevékenységét. Alkibiadész számára valóban idegen volt a korábbi „poliszerkölcs”. Állandóan váltogatta politikai meggyőződését, a demokráciát bizalmas baráti körben „általánosan elismert butaságnak” minősítette, ez azonban nem gátolta őt abban, hogy politikai pályafutását a demokrácia híveként kezdje meg.

A fegyveres béke évei

Athén belpolitikáját tehát Kr. e. 419-től **Alkibiadész irányította** elsősorban, méghozzá igen aktívan. Diplomáciája eredményeképpen több polisz csatlakozott az athéni szövetséghez. Mindez 418-ban konfliktushoz vezetett, melyben győztek a spártaiak. A vereség majdnem Alkibiadész bukását jelentette, hiszen 417-ben cserépszavazással akartak dönteni sorsáról. Ő azonban összefogott Nikiasszal, és a két tábor szavazatai alapján Hüperboloszt száműzték Athénból.

A békeidőszak leghírhedtebb akciója **Mélosz szigetének megbüntetése** volt. A semleges sziget nem volt hajlandó csatlakozni az athéni szövetséghez. Athén ezt nem engedhette, hiszen ezzel gyengeségének adta volna tanújelét. Kr. e. 416-ban megkezdődött az ostrom, s a győztesek a mélosziakat feltétlen megadásra kényszerítették. A férfilakosságot kiirtották, a nőket és gyerekeket pedig eladták rabszolgának.

A folyamatos összeütközések, erőpróbák teljesen elmérgesítették a két szövetség viszonyát. Kr. e. 416-ra a bizonytalan béke felborulását már bármi előidézhette.

A peloponnészoszi háború II. szakasza

A szicíliai hadjárat (Kr. e. 416-413)

A hadjárat okait vizsgálva a következőket állapíthatjuk meg:

Athén már a peloponnészoszi háború első szakaszában is meg-megjelent Szicíliában, azonban próbálkozásai sikertelenek voltak. A Kr. e. 416-ban induló vállalkozás ürügyét Szegeszta szicíliai város adta, mely segítségül hívta Athént Szelimosz és Szürakúsza ellen. A hadjáratot nemcsak Alkibiadész támogatta lelkesen, hanem az athéni társadalom jelentős csoportjai is. A fokozatosan lumpenproletariátussá váló városi nép napidíjakat, munka nélküli életet remélt a zsákmánytól. Az iparosoknak és kereskedőknek a kivitel miatt volt fontos a terület megszerzése. A parasztság sem tiltakozott a tengeren túl zajló háború ellen. Egyedül Nikiasz és csoportja volt a hadjárat ellen, a költségek nagyságára utalva, és arra, hogy a szicíliai vállalkozás elkerülhetetlenül a peloponnészoszi háború felújulásához fog vezetni. Kísérletük a béke megőrzésére sikertelen volt, a népgyűlés megszavazta az expedíciós sereget.

A népgyűlés a hadjárat vezetésével **három vezért** bízott meg: **Alkibiadészt**, **Nikiaszt**, aki kénytelen volt a népgyűlés nyomásának engedni, és **Lamarkhoszt**, aki már bizonyított a háború első szakaszában. Kr. e. 415, a háború első éve nem volt szerencsés az athéniak számára. Az átszállított hadsereg nem rohanta meg azonnal a felkészületlen szicíliaiakat, hanem diplomáciával igyekezett a városokat – kevés eredménnyel – maga mellé állítani. A másik szerencsétlenség **Alkibiadész átpártolása** volt. A probléma még a flotta elindulása előtt kezdődött. Ismeretlen tettesek megcsonkították az athéni piacteret díszítő hermákat, és Alkibiadész is gyanúba keveredett, aki nem nagyon tisztelte a hagyományos vallást. Bár Alkibiadész azonnal tisztázni szerette volna magát, a népgyűlés a vizsgálatot későbbre halasztotta. Politikai ellenfelei megvárták, míg a népszerű vezér elhajózik, majd felújították a vádakat. A közvélemény Alkibiadész ellen fordult, és a flotta után küldték a Szalamina nevű futárhajót. A Szicíliába érkezett parancs szerint azonnal haza kellett volna térnie, és bírái előtt felelnie a tetteiért. Alkibiadész színleg engedelmeskedett, majd útközben hazafelé Spártába menekült. Ezek voltak tehát a hadjárat első évének kudarcai.

A Kr. e. 414-es év athéni sikerekkel kezdődött. A támadók határozott ostromot kezdtek Szürakúsza ellen. Az év második felében azonban fordulat következett be. Alkibiadész tanácsára **a spártaiak felmentő sereget küldtek Gülipposz vezetésével** a szürakúzaiak megsegítésére. Gülipposz győzelmet aratott szárazföldön, **a flottát pedig a szürakúszaiak győzték le**. Haditechnikai újításuk az volt, hogy a hajók orrát olyan erősre képezték ki, hogy . Haditechnikai

újításuk az volt, hogy a hajók orrát olyan erősre képezték ki, hogy ban kudarcuk hatására a vezérek úgy döntöttek, hogy a népgyűlés jóváhagyása nélkül is megkezdik a hazatérést. Ekkor azonban napfogyatkozás következett be, és ebben Nikiasz baljós előjelet látott, ezért majd egy hónappal elhalasztották a visszavonulás megkezdését. Mindez végzetessé vált. Az athéni hajóhad vereségei után ugyanis már nem maradt más lehetőség, mint a sziget belsejébe vonulni. A menekülőket azonban a szürakúzaiak legyőzték, előbb Démoszthenész, majd Nikiasz is megadta magát Gülipposznak.

A legyőzött szövetségeseket eladták rabszolgának, az attikaiakat majd egy évig tartották kőbányában és börtönökben. Nagyjából **7000 ember pusztult el így**. Nem véletlenül írja Thuküdidész a szicíliai hadjáratról, hogy „ez a hadi vállalkozás volt ebben a háborúban a legnagyobb, sőt szerintem legnagyobb valamennyi hellén vállalkozás közt, melyről hallomásból tudunk, és mely a győzteseknek a legnagyobb dicsőséget, a legyőzötteknek pedig a legnagyobb szerencsétlenséget jelentette”.

A dekeleaei háború (Kr. e. 413-404)

A peloponnészoszi háború befejező időszakát azért nevezik így, mert Kr. e. 413 márciusában a **spártaiak állandó megerősített tábort építettek ki Dekelea** községben. Az Alkibiadész tanácsára készült erőd annyit jelentett, hogy az eddig be-betörő támadások helyett most már állandóan ellenséges fenyegetés alatt állt Athén.

Ez a változás egyéb negatív hatásokkal is járt. A közeli veszély miatt szinte megbénult Attika gazdasága. A rendszeres munkák megakadtak mind a földeken, mind a bányákban.

A város, utolsó tartalékait felhasználva, új hajóhadat épített, melyet Szamosz szigeténél állomásozva tartott. A flotta további szövetségek elszakadását megakadályozta, de egyelőre komolyabb sikerre nem volt kilátás.

Alkibiadész tanácsára a spártaiak szövetséget kötöttek a perzsákkal. A hajóhad megerősítésére pénzre volt szükségük, s cserébe elismerték III. Dareiosz perzsa király fennhatóságát a kis-ázsiai görög poliszok fölött. A görög belháborúba tehát egy külső állam is beavatkozott, és Perzsia maximálisan ki is használta ezt az előnyét. Mindig csak annyi pénzt küldtek a spártaiaknak, amennyivel a harcot folytathatták, de döntő győzelmeket nem tudtak aratni.

Kr. e. 412-ben Alkibiadész a perzsákhoz „szökött”. Spártából azért kellett távoznia, mert elcsábította Agisz király feleségét. A perzsákhoz küldette magát tárgyalni, ahonnan már nem tért vissza Spártába. Itt is folytatta „diplomáciai” tevékenységét, ugyanis üzeneteivel buzdította Athén arisztokráciáját, hogy vegyék át a hatalmat, döntsék meg a demokráciát. Megígérte, hogy siker esetén megszerzi a perzsák anyagi támogatását, amit eddig a spártaiaknak adtak.

A 400-ak uralma Athénben (Kr. e. 411-410)

A kudarcok és sikertelenségek hatására **megnőtt az athéni arisztokrácia politikai aktivitása**. Az athéniak harminc választott férfira bízták 411-ben az új alkotmány létrehozását. A kormányzást egy 400 tagú tanács vette át, mely szinte teljhatalommal rendelkezett. A háború idejére 5000 főben határozták meg a népgyűlés létszámát, vagyis csak a legrangosabb polgárok gyakorolhatták politikai jogaikat. A külpolitikában a 400-ak azonnali békét szerettek volna kötni Spártával. Az ellenfél azonban túlzott követeléseket támasztott, az athéni szövetség feloszlatását ugyanis nem lehetett elfogadni, folytatni kellett tehát a háborút.

Ez okozta az arisztokrata hatalom bukását is. Spárta fényes sikerei ugyanis a Szamosz szigeténél állomásozó flottát – legénységének túlnyomó része demokrata párti volt – arra késztette, hogy visszaállítsák Athénban a régi rendet. A Thraszüllosz és Thraszübulosz vezetése alatt álló hajóhad visszahívta Alkibiadészt, és fővezérré tette. A politikus a kedvező ajánlat hallatára nem habozott, neki teljesen megfelelt az is, ha a demokraták élén vonul be Athénba. A 400-ak tanácsa hajlandó lett volna Athént kiszolgáltatni Spártának, csak nehogy a demokraták kerüljenek vissza a hatalomra. Ennek hatására a mérsékelt arisztokraták (vezetőjükkel, Théramenésszel) és a demokraták megdöntötték az arisztokrácia uralmát Kr. e. 410-ben.

A háború utolsó évei (Kr. e. 410-404)

A 400-ak uralmának megdöntése után Alkibiadész és Athén sikereinek évei következtek. **Alkibiadész vezetésével a hajóhad kétszer is legyőzte a spártai flottát** (Abüdosz, Küzikosz), s ezzel a tengerszorosokon áthaladó forgalom ellenőrzőjévé vált. A vámszedés minden áthaladó hajó rakományának egytizedét jelentette. A vereségek után a spártaiak békét ajánlottak, amit az athéni Kleophón, a radikális demokrata irányzat vezetője visszautasította. A Kr. e. 408-ban visszatérő Alkibiadészt ujjongva fogadták, a korábban ellene hozott halálos ítéletet igazságtalannak minősítették, és legfőbb hadvezérré (sztratégosz autokrator) választották.

Ugyanebben az évben a **spártai sereg élére Lüszandroszt állították**, s végeredményben ez a változás jelentette Athén bukását. Az új vezér első győzelme 407-ben Notionnál katonai szempontból nem volt túl jelentős, viszont ennek hatására Alkibiadésztől – aki részt sem vett az ütközetben – az athéniak megvonták a bizalmat. A vereség után a város, utolsó tartalékait is felhasználva, újabb flottát állított ki. A hajóhad 406-ban az Arginusszai-szigeteknél győzelmet aratott, de Kleophón ezután ismét elutasította a spártai békét. Rávette a népgyűlést, hogy addig folytassák a harcot, amíg Spárta minden korábban elfoglalt területét vissza nem adja.

Kr. e. 405-ben ismét Lüszandrosz állt a spártai sereg élén (előző évben

hivatali idejének letelte miatt váltották le). Mivel jól tudta, mennyire fontos a tengerszoros az athéniaknak, minden erejét ide összpontosította. Az athéni flotta az Aigoszpotam nevű kis folyó torkolatánál helyezkedett el. A spártaiak váratlan rajtaütéssel csaptak le, s a 180 athéni hajó közül csak tíz tudott kimenekülni a nyílt tengerre. Háromezer athéni esett fogságba, akiket a helyszínen kivégeztek.

A spártaiak nem adtak módot arra, hogy Athén magához térjen. A peloponnészoszi szárazföldi sereg és a Lüszandrosz vezette hajóhad nemsokára ostrom alá vette Athént. Kleophón hősiesen próbálta védelmezni a várost, de a helyzet kilátástalan volt. **A spártaiak módszeresen kiéheztették Athént.** A városban járvány tört ki, Kleophónt kivégezték, s az athéniak feltétel nélkül megadták magukat.

A béke megkötése (Kr. e. 404)

A peloponnészoszi háborút lezáró béke rendkívül súlyos volt Athénra nézve. A tengeri szövetségét fel kellett oszlatnia, hajóhadából csak 12 hajót tarthatott meg. Le kellett rombolnia a „hosszú falakat” (fuvolazene mellett) és Peiraieusz erődítményeit. Athén lemondott minden Attikán kívüli területéről, sőt szövetségre kellett lépnie Spártával és elismerni annak uralmát. Köteles volt hazaengedni a száműzötteket és vissza kellett állítania az „ősi alkotmányt”.

A háború közvetlen hatása Athénra

A harminc zsarnok uralma (Kr. e. 404-403)

Az „ősi alkotmány” visszaállítása tulajdonképpen az eddigi politikai rendszer megváltoztatását jelentette. A győztes spártai Lüszandrosz is részt vett azon a népgyűlésen, ahol **az új alkotmány kidolgozását egy harminc tagú bizottságra bízták**. A bizottságban részt vett a mérsékeltebb arisztokrata irányzat (Théramenész vezetésével) és a szélsőségesek is, **Kritiasszal az élen**. Létezett ugyan bulé is (500 taggal), sőt elméletileg a 3000 teljes jogú polgár is részt vehetett a kormányzásban, a valóságban azonban a harmincak irányították a politikai életet. A bizottság teljhatalommal rendelkezett, a bulét szinte vészbíróságként használták. Hatalmát a Spártából küldött helyőrség biztosította.

A terrorisztikus uralmat azonban nem sikerült hosszú ideig fenntartani. A rémuralom miatt sokan menekültek el Athénból, s ezek élére **Thraszübulosz** állt. Az emigránsok a thébaiak segítségével betörtek Attikába, és elfoglalták Thülét. Az ellenük vonuló spártai helyőrséget legyőzték, s ennek hatására tömegesen csatlakoztak hozzájuk az athéni polgárok. Kritiasz újra támadott, de ismét vereséget szenvedett, s a harcokban maga is elesett.

Ezek után a „harminc zsarnok” uralmát már csak spártai segítséggel lehetett megvédeni. A segítségül küldött sereget azonban már nem Lüszandrosz vezette, mert a spártai kormányzat már túlságosan

nagynak ítélte befolyását.
Az új vezér, Pauszaniasz inkább megegyezésre szólította fel a polgárháborús feleket. A szembenállók megegyeztek egymással: **visszaállították a demokratikus alkotmányt**, és kölcsönösen amnesztiát adtak a háborúkban résztvevőknek.

A poliszrendszer válsága (Kr. e. 404-355)

Már a peloponnészoszi háború időszaka is a klasszikus kor válságát jelentette. Sem a győztes, sem a vesztes poliszok problémáit nem sikerült megoldani. Sőt, a harcok negyedszázada **olyan változásokat eredményezett a poliszok életében, melyek még inkább lehetetlenné tették hagyományos működésüket**. A békekötés után nemhogy elcsitultak volna a küzdelmek, hanem szinte megállás nélkül folytak tovább. Az eddigi vezetők (Spárta, Athén) és az újonnan felemelkedett Thébai sem tudta – még szövetségesekkel sem – a maga uralma alatt egyesíteni az anyaországot. Minderre csak egy külső hatalom, Makedónia lesz képes, mellyel azonban már egy új korszak kezdődik a görögség életében.
A klasszikus poliszok válságtüneteit előbb általánosan vizsgáljuk meg. A gondok a polisz életének minden területén – gazdaságban, társadalomban és a politikában is - jelentkeztek. Fontos megjegyeznünk, hogy ez nem általános hanyatlást jelent, hanem elsősorban olyan változásokat, amik az eddig kiépült rendszert sodorták válságba.
A gazdaság változásai
A háború a korabeli gazdaság mindhárom területén változásokat eredményezett. **Nem feltétlenül hanyatlásról volt szó**, hanem a termelési módszerek, a kereskedelem átalakulásáról. A mezőgazdaság változását a **kisparaszti birtok tönkremenetele** eredményezte. Az állandó katonáskodás egyrészt a földművelőket elvonta földjeiktől, másrészt az arkhidamoszi háború módszeres fa- és szőlőirtása a földeket is tönkretette. A kisgazdaságokat sokszor teljesen áron alul tudták megvásárolni a gazdagabb rabszolgatartók. A nagybirtokok kialakulása a rabszolgamunkát helyezte előtérbe, s a szervezettebb „nagyüzemi” termelés a maradék kisbirtokot is egyre inkább kiszorította a piacról.
Az iparban is hasonló változásoknak lehetünk tanúi. A kis műhelyek háttérbe szorultak, és helyettük **rabszolgatartó „nagyüzemek”** jöttek létre. Ezek már 20-30 vagy akár – pl. a fegyvergyártásban – ennél is több rabszolgát foglalkoztattak. A kisipar tönkremenetelét segítette az a tényező is, hogy a háború hosszú évekre megbénította a legtöbb görög állam kereskedelmét. Ez lehetetlenné tette a gyarmatokra történő szállítást, ráadásul a gyarmatok rákényszerültek, hogy

kialakítsák helyi iparukat is. Az anyaország poliszpolgárainak elszegényesedése is a vásárlóképes keresletet csökkentette. Egyedül a háborúhoz kapcsolódó ipar virágzott.
A háború a hagyományos értelemben vett kereskedelmi kapcsolatokat is megbolygatta, a kiépített kereskedelmi útvonalakat bizonytalanná tette. A hiányok lehetővé tették a **spekulációkat**. Ilyenek természetesen eddig is voltak, hiszen az anyaország rá volt szorulva a tengerentúli gabonára, s a szállítási nehézségeket ki lehetett használni. A szakadatlan háborúk bármikor a hajók elmaradását eredményezhették, és ez szinte azonnal éhínséggel és inflációval fenyegetett. Sok gabonakereskedő és hajótulajdonos azonban álhíreket terjesztve, sőt készleteiket tudatosan visszatartva tovább növelte az árakat. A gabonaspekulációk eddig szokatlan hatalmas vagyonok felhalmozódását eredményezték. Bár Athénban például halállal büntették a spekulánsokat, a pénzszerzési vágy mindennél erősebb volt.
A pénzgazdálkodás elterjedése óta a **pénzváltó ügyletek** is egyre fejlődtek, a Kr. e. 4. századtól azonban a „bankárok" jelentősége megnőtt. A különböző pénzfajták átváltásának lebonyolítása mellett a legjövedelmezőbb ágazat a pénzkölcsönzés volt. A kereskedelmi kockázatok miatt rendkívül magas kamattal (18-36%) kölcsönöztek csak összegeket. Ezen tevékenységeken kívül folyószámlák nyitásával, letétek megőrzésével, sőt akár átutalásokkal (ami tulajdonképpen készpénz nélküli forgalmat jelentett) is foglalkoztak.
Összefoglalván a gazdasági változásokat, mind a mezőgazdasági és ipari termelés, mind a kereskedelem **vagyoni koncentrációt eredményezett** az egyik oldalon, míg az emberek tömegeit tette tönkre a másikon. A hatalmas vagyoni különbségek aláásták a poliszdemokrácia társadalmi és politikai alapjait is.

A társadalom változásai

A klasszikus fénykorban is voltak természetesen vagyoni különbségek az emberek között, de korántsem akkorák, mint most, a Kr. e. 4. században. A társadalmi rétegek viszonylag békésen éltek egymás mellett, a gazdaságbeli eltéréseket a politika igyekezett kiegyensúlyozni. A mostani helyzetben a gazdagok kezén felhalmozódott vagyon jelentős része a kistermelők tönkremeneteléből származott, ami jelentősen növelte a feszültségeket.
A tönkrementek nagy része a **városi lumpenproletariátus létszámát növelte**. Athénban még rosszabb volt a helyzet, hiszen ide özönlöttek a klérukhoszok is, akiket az athéni tengeri szövetség feloszlatása után (Kr. e. 404) kiűztek az egykori szövetségesek területéről. Bár az adatok pontatlanok, mégis valószínűsíthető, hogy ebben az időben a nincstelen polgárok száma meghaladta Athén egész lakosságának felét. Munka híján a városi proletariátus előtt két lehetőség állt. Az egyik,

hogy a **politikai vezetéstől kikényszeríti ellátását**. Ez annyit jelentett, hogy az államoknak ki kellett építeniük a munka nélküli pénzjuttatások rendszerét.

A városi nincstelenek előtti másik lehetőséget a **katonáskodás** jelentette. A Kr. e. 4. században ugyanis megváltozott a görögség katonai rendszere. A virágkorban még a kis- és középtulajdonosok jelentették a hadseregek alapját.

Az állandó háborúk azonban megváltoztattak mindent. **A haditechnika átalakult**, és a nehézfegyverzetű hopliták mellett egyre nagyobb jelentőségre tettek szert a gyorsabban mozgó, jól manőverező könnyűfegyverzetű gyalogosok, a peltasztészek. Nevüket a bőrpajzsról (pelté) kapták, s a fémfegyverzet helyett sokszor csak könnyű vászonmellényt viseltek. Ez nem volt olyan költséges, és a hosszú meneteléseket is megkönnyítette. A költségek csökkentése rendkívül fontos volt, hiszen a lumpenproletariátus növekedésével egyre nehezebben lehetett a polgárokra építeni a hadsereget. Egyre nehezebben tudták felszerelni saját magukat, pedig az állandó háborúk nagy létszámú és állandó katonaságot tettek szükségessé. Mindez zsoldoshadsereg létrehozását eredményezte. A **zsoldosok** „pénzért dolgoztak”, teljesen elszakadtak poliszuktól. Megszűntek az „állampolgári kötelességek”, annak adták el szolgáltatásaikat, aki jobban fizetett. Ezek a katonák már bármikor és bárhol felhasználhatók voltak, akár a poliszok belső politizálásában is.

A szabadok társadalmi csoportjainak átalakulása mellett – mint már a gazdasági változásokban is utaltunk rá – a rabszolgamunka alkalmazásának köre is kiszélesedett. A poliszok közötti háborúskodás **megnövelte a rabszolgák számát**. Nemcsak a mezőgazdaságban foglalkoztatták őket, hanem a források is egyre többet szólnak száznál több rabszolgát foglalkoztató műhelyekről. Már korábban is szokás volt, de most még nagyobb üzletté vált a rabszolgák bérbeadása. A tulajdonosok gyakran 1000 fős csoportokban kiadták rabszolgáikat az itteni munkákat végeztető vállalkozóknak. Mindez a változás átalakította a közgondolkodást is. Míg eddig a szabad polgárok munkájára épülő gazdaság és társadalom megbecsülte a munkát, most ez a szemlélet alaposan megváltozott. A munka lenézése természetesen aláásta a hagyományos poliszdemokrácia erkölcsi alapjait.

A politika változásai

Már az előzőekben is többször utaltunk rá, hogy a gazdaság és társadalom átalakulása a politikában is éreztette hatását. A vagyoni differenciálódás megváltoztatta az emberek gondolkodását. **A gazdagabbak egyre kevésbé voltak hajlandóak áldozatokat hozni** a nincstelenek eltartására, és egyre kevésbé óhajtották az aktív politikai jogokat megosztani a szegény szabadokkal. Saját kezükbe akarták venni az államhatalmat. Hatalmuk érvényesítéséhez

természetesen a legegyszerűbb eszköz a zsoldosok felhasználása volt. Megnőtt a zsoldosparancsnokok politikai szerepe, a gazdagok közül sokan saját egyéni érvényesülésükhöz használták fel az állandó katonaságot.
Az egyre több nincstelen is másképpen gondolkodott, mint a demokrácia virágkorában. **A proletarizálódásnak két fontos hatása volt.** Az egyik, hogy ezeknek az embereknek tulajdonképpen nem volt igazán veszítenivalójuk. Amíg az állam „eltartotta" őket, addig hívei voltak az alkotmánynak, addig béke volt. Amint azonban problémák merültek fel, a társadalmi ellentétek azonnal felszínre kerültek, akár polgárháború formájában is. **A politikai csoportok harca** ezért **jóval kíméletlenebbé vált**, mint a korábbi időkben. A kölcsönös leszámolások már a peloponnészoszi háború idején is gyakoriak voltak (korkürai tömegmészárlás), de a jelenségek a háború után is megmaradtak. Ilyen volt például a 392-es korinthoszi mészárlás vagy az ún. argoszi husángolás. Mindezt természetesen kihasználták egyes politikai kalandorok is, és a nincstelenek lázadásain emelkedtek uralomra a késő görög türannoszok.
A politikai ellentétek durvulása mellett a proletarizálódás másik hatása az volt, hogy **aláásta a demokrácia politikai intézményeit**. A népgyűlések egyre formálisabbá váltak, hiszen a nincstelenek jelentős része jó pénzért eladta szavazatait a gazdagabbaknak. Ezzel a békésebb időszakokban is elvesztették igazi politikai szerepüket a demokrácia hagyományos intézményei.
A kivándorló hatalmas tömegek szintén a szavazóképes polgárok létszámát csökkentették. A poliszok külpolitikáját az aktivitás jellemezte. Az erősebbek megpróbálták kiterjeszteni hatalmukat egész Hellász felé, de a gyengébbek is igyekeztek szövetségekbe tömörülni. A fél évszázad szinte háborúzással telt, mert egyik polisz sem hagyta a másikat túlzottan megerősödni. Amint erőfölény alakult ki, a többiek rögtön szövetségkötésekkel próbálták ellensúlyozni azt.

A spártai berendezkedés válsága

A peloponnészoszi háború természetesen Spártára is hatással volt. A perzsa pénzeken kívül a gazdag hadizsákmány is az egyes csoportok gazdagodását segítette. Az állandó hadjáratok megszüntették a polgárok mesterséges elszigetelését a külvilágtól. Megismerték a határon túli viszonyokat és a pénz hatalmát.
Mindezek hatására rövidesen a **régi típusú törvényeket hivatalosan is eltörölték**. Epitadeusz ephorosz törvénye értelmében (Kr. e. 400 körül) a klaroszokat elajándékozhatták vagy végrendeletileg örökbe hagyhatták. Ennek következménye a **vagyoni különbségek kialakulása** lett. Az eladósodott spártaiak ajándékozás vagy hagyaték címén eladogatták földjeiket. A hagyományos társadalmi csoportok (szpartiaták, perioikoszok, helóták) helyett új rétegek jelentek meg.

Akiknek megmaradt a földjük, azokat „egyenlőknek” (homoioszoknak) nevezték. Az elszegényedetteket „csekélyebbeknek” (hüpomeiónoknak) hívták. Ők még részt vehettek a népgyűléseken. A perioikoszok megmaradtak, de mellettük megjelentek a háborús érdemeikért felszabadított helóták (neodamodészek).
A polgárok számának csökkenése a hadseregben is éreztette hatását. Az elszegényedettek itt is beálltak zsoldosnak, és fő törekvésük a pénzszerzés lett, hiszen azért földet lehetett venni. Mindez szinte kikényszerítette a hódító háborúkat. A belső problémák mellett Spártának külső gondokkal is szembe kellett néznie. Bár vezető szerepét egyetlen görög polisz sem merészelte kétségbe vonni, barátokat, szövetségeseket nem sikerült szereznie.

Küzdelmek a poliszok között

Spárta hegemóniája (Kr. e. 404-379) *Spárta és a perzsák*

Bár Spártának voltak belső problémái, az anyaország poliszai is gondot okoztak neki, mégis a **Perzsiával megromlott viszony** jelentette a legnagyobb veszélyt számára. A peloponnészoszi háború folyamán kapott anyagi támogatás fejében ugyanis Spárta megígérte, hogy győzelem esetén visszaadja Perzsiának a kisázsiai tengerpart görög városait. Mivel ez az anyaországban hatalmas felháborodást váltott volna ki, Spárta minden tőle telhetőt megtett annak érdekében, hogy a vállalt kötelezettség teljesítését minél későbbre halassza.
Emiatt avatkozott be a II. Dareiosz király halála utáni perzsa trónviszályba. A fiatalabb fiú, Kürosz, bátyja (Artaxerxész) ellen támadt a trón megszerzése érdekében, és ekkor Spártától kért segítséget. Mivel Kürosz egyben Kis-Azsia kormányzója is volt, Spárta azt remélte, győzelem esetén ellenszolgáltatásként a görög városok megtarthatják függetlenségüket. A 13 ezer görög zsoldos segítségével Kürosz több győzelmet aratott. Kr. e. 401-ben azonban a kunaxai csatában hiába kerekedett ismét felül serege, vigyázatlansága miatt maga is elesett. Perzsa katonái nagy része átpártolt Artaxerxészhez, a 10 ezer görög zsoldos pedig ott maradt a birodalom közepén. Helyzetüket még az is rontotta, hogy vezéreiket a perzsák tárgyalás ürügyén tőrbe csalták, és megölték. A zsoldosok azonban új vezéreket választottak (köztük Xenophónt, aki később megírta az eseményeket), és megkezdték a hazatérést. A **„tízezer görög hadjárata”** a rendkívüli nehézségek és kalandok után sikerült. Bár seregüknek mintegy negyedét elvesztették, Trapezosznál elértek a tengerhez. *(Xenophón: Anabaszisz)*
A hazatérés tehát sikerült, de a spártaiak helyzete továbbra sem volt könnyű. A perzsák a jól bevált módszerhez folyamodva pénzelni kezdték a Spártával ellenséges görög államokat. Ezzel megkezdődött a korinthoszi háború.

A korinthoszi háború (Kr. e. 395-386)
A perzsa aranyak megtették hatásukat, Kr. e. 395-ben az eddigi ellenségek összefogtak Spárta ellen: létrejött Korinthosz, Athén, Thébai és Argosz koalíciója. A spártaiak helyzete igen nehézzé vált, hiszen egyidejűleg két irányban kellett háborút viselniük.
A kezdetben változó sikerű csatározásokban a „szövetségesek" fölénye egyre erősödött. Spárta először tengeren vesztette el vezető szerepét. A szárazföldi csatározások az Iszthmoszon folytak, ezért nevezték a harcokat korinthoszi háborúnak. A koalíciós győzelmek eredményeképpen ismét egyre több város lépett szövetségre Athénnal. A perzsák nem akartak egy újabb nagyon erős ellenfelet maguknak, ezért politikát váltottak, és ismét Spártát kezdték el támogatni. Az erők ezzel kiegyenlítődtek, aminek az eredménye a **Kr. e. 386-os békekötés** volt. A megegyezésnek két nevet is adtak. Az egyik a főszerepet játszó spártai követről elnevezett **Antalkidasz-féle béke** volt, míg a másik név **(„királybéke")** onnan eredt, hogy a békét a perzsa uralkodó, II. Artaxerxész szavatolta. A szerződés értelmében a kis-ázsiai görögség ismét a perzsák fennhatósága alá került. Feloszlatták a háború folyamán létrejött koalíciókat, egyedül a peloponnészoszi szövetséget tartották fenn. A béke természetesen nem növelte Spárta népszerűségét, de katonai erejével szemben nem tudtak fellépni a görög poliszok. Néhány évig még a spártaiak korlátlanul éreztették hatalmukat (pl. a thébai fellegvár megszállása).
Thébai felemelkedése (Kr. e. 379-362)
A 370-es évek elején két olyan esemény is történt, ami alaposan csökkentette Spárta hegemóniáját. A szárazföldön Thébai vetett véget a spártai hatalom túlsúlyának, ugyanis **Kr. e. 379-ben** a thébai emigránsok egy csoportja – Pelopidasz vezetésével – álruhában hazatért. Megölték a város hadvezéreit, és kiszabadították a politikai foglyokat. A helyi demokraták vezetőjével – **Epameinondasszal** – összefogva kapitulációra kényszerítették a spártai helyőrséget.
Mindezzel párhuzamosan a tengeren **Athén** vetett véget a spártai hegemóniának. **Kr. e. 378-ban felújította a déloszi szövetséget**, természetesen levonva az első szövetség kudarcának tanulságait. Athén nem szólt bele a poliszok belső életébe, sőt még földet sem volt szabad szereznie athéni lakosnak a szövetségesek területén. Az új szövetség sikerességét bizonyította Khabriasz athéni hadvezér győzelme Naxosznál (Kr. e. 376).
A következő években a hagyományos ellenfelek – Athén és Spárta – közötti harcok lassan véget értek (Kr. e. 372). Thébai volt azonban az új rivális, amely a poliszok élére szeretett volna kerülni. Itt még a szabad dolgozókra épült a demokrácia és a hadsereg. Thébaiban a katonák még hazájukért harcoltak, és hadvezéreik is kiválóak voltak (Epameinondasz, Pelopidasz).

Spárta természetesen nem nézte szó nélkül korábbi szövetségese túlzott megerősödését, de katonai akciói nem vezettek eredményre. **Kr. e. 371-ben** Kleombrotosz spártai király vezette a seregeket Thébai ellen. Az összecsapás **Leuktránál** történt, ahol a thébaiak teljesen új taktikát alkalmaztak. A „ferde hadrend” azt jelentette, hogy nem mindenhol egyenlő (8-12 soros) mélységben állították fel a katonákat, hanem a balszárnyat rendkívül (50 soros mélységben) megerősítették. Nyugodtan mondható, hogy a spártaiak megsemmisítő vereséget szenvedtek a leuktrai csatában. Uralkodójuk is elesett, és Spárta legyőzhetetlenségének mítosza végképp eltűnt. A vereség hatása annál is súlyosabb volt, mert sorra indultak meg a Spárta-ellenes küzdelmek a Peloponnészoszi-félszigeten.
A mozgalmakat Thébai is támogatta, többször is vezetve hadjáratokat a Peloponnészoszra. Mindez azt eredményezte, hogy Spárta meggyöngülése és szövetségi rendszerének szétesése után a 360-as években Thébai lett a görög világ vezető hatalma.
Természetesen mindez csak átmeneti lehetett, mert a poliszok egyik állam megerősödését sem nézték jó szemmel. A korábbi „nagyhatalmak” mellett más poliszok is Thébai ellen fordultak, sőt megpróbálta mindegyik fél a perzsákat is bevonni a görög ügyekbe. Perzsia támogatását azonban – Pelopidasz követségjárása óta – Thébai élvezte. Erre válaszul a poliszok
– Mantineia vezetésével, 363-ban – szövetkeztek Thébai ellen (Spárta, Athén, Phliasz, Akhaia). A következő évben Epameinondasz vezetésével thébai haderő vonult a Peloponnészoszra. Az ütközet **Mantineiánál** zajlott, s a „ferde hadrend” ismét Thébait segítette győzelemhez. A csatában azonban Epameinondasz elesett, és ez Thébai kezdeményezőképességének elvesztését jelentette. **Kr. e. 361-ben** a szembenállók **„általános békét”** kötöttek, melyet egyedül Spárta nem írt alá, mert nem volt hajlandó elismerni Messzénia függetlenségét.

Athén kísérlete

Spárta és Thébai után – még egyszer utoljára – Athén próbált nagyhatalmi politikát folytatni. Hegemonikus törekvései – saját szövetségeseivel szemben – háborúhoz vezettek. **Kr. e. 357 és 355 között folyt az ún. szövetséges háború**, melynek végeredménye az lett, hogy a legfőbb szövetségesek (Rhodosz, Khiosz, Khósz stb.) elszakadtak Athéntől. Ezzel szétesett az utolsó komolyabb szövetség is, mely talán képes lett volna összefogni a görög területeket. Az egymás közötti harcokban kimerült poliszok megszűntek „világpolitikai hatalmak”-ként létezni, s a görög anyaország egyesítését egy külső hatalom, Makedónia vitte véghez.

A klasszikus görög kultúra

„…nem a hajdant dalolom meg, vagyok az új kor dalolója: ma királyunk Zeusz isten, s aki volt, Kronosz elhullt, tovatűnt, hajdani múzsa…”
(Timotheosz)
A Kr. e. 5. század elején nemcsak a perzsákat sikerült kiszorítani Hellászból, a görög művészetben is – korához mérten – forradalmi változások kezdődtek, melyek élén szintén Athén állt. A kortársak egyre gyakrabban nevezték a Szalamisz előtti kultúrát „régi”-nek, „egyiptomihoz vagy etruszkhoz hasonló”-nak. A Szalamisz utáni kultúrát a hellének csak „új” kultúrának hívták, csupán az utókor nevezte „klasszikus”-nak. A klasszikus kultúra virágkorát Periklész és az őt követő közel egy évszázad alatt élte. A 4. század elejéig központja Athén volt, aztán – mikor őket is rabul ejtette a hübrisz, a mértéktelen gőg, s kirobbantották, majd elvesztették a peloponnészoszi háborút -, átkerült Hellász egyéb, a háború által kevésbé sújtott poliszaiba. Fejezetünk a klasszikus kultúráról szól.

Athén a periklészi korban

„…csodálhatjuk Periklész műveit, hogy ily rövid idő alatt készültek el, és ily hosszú idő elteltével is fennállanak. Szépségre nézve mind már akkor is a régi volt, üdeségében pedig máig oly friss, mintha most készült volna el. Annyira virágzik bennük azóta is valami újszerűség, amely az idő múlásától érintetlenül megtartja szépségét, mintha örökké friss lehelet és öregséget nem ismerő lélek lakoznék ezekben az alkotásokban.” *(Plutarkhosz)*
Aligha lehetne szebben megfogalmazni a klasszikus kor művészi eszményét, mint ahogy a „görög-római” történetíró Periklész-életrajzában teszi. Ő még bizonnyal eredeti szépségében láthatta a klasszikus kori Athén emlékeit, amelyek az azóta eltelt majd két és fél ezer esztendőben sem veszítették el egykori pompájukat.
esztendőben sem veszítették el egykori pompájukat.
ban. Az Athén vezetésével létrehozott szövetség ugyanis nemsokára a város hatalmi céljait szolgálta, s ennek megfelelően Athén rendelkezett a „szövetségesek” pénzügyi hozzájárulásával

– évi 460 talentum – és katonai erejével. 454-ben, lényegében mondvacsinált okokból, a szövetség pénztárát Athénba „menekítették”, így a város vezetői ellenőrzés nélkül használhatták azt fel. Periklészt ellenfelei gyakran rágalmazták, hogy a pénz túlnyomó részét a város díszítésére használja, ám ezt nem sikerült bizonyítaniuk. Az Agorán zajló viták azonban nem hátráltatták az építkezések ütemét. Néhány esztendő alatt az **Akropolisz** építésére több mint 2000 talentumot (52 000 kg ezüst!) használtak fel, igaz, ennek harmadát beépítették **Pheidiász** hatalmas **Athéné**-szobrába. Így azután az nemesfémtartalékul is szolgálhatott. Állítólag a művészt

egyszer megvádolták, hogy egy részét elsikkasztotta, ő azonban leszerelte a fémlemezeket, majd azokat lemérette, így bizonyítván igazát. A hatalmas építkezések Athén erejét is szimbolizálták, hisz akkoriban egy talentumért már hadihajót lehetett építeni.
Athén újjáépítése még Themisztoklész alatt kezdődött, aki a közvetlen perzsa veszély elmúltával elrendelte a város megerősítését. Az athéniak a „barbárok" által lerombolt emlékek köveit az új falakba építették, az archaikus szent szobrokat – a kései régészek szerencséjére – mágikus szertartások után elásták. Az elpusztított szentélyek újjáépítésére még nem kerülhetett sor, mert – a hagyomány szerint – az athéniak esküt tettek, hogy addig nem állítják őket helyre, míg a háborúk be nem fejeződnek.
460 körül kezdődött meg az új művészet látványos fellendülése, de már nemcsak Athénban, hanem az Égei-szigetvilágban és Megalé Hellászban is. Valóságos vándormozgalom bontakozott ki: görög művészek járták Kis-Ázsiát, s jutottak el egészen a távoli Perszepoliszig. A klasszikus görög kultúra meghatározóvá lett a Mediterraneum egész területén.

A klasszikus kori művészet

Az építészet

A görög építészet központja a Kr. e. 5. század közepén egyértelműen Athén volt. Innen sugárzott ki aztán Hellász majd minden tájára az új művészi felfogás, mely főleg az építészetben és a szobrászatban érhető tetten.
Athén Themisztoklész utáni építkezéseit **Kimón** vezette. Az ő nevéhez fűződik a **Sztoa Poikilé**, a **Színes Csarnok** építése, melynek festményei Miltiadész és fia dicsőségét voltak hivatva hirdetni. A kor legnagyobb művészi vállalkozása – az Akropolisz újjáépítése – még váratott magára. A „Kalliasz-féle béke" megkötése után, a déloszi pénztár birtokában, Periklész javaslatára fogtak az athéniak e nagyszabású vállalkozásba. „... a város a háborúhoz szükséges dolgokkal kellőképpen el van látva, fölöslegét olyasmire kell fordítania, amiből örök dicsőség, a most élők számára pedig kész jólét származik..." – hangzott Periklész indoklása. Valóban, az építkezések nemcsak hatalmas állami kiadásokkal, hanem az athéni polgárok számára munkaalkalommal is jártak. Plutarkhosz csodálattal jegyzi meg: „Miközben pedig emelkedtek a nagyságukkal lenyűgöző, utánozhatatlan szépségű épületek, és a művészek versengve múlták felül a terveket a tökéletes kivitellel, a gyorsaság volt a legcsodálatosabb."
Az építkezés egy emberöltőt vett igénybe. Ekkor emelték az Akropolisz kapuzatát, a **Propülaiát** és a legendás királynak, Erekhtheusznak szentelt épületegyüttest, az **Erekhteiont**. Ennek déli oldalán található a **Koré-csarnok**, melynek oszlopait leányalakokkal- **kariatidákkal**

– helyettesítették. A mítosz szerint az Erekhteion helyén döntötték el az istenek, hogy Attika, s vele Athén ura – Poszeidónnal szemben – Athéné istennő legyen. Az Akropolisz legfontosabb épülete azonban egyértelműen a **Parthenon**, **Athéné Parthenosz**, a **Szűz Istennő temploma**. A Parthenon több, mint egy tökéletes, klasszikus templom: a görög művészetfelfogás mintapéldája. Ezért érdemes vele alaposabban megismerkednünk.

A Parthenon

Az épület az Akropoliszról alkotott elképzelés szerves része volt. Periklész és a kor jeles szobrászának, Pheidiasznak alkotása. Periklész biztosította a város lakóinak támogatását és a kb. 700 talentumnyi összeget, Pheidiasz pedig a tervezést és a kivitelezést irányította. A 31x70 méter alapterületű épület teljesen márványból készült (görög földön először). A templom cellájában (naosz) állt Pheidiasz fő műve, Athéné Parthenosz szobra. A művész minden tekintetben tökéletes optikai hatásra törekedett, egyszerre alkalmazta a geometria szabályait és a „kiszámított szabálytalanságokat”. A Parthenon a görög templomépítés szabályait követi. Közepén téglalap alakú cella – **naosz** – áll, melyet oszlopsor övez. Mint a korábbiak, ez is a támasz és a teher (oszlop és gerenda) együttesére épül. A görögök nem tudták a nagyobb terek áthidalását megvalósítani, így az áttekinthetőségre, a tiszta konstrukcióra törekedtek. Ezt az elvet követik az Agorán álló oszlopcsarnokok, a sztoák is.

A Parthenon a **dór** oszloprendet alkalmazza, melynek jellemzői – világos, szigorú, komoly, erőteljes – Athéné istennőt is jellemzik. **A templom fő díszeit a gerendák fölött elhelyezett frízek négyszögletes kőlapjain – metopé – látható domborművek adják.** Különösen fontosak az orommezőben elhelyezkedő főalakok. A metopék legtöbbjén a trójai háború, athéniak és amazonok, görögök és kentaurok harca látható.

A jelenetek megformáltságán nyomon követhető az archaikus képzőművészeti hagyomány megváltozása: a legfontosabb metopékon a **Panathénaia (Athéné születése)** ünnepének eseményei – köztük az ünnepi felvonulás – láthatók. A szobrász nem esetlegességet, hanem ideálist akart megjeleníteni. Az ideális ábrázolás pedig nem tűrte a szabálytalanságot, ugyanakkor engedett az archaikus kor merevségéből, frontalitásából. **A szobroknak nem elvont belső tartalmat kellett megjeleníteniük, alkotójuk harmóniára, a különböző alakok egységes hatására, mégis egyediségére törekedett.** Talán ez Pheidiasz legfőbb újítása.

Mint már említettük, a Parthenon naoszában állt az ókor egyik legnagyobb szabású szoborkolosszusa, Pheidiasz Athéné Parthenosz-szobra. Az azóta elpusztult alkotás 12 m magas volt, elefántcsontból és aranylemezekből készült. Jobbjában 1,8 méteres, oszlopon álló Niké (a

győzelem istennője) szobrot, baljában pedig amazonok és görögök harcával díszített pajzsot tartott. A pajzs alatt kígyó – Erikhthonioszinak, Athén egyik legendás királyának megjelenési formája – volt látható. Az istennő testét archaikus jeleket mutató, gazdag redőzetű ruha fedte, fején szfinxszel és szárnyas lovakkal díszített sisakot viselt. (Hasonlóan híressé vált a szobrász másik kolosszusa, az olümpiai Zeusz-szobor. Erről igen keveset tudunk, mert a Kr. u. 4. században Bizáncba szállították, s itt valószínűleg tűzvésznek esett áldozatul.)

A Parthenon, bár Athénének volt szentelve, sosem vált az istennő kultuszának helyszínévé. Fogadalmi ajándék volt, mely a barbárok feletti győzelmet s azt szimbolizálta, hogy e győzelem csakis Athén vezetésével következhetett be. Athéné alakja a többi görög polisz számára jelzésértékű volt: bár létezik a déloszi szövetségen belül a névleges egyenjogúság, a valós hatalom Athéné.

Az Akropoliszon túl Periklész kora egyéb látványos emlékekkel is gazdagította Athént és Attikát. A milétoszi építésziskola jeles képviselője, **Hippodamosz** „modern” várossá építette ki **Peiraieuszt**. Az ő város ideálja geometrikus pontossággal megtervezett, négyzethálós alaprajzú utcahálózattal rendelkező település volt. Ennek mintapéldája később Alexandria lett. Elkészültek az Athént a kikötővel összekötő ún. **hosszú falak**. Felújították a kör alaprajzú **Tholoszt**, a prütaniszok házát, Xerxész sátrának mintájára felépült az **Ódeion**, az előadócsarnok, emellett átépítették az egész **Agorát**.

Szobrászat és festészet

Az építészettel ellentétben a görög szobrászatnak kevés emléke maradt ránk. Többnyire római másolatokkal találkozhatunk, melyek nem minden tekintetben követik a feltételezett eredetit. Sok római sajátságot találunk rajtuk – elsősorban az ideálissal szemben az egyedi hangsúlyozását –, s emiatt nemegyszer bonyolult feladat „visszakövetkeztetnünk” az eredetire.

Mint már említettük, az építészet és a szobrászat szoros kapcsolatban állt egymással (pl. Parthenon). Az építészeti és a díszítő tevékenységet gyakorta ugyanaz a művész végezte. A szobrok – bár ennek ellenkezőjét vélhetnénk – szigorú szabályok szerint, márványból, esetleg bronzból készültek.

A filozófus Prótagorasz tanítása szerint „minden dolog mértéke az ember”. Ennek megfelelően a tökéletességet az emberi arcra formált világ jelentette. Nem véletlen a görög istenvilág **antropomorf (emberalakú)** volta. A művésznek az ideálisat kellett megjelenítenie, ezért szobortípusok, nem pedig az esetlegest, a tökéletlent is hangsúlyozó művek jöttek létre. A szobrok alaptípusai már az archaikus korban kialakultak. Ezek egyike az Apollónnak szentelt, előkelően merev tartású, mezítelen ifjúalak, a kúrosz volt. A másik,

ennek női megfelelője, a mindenkor gazdag redőzetű ruhába burkolt leányalak, a koré. Az archaikus szobrok e két változatából jöttek létre a klasszikus kor remekei.

A Kr. e. 5. század közepe táján működő híres alkotó, **Polükleitosz** állószobrából, a **Lándzsavivőből (Dorüphorosz)** következtethetünk a kúroszalak megváltozására. A frontalitás eltűnt, az alak a tér minden irányából nézve műalkotásként élvezhető. A szobor „tartása” egészen más, mint a korábbiaké volt. A testsúly az egyik lábra nehezedik, a másik mintha lépne, s ettől a súlyelosztástól a test tengelye hullámvonalat ír le. A váll, a mell, a has, a térdek és a bokák más-más, egyre ferdébb vonalban helyezkednek el. Ezt a tartást nevezték később kontraposztnak. Dinamikussága ellenére a Lándzsavivő is szigorú kánonok (szabályok) szerint készült, ideális szobor. Polükleitosz szerint: „A fej legyen a testmagasság hetedrésze, a lábfej háromszorosa a kézfejnek, a lábfejet a térdtől hat kézfejnyi távolság válassza el, s ugyanennyi a térdet a testközéptől.”

Hogy az alkotókat nem a természet utánzása vezette, mi sem mutatja jobban, mint **Mürón** híres, Kr. e. 450 körül készített **Diszkobolosza (Diszkoszvető)**. A szobor – bár úgy tűnik, hogy a diszkosz elhajítása előtti utolsó pillanatot ragadja meg – a diszkoszvetés szinte teljes mozdulatsorának tökéletes sűrítése. Ilyen mozdulat a valóságban nincs. Drámai feszültség és harmónia együttese jellemzi Mürón ismert művét. A győztes atléta szobra azt is jelzi, hogy az 5. század közepétől egyre nagyobb hangsúlyt kapott a szobrászatban a tehetős magánemberek, népszerűségre szert tett személyek megrendeléseinek, elsősorban sírtábláknak, nem épp olcsó kielégítése. Szinte Hellász egész területén követték az Athénból diktált „új” stílust.

A Kr. e. 5-4. század fordulóján megbomlott az egyén és a közösség harmonikus viszonya. A poliszokban egyre nagyobb szerephez jutottak a kiemelkedő személyiségek, akiknek – kezdetben még az utókor – igyekezett méltó emléket állítani. A mintát ehhez Harmodiosz és Arisztogeitón Athénban felállított szobra, a Zsarnokölők adta. Az új irányzat, a portrészobrászat első megjelenése **Periklész szobra** (Krészilasz alkotása). Az arcvonásokat itt még eszményíteni igyekezett a mester, ám a későbbiekben egyre nagyobb hangsúlyt kaptak az egyéniségre jellemző vonások. 394-ből már arra is van példa, hogy egy győztes hadvezérnek életében szobrot emeltek. Még a felállítás helyét is ő jelölhette ki. A szobrászat stílusának változásáról általában azt mondhatjuk, hogy a 4. század hajnalán eltűntek az archaikus jegyek, s előtérbe került a játékosság, a virtuozitás és a „túlzott műgond”. Az új szobrászat legjelentősebb képviselője **Kallimakhosz** volt, a múló pillanat ábrázolója. Az utókor az ő „találmányának” vélte az akanthuszlevelekkel borított „korinthoszi” oszlopfő megalkotását is. A változó, az archaikus hagyományokat elveszítő világ életérzését

azonban már nem volt képes megfelelő erővel ábrázolni a szobrászat, a 4. század elejére vezető műfajjá a festészet emelkedett.
A görög festészet magas színvonaláról elsősorban a vázák tanúskodnak, mert nagyobb alkotások nem maradtak ránk, kivéve tán a paestumi (Megalé Hellász) sírkamra freskóit. Hogy nemcsak vázafestészet létezett, több forrás is bizonyítja. Ilyen például az a – kevesek számára ismerős – tény, hogy a szobrokat is festették. Az athéni színház színpadképét már Szophoklész óta festők alkották. Ezek egyike volt a szamoszi **Agatharkhosz**, aki kialakította a perspektivikus festészet szabályait. Az utókor által legtöbbre becsült hérakleiai **Zeuxisz** felfedezte, hogy a színek mellett rendkívüli szerepe van a tónusoknak, fény és árnyék egymásrahatásának.
Külön említést érdemel a klasszikus kor vázakészítése, hisz a görög vázák nem csupán használati tárgyak voltak. Sőt, inkább műalkotásoknak kell tekintenünk őket. A hellén fazekasok termékeinek kiváló minősége az egész Mediterraneumban ismert volt. Három főbb típust gyártottak, az **amphorát** – erőteljes, nagy, talpas korsó -, a **hüdriát** – háromfülű víztároló edény – és a **kratért** – harang alakú borkeverő edény. A vázafestési módszerek közül a **vörösalakos** megőrizte vezető szerepét, de az alakok megfestése egyre precízebbé, a művész egyéniségéről árulkodóvá vált.
Az antik színház
A periklészi kor talán legjelentősebb kulturális hagyatéka a görög dráma. Létrejötte **Peiszisztratosz** korára tehető, ugyanis ő tette **Dionüszosz kultuszát** – melyből a dramatikus hagyomány származik – Athén városának egyik fő eseményévé.
A drámai előadásokhoz azonban színházra volt szükség, melynek megépítése fontos technikai problémát vetett fel. Meg kellett oldani a nézők elhelyezését, s a legoptimálisabb akusztikai hatás elérését. Lehetőség szerint az építményeket a természettel harmonizáló módon képezték ki. Ennek legszebb példája a delphoi kis színház. Az épület központja a nagyjából félkör alakú **orkhésztra**, a kórus fellépésének színtere volt. Ezt a nézőkkel szemben a háttér szerepét is betöltő sátor vagy vászonfüggöny, később a helyére épített téglalap alakú épület, a **szkéné** zárta le. A lejtőkön félkör alakban emelkedtek a fa, később kő lépcsősorok, amelyeken a nézők ültek. A legelőkelőbb hely Dionüszosz papját illette.
Az előadás főszereplője sokáig **a kar** maradt, míg **Theszpisz** fel nem léptette az első színészt, aki az **epeiszodionban** – a kardal értelmezésében – játszott szerepet. A színészek száma **Aiszkhülosz** darabjaiban emelkedett kettőre, s ez már lehetővé tette a drámai cselekmény létrehozását. A színészek álarcban játszottak, s a női szerepeket is férfiak alakították. A szatírjátékok szereplői természetesen változatos jelmezekbe öltöztek.

A görög dráma létrejötte egyértelműen a perzsa háborúk első szakaszának lezárulásához kötődik. Kr. e. 486-tól a Nagy Dionüszosz-ünnepen az első napon a komédiaírók versengtek egy-egy komédiával, ezután léptek színre a drámaköltők egy-egy **drámai tetralógiával** (négy drámából álló kompozíció: három tragédia és egy szatírdráma).
Az előadásokat nappal tartották, a nézők jeggyel juthattak be a színházba. Periklész lehetővé tette, hogy a szegény polgárok jegyét az állam kifizesse, így az ünnepről senki nem kényszerült távol maradni szegénysége miatt. Az arkhón feladata volt, hogy az előadásra kerülő darabokat – vagyis inkább szerzőiket (összesen hármat) – kiválassza. Ő jelölte ki azt a három tehetős polgárt is (khorégosz), akinek kötelessége volt a darab kiállításának költségeit fedezni.
Az előadások a közönség aktív részvétele mellett zajlottak. A nézőtéren ülők tetszésüknek és ellenérzésüknek is hangot adtak, s a drámaköltők ezt gyakran ki is használták. Igyekeztek valamely ügy mellé vagy ellenében a közönséget is felsorakoztatni. A homéroszi eposzokhoz hasonlóan itt is érvényesült az **élőszó – oralitás –** szerepe: művész és közönség valósággal „együtt alkotta" a darabot az előadás közben.
A periklészi kor legfontosabb alkotói **Aiszkhülosz**, **Szophoklész**, **Euripidész és Arisztophanész**.

Az olümpiai játékok (Kr. e. 776-Kr. u. 261)
Bár több mint ezer esztendeig léteztek, az olümpiai játékok virágkora mégis a Kr. e. 5-4. századra esett. Olümpiában már Kr. e. 1000 körül megkezdődött a **Zeusz-kultusz**, s e kultusz nemsokára különböző ünnepi játékokat vonzott magához. Hellászban sokféle ünnepi játék – szónoki, drámai és sportverseny – létezett, de az itteni egyedülálló volt abból a szempontból, hogy döntően a sportversenyekre korlátozódott. Talán ez a négy esztendőnként megrendezett esemény volt az, amelyik a legjobban szimbolizálta Hellász civilizációjának egységét.
Olümpia egyszerre jelentett vallási ünnepséget és a győzelem dicsőségéért folytatott kíméletlen versengést. E kettősség eredete a homéroszi hagyományokba vész. Akhilleusz játékokat rendezett halott barátja, Patroklosz tiszteletére (l. az Iliász 23. énekében), de az eposzokban más helyeken is feltűnnek a sportversenyek. A győzni akarás vágya is homéroszi eredetre utal, hisz az olümpiai játékokon résztvevőknek **„nem a részvétel, hanem a győzelem volt a fontos"**. „Vagy győzelmi babér, vagy halál." – imádkozták a résztvevők. Nem drága ajándékokért, hanem „csak" a szent olajfa lombjából font koszorúért indultak harcba a versenyzők. Ez mindennél többet ért, a győztes nevét egész Hellász megismerte, s szobrát felállították Olümpiában. Az antik Hellászban az élet minden területét a verseny, az agón jellemezte.

Az olümpiai játékok programja az 5. századra alakult ki. Az istentisztelet után a versenyeket a kocsihajtók viadala nyitotta. Ez volt a leglátványosabb versenyszám, melyen alkalmanként 30-40 kétlovas kocsi is részt vehetett. A második napon következett a **pentathlon**, ami diszkoszvetésből, távolugrásból, gerelyhajításból, 200 méteres futásból, végül pedig birkózásból állt. Az utóbbi két versenyszámban azok is indulhattak, akik nem vettek részt a pentathlonban. Ha valaki három számot megnyert, a többitől függetlenül bajnok lett.
A diszkoszvetés hasonlított a maihoz, a távolugrás helyből történt, a gerelyvetéshez pedig segítségül szíjat használtak. A birkózás és az ökölvívás kemény sportnak számított; megesett, hogy az egyik küzdő fél holtan maradt a porondon. A versenyen szerepelt még a pankration is, mely a birkózás és a cselgáncs elemeit egyesítette egy jó adag erőszakossággal. A versenysorozatot a 400 méteres fegyveres futás zárta. A résztvevők a távot sisakban, pajzzsal – korábban teljes fegyverzetben – tették meg. Az utolsó versenynap után a játékok lezárása következett.
Olümpia jelentősége ezzel korántsem ért véget. A versenyek idején tízezernyi görög jelent meg a színhelyen, vége-hossza nem volt a zajnak, tolongásnak, mulatozásnak, kirakodóvásárnak. A Kr. u. 2. században az ide látogató utazó, Pauszaniász nemcsak a versenyekről ad hiteles képet, hanem Olümpiáról is, amely az ő korára már divatos kirándulóhelynek és művészeti központnak számított. Ugyanis sok nevezetes történelmi személyiség igyekezett ajándékokkal kedveskedni az olümpiaiaknak. A római korban kincsesházakkal, reprezentatív épületekkel és szobrokkal zsúfolt látványossággá változott Olümpia. A császárok megpróbálkoztak azzal, hogy valamiféle császárhű, összgörög propaganda szolgálatába állítsák az olümpiai mozgalmat, de hiába: az lényegében változatlan formában maradt fenn a Kr. u. 3. századig.

A klasszikus kor tudománya

A természettudományok

A görög tudományt meglehetősen nehéz a filozófiától elválasztanunk, hisz a bölcselet művelői a szó szoros értelmében polihisztorok – sok „tudományban” jártas férfiak voltak. A természet- és társadalomtudomány soha nem vált el teljesen a szűkebb értelemben vett filozófiától, a „bölcsesség szeretetétől”. A klasszikus korból tudományos művek alig maradtak ránk, annál nagyobb viszont a filozófusok alkotásainak száma. Jórészt ezekből következtethetünk a klasszikus hellén tudomány színvonalára.
A tudományos gondolkodás ekkoriban jórészt spekulatív elveken alapult, tehát nem kísérletek, hanem a gondolkodás útján kívántak magyarázatot találni a megválaszolatlan kérdésekre. A klasszikus filozófia első nagy alakja, az akragaszi **Empedoklész**, aki imádandó,

hatalmas istennek tekintette önmagát, Parmenidész tanait fejlesztette tovább. Minden létező dolgot négy „anyag" – a föld, a víz, a tűz és a levegő (hisz ezek nélkül nincs élet) – keveredésével magyarázott. Pusztán gondolkodás segítségével felfedezte, hogy a fény terjedése időhöz kötött, tehát sebessége véges. Ő volt az első, aki felismerte a légellenállást.
Az abdérai **Démokritosz** a világot már egyneműnek látta, s úgy vélekedett, hogy a dolgok tovább már nem osztható részecskékből, atomoszokból állnak. A természet jelenségeit az „űrben szanaszét száguldó atomok"-kal magyarázta. Az Athénban tanító **Anaxagorasz** – bár a világ mozgatójának valamiféle világszellemet feltételezett – „a Napot kőnek, a Holdat meg földnek" tekintette, amiért istentagadónak bélyegezték. A tudós valós magyarázatot talált a napés holdfogyatkozásra.
Parmenidész tanítványa, az eleai **Zénón** a mozgás-tér-idő viszonylatokat vizsgálta. Azt állította, hogy a világ változása csupán látszólagos. Ennek bizonyítására négy érvet hozott fel, melyek közül a második a legismertebb: A gyorslábú Akhilleusz és a teknős versenyében – ha korábban indul – mindig a teknős lesz a győztes, hisz Akhilleusznak először arra a pontra kell eljutnia, ahonnan a teknős elindult. Ám amíg odaér, az állat újabb távolságot tesz meg, melyet ismét „be kell hoznia" a hérósznak. Így távolságuk egyre csökken, de meg nem szűnik. Szerinte tehát a látszat – Akhilleusz néhány lépés után elhagyja a teknőst – és a valóság – soha nem éri el – között ellentmondás, paradoxon van. Bár elmélete hibás, mégis ezzel a modern halmazelmélet előfutárának tekinthető. Az 5. század elején születtek meg azok a geometriai elméletek is, amelyek summázatát a Kr. e. 300 körül született **Eukleidész** adta.
Az 5. század közepén virágzott fel az orvostudomány, melyről az ún. Hippokratészi Gyűjteményben számos forrás maradt ránk. Bár korábban is voltak hagyományai, a tudományos szintű gyógyítás megalapozójának mégis a kószi **Hippokratészt** tartják. Az előzőektől eltérően, Hippokratész tanításai középpontjába a tapasztalati úton való megismerést helyezte. Úgy vélte, ha megfejti a betegségek lefolyásának menetét, akkor a későbbiekben befolyásolni tudja azokat. Műveiben 42 kóreset leírását adja, mely alapján az orvos „diagnósziszt" tudott adni. A gyógymódokban azonban nem sikerült látványos eredményeket elérnie.
A sebészeti beavatkozások terén a görögök meglehetős jártasságra tettek szert, a belgyógyászati kérdések tekintetében azonban sötétben tapogatóztak. Nyilvánvalóan azért, mert nem ismerték pontosan az emberi szervezet működését. Hippokratész ezért jobbnak látta, ha a gyógyítás feladatát a természetre bízza, s az orvos csak a legszükségesebb esetben avatkozik be. Elméletei mégis figyelemre

méltóak. Elsősorban a miliő (környezet) -elmélet, mely szerint az emberek jellemére, egészségére a természeti és társadalmi környezet döntő befolyással van. Hippokratész véleménye szerint az ember akkor egészséges, ha szervezetében a „négy nedv” – vér, nyálka, fekete és sárga epe – egyensúlyba kerül.
Az orvostudomány az ő működése alatt jutott el ókori csúcspontjára, főleg azért, mert továbbfejlődését a boncolás tilalma jelentősen lelassította. A klasszikus kori Hellászban a betegellátás – a gyógymódok hiányosságai ellenére is – magas színvonalú volt, ami főleg annak köszönhető, hogy jelentős számban álltak gyógyintézetek a betegek rendelkezésére. A kielégítő ellátás is szerepet játszhatott abban, hogy sokan megérték a 65-70 évet, s a születéskor várható életkor – az ókorban szokatlanul – magas volt.
Hippokratész fogalmazta meg az orvos legfontosabb feladatát: a beteg emberen minden körülmények között segítenie kell, ártalmára még saját kérésére sem lehet. Ezzel elutasította a „kegyes halál”, az euthanázia gyakorlatát. Az ún. Hippokratészi eskü napjainkig él, bár egyes vonatkozásait sokan és sokszor vitatták és vitatják.
Az orvostudomány mellett kedvelt és magas fokon művelt ágazatnak számított a csillagászat és a geográfia. A csillagászok legfontosabb eredménye a napév 365 1/4 napban történő meghatározása volt. Ezt kiegészítette **Hérakleidész** felfedezése a Föld tengelye körüli forgásáról. **Hekataiosz** elkészítette a világ első leírását, **Anaximandrosz** pedig térképét. A 4. század elején Platón tanítványai alkották meg a növények első osztályozását, majd ezt követte Arisztotelész állatrendszertana.
A klasszikus kor elméleti fizikai ismereteiről keveset tudunk, a gyakorlat azonban nagy felkészültségről tanúskodik. Kiválóan alkalmazták a különböző emelőket, csigákat, vitorlákat. Felfedezték a tehetetlenségi erőt, Arkhelaosz a század közepén rájött, hogy a hang keletkezésében a levegő rezgése döntő szerepet játszik. Az 5. század gondolkodóinak sejtése volt a mágnesességről, a statikus elektromosságról és a fénytörésről. A matematikusok a 4. századra kidolgozták a definíciók, bizonyítások és matematikai fogalmak rendszerét, ismerték az irracionális számokat és a térgeometria alapjait.
A filozófia
Mindezeket a tudományokat a görögök tekhnének, mesterségnek tekintették, mint ahogy a művészeteket is. Épp ezért igyekeztek, hogy elméleti ismereteik a gyakorlatban is használhatók legyenek. Volt azonban egy „tudomány”, mely ebbe a gyakorlatias rendszerbe nem illett bele: a filozófia. E szó eredetileg nem tudományt jelentett, hanem életmódot. A **philosophein** szóval Hérodotosz valamikor azt az életformát jelölte, amely a bölcsességre, tehát a tudásra törekszik.

Arisztotelész azt mondja, hogy a filozófia nem azonos a sokféle egyedi ismeret összességével, hanem a „valóság összességét” akarja megragadni. Ennek az egyetemes gondolkodásnak a virágkora szintén a periklészi korra és az utána következő évszázadra esett. E korban működtek a klasszikus filozófia legnagyobb alakjai: **Szókratész**, **Platón** és **Arisztotelész**.
Szókratész (Kr. e. 470-399)
Életéről nem sokkal tudunk többet annál, amit leghűségesebb tanítványai, Platón és Xenophón leírtak róla. Platón mesterét a dialektikus gondolkodás és az ideatan megalapozójának tekintette. A kortársak szerény, igénytelen, minden energiáját a bölcsesség elérésére fordító férfiúnak írják le. Nálánál előkelőbb származású, közismerten házsártos felesége, Xanthippé eleget zsörtölődött vele emiatt, de nem tudta eltéríteni férjét az igazságot kereső útjáról. Mikor 399-ben az ifjúság megrontásának és istentelenségnek a vádjával bíróság elé idézték és halálra ítélték, még bírái is megbánták ítéletüket, s lehetőséget kínáltak neki a menekülésre. „...engedelmeskedni inkább az istennek fogok, mint nektek, s utolsó leheletemig, míg csak bírom, bizony fel nem hagyok a bölcselkedéssel...” – mondotta híres védőbeszédében. Nem menekült el, inkább kiürítette a méregpoharat.
Szókratésztől írott szöveg nem maradt ránk, mert tanításait élőszóban terjesztette. Viszont tanítványának, Platónnak műveiben, elsősorban a **Gorgiászban**, irodalmi módon rekonstruálva jelennek meg a szókratészi gondolatok. Platón műveiből ismerhetjük meg Szókratész filozófiai módszerét. Nem tárgyi tudásra vágyott, hanem a biztos ismeretszerzés útját kutatta. Véleménye szerint a megismerés útjában álló legfőbb akadály az emberek hamis tudata. Éppen ezért fő feladatának a hamis tudat leleplezését tartotta. Módszerének lényege abban állt, hogy saját tudatlanságának leple alatt beszélgetőpartnerét kérdéseivel rávezette arra, hogy felismerje, a valóságról alkotott eddigi fogalmai helytelenek.
Úgy vélte, hogy az erény nem más, mint a jó ismerete. Az embert a jó cselekvése teheti csak boldoggá. Épp ezért az embert rá kell vezetni a jóra, hisz ez és az igazság megismerhető. Ezért állította filozófiája középpontjába az erény keresését.
Szókratész működése Athénban egy válságterhes időszak, Periklész halála (429) és a harminc zsarnok uralma (404) közé esett. A filozófus kora demokratáival és arisztokratáival egyaránt szembekerült. A fokozatos erkölcsi hanyatlás korában magára maradt erkölcsfilozófiájával. Fő ellenfelei azonban a demokraták közül kerültek ki, nyilvánvalóan azért, mert úgy látták, hogy a filozófus ellenük hangolja az arisztokrata ifjakat. Ha arra gondolunk, hogy korábban tanítványai közé tartozott a botrányos életű Alkibiadész is, ezen nem kell csodálkoznunk. Halála után követői szókratészi iskolák

sorát hozták létre, hogy a mester módszereit, elsősorban logikáját tanítsák.

A cinikusok

Szókratész követői közül talán legismertebbek a cinikusok, akiknek a gondolkodásában az **autarkia**, az „önmagával való megelégedés” játszotta a legfontosabb szerepet. Legjelesebb képviselőjük a „Kutyá”-nak csúfolt **Diogenész** volt, akinek követőit **kűnikoszoknak (cinikusok)** nevezték.

A szókratészi iskola tanításait annyiban haladták meg, hogy szerintük nem elég a jót felismerni és aszerint cselekedni, hanem meg kell tanulni legyőzni azokat a szenvedélyeket, melyek a helyes cselekvést akadályozzák. Ezek között elsősorban a civilizáció okozta szenvedélyeket említették.

Diogenész már addig jutott, hogy teljes mértékben tagadta a civilizáció létjogosultságát. Úgy gondolta, hogy ez minden rossznak a forrása, ezért „kivonult a társadalomból”. Szembefordult a városállamok rendszerével éppúgy, mint az elbizakodott uralkodókkal. Az ember legfőbb feladatának a lélek rendíthetetlenségének megteremtését tartotta. A hordóban lakó bölcs szellemességéről seregnyi történet maradt fenn. Midőn a hódító Nagy Sándor találkozott vele, köszöntötte: „Én Alexandrosz vagyok, a nagy király.” Erre az éppen napozó bölcs így válaszolt: „Én pedig Diogenész, a Kutya.” S mikor a király megkérdezte tőle, milyen kívánsága van, a filozófus ezt mondta: „Kissé állj odébb, ne fogd el előlem a napot.” A cinikusok elveitől közvetlenül jutott el a filozófia a sztoikusok lemondó és elviselő magatartásához.

Platón (Kr. e. 427-347)

Szókratész legnagyobb hatású tanítványa, Platón, életét annak szentelte, hogy mesterének emlékét ápolja. Az ő halálából azt a következtetést vonta le, hogy „az államokat gyalázatosan kormányozzák”, s az emberiség ebből az állapotból csak akkor kerülhet ki sikeresen, ha a kormányzást a filozófusokra bízza. Szókratész halála után elmenekült Athénból, Szürakúszaiba ment, ahol rabszolgának adta el a város türannisza. Sok hányattatás után visszatért szülővárosába, ahol Akadémosz hérósz szentélye mellett megalapította 900 évig fennálló iskoláját, az **Akadémiát**. Az iskolában elsősorban nevelni, s nem ismereteket közölni akartak. Maga a mester igen terjedelmes életművet hagyott az utókorra. Ifjúkorában a szókratészi úton járva elsősorban **etikai kérdésekkel** foglalkozott (Prótagorasz, Kritón, Szókratész védőbeszéde), második korszakában a **szépségről** (A lakoma) és az **ideatanról** (Phaidrosz), majd öregkorában logikai, **világmagyarázati problémákról** (Timaiosz) írta műveit. Filozófiájának fejlődése jól követhető a szókratészi etikától az ideatanig.

Platón legismertebb tanítása az **ideatanra** vonatkozik. A filozófus legfontosabb problémája az abszolút igazság mibenléte, ennek meghatározhatósága volt. Platón úgy vélte, hogy a dolgok lényegéről velünk született fogalmaink vannak, melyek segítenek a világ megismerésében. Ezeket a fogalmakat **ideáknak** nevezte, s a világot nem tekintette másnak, mint ezen ideák megvalósulásának. Igazi létezőnek az ideát vélte, melyhez az érzékelhető világ úgy viszonyul, mint árnyék a testhez. Például a szék nem más, mint a szék fogalmának, a „székségnek" megvalósulása. Az idea tehát egyfajtájú dolgok közös lényege. Mivel nincs két egyforma szék, a fogalmat nem tudhatjuk az érzékelhető világból, tehát ennek velünk kellett születnie. Az ideák világa az, amelyet Platón szerint vizsgálni érdemes, hisz az érzékelhető világ annyiféle, ahány ember él. Platón tanítványa és bírálója, Arisztotelész azonban joggal kérdezhette: ha az ideák világa a valódi, mi szükség a másik világra? Platón gondolkodásának újszerű vonása, hogy behatóan foglalkozik a megismerés folyamatával, s megpróbálja tisztázni fogalmaink és a valóság viszonyát.

A platóni felfogás szerint az állam célja megegyezik a lélekével, meg kell valósítani a jót. **A filozófus ideális állama három rétegre tagolódik: a filozófus királyokra, az őrökre és a dolgozókra.** Mindegyik réteg egy meghatározó erénnyel rendelkezik: az első a belátással, a második a bátorsággal, a harmadik pedig a mértékletességgel. A három „osztály" összhangját a negyedik erény, az igazságosság teremti meg. Platón mintaállamát megpróbálta II. Dionüsziosszal, Szürakúszai türannoszával megvalósíttatni, de a gyengekezű uralkodó erre alkalmatlannak bizonyult.

Arisztotelész (Kr. e. 384-322)

Platón tanítványa volt, de filozófiája lényegében mesterének bölcseletével folytatott vitájából jött létre. A filozófia mellett rendszerezte és összegezte korának görög tudományát.

Arisztotelész a thrákiai Sztageiroszban született. 17 éves korában került Athénba, s itt húsz esztendőn át tanult Platón Akadémiáján. Ezután Kis-Ázsiában, majd Leszboszon élt. **Kr. e. 334-ben Alexandrosz makedón trónörökös nevelője lett.** Tanítványának trónra lépte után ismét Athénba költözött, s itt hozta létre filozófiai iskoláját, mely **sétacsarnokáról – peripatosz –** később a **peripatetikus nevet** kapta. Alexandrosz halála után el kellett menekülnie Athénból, s egy év múlva Khalkhiszban halt meg. Bár műveinek egy része elveszett, így is hatalmas irodalommal gazdagította az antik világot. Műveit négy csoportba lehet rendezni: **a logikai, a filozófiai, a természettudományos és az ún. gyakorlati tudományok műveinek körébe**.

A filozófus gondolkodásának középpontjában a „bölcsesség tudománya" állt, mert szerinte a bölcsesség az uralkodó tudomány,

„…s az uralkodó tudomány magasabb rendű a szolgáló tudománynál, mert a bölcsnek nem kapnia, hanem adnia kell a parancsot, s nem ő tartozik másnak engedelmeskedni, hanem őt kell követni a kevésbé bölcsnek”.

Arisztotelész működését a platóni ideális állam bírálatával kezdte. **Politika** című – a kor görög alkotmányait megvizsgáló – munkájában úgy látja, hogy a mestere által elképzelt állam, melyben megvalósulna a nő-, gyermek- és részben a vagyonközösség, alkalmatlan feladata betöltésére. A filozófus szerint léteznek rossz – türannisz, szélsőséges demokrácia – és jó – királyság, oligarchia – államtípusok. **Véleménye szerint a legjobb állam a középosztály uralmára épül.** Ezt az államot nem az egyéni bölcsesség, hanem a törvény kell hogy irányítsa, tehát igen fontos szerepet szán a jó alkotmánynak. **Arisztotelész az embert zoón politikonnak, tehát államalkotó lénynek nevezi.**

Arisztotelész azt is helyesnek tartja, ha az ember maga törekszik a jóra, ám még helyesebb a közjóra való törekvés. Persze nem akárki képes erre, csak az, aki erényes. Nem véletlenül szentel tehát komoly teret elmélkedéseiben **az erkölcsös cselekvés elveiről, feltételeiről és módjairól szóló tannak: az etikának. A szó az ethosz fogalomból ered, ami szokást, modort, illemet jelent.** (Nikomakhoszi etika)

Arisztotelész nagyhatásút alkotott a filozófiai gondolkodás és a logika rendszerének kidolgozásában is.

A filozófus fontos szerepet szánt a logikának. Úgy látta, hogy az ok-okozati összefüggések felderítésében jelentősége alapvető, hiszen erre épül a tudományos gondolkodás. „Csak akkor tudom azt, hogy „mi” valami, ha tudom, hogy »miért« az” – mondja. Ezzel a bizonyításra építő tudomány egyik megalapozójává vált. Gondolkodásmódja a Kr. u. 13. századig meghatározó maradt. Arisztotelész nevéhez nemcsak a tudományos gondolkozás rendszerének kidolgozása fűződik, hanem a tudományok rendszerezése is. Ezeknek három típusát különböztette meg: elméleti (pl. matematika), gyakorlati (pl. politika) és létrehozó (pl. művészetek) tudományokét.

A létrehozó tudományokról írta talán legismertebb „művészeti könyvét”, a **Poétikát**. Ebben elsősorban a dráma elméletével foglalkozik, de sort kerít a művészi alkotás módjának, a művészet mibenlétének vizsgálatára is. A művészet lényegét a **mimésziszben**, az utánzásban látta, s ezzel a vélekedésével hosszú ideig befolyásolta a művészetekről való gondolkodást.

Rövid összefoglalásunk nem lehet teljes anélkül, hogy ne említenénk, Arisztotelész foglalkozott esztétikával, biológiával és rétorikával is. Tevékenysége méltán avatta a klasszikus kor műveltségének legjelesebb képviselőjévé.

A szofisztika

A magukat szophisztésznek, bölcselkedőnek nevező filozófusok a Kr. e. 5. század közepén jelentek meg Athénban. Legjelesebb alakjuk, az abdérai Prótagorasz azt tanította, hogy az ember nem tudhat mást, csak azt, amit érzékel. „Nem tudhatok semmit az istenekről: sem azt, hogy vannak, sem azt, hogy nincsenek" – hirdette. Ezzel a szofisták kétségbe vonták a világ megismerhetőségét. Épp ezért Prótagorasz a dolgok mértékének az embert tekintette. Ezzel megkérdőjelezte az örök értékek létét, s azt állította, hogy a törvények nem természeti, hanem emberek által alkotott, tehát megváltoztatható szabályok.

Kalliklésznél, Prótagorasz egyik követőjénél a törvény már az erősebb törvénye. Másrészt viszont a szofisták szerint az emberek egyenjogúnak születtek (ld. Prótagorasz Prométheuszmítosza). E tanítások azt mutatják, hogy a szofisták az ember világban elfoglalt helyét képességeitől tették függővé. A kor az emberek érvényesülését erényeik különbözőségével magyarázta, ám a szofisták úgy vélekedtek, hogy ezek taníthatók és tanulhatók. Az athéni polgárokat pénzért tanították a „politikai jártasságra", az érvelés és a vitatkozás tudományára, kiváltva ezzel Szókratész bírálatát. A szofisták későbbi hírnevüket főként az érvelés tudományának – ami nagyon sokszor öncélú – magas szintre emelésével vívták ki. Tulajdonképpen velük kezdődik a rhétorika, a szónoklattan, mely csúcspontját a 4. században Démoszthenész munkásságával érte el.

Történetírás

A történettudomány görög földön született meg. Első nagy alakja a Cicero által a „történetírás atyjá"-nak nevezett **Hérodotosz** (Kr. e. 484-405 k.) volt. Előtte a történetírás a szó szoros értelmében történetek megírását s időrendbe rendezését jelentette. A szerzők útleírásokból, legendákból, epikus hagyományból egyaránt merítettek. A történetírás a Kr. e. 5. század előtt épp olyan szerepet töltött be, mint korábban az eposz: igazolta egy-egy arisztokrata család, uralkodó származását és kiváltságos helyzetét. Ennek a történelemszemléletnek utolsó, jeles képviselője a milétoszi Hekataiosz volt.

Hérodotosz részben az ő nyomdokain haladt, mikor megírta ismert művét, **A görögperzsa háborúk történetét**. A mű szemléletmódja azonban jelentősen eltér a korábbiakétól. Hérodotosz már következetesen elkülöníti egymástól a mítosz és a valóság világát. Szakít a homéroszi istenvilággal, s műve megírásakor egyértelműen az emberi eseményekre fordul a figyelme. Ezeket az eseményeket – sokszor a szereplőkön keresztül – igyekszik több szempontból megvilágítani. Utazásai lehetőséget nyújtottak neki arra, hogy különféle civilizációkat ismerhessen meg. Ezekhez soha nem közelít előítéletekkel, inkább másságukat hangsúlyozza. A másságot azonban jórészt felszínnek tartja. Pl. az egyiptomi istenvilág ismertetésénél nem

mulasztja el megemlíteni, hogy ezek olyan istenek, mint a görögökéi, csak a nevük más.
Hérodotosz volt az első, aki megpróbálta felderíteni a történelem törvényszerűségeit. **Véleménye szerint a történelmet nem a fejlődés, hanem a körforgás jellemzi.** „... amelyek régen nagyok voltak, többnyire kicsinyek lettek” – fogalmazta meg végkövetkeztetését. Az egyiptomi és a méd állam bukásán keresztül jórészt e körforgás törvényszerűségeit kívánta bemutatni. A történetíró munkásságát a periklészi Athénban fejezte be. Periklésszel jó kapcsolatban állt, s állítólag a perzsákról alkotott véleményének is az az oka, hogy támogatta Periklész Spárta-ellenes, titokban perzsabarát politikáját.
Hérodotosz méltó követője volt a **peloponnészoszi háború** történetét megíró **Thuküdidész** (Kr. e. 460-400 k.). Művének központi kérdése az, hogy miért bukott meg Athén hatalma az 5. század végén. Az epikus és mitikus hagyományt Hérodotosszal ellentétben forrásként felhasználó könyvében a történelemnek a kortársak számára láthatatlan mozgatóerejét szeretné felderíteni. Ehhez a szórványosan előkerülő „régészeti anyagot” is figyelembe veszi. Nagy súlyt fektet az eseményeket jól jellemző beszédekre, ám ezeket többnyire rekonstruálva közli. Művének bevezetőjében (arkhaiologia) **feltételezi, hogy a történelem legfőbb mozgatója a szükségszerűség**, ami általában a hatalom kényszerítő erejében és a hatalomért való küzdelemben jelenik meg. A végzetet elkerülni nem lehet, beteljesedését késleltetni viszont igen. Thuküdidész éppen ebben látja Periklész érdemét.
A görög történetírás ezek után rohamos hanyatlásnak indult. Nemhogy meghaladni, de még elérni sem sikerült Thuküdidész színvonalát. A 4. században működő Xenophón (Kr. e. 430-354) kevés sikerrel próbálta meg folytatni a nagy előd Görög történelmét. Legsikerültebb műve, az **Anabaszisz** is csupán egy igen érdekes leírás a tízezer zsoldos hazatéréséről. Xenophónnal fejeződött be a kortársként író történetírók sora. A későbbiekben a történelemmel foglalkozók figyelme elsősorban a régmúlt és ennek forrásai felé fordult. A hellenizmus korában pedig megszületett a kritikával kezelt forrásokra építő történetírás.

A korai köztársaság Rómában (Kr. e. 510-265)

Róma , a kis közép-itáliai városállam életében jelentős változás következett be a Kr. e. 6. század végén. Megrendült az **etruszkok** hatalma, ezért visszaszorultak korábban meghódított területeikről. Róma számára ez az önállóság megszerzése mellett az államforma megváltozását is jelentette. **A királyságot felváltotta a köztársaság.**

A római **res publica** – minden későbbi hasonló államberendezkedés névadója – a születési előjogokkal rendelkező nemzetségeken belüli előkelők hatalmát jelentette a nemzetségek elszegényedett tagjai és a nemzetségeken kívüliek felett.
A fiatal köztársaság fennállásának első időszaka **súlyos külső és belső küzdelmek** jegyében telt el. Meg kellett védenie magát a rátámadó idegenekkel szemben, s ugyanekkor a város lakosságának születés szerint elkülönült rétegei ádáz harcokat vívtak egymással a politikai jogokért. A Kr. e. 4. század folyamán Róma úrrá lett a külső nehézségeken, és megegyezésekkel rendezte belső problémáit. Ezt követően elkezdődtek az itáliai földek megszerzéséért vívott háborúk. A Kr. e. 3. század első harmadának végére az egykori városállam az egész félsziget ura lett, sőt a **Mediterraneum vezető hatalmai közé emelkedett**.
Ezután következett a **birodalomszerzés** kora. A háborúk már kiterjedtek a Földközitenger egész medencéjére. Az a politikai egység, amit Róma a köztársaság korának végére kialakított, az egész ókor leghosszabb ideig fennálló legnagyobb birodalma lett. Keretei között megvalósította az akkori világ élvonalába tartozó civilizációk kölcsönös érintkezését, a gazdasági kapcsolatok széles körű kiterjesztését és a görög-római kultúra meggyökeresedését. Minderről részletesen a következő fejezetekben lesz szó.

A római köztársaság államszervezete

„Róma városát kezdetben királyok kormányozták. A szabadságot és a consulságot Lucius Brutus intézményesítette.” (Urbem Romam a principio reges habuere; libertatem et consulatum Lucius Brutus instituit.) *(Tacitus: Annales 1.1,1)*
Ezzel a csodálatosan tömör mondattal kezdte történeti munkáját Tacitus, az 1. század nagy római történetírója. Emlékezünk még az erényes Lucretia és Lucius Junius Brutus történetére. A római hagyomány nemcsak az utolsó etruszk király elűzését, hanem a köztársaság megalapítását is ehhez a történethez kapcsolta. A latin **res publica** kifejezés – amit mi köztársaság értelemben használunk – egészen pontosan a köz ügyét, az állam javát jelentette. A köztársasági államforma zavartalanul működött a Kr. e. 2. század közepéig, ekkor azonban válságba került a közben lezajlott események, végbement változások következtében. A válság egy hosszú, bő egy évszázados, zűrzavaros időszakot hozott Róma életébe, amelyből a Kr. e. 1. század utolsó évtizedeiben a császárság intézménye vezetett ki.
A népgyűlés
Elméletileg a legfontosabb szerv a **népgyűlés**, a **comitium** volt. Itt döntöttek a legfontosabb bel- és külpolitikai kérdésekben, itt

választották meg a hivatalnokokat. A népgyűlés hatáskörét azonban jelentősen korlátozta az a szabály, hogy csak akkor jöhetett össze, ha egy arra illetékes hivatalviselő összehívta, s csak azokat a kérdéseket tárgyalhatta, amelyeket az összehívó előterjesztett. Népgyűléseket csak a naptárban megjelölt napokon lehetett tartani, felszentelt helyen és kedvező előjelek mellett. A megfelelő számú szavazatot elnyert javaslat törvénnyé, lexszé vált, kihirdették, érctáblára vésték és a levéltárba (tabulariumba) helyezték.

A köztársaság korában a népgyűlésnek **három fajtája** alakult ki. A legősibb volt a királyság korában is működő curiák szerinti népgyűlés – a **comitia curiata** –, amely fokozatosan elvesztette jelentőségét. A köztársaság korának elején már csak családjogi kérdésekkel foglalkozott (örökbefogadás, végrendeletek stb.), és itt ruházták fel a tisztviselőket a hatalommal. A Servius Tulliusnak tulajdonított „alkotmányreform" után jött létre a **comitia centuriata**, a vagyoni helyzet szerint **classisokba** (osztályokba) és ezen belül **centuriába** (a classison belüli kisebb egység) sorolt polgárok gyűlése. Mivel ez a beosztás szolgált a katonáskodás alapjául, az eszerint összehívott népgyűlés is katonai jellegű volt. A köztársaság időszakában ennek jogköre is csökkent, végül már csak a háború és béke kérdéseiben dönthettek itt. A népgyűlés harmadik fajtája volt a **lakóhely szerint tribusokba** soroltak gyűlése, a **comitia tributa**. Ez eredetileg a plebejusok, később az egész polgárság gyűlése volt, s időszakunk folyamán átvette a másik két comitia jogkörének jelentős részét. A comitiákon a szavazás curiánként, centuriánként, illetve tribusonként történt. A tribus lakóhely szerinti szavazási egység volt, ezek száma a későbbiekben, Róma területi növekedésével párhuzamosan nőtt, míg elérte a 35-öt. Ebből négy „városi", harmincegy pedig „vidéki" tribus volt, az utóbbiakba csak földbirtokosok iratkozhattak fel.

A senatus

A köztársaság másik – valójában legfontosabb – intézménye a **senatus** volt. Eredete ennek is a királyság korára ment vissza, ez volt a nemzetségi előkelőkből álló, 100, később 300 tagú testület. Eredetileg tehát csak patríciusok kerülhettek be a senatusba, ők voltak az **atyák** (patres). Később megfelelő vagyonnal rendelkező plebejusokat is besoroltak a tagjai közé. Ők voltak az **összeírtak**, conscripti – így lett a senatus címe: **patres (et) conscripti**. A sersatus jogköre formálisan a hivatalnokok számára való tanácsadás volt, összetétele miatt azonban a köztársaság legbefolyásosabb intézményévé vált. Itt döntöttek a bel- és külpolitika legfontosabb kérdéseiben, ellenőrizték az állam pénzügyeit, szükség esetén ők ruházhattak fel valakit rendkívüli teljhatalommal. Határozataikat – **senatus consulta** – szavazással hozták. Kezdetben a sersatus jóváhagyása kellett a comitia centuriata és tributa döntéseinek törvényerőre emelkedéséhez is. Üléseit a

senatus kezdetben valamely felszentelt helyen tartotta. Később, a Kr. e. 1. század elején felépült a **Curia**, a senatus saját épülete.

Magistratusok

A törvények és szenátusi határozatok végrehajtásáról a **tisztviselők**, a **magistratusok** gondoskodtak. Jogkörük részben a királyi hatalom egyes területeit, a katonai, a bírói és a szakrális (papi) feladatokat ölelte fel, részben a terjeszkedés következtében megjelenő új feladatoknak megfelelően alakult. A hivatalok elnyerése választások útján történt, idejük korlátozott volt, általában egy évre. Fontos elv volt a **collegialitas**, ami azt jelentette, hogy egy tisztséget egy időben több, azonos jogkörű személy töltött be. Határozataikat akkor lehetett végrehajtani, ha az azonos tisztséget viselő hivatalnok nem jelentett be tiltakozást. A magistratusok, mint a római nép méltóságának (maiestas) viselői, hivatali idejük alatt nem voltak felelősségre vonhatók.

Az állandó magistratusok közül a **consulokat** illette meg a legfőbb polgári hatalom, az **imperium maius**, háborúban ők vezették a hadsereget. Ennek jeleként a consul előtt 12, vesszőnyalábot hordozó ún. **lictor** haladt, a városon kívül a vesszőnyalábba bárdot tűztek a korlátlan hatalom jelképeként. Az éveket hivatalosan a két consul nevével jelölték.

A consulok társai és helyettesei voltak a **praetorok**, akiknek fő feladata a városi rend fenntartása, ezen belül a bíráskodás volt. A praetort 6 lictor illette meg, ezek közül kettő a bíráskodás alkalmával is mellette állt. Kr. e. 443-tól kezdve ötévenként két-két **censort** választottak másfél évi felhatalmazással. Feladatuk volt a polgárok centuriákba és tribunokba osztása, azaz a **census** meghatározása. Ők állították össze a senatus névjegyzékét, az arra méltatlanokat törölhették is. Befolyást gyakoroltak a pénzügyekre is, ők szabták meg az adók, a vámok és a bérleti díjak összegét, elosztását. Határozataik ellen nem lehetett fellebbezni.

A consulok pénzügyi segítőtársai a **quaestorok** voltak. Ők felügyeltek az államkincstárra, az állami okmányokra, a hadjáratok idején ők kezelték a katonai pénztárat, ők fizették a zsoldot és ők osztották fel a zsákmányt. Az **aedilis curulis**ok feladata a városi rend fenntartása, a piaci árak felügyelete, a gabonaellátás és a nyilvános játékok rendezése volt.

Az ún. **curulisi méltóságok**, a consulok, a praetorok és az aedilisek a hivatali idő lejárta után élethosszig a senatus tagjai lettek. A curulis szó a méltósággal járó elefántcsont szék, a királyok által is használt sella curulis nevéből származik.

A rendkívüli magistratusok közül a legjelentősebb a **dictator** volt. Ebbe a méltóságba az állam különlegesen veszélyes helyzetében választottak tisztviselőt. Megbízatása, melyet egyedül látott el, fél évre

szólt. Ilyenkor a **teljes hatalom** (summum imperium) az ő kezében összpontosult. Más néven **magister populinak** hívták, saját maga által kinevezett helyettese a **magister equitum**, azaz a lovasság parancsnoka volt. A dictatort, rendkívüli hatalma jeleként a két consult együttesen megillető 24 lictor kísérte.

Különleges tisztségviselők voltak a **néptribunusok** (tribuni plebis). Ennek a tisztségnek a kialakulása szorosan összefüggött a köztársaság első két évszázadának belpolitikai küzdelmeivel. Feladatuk a plebejusok érdekeinek védelme volt, ezért beleszólhattak az állandó magistratusok intézkedéseibe, kivéve a censorokat. **Vétót** emelhettek a senatus határozatai ellen. Személyük **szent és sérthetetlen** (sacrosanctus) volt, házukban minden plebejus menedéket találhatott. Ők hívták össze a plebejusok gyűlését, később a senatus összehívására is jogot kaptak. Számuk először kettő, később négy volt, végül tízre emelkedett. Segítőtársaik voltak az **aedilis plebisek**, akik a plebejusok Ceres szentélyében őrzött levéltárát és pénztárát kezelték.

Rómában nem volt elkülönült papi rend, a vallási feladatokat szintén állami tisztségviselők, a különböző **papi testületek** tagjai látták el. Őket a többi tisztviselőhöz hasonlóan, bár attól eltérő előírások szerint, szintén a nép választotta. A papi testületekről részletesen a római vallásról szóló fejezetben lesz szó.

Ennek az államszervezetnek a talpazata a római nép, a **populus romanus** volt. A populus romanus tagjai a **teljes jogú római polgárok** voltak (cives optimo iure). A teljes római polgárjog tartalmazott közéleti és magánéleti jogokat (fura publica, ill. privata). Ezek a következők voltak: a **ius suffragii** – a szavazati jog, a **ius honorum** – a hivatalviselési jog, a **ius provocationis** – a hivatalnokok ítéletei ellen a néphez való fellebbezés joga, a **ius connubii** – eszerint törvényes házasságot köthet, s gyermekei is törvényes jogúak és a **ius commercii** – a vagyonszerzés és a vagyonnal való szabad rendelkezés joga.

A római hadsereg

A hadsereg Róma történelmében nagyon fontos szerepet játszott. A köztársaság idején **általános hadkötelezettség** érvényesült, mentességet a katonáskodás alól csak a vagyontalan polgárok kaptak, akik nem tudták megvásárolni fegyverzetüket. Tényleges katonai szolgálatra 17 és 46 év között kötelezték a római polgárokat, az idősebbek – 60 éves korukig – otthoni szolgálatban a város védelmét látták el.

A centuriális szervezet

A hadszervezet alapja a Servius Tullius nevéhez kötött „alkotmány” volt, amely a polgárokat **öt vagyoni osztályba** sorolta. A

legmagasabb vagyoni osztályba tartozók 98 **centuriát** (századot) állítottak ki, ebből a leggazdagabbak és a legelőkelőbbek alkották a lovas centuriákat, a többiek pedig a nehézfegyverzetű gyalogságot. 18 lovas és 80 gyalogos centuria volt. A második, harmadik és negyedik vagyoni osztályba tartozók osztályonként 20-20 centuriát állítottak ki, s az ötödik osztály 30 centuriájával együtt ők alkották a könnyűfegyverzetű gyalogságot. A felszereltség foka osztályok szerint csökkent. Külön 2-2 centuriába sorolták a hadsereget kiszolgáló kézműveseket (ma úgy mondanánk, műszaki alakulatokat) és a zenészeket. A sort a vagyontalanok, katonai szolgálatra nem kötelezettek egy centuriája zárta le. Így alakult ki a **comitia centuriata** 193 centuriája.
Ez nem jelenti azt, hogy a római hadsereg közel 20 000 főből állt volna, ugyanis egy centuriához nem tartozott 100 ember.
Minden osztályban a centuriák fele **seniores** (öregek) – azaz otthonvédelmi feladatokat ellátók, fele **iuniores** (fiatalok) – azaz tényleges katonai szolgálatot teljesítők voltak.

A legiók

A római hadsereg alapegysége a **legio** volt, amely zömében nehézfegyverzetű gyalogságból állt, létszáma 4200-6200 fő között mozgott. Egy legio 30 kisebb egységre, ún **manipulusra** oszlott, minden manipulus 2 centuriából állt. (Egy legio tehát 60 centuriát jelentett.) Az etruszkokkal való szakítás után Rómának egy ideig problémát jelentett a vas megszerzése, s így kényszerűségből könnyebb fegyverekre tértek át. Ennek következtében a hadsereg mozgékonyabbá vált, a harci kocsikat felváltotta a lovasság, és megnőtt a gyalogság jelentősége. Ugyanakkor az olcsóbb fegyvereket többen meg tudták vásárolni, tehát többen vállalhattak katonai szolgálatot. Megváltozott a hadrend is, a Servius Tullius idején alkalmazott hatsoros **phalanx** helyett a 30 manipulust három sorban állították föl. Az első sorban álltak a dárdások, akik a harcot kezdték, mögöttük az előkelők, végül az utolsó sorban a legkipróbáltabb harcosok. Ha az első sor megingott az ellenség erejétől, a mögöttük állók közéjük nyomultak, és segítettek nekik. Ez volt az ún. **manipulus-taktika**.
A legió jelvénye a **sas** volt, mely többnyire ezüstből készült, s rúdra erősítve hordozták. Erre a rúdra szögezték fel azokat a kitüntetéseket is, amelyeket az egész legio kapott. A legióhoz tartozott az **ala**, amely 300 lovasból állt, valamint a mesteremberek és a zenészek.
Fegyverzet szerint a katonák lehettek nehéz fegyverzetűek, a tulajdonképpeni **legionáriusok**, és **könnyű fegyverzetűek**, azaz íjászok, parittyások és segédalakulatok. Ruházatuk gyapjúból készült ingből (tunica), bőr- vagy szövetnadrágból és hadiköpenyből állt, a vezér bíborvörös palástot viselt. Lábbelijük szöges, vastag talpú, erős

szíjakkal ellátott saru volt, fejüket érc- vagy bőrsisak védte. A bőrből készült mellvért ércpántokkal, a pajzs bőrrel volt bevonva s ércdíszítményekkel ellátva. Legfontosabb támadó fegyverük a rövid, kétélű kard és a két méter hosszú dárda volt.

A szolgálati idő általában 20 év volt, a **praetorianusok** (a legvitézebb katonák, akik a vezér testőrségét adták) esetében 16 év. A sereg élén a **vezér** (dux) állt, akit győztes csata után katonái **imperatorként**, győztesként köszöntöttek. Nagyobb győzelem esetén a hadvezér **diadalmenetet** (triumphus), kisebb győzelemért szerényebb méretű diadalmenetet (ovatio) tarthatott. Hadvezér kezdetben a consul volt, később praetorok is elnyerhették ezt a feladatot. A hadsereg tisztjei voltak a **legatusok**, a **katonai tribunusok** és a **centuriók**.

A római haditechnika egyik alapeleme volt a támadás kiindulópontjául, de védekezésre is használható **tábor** építése. A négyszög alakú tábor középpontja a vezér sátra volt. A tábor útjai itt metszették egymást derékszögben, a végükön volt a négy kapu. A csatára készülést a vezér sátránál kitűzött zászló, a **vexillum** jelezte.

Társadalmi küzdelmek a korai köztársaság idején

A korai köztársaság társadalomszerkezetét a királyság korából örökölte. Ez – mint láttuk
– vérségi alapon szerveződött. Alapegysége a **nemzetség** volt, a társadalmi választóvonal a nemzetségbe tartozók és a nemzetségen kívüliek – a **patríciusok** és a **plebejusok** – között húzódott. A királyság megdöntése után a nemzetségek fejeiből alakult senatus vette át az állam irányítását. Az állam politikai és vallási vezetése a patríciusok kezében volt, helyzetüket kiterjedt földbirtokuk biztosította. A plebejusok, katonai kötelezettségük ellenére, nem részesedtek a politikai jogokban. A szegényebbeket közülük az eladósodás, s ennek következtében az adósrabszolgaság fenyegette.

A katonai szolgálatukra azonban igen nagy szüksége volt a fiatal római köztársaságnak, hiszen az etruszk uralom megdöntése után Róma **katonai és politikai súlya csökkent**, s a Kr. e. 4. század közepéig folyamatosan **védekező harcokra** kényszerült. Ezek a háborúk párhuzamosan folytak azokkal az éles **belső küzdelmekkel**, amelyeket a plebejusok vívtak a patríciusok ellen jogaik kiterjesztéséért. Az állandó belső egyenetlenkedés megnehezítette, nemegyszer veszélyeztette a katonai feladatok megoldását. A város fennmaradását fenyegető támadások elhárítása után a patríciusok a hódításokat részben saját vagyonuk gyarapításáért, részben a plebejusok energiáinak lekötéséért szorgalmazták. Ugyanakkor a plebejusok a maguk katonai jelentőségének tudatában megfelelő mértékben részesülni kívántak a gazdasági előnyökben és a politikai

hatalomban. A patríciusok engedményekre kényszerültek, hozzá kellett járulniuk néptribunusok választásához, írásba foglalták a törvényeket, enyhítettek az adósok terhein, biztosították a plebejusok számára a földhöz jutás lehetőségét, s megnyitották előttük a legfontosabb hivatalokat.

Az első kivonulás

Kr. e. 494-ben a plebejusok kivonultak a Szent Hegyre, hogy új várost alapítsanak maguknak. Ez volt az ún. **első secessio** (kivonulás). A kivonulás közvetlen oka az volt, hogy a senatus határozataival megszigorította az adósokkal szembeni eljárást. Ehhez az eseményhez kapcsolódik **Menenius Agrippa** története. A köztiszteletben álló Menenius Agrippát a senatus küldte el a kivonult plebejusok táborába, hogy rábeszélje őket a városba való visszatérésre. A hagyomány szerint ő a következő mesét mondta el a Szent Hegyen: A régi időkben az emberi test tagjai önállóak voltak, mindegyik tudott gondolkodni és dönteni. Egy alkalommal a testrészek fellázadtak a gyomor ellen, mert az nem csinál semmit, csak élvezi a többiek munkájának gyümölcseit. Elhatározták, hogy többet nem adnak enni a gyomornak. Amikor azonban valamennyien elgyöngültek, rádöbbentek, hogy a gyomor csak látszólag henyél, valójában igen fontos a tevékenysége. A plebejusokat valószínűleg nem ez az épületes történet bírta rá a visszatérésre, sokkal inkább az, hogy a patríciusok beleegyeztek a nép érdekeit védelmező **néptribunusok** választásába és plebejus népgyűlés létrehozásába.

Az első írásba foglalt törvények

Kr. e. 450 körül , tízévi huzavona után érték el a néptribunusok a törvények írásba foglalását. Ezzel a feladattal egy tíz fős testületet bízták meg, a decemvireket. Működésük eredménye a 12 bronztáblára vésett törvénygyűjtemény volt, a **tizenkét táblás törvények** (Leges duodecim tabularum). Ez a gyűjtemény vált a római jog alapjává, évszázadok múlva is hivatkoztak rá a jogászok. A római gyerekek ennek szövegén tanulták az írást-olvasást. Az eredeti szöveget nem ismerjük, a táblák tartalma a későbbi jogtudósok idézetei alapján rekonstruálható.

A törvények rendelkezéseinek központjában a magántulajdonnal kapcsolatos kérdések állnak. Aprólékosan szabályozták az adásvétel lebonyolítását, ez volt a tulajdon megszerzésének egyik legfontosabb módja. A szabad végrendelkezés joga mutatja a korlátozatlan polgári tulajdon meglétét. Súlyos büntetés várt a tulajdon megsértőire, az éjszaka tetten ért tolvajt a tulajdonos megölhette. Ez a rendelkezés nagyon jól mutatja a törvényhozók aprólékos pontosságát: római polgár megölése főbenjáró bűnnek számított, ám a nappal tetten ért tolvajt nem volt szabad megölni, ha nem védekezett fegyverrel. Az éjszaka rendkívüli körülményeit is számításba vették ennél a törvény-

pontnál, hiszen akkor a károsult nem tudott segítséget hívni. Az adósi kötelezettség esetében fenntartották az adósrabszolgaság intézményét, azaz a kölcsönért nemcsak vagyonával, hanem személyével is felelt az adós.
A törvénygyűjteményben a büntetések felsorolásánál a rabságba vetést megelőzi a halálbüntetés. Római polgárt egyébként csak a népgyűlés határozata alapján lehetett kivégezni, s csak a legsúlyosabb bűnök – a hazaárulás és az apagyilkosság – esetében. Írásban rögzítették a már korábban említett **patria potestast**, a családfő korlátlan hatalmát a családtagok fölött.
További törvények
A tizenkét táblás törvényeket a Kr. e. 5. század közepétől egy sor további törvény követte. Ezeket a törvényeket mindig a javaslat előterjesztőjének nevével szokták jelezni. A hagyomány szerint **Kr. e. 445-ben** született meg Canuleius néptribunus javaslatára a lex Canuleia, amely jogilag érvényesnek ismerte el a plebejusok és patríciusok között létrejött házasságot. Ez tehát a ius conubii plebejusokra való kiterjesztését jelentette.
Az egyik legjelentősebb vívmány volt C. Licinius Stolo és L. Sextius Lateranus
Az egyik legjelentősebb vívmány volt C. Licinius Stolo és L. Sextius Lateranus ben elfogadott három törvényjavaslata, a **leges Liciniae Sextiae**. Az egyik az adósok terheit enyhítette azzal, hogy a kifizetett kamatokat beszámították az adósság összegébe, és haladékot adtak a további törlesztésekre. A másik kimondta, hogy a hódítással szerzett állami közföldekből, az ager publicusból egy-egy polgár legfeljebb 500 iugerumot (1 iugerum = 0,25 hektár) bérelhetett. Így a kevésbé tehetősek is juthattak földbérlethez. A harmadik törvény megnyitotta a consuli méltóságot a plebejusok előtt. Ezzel a három törvénnyel a plebejusok tulajdonképpen elérték leglényegesebb követeléseiket. A megegyezés emlékére építették fel Rómában Kr. e. 367-ben a **Concordia**-szentélyt (az egyetértés temploma).
A patríciusok és a plebejusok küzdelmének végérvényes lezárásaként Kr. e. 326-ban a **lex Poetilia** eltörölte az adósrabszolgaságot, Kr. e. 300-ban a **lex Ogulnia** megnyitotta a papi tisztségeket a plebejusok előtt, végül Kr. e. 287-ben a **lex Hortensia** kimondta, hogy a plebejus népgyűlés határozatai a senatus jóváhagyása nélkül is törvényerőre emelkednek.
Így a Kr. e. 3. század elejére eltűnt a nemzetségen belüliek és nemzetségen kívüliek közötti éles választóvonal. A két csoport közötti házasság törvényességének elismerése után felgyorsult a patrícius és a vagyonosabb plebejus családok keveredése.

Róma külpolitikája

A Kr. e. 6-5. század fordulóján összeomlott az etruszkok közép-itáliai uralma. Elsősorban ennek volt köszönhető Róma függetlenné válása, külpolitikai helyzetének megszilárdulása. Ez az állapot azonban csak átmenetinek bizonyult. A fiatal köztársaság fennállásának első másfél évszázada külső ellenségekkel való szakadatlan hadakozásban telt el. Ezek a küzdelmek párhuzamosan folytak a már megismert belső társadalmi harcokkal. Róma helyzete ebben a másfél évszázadban igen nehéz volt, még fennmaradása is veszélybe került (pl. Kr. e. 390-ben vagy 387-ben a gall betörés alkalmával – a forrásainkban található két időpont közül a második a valószínű).

A Kr. e. 5. század elején Róma meggyengült, amit részben a korábban kialakult gazdasági-kereskedelmi kapcsolatok megszakadása, részben a patríciusok és plebejusok első nagy összecsapása okozott. Ezt akarták kihasználni a szomszédos latin törzsek, s megszervezték a Róma-ellenes **ariciai szövetséget**. Ennek létrehozásában a Róma feletti uralom visszaszerzésére törekvő Tarquiniusok egyik rokona is részt vett. A szövetség és Róma között hamarosan háború tört ki, ami római győzelemmel ért véget. **Kr. e. 493-ban** kötötték meg a **Spurius Cassius** consul által kidolgozott egyezményt. Ezzel az egyezménnyel Róma is bekerült a latin szövetségbe, melynek tagjai egymással békében éltek, s egy harmadik fél támadása esetén katonailag együttműködtek. A szövetséges haderő felerészben rómaiakból, felerészben latinokból állt. Egyes források szerint római parancsnokok álltak az élén, más források, illetve feltevések szerint rómaiak és latinok felváltva viselték a fővezérletet. A szövetségesek képviselői évente összegyűltek közös ügyeik megvitatására.

Hamarosan szükség is lett az egyesített katonai erőre. A Kr. e. 5. század elejétől folyamatosan fenyegette Latium területét az Appeninek középső és déli része irányából a **szabinok**, az **aequusok** és a **volscusok** terjeszkedése. A szabinok beszivárgása már jóval korábban, a királyság korában megkezdődött, és lényegében békésen folyt. A másik két nép támadásai azonban már veszélyt jelentettek Latium lakói számára.

Miután sikerült elhárítani a fenyegető külső támadásokat, a Kr. e. 5. század közepétől Róma figyelme a Tiberistől északra fekvő etruszk területek felé fordult. Elsőként **Veii** etruszk várossal kerültek szembe, az ellene folytatott harcok történetéből való a **Fabius nemzetség** legendás vállalkozása. A monda szerint a Fabius nemzetség egyedül vállalta a veiibeliekkel való harcot. Kezdetben sorozatos győzelmeket arattak, ami hírnevüket hatalmasra növelte. Ez azonban ugyanakkor

elbizakodottá is tette őket, s végül ez okozta bukásukat. Legutolsó hadjáratuk kudarccal végződött, a nemzetségnek egyetlen tagja maradt életben, aki még gyermek volt, ezért nem vonult hadba. Végül az 5-4. század fordulóján a római hadseregnek sikerült elfoglalni és lerombolni Veiit, **M. Furius Camillus** vezetésével.
Róma helyzetének ezt az átmeneti megszilárdulását azonban hamarosan újabb, szinte végzetes csapás érte. A Kr. e. 5. században **kelta** – latin nevükön **gallus** – törzsek keltek át az Alpokon a Pó-síkságra. Támadásaiknak a meggyengült etruszk városok nem tudtak ellenállni. **Kr. e. 387-ben** mintegy százharmincezer gall, átkelve az Appennineken is, ostrom alá vette Clusiumot. Mivel Róma segítségére sietett a szorongatott városnak, a gallok ellene fordultak, s július 18-án az Allia folyó mellett szétverték az elébük küldött római sereget. A vereség napját azért tudjuk ilyen pontosan, mert a római naptárban évszázadokon át gyásznapként szerepelt. Három nappal később a gallok betörtek a városba és kifosztották azt. Csak a **Capitolium** menekült meg – a mondai hagyomány szerint –, mivel az őrséget a Iunónak szentelt ludak gágogása felriasztotta. A hagyomány szerint Róma legelőkelőbb vénei hivatali díszben ülve várták elefántcsont karosszékeikben az ellenség támadását, akik azután valamennyiüket lemészárolták. Ugyancsak a mondákból ismert az a történet, mely szerint **Brennus** gall vezér 1000 aranyat követelt a rómaiaktól a távozás fejében. Mikor lemérték a váltságdíjat, egy római észrevette, hogy hamis súlyokat használnak. Amikor ezt szóvá tette, Brennus a súlyok közé dobta a kardját ezekkel a szavakkal: **Vae victis!** (Jaj a legyőzötteknek!).
Ezek a történetek minden bizonnyal a képzelet szüleményei, mint ahogy az a fordulat is, amely a rómaiak önérzetét volt hivatott helyreállítani. Eszerint az arany méregetése közben egy római sereg érkezett Camillus vezetésével, és elűzte a gallokat. Annyi azonban tény, hogy a kelták nem maradtak a városban, s ez lehetővé tette, hogy Róma talpra álljon.

Itália meghódítása

Róma külpolitikai helyzete és a belső társadalmi küzdelmek szoros kölcsönhatásban voltak. A belső harcok gyengítették az ellenállást kifelé, ennek felismerése a megegyezés felé sarkallta a szembenálló feleket. A külső veszély elhárítására egyre inkább szükség volt a plebejusok katonai erejére. Így a gazdagabb plebejusok egyre inkább érvényesíteni tudták politikai törekvéseiket, a katonai akciók során szerzett földek pedig a szegényebbek helyzetén segítettek. Mindez elősegítette Róma felemelkedését a gallok pusztítása után. A nagyobb létszámú hadsereg iránti szükséglet és az olcsóbb fegyverek adta lehetőség következtében a római társadalom egyre szélesebb körei váltak katonává, a társadalom **militarizálódott**.

A római állam vezetése szilárd, leleményes és rugalmas volt. Kihasználta ellenfeleinek egymás közötti ellentéteit ahhoz, hogy föléjük kerekedjen. Ezt a politikai elvet nevezzük a **„divide et impera”** elvének (oszd meg és uralkodj). A gall betörést követő kb. fél évszázad alatt kiterjedt és körültekintő diplomáciával egy sor szövetségi szerződést kötött a város.

A samnis háborúk

A samnisok által még a Kr. e. 5. században elfoglalt termékeny Campaniát Róma három hosszú háború eredményeként foglalta el (Kr. e. 343-341, 326-304, 298-290). Közben az **első és a második samnis háború** közötti időszakban meg kellett vívni a latin szövetségesekkel, akik állítólag azt követelték, hogy a senatus tagjainak fele és az egyik consul közülük kerüljön ki, ugyanakkor megtagadták az évi szövetségesi hozzájárulás kifizetését. Kr. e. 340-338 között sikerült Rómának jobb belátásra bírni őket egy újabb háborúval. A győzelem után átszervezték a latin szövetséget, erről az itáliai közigazgatásról szóló fejezetben található részletes ismertetés. A samnis háborúk Róma számára kezdetben váltakozó sikerrel folytak. A második samnis háború alatt építették meg az egyik legfontosabb római utat, a Rómát Capuával összekötő **via Appiát** (nevét Appius Claudius Caecusról kapta, aki a kor egyik legjelentősebb politikusa volt). Mivel a samnis háborúkba több itáliai nép is bekapcsolódott, Róma a győzelmek után ezek területeit is birtokba vehette. A **harmadik samnis háború** végére az egykori városállam területe már elérte a 20 ezer négyzetkilométert, lakosainak száma a rabszolgákat és az idegeneket is beszámítva, meghaladta az egymilliót. Az ekkor már egyértelműen és végérvényesen Róma által vezetett itáliai szövetség területe háromszorosa volt ennek, lakói pedig a kétszeresét tették ki Róma lakóinak. Ezzel a hatalommal a Földközi-tenger medencéjében már csak Karthágó, Szíria és Egyiptom vetekedhetett.

A tarentumi háború

A samnis területek meghódítása után Róma közvetlen szomszédja lett a dél-itáliai görögök lakóhelyének, **Magna Graeciának**. A terület meghódítására az egyik leggazdagabb kereskedővárossal, **Tarentummal** való konfliktus adott alkalmat.

Róma segítségére sietett a lucanus törzsek által megtámadott Thurioinak, amely szintén görög gyarmatváros volt. A római hadsereg és a flotta megjelenése a térségben azonban sértett egy korábban Tarentummal kötött egyezményt, ezért a tarentumiak megtámadták és elűzték őket. Mivel ekkorra már egy sor dél-itáliai görög város római „védelem” alá helyezte magát, Tarentum az epeiroszi uralkodóhoz, **Pürrosz**hoz fordult segítségért, aki a kor egyik legismertebb hadvezére volt. Kr. e. 280-ban szállt partra 25 000 emberrel és 20 harci elefánttal, s az első két ütközetben le is győzte a rómaiakat. Második

győzelme azonban akkora véráldozatot követelt, ami vereséggel is felért – ezt jelenti a **„pürroszi győzelem”** kifejezés. Róma kiheverte a korábbi csaták vérveszteségeit, s megtalálta az elefántok elleni védekezés sikeres eszközét is. **Kr. e. 275-ben a Beneventum melletti csatában** éppen a római íjászok fegyverei által megsebesített és megvadult harci elefántok zavarták össze az epeiroszi király seregének hadrendjét. A rómaiak így győzelmet arattak, Pürrosz visszatért hazájába, s néhány év múlva meghalt. A védelem nélkül maradt Tarentum kénytelen volt megnyitni kapuit, átadni hajóit, lerombolni falait és belépni az itáliai szövetségbe. Ezt követően a rómaiak sorban legyőzték a háború során Pürroszt támogató törzseket és városokat, így **Kr. e. 265-re** lezárult Itália meghódítása.

A közigazgatás kialakítása Itáliában

Az első samnis háborút követő latin háború végén Róma átszervezte a latin szövetséget. Ez a rendezés adott azután mintát a további meghódított területeken követett gyakorlathoz is. A legyőzött latin városok egy részét beolvasztották a római államba, lakóik római polgárok lettek. Más városok megőrizhették függetlenségüket, de területeik egy részétől megfosztották őket. Róma szövetségesei maradtak, háború idején kötelesek voltak katonai segítséget nyújtani, nem folytathattak önálló külpolitikát, belügyeiket azonban önállóan intézhették. Szerződésekben rögzítették jogaikat, nevezetesen a római polgárokkal való kereskedés és házasságkötés jogát, érvényben maradt az ún. ius migrationis is, melynek alapján a Rómába költözködő latin római polgárrá lett. Ezt jelentette a **latin jog**.

Kivételes esetben egy-egy város vagy lakóinak egy része megkaphatta a **teljes polgárjogot**, beleértve a szavazati jogot is (civitas optimo iure), többnyire azonban a szavazati jog nélküli polgárjog volt a jellemző (civitas sine suffragio). A teljes vagy csökkentett polgárjoggal és önkormányzattal rendelkező városokat nevezték **municipiumoknak**. A teljes jogú municipiumok lakóit tribusokba osztották.

A nem latin legyőzöttek egy része megkapta a teljes vagy a csökkentett polgárjogot, többségükben azonban társak vagy szövetségesek (socii, foederati) lettek, egymástól eltérő, külön-külön szerződésben rögzített szövetségi feltételekkel.

A meghódított itáliai területeken római, illetve latin jogú coloniákat is létesítettek. **Colonia** telepítés útján jött létre, jogi helyzete attól függött, hogy a telepesek milyen jogállással rendelkeztek. A római polgárok által lakott coloniák kezdetben nem rendelkeztek önkormányzattal, mivel Róma részének tekintették. A telepítések útján az elszegényedett plebejusok földhöz jutottak, ezért szívesen vállalták a coloniákba költözést.

A Római gazdaság és társadalom változásai a köztársaság korai szakaszában

A római gazdaság alapja a királyság korában a **mezőgazdaság**, a földművelés volt. Ebben a tekintetben a helyzet nem változott meg a köztársaság korai szakaszában sem. A legfontosabb, a társadalmi helyzetet és a megélhetést leginkább biztosító tulajdonnak a föld számított. A megművelhető területek megszerzésének igénye volt az itáliai hódítás egyik legfontosabb mozgatórugója. A mezőgazdaság legfontosabb terméke a **gabona** volt, a **szőlőés gyümölcstermelés**, valamint a **konyhakertészet** kiegészítő szerepet játszott.
A kézművesipar és a kereskedelem az etruszk korszak után visszaesett, fellendülése csak a Kr. e. 4. század közepén kezdődött. Az iparágak közül elsősorban a **fazekasság**, az **építő- és kőfaragóipar**, valamint a **bronzművesség** fejlődött. Az elsősorban katonai célból megindult **útépítések** kedveztek az itáliai **kereskedelem**nek is. Az árucsere szélesedését leginkább a római **pénzverés** bizonyítja. Az első római rézpénzeket valószínűleg a Kr. e. 4. század végén verték, s a Pürrosz elleni háború idején jelent meg az első római ezüstérme, a denarius. **A pénzverés a propaganda eszköze** is lett, hiszen a számos kézben megforduló érmék népszerűsítették a rajtuk lévő alakokat és feliratokat.
A gazdasági élet és egyben a társadalom szerkezetének egyik legjelentősebb változása a **rabszolgatartás** kiszélesedése volt. A háborúk során szerzett rabszolgák már nemcsak a ház körüli munkákban, hanem a termelésben is részt vettek. Számuk jelentősen nőtt. Az adósrabszolgaság megszüntetésében a plebejusok ellenállásán kívül nyilván az is szerepet játszott, hogy már nem volt szükség a munkaerő ebben a formában történő pótlására.
A hódító háborúk és főleg a belső társadalmi küzdelmek következtében igen fontos átrendeződés ment végbe a társadalom felső rétegeiben is. A korábbi, születési alapon nyugvó társadalmi rangsor felbomlott. A politikai hatalom és az előkelő társadalmi állás továbbra is a földbirtokhoz kötődött, de a vagyonos plebejusok előtt is megnyílt a birtokszerzés és a hivatalviselés lehetősége. Az előkelő patrícius és a gazdag plebejus családok összeolvadásával kialakult egy új társadalmi-politikai elit. (Eliten általánosságban egy szűkebb vagy tágabb embercsoport valamilyen szempontból kiemelkedő, felső rétegét értjük.) Ez az elit töltötte be a politikai élet vezető tisztségeit és a senatus padsorait, ők alkották a **senatori rendet** (ordo senatoribus).
A gazdag plebejusok egy része nem földbirtokba fektette a pénzét, hanem városi ingatlanba, áruba vagy kölcsönügyletekbe. Belőlük jött létre a Kr. e. 3-2. század fordulóján az ún. **lovagrend** (ordo equester), akik onnan kapták nevüket, hogy a serviusi 18 lovascenturia mellett

önként és saját költségen teljesítettek lovaskatonai szolgálatot a hadseregben.
Forrásaink gyakran megemlékeznek arról, hogy a korai köztársaság idején az életvitel igen egyszerű volt Rómában. Ennek a kornak a legmegbecsültebb erénye a hazaszeretet, a bátorság és a magánéleti tisztaság mellett az egyszerűség és a szerénység volt. Számos helyen találkozunk olyan utalásokkal, amelyek a korai köztársaság vezető alakjainak egyszerű lakóhelyéről, öltözködéséről, étkezéséről szólnak. Ezek a híradások azonban többnyire a késői köztársaság korában keletkeztek, amikor jelentősen megváltozott a rómaiak életvitele, egyre nagyobb mértéket öltött a fényűzés és lazultak a magánélet erkölcsei is. Innen visszatekintve a római szerzők bizonyára némileg eltúlozták az ősök egyszerűségét és szerénységét. Az azonban bizonyos, hogy a rómaiak élete egyszerűbb és szegényesebb volt a korai köztársaság idején, mint a későbbi időszakokban.

Politikai fejlődés

Kína története

A harcoló királyságok kora (a Kr. e. 5. századtól Kr. e. 221-IG)

A harcoló királyságok kora – a kínai történetírás nevezte el így a korszakot, hiszen ez az időszak szakadatlan háborúskodásokkal telt el. A sok királyságból mindössze tíz maradt, s valamennyinek a **célja** nem pusztán a területszerzés, hanem **az egész terület egyesítése volt**. A katonák és politikusok ezért elvetettek minden kompromisszumot és mindenfajta békés együttélést.
Mindez persze a **katonaság fejlesztését tette szükségessé**. Lovas íjászokat alkalmaztak az eddigi harci szekerek és gyalogság helyett. Valószínűleg ekkor alakult ki a számszeríj is, mely rendkívül hatásos, bár kissé nehézkes harci eszköz volt. A kengyel feltalálása is a kínaiak nevéhez fűződik, nélküle a lovas nem tudott volna megtámaszkodni a nyilazáshoz (ezzel kb. 600 évvel megelőzték a kengyel európai használatát).
A katonai kötelezettség természetesen a parasztságra is vonatkozott. Nyolc család jelentett egy szomszédsági közösséget. Ezek közül a családok közül egynek kellett kiállítania az újoncot, a többi hét pedig a hadsereg számára fuvarozott, élelmet és takarmányt szolgáltatott be.
A királyságok közül **Csin erősödött meg egyre jobban**, és a többi államnak nem sikerült összefognia ellene. Sang Jang király közigazgatási és hadseregreformja eredményeképpen Csin erős központi állammá fejlődött. A Kr. e. 3. század közepére a szomszédos államok legyőzése pusztán idő kérdése volt.

A gazdasági élet
Az időszak gazdasági fejlődésének alapját a **vasfeldolgozás** technikájának elsajátítása jelentette. Munkaeszközöket és fegyvereket is előállítottak vasból. A korabeli feljegyzések szerint kb. 3600 olyan hegyet ismertek, ahol vasércet lehetett bányászni, sőt a bányák többsége magánkézben volt.
A kézművesség magas színvonalát mutatja a selyemszövés, a keramika, a fafeldolgozás és a lakkfestés. A hajóépítésben különösen a partvidéki királyságok jeleskedtek. A kínaiak már a korai időkben feltalálták az iránytű egy kezdetleges formáját. Ezt először csak szárazföldön használták, de később jó szolgálatot nyújtott a tengereken is.
A kereskedelem fejlődését jelzi, hogy a kereskedők egyre nagyobb szerephez jutnak nemcsak a gazdasági, hanem a politikai életben is. A Kr. e. 5. században megjelent a vert pénz, mely különböző alakú volt az egyes államokban: négyzet, kés, kard, lapát, kör stb.
Az alapok: „Az írnokok iskolája”

A korszak filozófiai gondolkodása

Az írnokok tevékenységében találhatjuk meg a kínai filozófia és gondolkodás első elemeit. Az ő feladatuk volt a szertartásokon elmondott uralkodói beszédek lejegyzése, melyek mindig alkalmat adtak, hogy az írnok kifejthesse személyes gondolatait is. Ezekből a **feljegyzésekből formálódott ki egy olyan elmélet, mely a 20. századig megszabta a politikai fejlődést**.
Az elmélet alapja az, hogy a király és az uralkodóház a Magasságos úrnak (az egyik legfőbb isten Kínában) köszönhetik hatalmukat, akitől égi megbízást kaptak. A királyok tehát felelősek előtte, s ő megbízatásuk elvesztésével bünteti őket, ha elégedetlen velük. Az uralkodónak mindig a dinasztiaalapító utánzására kell törekednie, hiszen az ég biztosan elégedett volt vele, ha királlyá emelte. Az uralkodónak legfontosabb feladata önmaga tökéletesítése volt. Kormányzását három dolognak kellett jellemeznie: méltányosság, szigorúság, szelídség. Az elsővel békében, a másodikkal zavaros időkben, a harmadikkal a rend korszakaiban kellett népét vezetnie. Megállapíthatjuk tehát, hogy már a korai kínai gondolkodás követelményeket támaszt az uralkodóval szemben.
A konfucianizmus
A harcoló államok kora egyben a kínai filozófia nagy korszaka is volt. A filozófusok közül talán a legnagyobb hatása Konfuciusnak **(Kr. e. 551-479)** volt. Neve a **kínai Kung Fu-ce latinosított változata**, melynek jelentése: Kung mester, Kung tanító. Sorsának érdekessége az, hogy hatása korának politikájára csekély volt, halála után viszont

eszméi óriási befolyásra tettek szert.

Konfucius

Természetéről és jelleméről a tanítványaitól származó **Beszélgetések és mondások című gyűjteményből** szerezhetünk információkat, Konfucius ugyanis **egyetlen írott művet sem hagyott maga után**. Tanításait iskolája hagyományaiból ismerhetjük meg. Jelentőségét mutatja, hogy a kínai utókor az egyik legnagyobb bölcsnek tekinti, aki valaha is élt a Földön. Eszményképpé vált, erkölcsi tanításait, életmódját, viselkedését mintaképnek tekintették.

Tanításai

Tanításait három nagy téma köré csoportosíthatjuk. Első célja az volt, hogy **az ókori hagyományokat tiszta és hamisítatlan formában átadja az utódoknak**. Véleménye szerint az ismeretszerzés legjobb eszköze az, ha múltunkat tanulmányozzuk.

A történelmi nagyságok, a szentek azok a példaképek, akiknek követésére törekednünk kell. „A múlt eseményei pedig azok a példák, amelyekből tanulnunk kell. A világ lényegét a múltbeli hagyományok szorgos tanulmányozásával lehet megismerni… Sok mindent meghallgatni, kiválogatni belőle a jót, és azt követni, sokat látni és megjegyezni… Leírni és nem csinálni, hűnek lenni és szeretni az ókort” – talán ezek lehetnének jelmondatai.

Második célja a **nép jó kormányzása** volt, ezzel tulajdonképpen „az írnokok iskolájának” hagyományait folytatta. Gondolatmenete arra épül fel, hogy a tömegek számára az uralkodók és tisztviselők magatartása a példa. Mivel „kormányozni annyi, mint a helyes útra igazítani”, **kulcskérdés a vezetők viselkedése**.

Ha az uralkodó helyesen viselkedik, akkor szinte parancsolnia sem kell, minden megy a maga útján. Ha azonban ő maga nem a hagyomány elvárásai szerint viselkedik, akkor hiába adja ki parancsait, azokat úgysem követik. „Ha valaki parancsokkal kormányoz, és büntetéssel tartja fenn a rendet, akkor a nép kerüli, és nem lesz lelkiismeretes. Ha valaki viselkedésének erejével kormányoz, és illendőséggel tartja fenn a rendet, a nép lelkiismeretes lesz, és eléri a jót… Táplálék, hadsereg és a nép bizalma alkotják az állam alapjait. E három közül szükség esetén le lehet mondani a hadseregről, le lehet mondani a táplálkozásról is, de sohasem a bizalomról, mert bizalom nélkül semmilyen uralom sem maradhat fenn.”

Konfucius tanításának harmadik célja **az egyének erkölcsi nevelése** volt. Szerinte a gyermeki szeretet az alapja minden fontos erénynek. A szülők iránt tanúsított tisztelet a legelső kötelesség. Ezt a családi kötelességet Konfucius kiszélesítette az egész társadalomra, sőt az egész emberiséget egyetlen családnak tekintette. Az általános humanitásnak (emberiességnek) szerinte öt feltétele van: **méltóság, nagylelkűség, őszinteség, szorgalom és jóság**. Az emberek közötti

kapcsolatok közül is ötöt kell különlegesen ápolni: három családi kapcsolatot (apa-fiú, férj-feleség, báty-öcs), az úr és a szolga közötti társadalmi kapcsolatot és a barátok közötti személyes kapcsolatot. A viselkedésben a legfontosabb a következő szabály: „Amit nem akarsz, hogy veled megtegyenek, azt te se tedd mással". Konfucius nem általános megbocsátást hirdet, szerinte a rosszat igenis meg kell büntetni: „... jósággal viszonozni a rosszat, az az egyéni erkölcs lazulásához vezet".

Összefoglalván Konfucius tanításait azt mondhatjuk, hogy **az erkölcsi nevelést állította a középpontba**. A múlt tisztelete, a helyes kormányzás alapelvének tisztázása és az egyén viselkedésének kérdése mind ehhez kapcsolódott. A nemesi családból származó Konfucius tanításait saját társadalmi csoportjának szánta. Olyan emberekké szerette volna nevelni őket, akik hűségesek és becsületesek, életük során mindig a tisztességes és erkölcsös megoldásokat választják.

Hatásai

Eszméinek társadalmi hatása az lett, hogy háttérbe szorult a katonai arisztokrácia, és helyette a tudós nemes úr lett a mintakép. Ez utóbbi már uralkodója szolgálatában igyekezett fényes karriert befutni, hűséggel szolgálta királyát. Mivel Konfucius a kínaiak szent hagyományait gyűjtötte össze, mi európaiak a konfucianizmust a kínai császárság hivatalos államvallásának tekintjük. A vallási jelleget erősíti az is, hogy Konfuciusnak minden városban volt temploma, áldozatokat mutattak be neki. Mindezek ellenére sem tekinthetjük gondolatait önálló vallásnak, hanem a korábban említett kínai univerzizmus egyik változatának. Kultusza nem korlátozódott csupán a kínaiakra, hanem elterjedt egész Kelet-Ázsiában mindenütt, ahol a kínai szellem uralkodóvá vált. Ezért mondhatjuk, hogy kevés ember gyakorolt Konfuciushoz hasonló hatást az emberiség szellemi életére.

Lao-ce és a taoizmus

A kínai szellemi élet egyik legtitokzatosabb és legvitatottabb alakja Lao-ce, kinek neve **„öreg mester"-t jelent**. Valószínűleg csupán mondai alak, kinek nevét a Kr. e. 4. században keletkezett **Tao te King (Az Út és Erény könyve)** írója vette fel. Ezt a művet a sok titokzatosság ellenére is a kínai irodalom egyik legeredetibb alkotásának tekinthetjük, amely az idők folyamán a legtöbb európai nyelvre lefordított könyv lett.

A Tao jelentése „Út". A Tao minden dolog ősforrása, belőle jön létre minden, és egyben az a törvény is, mely a világot irányítja. A Tao tehát a természet útja, és ezért minden emberi intézmény ellenkezik vele, hiszen ezek mesterséges képződmények. Lao-ce szerint az emberek ahelyett, hogy a Tao útját járnák, önző célokat követnek, s ennek következtében eltávolodnak az örök rendtől, és bajba kerülnek. „Nincs nagyobb bűn, mint engedni a mohóságnak, nincs nagyobb baj,

mint ha valaki nem tudja mérsékelni magát, nincs gonoszabb veszedelem, mint a nyerészkedési vágy".
A bölcs embernek tehát el kell vonulnia a világtól, le kell mondania minden élvezetről. Lao-ce szerint a tömegtől távol, csendes nyugalomban kell élnie az embernek, és tökéletesen fel kell oldódnia a Taóban, mintha gyerek lenne. Lao-ce életeszménye egészen más, mint Konfuciusé. Utóbbi az aktív életre serkent, az előbbi célja viszont a szemlélődő elmélyedés, a **nyugodt vágynélküliség**. A másik különbség nézeteik között az, hogy Lao-ce szerint a bölcs ember béketűrő és engedékeny nemcsak a jókhoz, hanem a gonoszokhoz is, a gyűlöletet is jósággal viszonozza.
A „száz iskola" időszaka
Az elnevezés a korszak rendkívül gazdag szellemi életére utal , hiszen természetesen nem volt ennyi különböző irányzat. Sokuk hasonlított alapjaiban a konfucianizmushoz vagy a taoizmushoz, és csak apróságokban különböztek egymástól. Fontos megjegyeznünk, hogy **a sok irányzat békésen élt egymás mellett**. A különböző bölcsek tanításait bárki össze is vegyíthette, ezzel új iskolát hozva létre.
Politikai fejlődés

India története

A területi egység kialakulása (a Kr. e. 6. századtól Kr. e. 321-ig)

A korai források 16 jelentős államról beszélnek a Kr. e. 5. század történetében. Az államok többségét királyság, kisebbik részét arisztokratikus köztársasági forma jellemezte. **Az államok egyrészt folyamatosan harcoltak egymás ellen, másrészt szoros kereskedelmi kapcsolatban álltak egymással.** Az állandó egymás elleni háborúk folyamán Kósala és Magadha emelkedett a többi állam fölé. Az utóbbi a Kr. e. 5. század közepére legyőzte Kósalát, s ezzel Észak-India legerősebb államává vált.
A megerősödött Magadhának külső hódítókkal is szembe kellett néznie. I. Dareiosz a Kr. e. 6. század végére megszerezte Perzsia számára az Indus vidékét. A hódítás legfőbb eredménye az, hogy bekapcsolta Indiát az antik világ vérkeringésébe. A földközi-tengeri népek gondolkodásában ez idő tájt alakult ki a kép India mesés gazdagságáról.
A perzsák után **Nagy Sándor** következett, aki Kr. e. 327 tavaszán 120 ezer gyalogosból és 15 ezer lovasból álló seregével betört India területére. Sikerült is a területfoglalás, de a már nyolc éve harcoló seregének elviselhetetlenül nehéz körülményekkel kellett

megbirkóznia. nyolc éve harcoló seregének elviselhetetlenül nehéz körülményekkel kellett megbirkóznia. ben a makedónok tehát visszafordultak. Nagy Sándor az elfoglalt területen két szatrapiát hozott létre, de a kinevezett helytartók uralma nem tartott sokáig. A Kr. e. 4. század végére ugyanis új nagyhatalom alakult ki Indiában: a Maurja-dinasztia birodalma.

Gazdaság és társadalom

A mezőgazdaság továbbfejlődését **a vas egyre szélesebb körű felhasználása** tette lehetővé. Már az erdős területek megművelése is megindult, amihez jó minőségű eke és egyre több szarvasmarha kellett. Megnőtt tehát az igény az igavonó állatok iránt, s ezért korlátozták a szarvasmarhák áldozati célú levágását.

A fémfeldolgozás a kézműipart is jelentősen fejlesztette. Az iparosok, sőt a kereskedők is egyesületekbe tömörültek. A perzsa befolyás következtében megerősödött a **távolsági kereskedelem**. A korszakból jelentős pénzleletek is ránk maradtak. Az ezüst vagy réz pénzérméken az ábrákat pontozóval beütve alakították ki.

A kereskedelem fejlődése a társadalomban is változásokat eredményezett. **A gazdag kereskedők a vaisja réteg nagyobb szerepét akarták**. Kiéleződött emellett a brahmanak-satrija (papság-harcosok) ellentét is a társadalmon belül. A helyzetet bonyolította a két szellemi mozgalom, a buddhizmus és a dzsainizmus megjelenése is.

A buddhista forrásokból viszonylag sokat tudunk az akkori kor mindennapjairól is. Részletesen tudósítanak például a városi lakosság felső rétegeinek fényűző életmódjáról.

A dzsainizmus

Ezen időszak szellemi élete – hasonlóan a kínai fejlődéshez – rendkívül színes volt. Új filozófiai iskolák, új vallásalapítók születtek a korban. Közülük a két „legfontosabb” a buddhizmus és a dzsainizmus volt. Mindkettő megjelenését a brahmanizmus válsága tette lehetővé.

A dzsainizmus alapítójáról

A vallás **alapítóját Mahavirának** (neve nagy hőst jelent) **vagy Dzsinának** (neve győztest jelent) nevezték. Mahavira (Kr. e. 540-468) a ksatrija kaszthoz tartozott. Az ő életét is – Buddháéhoz hasonlóan – csodás események kísérték.

A dzsainizmus tanai

Az indiai gondolkodás központi eleme a lélekvándorlás tana. Eszerint az ember tetteitől (karma) függ az, hogy milyen alakban születik újjá. A brahmanizmus szerint az újjászületés elkerülhetetlen, Mahavira azonban azt kereste, **hogyan lehet megszabadulni ettől a körforgástól**. Tanításai szerint az ember akkor jut el a felszabadulás (moksa) állapotába, ha **tökéletesen tartózkodik minden élőlény**

bántalmazásától. Mivel a világon mindennek lelke van, semmit sem szabad elpusztítani.
Semmiféle állatot, semmiféle növényt nem szabad táplálékként elfogyasztani, se eltaposni, se belélegezni. A dzsainizmus követői számára a földművelés tiltott foglalkozás, hiszen szántás közben az ember könnyen megölheti a földben lévő élőlényeket. A vallás tanainak pontos követője tehát addig böjtöl egy helyben, mozdulatlanul, míg ebbe bele nem pusztul. A dzsainizmus nem véletlenül hős szentként tiszteli azokat, akik önmegtartóztatás által szándékos öngyilkosságot követnek el. Mivel a követelményeket csak szerzetesként lehet betartani, a követők elsősorban öregkorban próbálkoztak meg a vallás tanításainak fanatikusan következetes betartásával. A hagyomány szerint Csandragupta (a Maurja-dinasztia alapítója) is egy remetetanyán az önkéntes éhhalált választotta. A többség számára követhető aszkézishez a társadalmon belül a városi kereskedőréteg tudott a leginkább alkalmazkodni, így elsősorban körükben terjedt el a vallás.

A buddhizmus

A vallásalapító Buddha életét a buddhista mitológia csodás elemek sokaságával tarkítja, ezzel is kiemelve a tanító nagyszerűségét. **A buddha szó megvilágosodottat jelent.** A buddhák pusztán tanítók, nem „váltják meg" az embereket, a követőknek saját maguknak kell tökéletesedniük. A buddhizmus szerint életünk szenvedés, mert folyamatos vágyakozások közepette élünk. Ha ezt az állapotot sikerül leküzdenünk, akkor kerülhetünk a **nirvána** állapotába, a vágynélküliségbe. A vallásalapító sem leírt tanokat, sem szervezetet nem hagyott maga után, ezért a vallás csak később szerveződött egyházzá.
Buddha (Kr. e. 560 k.-480 k.)
A buddhista legenda szerint már Buddha születése is csodálatos körülmények között történt. Apja, Suddhódana egy kis állam rádzsája (királya) volt. Anyja, Májá egy éjjel azt álmodta, hogy egy fehér elefánt hatol a méhébe. Ettől kezdve kizárólag vallásos gondolatoknak és gyakorlatoknak szentelte életét. Tíz hónapos terhesség után gyermeket hozott a világra, aki anyja oldalán bújt ki. A csecsemő már születése pillanatában tudatának teljes birtokában volt. A csillagjósok azonnal megjövendölték, hogy vagy hatalmas uralkodó válik belőle, vagy elvonulva az élettől, a vallásnak szenteli gondolatait. A születés örömére nagy ünnepséget rendeztek, melyen 80 ezer rokon vett részt, a gyereknek száz keresztanyja volt, és Sziddhartának nevezték (neve annyit jelent: aki elérte célját). Édesanyja a szülés után hét nappal meghalt, s a gyereket ezután nagynénje nevelte rendkívüli pompa és

gazdagság közepette. Az apa a csillagjóslat miatt igyekezett elzárni fiát minden külső hatástól. Palotát építtetett neki, amelyet gondosan elzárt a világ ügyes-bajos dolgaitól. Sziddharta fiatalon megnősült, s felesége mellett hatalmas háreme is volt, hogy minél teljesebben élvezhesse az érzéki örömöket.
Az istenek azonban úgy döntöttek, hogy el kell kezdenie életművét. Négyszer kocsizott ki a városba, s először egy roskatag öregemberrel, másodszor egy magatehetetlen beteggel, harmadszor egy hordágyon vitt halottal, végül pedig egy aszkétával találkozott. A „négy jel” után nem sokkal elhagyta a palotát, otthagyta feleségét és kisgyermekét. Hét éven keresztül remeteként vándorolt, a megvilágosodást mégsem érte el. Elhatározta, hogy mindent egy utolsó próbálkozásra tesz fel. Egy fügefa alatt helyezkedett el, s úgy döntött, hogy addig nem kel fel, míg be nem következik megvilágosodása. Ez hosszú böjtölés után bekövetkezett, és **Sziddhartából Buddha (megvilágosodott) lett**.
Ezután a Benáresz melletti Őzparkba ment, és ott öt aszkétának fejtette ki tanait, akik első tanítványai lettek. Az ő „megtérésüket” még számtalan követte. Buddha 36 éves korától 80 éves koráig fáradhatatlanul járta Észak-India útjait. Tanítványok mellett támogatókra is talált, de tanításainak óriási hatása ellenére sem gondolt egyház alapítására, sem arra, hogy tanait dogmákba foglalja. Mikor érezte halála közeledtét, tanítványainak meghagyta, úgy éljenek, ahogy ő, szorgalmasan törekedjenek a tökéletesség elérésére.
Tanításai
Mindenek előtt a buddha szó jelentését érdemes megvizsgálnunk. A szanszkrit nyelvben a budh szó annyit jelent: felébredni. Ennek egyik alakja a buddha, ami annyit jelent: a felébredt. Az olyan embereket nevezik tehát így, akik tévelygésükből ráébredtek a megismerésre.
A buddha tehát tudását nem tanítómesterétől kapja, nem szent iratok tanulmányozása révén szerzi meg, hanem saját erejéből. „Én magam szereztem meg a tudást, ki követőjének nevezzem magam? Nincs tanítóm, én vagyok a senkihez sem mérhető tanító” – mondta ő maga.
A buddhává válás ezért az ember belsejében lejátszódó megismerési folyamat végeredménye. A már létező buddhák pusztán megmutatják az üdvösséghez vezető utat, de a követőnek kell eldöntenie, hogy azon jár-e. „Magatoknak kell erőlködnötök, a Tökéletesek csak utat mutatnak” – mondja Buddha. A buddhák is emberek, akik pontosan úgy ki vannak téve a megöregedésnek, a betegségeknek, mint akárki más. A fő különbség köztük és az átlagos emberek között az, hogy ők legyőztek magukban minden elvakultságot és szenvedélyt. A tökéletességük következtében „csodás erők” bontakoznak ki bennük.
Buddha tanainak összefoglalása lehetne az, amit a **„négy nemes igazságról”** mondott: 1. „Íme, ó társaim, a legfőbb igazság a

szenvedésről: a születés szenvedés, a vénség szenvedés, a betegség szenvedés, a halál a nem szeretettel egyesítve, a szeretettől elválasztva, el nem érni, ami után vágyunk... mind, mind szenvedés.”

2. „Íme, ó társaim, a legfőbb igazság a szenvedés forrásából: a lét szomjazása, amely újraszületésről újraszületésre visz, a vággyal és élvezettel, amely itt-ott felbukkan, az élvezet szomjazása, a levés szomjazása, a hatalom szomjazása.”

3. „Íme, ó társaim, a legfőbb igazság a szenvedés megszüntetéséről: a szomjazás megszüntetése, a vágy teljes megsemmisítésével, a róla való lemondással, a tőle való elszakadással.”

4. „Ime, ó társaim, a legfőbb igazság az útról, amely a szenvedés megszüntetéséhez vezet: a szent nyolcas ösvény, amely így hangzik: igaz hit, igaz szándék, igaz szó, igaz tett, igaz élet, igaz törekvés, igaz emlékezés, igaz elmélyedés.”

Minden emberi tudás alapja tehát az, hogy felismerjük: az élet maga a szenvedés. A szenvedést vizsgálva rájövünk, hogy annak oka a vágy. **A szenvedés három forrása** az érzékiség, az élet vágya és a tudatlanság. **A feladat tehát a szenvedéstől való megszabadulás, vagyis vágyaink feladása.** Ehhez ad segítséget a **nyolcas ösvény**. „A korai buddhizmus nem kívánta az élet javairól való szenvedésteli lemondást, ruhátlanságot, éhezést és önkínzást, hanem ehelyett magának az élet javai utáni kívánságnak a leküzdését. Az emberi élet javainak ez az elutasítása egyenlő volt a kasztrendszer passzív elutasításával is... A kasztrendszer értékeinek elutasítása azonban nem jelenti az ellene való harcot is. Nem küzdeni kell ez ellen az emberi intézmény ellen, hanem semmibe venni, nem törődni vele.” *(Hahn István)* Láthatjuk tehát, hogy a buddhizmus **a kasztrendszert a vágyak egyik forrásának tekintette csupán, amely ellen nem kell küzdeni, egyszerűen nem kell foglalkoznunk vele**.

Akinek sikerül kikerülnie a vágyak világából, aki képes megsemmisíteni az élet vágyát, ami miatt a lélekvándorlás is létezik, az eljut a nirvánába. A nirvána a „lét örök körforgásával” szemben a teljes nemlét világát jelenti. A buddhizmus ezzel az elképzelésével természetesen tagadta a lélekvándorlás megszakíthatatlan folyamatát.

A Tan ösvénye című mű, mely a buddhizmus alapmunkájának tekinthető, a következőképpen ír a **szeretetről**: „Minden bűnnek kerülése, jóra való igyekezet, a szív megtisztítása, ez a buddhák tanítása”. A buddhizmus ötparancsolata így hangzik: „Aki életet pusztít el, aki hazudik, aki elveszi a nem adottat, aki más ember feleségéhez megy, aki a részegítő italok élvezetének hódol, az az ember már ebben a világban kiássa élete fájának gyökerét”. A szeretetről szóló szavak rendkívüli módon hasonlítanak a keresztény eszmékhez: **„Ezen a világon a gyűlölködés sohasem szűnik meg gyűlölködés által. Szeretet révén megszűnik. Ez az örök törvény”.**

Buddha békeszerető természetét bizonyítják a következő, tanítványaihoz intézett szavak is: „Még ha rablók és gyilkosok fűrésszel ízekre szabdalnak is valakit közületek, aki ezért haragot érez, az nem viselkedik tanításom szerint. Mert ilyenkor is tartanotok kell magatokat ahhoz: ne változtassuk meg nézeteinket, ne mondjunk ki indulatos szavakat, hanem maradjunk jóságosak és könyörületesek, tele barátságos érzésekkel és gyűlölet nélkül. Azt akarjuk, hogy ezeknek az embereknek a lelke megteljék barátságos érzelmekkel, hogy azután tőlük kiindulva megteljék azzal az egész világ."

Az egyházszervezet

Buddha élete folyamán egyetlen írott sort sem hagyott hátra, sőt semmiféle szervezetet nem hozott létre. Ezek a feladatok tanítványaira maradtak, s ők még Buddha halálának évében létrehoztak egy ötszáz szerzetesből álló bizottságot: ezt nevezik az első buddhista zsinatnak (a zsinat vallási alaptételeket megfogalmazó egyházi gyűlést jelent). A másodikra egy évszázaddal később, a harmadikra pedig Asóka király uralkodása idején került sor. A Kr. e. 3. századra létrejött a buddhista egyház, a szerzetesek megszerkesztették a buddhizmus szent iratait tartalmazó szöveggyűjteményt, a Tipitakát. Ezzel a buddhizmus a brahmanizmus komoly vetélytársává vált.

A buddhizmus épületei

A sztúpa

A buddhista építészet legjellegzetesebb alkotása a sztúpa. A sztúpák **olyan építmények, melyekben különféle ereklyéket őriznek**. A legtöbbre becsült ereklyék magától Buddhától származnak, de az idők folyamán már a megvilágosodott buddhista szerzetesek maradványait is hasonló tisztelet övezte.

A dolog érdekessége az, hogy Buddha tanításaiban ellenezte az ereklyék kultuszát, de a zarándoklat szokása – ami a vallás terjedésének fő forrása – elképzelhetetlen volt nélkülük. A sztúpák **alakja a hegyet** (a Himaláját vagy az istenek lakóhelyét, a szent Mérut) **szimbolizálta**. Először a Kr. e. 4. század végén építettek sztúpákat, és a fejlődés során a méretek egyre nagyobbak lettek. A ma is ismert nagy sztúpák (száncsi sztúpa, bhárhuti sztúpa) a Kr. e. 1. században épültek. A korai sztúpák egyik legfontosabb része **az építményt övező kőkerítés** volt, Indiában ugyanis szinte minden szent helyet körülkerítenek. Ezek a kerítések rendkívül gazdagon díszítettek, a faragványcsodák a buddhista mitológiát mutatják be.

A legtöbb sztúpát **nagyvárosok területén** építették, általában királyságok fővárosában vagy kereskedelmi útvonalak mentén. Nem véletlen, hogy a kereskedők voltak a vallás legfőbb terjesztői.

A kolostorok

A kolostorok **előzménye a sztúpához tartozó prédikálócsarnok** lehetett. A csarnok építésére azért volt szükség, mert a legkorábbi

sztúpák már azelőtt álltak, mielőtt a buddhista szövegeket lejegyezték. A tanokat az emlékezetükben őrizték a rend tagjai, és így adták tovább a fiatal szerzeteseknek. A csarnokot később elmélkedésre is használták, sőt a Kr. u. 1. századtól már folyamatosan laktak is itt. A buddhista szerzeteseknek nem volt szabad túl sokáig egy helyen időzniük, „otthontalanok voltak", folyamatosan vándorolniuk kellett. Tulajdonképpen a természetben éltek, lakott helyekre csak azért mentek, hogy ott koldulással szerezzék meg élelmüket.

A barlangszentélyek

A barlangszentélyeket a prédikációs csarnokok és kolostorok előfutárának szokták tekinteni. A szentélyek felépítése meghatározott. A hosszú prédikációs csarnok a homlokzatra merőlegesen hatol be a sziklafalba. Jellegzetesség még, hogy a csarnok végén félkör alakú kupolás csarnok található (ezt a csarnokot általában apszisnak nevezik a templomoknál). Az apszisban egy kis méretű sztúpa áll, melyet kerengő övez, ahol elvégezhető a szokásos szertartás. Mind a barlang belsejének, mind a külső homlokzatnak a kialakításakor igyekeztek úgy faragni a követ, mintha fából építkeztek volna. A barlangok közül **a legszebbek Adzsantában találhatók**.

AZ ANTIK VILÁG A Kr. e. 3. századtól Kr. e. 27-ig Makedónia és a hellenisztikus államok Kr. e. 338-tól a római hódításig

Makedónia korai története

A **makedónok** a Kr. e. 8-7. század folyamán telepedtek meg **a thesszáliai Olümposzhegység és a Sztrümón-folyó közé** eső tengerparton, s a mögötte húzódó hegyvidéken. A parti területekből csak a görög gyarmatosok által betelepített Khalkidiké-félsziget nem tartozott fennhatóságuk alá. A tenger felé eső sík Alsó-Makedóniában földműveléssel, a hegyekkel borított **Felső-Makedóniában** állattenyésztéssel, vas- és rézbányászattal foglalkozott a lakosság. A vidék erdői hajóépítésre alkalmas fát adtak, a határvidéken lévő **Pangaion-hegységben** pedig arany- és ezüstlelőhelyek voltak.

A makedónok nyelvi hovatartozását a rendelkezésünkre álló forrásanyag szegényes volta miatt nem tudjuk egyértelműen eldönteni. Annyi valószínű, hogy a **göröggel rokon nyelvet**, talán annak egy távoli **dialektusát** beszélték.

A társadalom a Kr. e. 4. századig megőrizte törzsi-nemzetségi jellegét. A területen több, egymástól jórészt független király uralkodott, a nemzetségi előkelőkre támaszkodva. Ezek közül az 5. század folyamán

az **Argeada-dinasztia** emelkedett ki, amely a tengerpartot tartotta hatalma alatt. Itt a görögökkel való rendszeres érintkezés hatására látványos **kulturális fejlődés** indult meg, megerősödött a királyi hatalom, kiépült az államszervezet, és a termelésben megjelentek a rabszolgák. **I. Alexandrosznak** (495-452) sikerült először a hegyi tartományok egy részére rákényszeríteni fennhatóságát, s ezzel megvetette az Argeada-dinasztia uralma alatt álló egységes királyság alapjait. Mivel látványosan törekedett a görög kultúra és életmód átvételére, utóbb a „Philhellén" (görögbarát) melléknevet kapta.
Unokája, **Arkhelaosz** (413-399) a már korábban megszervezett lovasság mellett makedón parasztokból gyalogos **hadsereget** hozott létre, ezekre támaszkodva törte meg a makedón előkelők hatalmát. Uralma alatt ő már gyakorlatilag egész Makedóniát **egyesítette**. Fővárosát az ősi Aigaiból az akkor még tengerparti **Pellába** helyezte át, itt kialakított udvara a hellén kultúra egyik központjává vált. Pellában élte utolsó éveit a nagy drámaíró, Euripidész. Arkhelaosz halála után közel fél évszázados zűrzavar következett. A belháborúk utolsó éveibe a thébai Pelopidasz is beavatkozott, s egy szerződéskötés alkalmával túszként magával vitte az éppen uralkodó király fivérét, **Philipposzt**, aki Thébaiban töltött évei alatt megismerte a hanyatló Hellász viszonyait. Pellába visszatérve kezdetben bátyja kiskorú fiának gyámjaként gyakorolta a hatalmat, majd unokaöccsét félreállítva, II. Philipposz néven maga ült a trónra.

Makedónia helyzetének megszilárdítása

II. Philipposz (Kr. E. 359-336)

Philipposznak uralkodása első éveiben a királyság **egységét és külső biztonságát** kellett megteremtenie. Miután sikerült megszilárdítani a királyi hatalmat, s visszaverni az illir és thrák támadásokat, Philipposz lépésről lépésre kiterjesztette hatalmát a tengerparton. Birtokba vette a Pangaion-hegység nemesfémbányáit, így lehetősége nyílt arany- és ezüstpénzek egyidejű kibocsátására.
A makedón hadsereget a kor legütőképesebb katonai erejévé fejlesztette. Ennek a tevékenységnek az egyik legfontosabb eleme a **makedón phalanx** kialakítása volt, melyben a szokásosnál hosszabb **dárdával** (szarissza) felszerelt és nagy mélységben felállított gyalogság **mindent legázoló emberfallá** vált. Hatékony ostromgépeket alkalmazott, s a makedón nehézlovasságot a phalanx tevékenységével összehangolva vetette be. Átvette az először a thébaii Epameinondasz által alkalmazott ún. **ferde hadrendet**, ami a centrum és a jobbszárny viszonylagos gyengesége mellett a fő erőket a balszárnyra összpontosította. Thébaiban töltött évei alatt megismerhette azt is, hogy a kor görög politikusainak többsége

megvesztegethető. **Diplomáciai tevékenységében** ezért komoly szerepet kapott a jó makedón arany is.

A belső rend helyreállítása, az északi és keleti ellenfelek támadásainak elhárítása és a hadsereg átszervezése után II. Philipposz megkezdte **déli irányú katonai akcióit** a görögök lakta területek megszerzésére. Ebben a görög poliszok egymás közti ellentétei, lényegében a **poliszrendszer általános válsága** is segítségére volt.

Görög vélemények a makedón hódításról

A kor görög államférfiainak egy jelentős csoportja belátta, hogy a poliszok egymás ellen vívott öngyilkos háborúskodásaiból az egyetlen kivezető út az erős kézzel létrehozott egység. Az **egyesített görög** állam sikerrel vehetné fel a harcot a régi ellenséggel, a Perzsa Birodalommal. A keleti területek meghódítása, új nyersanyagforrások és piacok szerzése megoldaná a poliszok gazdasági válságát, és letelepedési lehetőséget nyújtana a tönkrement parasztoknak is. Az egységes vezetésű állam kialakításának legjelentősebb képviselője **Iszokratész** volt, a kor leghíresebb athéni szónoklattanára. Az ő figyelme és várakozása mindig afelé fordult, aki az egység megteremtésére vállalkozott, ezért támogatta a makedón II. Philipposzt. A **makedónbarát irányzatnak** népes tábora volt, közéjük tartoztak a görög egység és béke hívei csakúgy, mint azok a gazdag üzletemberek és elszegényedett parasztok, akik gazdasági előnyöket vártak a perzsaellenes hadjárattól.

Ezzel az irányzattal szemben alakult ki a másik politikai csoport, amelynek élén a szintén athéni **Démoszthenész** állt. Kora legnagyobb és legismertebb szónokaként **hatalmas beszédsorozatban** támadta meg II. Philipposz személyét és célkitűzéseit, és buzdította ellenállásra szülővárosát. (Ennek a beszédsorozatnak a nyomán neveztek később minden politikai támadó beszédet vagy iratot „philippikának”.)

Háború Hellász meghódításáért

A göröglakta területek meghódításának első lépéseihez az ún. **harmadik szent háború** (Kr. e. 356-346) adta az alkalmat Philipposznak. Ez a konfliktus, csakúgy, mint a korábbi kettő, a delphoi Apollón-szentély körül kialakult kultikus szövetség, az ún. **amphiktüónia** tagjai között keletkezett. A szövetség hangadója ekkor **Thébai** volt, s ennek viszonya egyre feszültebbé vált az amphiktüóniához tartozó **Phókisszal**. Hogy megtörje Phókisz erejét, Thébai háborút indított ellene azon a címen, hogy a phókisziak Apollón szent földjéből egy részt saját művelésük alá vontak. A háború első éveiben azonban a phókisziak sorra legyőzték boiótiai és thesszáliai ellenfeleiket, sőt a segítségükre siető II. Philipposzt is. A makedón király csak **Kr. e. 352-ben** tudott erőt venni a phókiszi hadvezér, Onomarkhosz seregén. A Phókisszal szövetséges Athén és Spárta hadai megszállták a Thermopülai szorost, s ezzel elzárták a

makedón hadsereg további útját, **Thesszália területén azonban ettől kezdve II. Philipposz volt az úr**. Ráadásul a makedónok Thermopülaitól visszavonulva Khalkidiké ellen fordultak, bevették és lerombolták a félsziget legfontosabb városát, **Olünthoszt** (Kr. e. 348-ban), amely korábban Athén egyik legfontosabb kereskedelmi vetélytársa volt a térségben. Ezzel befejeződött a **thrák tengerpart** meghódítása. Athénban eközben Démoszthenész megkezdte a makedónellenes irányzat élén a küzdelmet, de első akciói sikertelenek maradtak. Az Athén és Makedónia között **Kr. e. 346-ban** kötött ún. **Philokratész-féle békében** Phókiszt Attika szövetségeseként kívánta feltüntetni. Megvesztegetett követtársai, Aiszkhinész és Philokratész azonban Philipposz kívánságára kihagyták a szövegből ezt a területet. Így lehetővé vált, hogy a makedón király a „szent háború" lezárásaként a szentségtörő Phókisz megbüntetése ürügyén benyomuljon Hellász középső területére. Ezzel a pánhellén jelentőségű Delphoi, s vele az amphiktüónia makedón befolyás alá került.

A Philokratész-féle béke formálisan hat évig volt érvényben. Ez alatt az idő alatt II. Philipposz és Démoszthenész egyaránt diplomáciai eszközökkel igyekezett növelni Makedónia és Athén szövetségeseinek táborát. Amikor azonban az athénikanak sikerült a Philipposztól való elpártolásra rábírni a Propontisz partján fekvő Büzantiont és Perinthoszt, újból a fegyverek oldották meg a helyzetet. Kr. e. 340-ben Philipposz megkezdte Büzantion ostromát, Athén viszont a következő évben olyan erős hajóhadat küldött ki, amely az ostrom feladására kényszerítette a makedón uralkodót. Ezzel vége is szakadt a békének, **Kr. e. 338-ban II. Philipposz Hellász ellen vonult**.

A döntő összecsapásra a makedónok és az Attika-Boiótia szövetség között Kr. e. 338. augusztusában, **Khairóneia** mellett került sor. A makedón balszárnyon II. Philipposz 18 éves fia, **Alexandrosz** vezette azt a lovasrohamot, amelynek nagy szerepe volt a csata kimenetelében. Ezzel az ütközettel a görög poliszok elvesztették önállóságukat, s **Makedónia befolyása** alá kerültek.

A győztes Philipposz Thébait szigorúan megbüntette, ellenfeleit kivégeztette vagy száműzte, s a fellegvárba, a **Kadmeiába** makedón őrséget helyezett. Athénnak azonban elfogadható békefeltételeket szabtak, s ezzel kihúzták a talajt a makedónellenes párt lába alól. A görög poliszok – a makedón hadak által feldúlt Spárta kivételével – **Kr. e. 337-ben Korinthoszban** létrehozták a **pánhellén** (összgörög) **szövetséget**. Kimondták az általános békét a szövetség tagjai között, létrehoztak egy **szövetségi tanácsot**, ennek vezetője (hégemón), a szövetséges hadak fővezére, s az egész szövetség védnöke a makedón király lett. Ugyanekkor született döntés arról, hogy Dareiosz és Xerxész pusztításainak megtorlására II. Philipposz vezetésével **hadjáratot kell indítani a Perzsa Birodalom ellen**.

A nagy vállalkozás előkészítésére Philipposz hadvezérei, **Parmenión és Attalosz** már átkeltek Kisázsiába, amikor a királyt leánya **336 őszén** tartott lakodalmán egy merénylő meggyilkolta. Az eset hátterét nem lehet pontosan tisztázni. Egyesek II. Philipposz családi viszonyaiban látták az okot. A makedón király ugyanis a khairóneiai csata után eltaszította korábbi feleségét, Alexandrosz anyját, **Olümpiászt**, s Attalosz húgát, **Kleopatrát** vette el. Ez a lépés nemcsak Olümpiászt sértette, hanem **veszélyeztette Alexandrosz öröklési jogát** is – így lehetséges, hogy ők álltak a merénylet mögött. Más feltételezések szerint a perzsa nagykirály próbálta ily módon megakadályozni a birodalma elleni támadást. Az is elképzelhető, hogy az erőskezű király által hatalmától végérvényesen megfosztott makedón arisztokrácia kísérelte meg visszaszerezni korábbi pozícióit. Annyi tény, hogy Alexandrosz a gyilkosság után kíméletlenül letört minden lehetséges ellenállást. Kleopatrát kisfiával és Attalosszal együtt megölette, s kivégeztette azoknak a korábbi fejedelmi nemzetségeknek a tagjait is, akiknek a hűségéhez a gyanúnak csak az árnyéka is ért.
A pánhellén szövetségi gyűlés Alexandroszra ruházta a perzsaellenes háború fővezérletét. **Szicília és Dél-Itália**

A nyugati görögség és a görög világ keleti peremvidéke a Kr. e. 4. században

Szicília legjelentősebb állama a korinthosziak által alapított gyarmat, **Szürakúszai** volt. A Kr. e. 5. század végén a városban egy **Dionüsziosz** nevű hadvezér szerezte meg a hatalmat, s idegen zsoldosaira támaszkodva **türanniszt** épített ki (405-367). Magas adókat vetett ki a város lakosságára, s javainak növelésére attól sem riadt vissza, hogy görög szentélyek kincseit elrabolja. A megszerzett anyagi eszközök segítségével kiépítette a város erődítményeit, és hadseregét a kor legmodernebb fegyvereivel látta el. Ezzel nemcsak Szürakúszai szicíliai területeit sikerült megvédenie az észak-afrikai Karthágó terjeszkedése ellen, hanem hatalmát ki tudta terjeszteni Dél-Itália görög városainak egy része fölé is.
Halála után azonban az általa kiépített birodalom összeomlott, fia, **II. Dionüsziosz** nem tudta megtartani örökségét.
A dél-itáliai görög városok jelentős része a Kr. e. 4. század folyamán a Dionüszioszok fennhatósága alá került. Miután ezek **szürakúszai birodalma** összeomlott, nem volt a térségben olyan erő, amely az itáliai törzsek előretörését meg tudta volna akadályozni. **Kr. e. 327-ben** a felemelkedő Róma légiói elfoglalták az első görög várost, Neapoliszt. Ezzel a félsziget görögségének történetében új korszak kezdődött **– a római hódítás kora**.
A keleti területek

A Fekete-tenger északi partvidékén a Kr. e. 5. század utolsó harmadában **Pantikapaion** városa körül kikristályosodó **boszporoszi állam** a 4. században élte fénykorát. A hagyományos gazdasági ágak mellett (halászat, prém- és rabszolgakereskedelem) hamarosan új jelent meg – a hódítással szerzett területek adójára alapozott gabonakereskedelem. A boszporoszi állam búzájának fő vásárlója Attika volt, az uralkodók ezért vámmentességet és berakodási elsőséget biztosítottak a Peiraieuszba induló gabonaszállító hajóknak. A helyi kézművesipar – elsősorban a fémművesség – kialakulására utalnak a dél-oroszországi temetkezési leletek.
A **kis-ázsiai görögség** Alexandrosz hadjáratának kezdetéig **formálisan perzsa fennhatóság** alatt állt. A Kr. e. 4. században azonban a központi kormányzat ellenőrzése meglazult a nyugati területek fölött, a helyi perzsa hatalmasságok, szatrapák pedig a saját **elszakadási törekvéseikhez** használták fel a görög zsoldosokat. Ennek mintájára az egyes görög városok vezetői is tettek többé-kevésbé sikeres kísérleteket a Perzsa Birodalomtól való elszakadásra.

A hellenisztikus kor

A meghatározás olyan korszakot jelöl, amely **„görög jellegű”**. Idegen kultúrák **elgörögösödéséről-hellenizálódásáról** – van tehát szó egyfelől. Másfelől azonban a görög kultúrára is hatott az az idegen világ, amellyel ebben a korszakban minden eddiginél sokoldalúbb kapcsolatba került, azaz az ókori Kelet világa. A hellenizmus kifejezés a kölcsönhatásnak csak az egyik oldalára utal, de fontos tudnunk, hogy a kor a görögség számára az orientalizáció időszaka. Ekkor ismerték meg alaposabban a keleti tudomány eredményeit, a művészetet, az államszervezés és a hadtudomány, a gazdaság és a technika keleti vívmányait.
A korszak **időhatárainak** meghatározásánál nagy a **bizonytalanság**. Egyesek a hellenisztikus kor kezdetét II. Philipposz uralkodásának elejéhez (Kr. e. 359), mások a khairóneiai csata (Kr. e. 338) időpontjához vagy a pánhellén szövetség létrejöttéhez (Kr. e. 337) kötik. Sőt, egyes történészek ennél is későbbre, Alexandrosz uralmának kezdetére vagy végére (Kr. e. 336-323) helyezik a hellenisztikus kor kezdetét.
Hasonló a bizonytalanság a végpont meghatározásánál. Általánosságban elfogadható az a nézet, hogy a hellenisztikus kor végét a római hódítás jelentette. A probléma csak az, hogy **a rómaiak nem egyszerre, egy időben terjesztették ki hatalmukat az egész térségre**. A Makedóniát szétzúzó püdnai csata (Kr. e. 168) és Egyiptom bekebelezése (Kr. e. 30) között közel másfél évszázad telt el. Emellett az is igaz, hogy a rómaiak megjelenése csak katonai-politikai

értelemben jelentette a hellenizmus végét, a **Földközi-tenger keleti medencéje a Római Birodalom keretei között is megőrizte hellén kultúráját és nyelvét**.

Alexandrosz (Kr. e. 336-323)

II. Philipposz fiát az utókor a **„nagy"** melléknévvel ruházta fel. Ezt valószínűleg annak köszönhette, hogy viszonylag rövid uralkodása alatt minden addigi hódítónál nagyobb terület fölé terjesztette ki uralmát. Ezzel az állandó jelzővel szerepel a történeti irodalomban is. Magyar nyelvű munkákban neve többnyire lefordítva, **Nagy Sándorként** jelenik meg. Ez a forma általánosan elfogadott, használata helyes, mi azonban szívesebben alkalmazzuk nevének eredeti, görög alakját.

Mint a makedón trón örököse, gondos nevelést kapott, nevelőire anyjának egyik rokona, **Leónidasz** felügyelt. Nemcsak a katonáskodásra készítették fel, hanem arra is, hogy művelt politikus, államférfi legyen. Megismerkedett a görög irodalom remekműveivel, a tudományok és a filozófia eredményeivel. Tanítói közül ki kell emelni a kor legnagyobb filozófusát, **Arisztotelészt**.

Plutarkhosz Alexandrosz-életrajzából **ellentmondásos jellem** képe tárul elénk. Vitathatatlanul zseniális tehetségű hadvezér volt. Korai halála miatt nem tudta befejezni államszervező tevékenységét, de hódításai közben tett intézkedéseiből kitűnik, hogy ezen a területen is hatalmas teljesítményekre lett volna képes. Plutarkhosz szerint féktelen becsvágya már egészen fiatal korában megnyilvánult, mindenben, mindenkor ő akart lenni az első. „A becsvágy korát meghaladó mértékben komollyá és nagyra törővé tette gondolkodását. Ezt bizonyítja élete is, amely, bár nagyon rövid volt, sok és nagy tettekben bővelkedett... Nem volt olyan szeretetreméltóság, amelynek híján lett volna, de ugyanakkor olyan elviselhetetlenül dicsekedett, mint egy közkatona..." Rendkívül heves vérmérsékletű és indulatos volt, s ezt a tulajdonságát csak fokozta, hogy rendszeresen és sokat ivott. Hirtelen haragjában vagy részegségében gyakran követett el kegyetlenségeket, akár gaztetteket is, amiket később megbánt. Állítólag keservesen meggyászolta tejtestvérét és barátját, **Kleitoszt**, akit egy lakoma közben lerészegedve azért ölt meg, mert az vitába keveredett vele.

Származása körül számos legenda keringett. Hogy ő maga mennyire adott hitelt isteni eredetének, azt nem tudjuk pontosan, de bizonyos, hogy hatalma alátámasztására táplálta a mendemondákat. Állítólag édesanyja, Olümpiasz egy alkalommal ezt mondta: „Mikor hagyja már abba Alexandrosz, hogy rossz híremet keltse Héránál?"

Alexandrosz hódításai

Az Akhaimenida birodalom szétzúzása

A pánhellén szövetség megbízása alapján Alexandrosz **Kr. e. 334-ben**

mintegy 30 000 gyalogosból és 5000 lovasból álló hadseregével **átkelt a Hellészpontoszon**. Az ellenfél az **Akhaimenida-dinasztia** állama, a Perzsa Birodalom volt, amely ekkorra már túljutott hatalma tetőpontján. II. Dareiosz (Kr. e. 423-405) még vissza tudta szerezni a peloponnészoszi háború végén a kis-ázsiai görög városok felett az uralmat, utóda, **II. Artaxerxész Mnémón II. Artaxerxész Mnémón** 359) uralkodásának végére azonban a nyugati szatrapiák jó része önállósította magát a hatalmi centrumtól. A királyi udvarban cselszövések, méreggel elkövetett gyilkosságok sorát követték el. Amikor Alexandrosz hadai megindultak a Perzsa Birodalom ellen, a dinasztia egyik mellékágából származó nagykirály, **III. Dareiosz Kodomanosz** (Kr. e. 335-330) ült a trónon.

Az első összecsapásra a kis-ázsiai szatrapák egyesített seregei és Alexandrosz hadai között az év tavaszán a **Granikosz-folyó** mellett került sor. A csata, melyben a makedón uralkodó élete is veszélyben forgott, teljes győzelmet hozott, a perzsa hadsereg jelentős részét bekerítették és megsemmisítették. Ezután a kis-ázsiai görög városok jelentős része ellenállás nélkül, megszabadítóként fogadta Alexandroszt, aki a perzsa szolgálatban álló görög zsoldosokat fogságba esésük után mint hazaárulókat adta el rabszolgának.

A makedón hadsereg télire Kis-Ázsia belsejébe, **Gordion** városába vonult. Itt a király „megtekintette a sokat emlegetett szekeret (amely Gordiosz phrüg királyé volt), amely somfaháncccsal volt megkötözve, és meghallgatta a barbárok által hitelesnek tartott mondát, mely szerint az lesz a világ ura, aki ezt a csomót kioldja... Alexandrosz a csomót nem tudta kioldani, s végül kardjával vágta szét.” *(Plutarkhosz)*

Kr. e. 333-ban a hadműveletek tovább folytak **Kis-Ázsia területén**. A legnagyobb összecsapásra **Isszosz mellett** került sor, ebben az ütközetben a nagykirály személyesen vezette hadseregét. A perzsa seregben mintegy 30 000 görög zsoldos is szolgált, azonban az ő kemény helytállásuk sem mentette meg a helyzetet. A keményen rohamozó makedón nehézlovasság megfutamította Dareioszt, aki el tudott ugyan menekülni, felesége, anyja és gyermekei azonban fogságba kerültek. A perzsa uralkodó ekkor megegyezéses (kompromisszumos) békére tett ajánlatot Alexandrosznak, aki azonban ezt visszautasította.

A makedón hadsereg ezután dél felé fordult. A **föníciai városok** különösebb ellenállás nélkül meghódoltak, csak **Türosz** szigeterődje állt ellen hét hónapig az ostromnak. Ezután **szigeterődje állt ellen hét hónapig az ostromnak. Ezután ben** Alexandrosz benyomult a **Nílus** völgyébe.

Itt két jelentős eseményre került sor. Az egyik sivatagi kirándulása végpontján, a **Sziva oázisban** lévő **Amon**-szentélyben történt. „Miután átkelt a sivatagon, megérkezett a jóshelyre, és Amón papja az

isten, mint atyja nevében köszöntötte, Alexandrosz megkérdezte tőle, vajon nem szökött-e meg valaki apja gyilkosai közül. A jóspap erre figyelmeztette, hogy jól válogassa meg szavait, mert neki nincs halandó atyja." *(Plutarkhosz)*

A fennmaradt források alapján nehéz eldönteni, hogy a makedón király mennyire vette komolyan saját isteni eredetét. Az azonban nagyon valószínű, hogy ez a kirándulás fontos tényezőre irányította a figyelmét. **A meghódított, illetve a későbbiekben meghódítani szándékozott területek lakossága akkor fogja maradéktalanul urának tekinteni, ha úgy viselkedik, amint azt a korábbi királyoktól megszokták.** Pontosan ez a viselkedés okozza majd azokat a konfliktusokat, amelyek Alexandrosz és makedón-görög környezete között a későbbiekben kirobbantak.

A másik fontos esemény, amire Egyiptomban sor került, az általa létrehozott városok legjelentősebbikének, a **Nílus-deltában** lévő **Alexandreiának** a megalapítása. Ez a város a hellenisztikus világ egyik legfontosabb kultúrközpontjává vált, s jelentőségét évszázadokon keresztül megőrizte.

Kis-Ázsia, Szíria, Fönícia és Egyiptom elfoglalásával a Perzsa Birodalom elvesztette földközi-tengeri flottatámaszpontjait, hajóhada felbomlott, s ezzel megszűnt az a veszély, hogy a görögök lepaktáljanak Makedónia ellen a nagykirállyal. Ekkor Alexandrosz elérkezettnek látta az időt arra, hogy a birodalom központi területei felé nyomuljon. Dareiosz, maradék erőit összeszedve utoljára **Kr. e. 331 szeptemberében** ütközött meg a makedón király hadaival **Gaugamela és Arbela** között. De – csakúgy, mint Isszosznál – a nagykirály a körülötte dúló közelharc közepette harci kocsijával elmenekült a csatatérről, s ez nemcsak az ütközet, hanem birodalma sorsát is megpecsételte. **Kr. e. 331-30 telén** sorra Alexandrosz kezére kerültek a perzsák legfontosabb városai, **Babilón, Szusza, Perszepolisz** (ezt – állítólag bosszúból az Akropoliszért – felgyújtották), az Akhaimenidák temetkezőhelye, **Paszargadai és Ekbatana**. Itt Alexandrosz **befejezettnek nyilvánította a korinthoszi szövetség bosszúhadjáratát**, s hazaküldte a hellén szövetséges csapatokat. III. Dareioszt menekülés közben Baktria szatrapája, Bésszosz ölette meg, majd magát Artaxerxész néven királlyá nyilvánította. A makedón király Dareiosz Kodomanoszt uralkodónak kijáró tisztelettel és pompával temettette el, Bésszoszt pedig kegyetlen módon kivégeztette (Plutarkhosz közlése szerint két meghajlított fiatal fa ágaihoz köttette, s ezek tépték ketté a „királygyilkos" testét.)

Előrenyomulás az Indusig

A Perzsa Birodalom meghódításával Alexandrosz hadjárata – makedón-görög környezetének várakozása ellenére – nem ért véget. Ráadásul a további előrenyomulás során sokasodtak az **ellentétek** az

uralkodó és hadseregének tisztikara, a vele korábban bajtársi, sőt baráti viszonyban lévő alvezérek között. Ezek nem érezték magukat **orientális értelemben vett alattvalóknak**, Alexandrosz viszont egyre inkább **orientális uralkodóként** kezdett viselkedni. Már az sem nagyon tetszett környezetének, hogy egy sor perzsa előkelőt fontos tisztségekkel tüntetett ki. Az igazi felháborodás azonban arra tört ki, amikor Alexandrosz, aki öltözetében is követte a perzsa királyok viseletét, azt követelte makedón-görög alattvalóitól, hogy a perzsák mintájára arcra borulva járuljanak elé. Mindezek tetejébe feleségül vette Oxüartész baktriai előkelő **Rhoxané** nevű leányát.
Kr. e. 330-ban halálra ítélték, majd a sereg felkoncolta azt a **Philótaszt**, akit egy Alexandrosz elleni összeesküvés megszervezésével vádoltak. Ezután a makedón király minden hivatalos vizsgálat, alapos vád vagy bírói ítélet nélkül **meggyilkoltatta** Philótasz apját, az **idős Parmeniónt**, II. Philipposz legkitűnőbb hadvezérét. Ezután került sor a már említett lakomára, amelynek során Alexandrosz ittasan meggyilkolta Kleitoszt, aki szemére vetette viselkedését és Parmenión megöletését. A további összeesküvéseket hasonló kegyetlenséggel torolta meg, sőt kivégeztette Arisztotelész unokaöccsét is, aki egy alkalommal tüntetően megtagadta az arcra borulást a király előtt.
Mindezek a nehézségek azonban nem gátolták meg Alexandroszt abban, hogy tovább folytassa a keleti irányban való előrenyomulást. Sorra foglalt el újabb és újabb területeket, a lakosság felkeléseit sikeresen elfojtotta, s eközben számos várost is alapított, amelyek többsége az ő nevét viselte. **Kr. e. 326 tavaszán a makedón hadsereg átkelt az Induson.** Taxila királya szövetségesként fogadta Alexandroszt, s tőle várta legnagyobb ellenfelének, **Porosznak** a megtörését. A makedón király ezen a hadszíntéren is folyamatosan aratta győzelmeit, s újabb városokat is alapított (közöttük Bukephaleiát azon a helyen, ahol kedvenc lova, Bukephalosz kimúlt). Amikor azonban parancsot adott a Gangeszig való előrenyomulásra, katonái megtagadták az engedelmességet. A sereg magvát jelentő makedón-görög harcosok már értelmetlennek érezték a számukra vadidegen, távoli vidékek meghódítását, s Alexandrosz kénytelen volt engedni. **Kr. e. 325** augusztusában kiadta a **visszavonulási** parancsot.

Alexandrosz birodalma

A hódító hadjárat befejeztével Alexandrosz minden energiáját a megszerzett hatalmas terület **birodalommá szervezése** kötötte le. Ezt a munkát tulajdonképpen már a háború alatt megkezdte, ezt a célt szolgálták **városalapításai** és **hadseregének feltöltése** a leigázott népek lakosságából. A perzsa uralkodók évszázadokon át felhalmozott aranykincséből **pénzt veretett**, s egységes pénzrendszert vezetett be. Ezzel megteremtette az óriási terület gazdasági egységének az alapját, és felélénkítette a gazdasági életet. A katonai és a polgári igazgatás

keretét továbbra is a **szatrapiák** jelentették, ezek megszervezéséről az újonnan meghódított területeken (pl. az Indus völgyében) is gondoskodott.

Állandó törekvése volt, hogy a birodalom **különböző népeinek összeolvadását** elősegítse. Ezt a célt szolgálta a keleti alattvalók egyenjogúsítása a makedónokkal, valamint az, hogy a hadsereg korábban csak makedón és görög katonákból álló egységeibe perzsákat is besorozott. Szuszában nagyszabású lakodalmat rendezett, ahol tízezer makedón katonáját házasította össze perzsa nőkkel. (Szuszai menyegző)

Tudományos és gazdasági célú expedíciókat szervezett a Nílus áradása okának felderítésére, illetve az Indus és a Perzsa-öböl közötti tengeri útvonal feltérképezésére. Foglalkozott a phalanx átszervezésével, mozgékonyabbá tételével, perzsa íjászokat és hajítódárdásokat osztva be a szarisszás makedónok közé. Tervei között szerepelt Arábia körbehajózása és Mezopotámia csatornarendszerének rendbehozatala is. Felmerült egy nyugati irányú hadjárat gondolata is Karthágó ellen.

Ezekből az elképzelésekből azonban már semmit nem sikerült megvalósítani. **Kr. e. 323 június közepén**, két borozással töltött éjszaka után lázas betegségbe esett, s 33 éves korában **meghalt**. Halálával új szakasz kezdődött a hellenizmus történetében, a diadokhoszok (utódok) kora.

A diadokhoszok kora – Alexandrosz birodalmának felosztása (Kr. e. 323-kb. 280)

Alexandrosz Európából való eltávozása felbátorította a görög városállamok makedónellenes köreit. A Makedóniában helytartóként hátrahagyott **Antipatrosznak** az ellenállás számos megnyilvánulásával, köztük felkelések sorával kellett megbirkóznia. **Kr. e. 323-ban** Alexandrosz halálhírére több görög állam, köztük **Athén és Aitólia, szembefordult a makedónokkal**. Antipatrosz legyőzte a szövetséges görög haderőt, s egymás után kényszerítette békére a poliszokat. Így a görögök utolsó önálló makedónellenes küzdelme is vereséget szenvedett.

Eközben Babilónban Alexandrosz ravatala mellett megkezdődött a **hadvezérek hatalmi harca** a király hatalmas örökségének birtoklásáért.

Alexandrosz halála előtt Perdikkaszt jelölte ki a birodalom kormányzójának, a többi hadvezér egy-egy terület szatrapája lett. Ebben a méltóságban került Egyiptom élére **Lagosz fia, Ptolemaiosz**, Thrákiába **Lüszimakhosz**, Kelet-Kisázsiába a **kardiai Eumenész** (Alexandrosz titkára), Közép-Anatóliába **Antigonosz Monophthalmosz** (félszemű), Makedóniába pedig **Antipatrosz.** Perdikkasz ellen azonban hamarosan összefogott a többi diadokhosz

(utód), s miután a kormányzót saját katonái Kr. e. 321-ben meggyilkolták, **Triparadeiszoszban** új megegyezés született. Ekkor az idős Antipatrosz lett a birodalom kormányzója, aki e tisztséget Kr. e. 319-ben bekövetkezett halálakor barátjára, **Polüperkhónra** hagyta fia, **Kasszandrosz** helyett. Ekkor Polüperkhón ellen fogott össze Ptolemaiosz, Antigonosz és hadvezére, a mellőzött Kasszandrosz. Polüperkhón és Kasszandrosz Hellászért és Makedóniáért vívott küzdelmeinek áldozatul esett Alexandrosz családjának számos tagja is. (Utolsóként Rhoxanét és fiát Kasszandrosz ölette meg Kr. e. 310-ben.)

Kr. e. 316-tól Antigonosz Monophthalmosz próbálkozott meg a **birodalom egységének helyreállításával** saját uralma alatt. Emiatt fordult szembe vele a Hellászt birtokló Kasszandrosz, Ptolemaiosz, Lüszimakhosz és a Triparadeiszoszban Babilón szatrapájának kinevezett Szeleukosz. A „félszemű”, aki Kr. e. 306-ban felvette a királyi címet és fia, **Démétriosz Poliorkétész** (városromló) kezdetben sikerrel szálltak szembe ellenfeleikkel, **Kr. e. 301-ben** azonban az **ipszoszi csatában** megsemmisítő vereséget szenvedtek. A 80 éves Antigonosz holtan maradt a csatatéren, fia a futásban talált menedéket. (Kasszandrosz Kr. e. 297-ben bekövetkezett halála után Démétriosznak sikerült ugyan újra megszerezni balkáni területeinek egy részét, néhány év múlva azonban Lüszimakhosz véglegesen kiszorította onnan.)

Ezután már senki nem próbálkozott Alexandrosz teljes örökségének megszerzésével, de **az életben maradt diadokhoszok között még két évtizedig dúlt a harc**. Sorra felvették a királyi címet, s változatos szövetségi variációkban igyekeztek megnövelni a nekik jutott területet. A diadokhoszok harcainak utolsó színtere a **Kurupedion** melletti csatatér volt, ahol Kr. e. 281-ben Alexandrosz két utolsó, életben maradt „örököse”, Lüszimakhosz és Szeleukosz mérte össze erejét. A 75 éves Lüszimakhosz holtan maradt a csatatéren, de legyőzője sem sokkal élte túl.

A véres eseményekben bővelkedő korszak végére **három nagyobb államalakulat** jött létre: **Makedóniát** végül **Antigonosz unokája** (Démétriosz Poliorkétész fia), **Antigonosz Gonatász** szerezte meg, **Elő-Ázsiában Szeleukosz fia, I. Antiokhosz Szótér** („megmentő”) örökölte apja hatalmát, **Egyiptom pedig a Ptolemaioszok** fennhatósága alatt maradt. Ezek voltak a hellenisztikus birodalmak, környezetükben pedig több, kisebb-nagyobb hellenisztikus állam alakult.

A hellenisztikus Egyiptom (Kr. e. 304-30)

Egyiptom volt az első olyan terület, ahol a hellenisztikus állam megszilárdult. Az első **Ptolemaiosz** uralkodó, aki a **Szótér** (megmentő) melléknevet kapta, közvetlenül Alexandrosz halála után végérvényesen meg tudta alapozni uralmát. Azt is elérte, hogy a

világhódító uralkodó holttestét Makedónia helyett Egyiptomba szállítsák, a Memphiszben, majd Alexandriában felállított síremlék a Ptolemaioszok tekintélyét növelte. Elősegítette a hatalom gyors kiépítését az is, hogy a diadokhoszok küzdelmei, azok is, amelyekben a Lagidák is részt vettek, Egyiptom területén kívül zajlottak. A Nílus völgyében kialakult államszervezet a később körvonalazódó alakulatok számára **mintaként** szolgált.

Társadalom és gazdaság a Ptolemaioszok Egyiptomában

A hellenisztikus Egyiptom társadalma és gazdasága az **ősi keleti** vonások keveredését mutatta a hódítók által meghonosított **új formákkal**. A társadalom elitjét a görög vagy elgörögösödött, magát a makedón hódító sereg jogutódjának tekintő **katonaság, az állami tisztviselők és a polisznak tekintett görög városok** (Alexandria, Naukratisz, és Ptolemaisz) polgárai jelentették. Ezek a társadalmi rétegek, a bennszülöttek tömegeitől eltérően, mentesültek az alattvalói fejadó fizetésétől.

A hellenisztikus korban is a legfontosabb tulajdon a **föld** volt Egyiptomban. Az állam igyekezett **ellenőrizni** a katonák, a főtisztviselők és a papság kezében lévő birtokokon folyó tevékenységet. A nem közvetlenül királyi kezelésben lévő földek után bérletet és adót kellett fizetni, ami részben az uralkodó raktáraiba, részben a királyi bankokba került. A közvetlenül királyi kezelésben lévő területeket a bennszülött, falvanként közösségekbe tömörített **„királyi parasztok”** művelték, akik formálisan szabadok voltak, de lakóhelyüket-munkahelyüket nem hagyhatták el. Termésükből tetemes **beszolgáltatással** tartoztak az államnak, s az uralkodó a fáraók gyakorlatához hasonlóan **közmunkára** is kötelezhette őket. Az átengedett földterületeken **bérlő parasztok, rabszolgák**, ritkábban **bérmunkások** dolgoztak. A három görög polisz földjeire nem terjedt ki az uralkodó ellenőrzési joga, az ide áramló anyagi és munkaerő pedig páratlan gazdasági lehetőségeket biztosított a polgárok számára.

A gazdaság más területein is érvényesült az állam és az uralkodó szerepe. A bányászat, a papiruszgyártás, az olajtermelés és -kereskedelem **királyi monopólium** volt. Az állami gabonaraktárak óriási készletei révén a gabonaárak szabályozására is lehetősége nyílott a Ptolemaioszoknak. Nagy volt az állam szerepe a textil- és az üvegiparban, a sör-, a méz- és a sókereskedelemben is.

A mezőgazdaságban a szabad parasztok mögött másodlagos volt a rabszolgák szerepe (szigorú törvény tiltotta a parasztok rabszolgaságba vetését), a bányászatban és az iparban azonban igen nagy tömegben foglalkoztatták őket. Alexandriában és a másik két nagyvárosban a királyi mellett a magánműhelyek egy része is **rabszolgatartó nagyüzem** volt.

Nagy gondot fordítottak a Ptolemaioszok a **kereskedelem** Egyiptomba

vonzására is. Használható állapotba hozták a Nílus és a Vörös-tenger közötti csatornát, s Koptosztól a Vöröstengerig kiépítettek egy karavánutat is. A hajózás biztonsága érdekében Alexandria kikötőjében felépítették Pharosz szigetének száz méternél magasabb **világítótornyát**. A vámok nemcsak uralkodói jövedelmet jelentettek, hanem megvédték a belföldi termékeket a külső versenytől is.

A gazdaság irányítása és a közigazgatás

Egyiptomban a gazdaság irányításában mindig jelentős szerepe volt a központi hatalomnak, hiszen a termelést csak az **öntözőrendszer** folyamatos és az egész országra kiterjedő karbantartásával lehetett biztosítani. A Ptolemaioszok sok elemét megőrizték a fáraókori Egyiptom közigazgatásának. Ez a hivatali apparátus biztosította az uralkodó beavatkozását a magánbirtokok gazdálkodásába is.

Az adószedést és az olajárusítást **bérlők** kezébe adták, akiket a királyi hivatalok szigorúan ellenőriztek. Így nem volt lehetséges sem az adózók mértéktelen megterhelése, sem a kincstár jövedelmeinek elsikkasztása.

A közigazgatás terén a kezdetben meghagyott ősi **nomarkhoszok** tevékenységét, beosztott hivatalnokait és írnokaik seregét az idők folyamán átvették az egyes körzetek katonai parancsnokai, a **sztratégoszok**. A legmagasabb rangú, ún. királyi írnokok a sztratégoszokat ellenőrizték a központi hatalom nevében. A gazdasági és a katonai-közigazgatási hivatalnokok mellett fontos szerepe volt a **bíróságoknak**, ezek egy része görög nyelven bíráskodott a makedón-görög lakosság fölött. A bennszülött lakosság számára szervezett bíróságok tagjai az egyiptomi papság soraiból kerültek ki.

A görög poliszok lakossága **korlátozott önkormányzattal** rendelkezett. Az általuk választott bulé és a tisztviselők tevékenységét behatárolta az állami hivatalok működése, Alexandriában különösen a királyi udvar jelenléte. Ugyanakkor az Egyiptomon kívüli, változó nagyságú meghódított területeken lévő poliszokat (városokat) teljes mértékben alárendelték a sztratégoszok és a fejedelmi család tagjai közül kijelölt fejedelmek hatalmának.

Az államszervezet csúcsán álló **uralkodó** az őslakosság számára a fáraók utóda, s mint ilyen – isten, a makedón-görög lakosság számára pedig Alexandrosz örököse volt. Az új királyt formálisan ugyan a fővárosban állomásozó katonaság kiáltotta ki, valójában azonban a hatalom a **dinasztián** belül öröklődött. A kiskorú uralkodó mellé a rokonságból választott gyám került. Az udvari tisztviselők a makedón királyoktól eredő hagyomány szerint a „testőr”, a „királyi apród” és a „barát”, vagy az orientális szokás szerinti „rokon” címet viselték.

A Ptolemaiszok korának politikai története

I. Ptolemaiosz Szótér (Kr. e. 304-283) hosszú uralma alatt három irányban próbálta meg kiterjeszteni országa határait. Nyugat felé

Küréné és környéke, keleten a föníciai tengerpart s az azzal szomszédos szíriai területek, északon pedig az Égei-tenger szigetei jelentettek célpontot. Erre irányuló hadjáratai azonban csak átmeneti sikereket hoztak, a megszerzett területeket Egyiptom hamarosan elvesztette.
Fia, **II. Ptolemaiosz Philadelphosz** (nővérét szerető) már apja életében, Kr. e. 285-ben átvette a kormányzást. Melléknevét annak köszönhette, hogy saját nővérét vette feleségül, azt gondolván, hogy ezzel a fáraók szokását követi. Uralkodásának első időszaka bővelkedett katonai sikerekben, területeket szerzett Szíria rovására, és kiterjesztette Egyiptom befolyását az Égei-tenger déli szigeteire és Kis-Ázsia délnyugati partjaira. Amikor azonban Athén és Spárta szövetségeseként az Antigonidák ellen fordult, az addig rivalizáló Makedónia és Szíria összefogott ellene (Kr. e. 267). A korábban megszerzett területek egy részét csak ügyes diplomáciával sikerült megmentenie. Halála előtt trónörökös fiát az akkor éppen önálló Küréné királyának lányával jegyezte el, így békés úton egyesítette a két területet.
III. Ptolemaiosz Euergetész („jótevő”, Kr. e. 246-221) folytatta elődei terjeszkedő politikáját. Jelentős katonai sikerei azonban csak kisebb mértékű területnövekedést hoztak országa számára. Utóda, **IV. Ptolemaiosz Philopatór** („apját tisztelő”, Kr. e. 221-204) idején azonban Egyiptom már nem volt képes aktív külpolitikára. Elsősorban a fennálló viszonyok megőrzésére törekedett, de a gazdaság egyre erősödő hanyatlását nem tudta megakadályozni. Halála után kiskorú fia, **V. Ptolemaiosz Epiphanész** („földön megjelent isten”, Kr. e. 204-180) került a trónra, s ezt kihasználva a Szeleukida és az Antigonida uralkodók tárgyalásokba kezdtek a Ptolemaioszok birtokainak felosztásáról. Tervüket a római hódítók megjelenése akadályozta meg. Amíg a másik két hellenisztikus állam fokozatosan római fennhatóság alá került, a Ptolemaioszok Egyiptoma egészen Kr. e. 30-ig megőrizte formális függetlenségét. Ettől függetlenül azonban sorsát már nem volt képes önállóan irányítani az összekapcsolódott Róma törekvéseivel.
A Szeleukida Birodalom
A Szeleukida-dinasztia megalapítója **I. Szeleukosz Nikatór** („győztes”, Kr. e. 321-281), („győztes”, Kr. e. 321-281), ben vette fel. Az általa birtokolt terület ekkor Mezopotámiától az Indusig terjedt, keleten Csandragupta, nyugaton pedig I. Antigonosz birodalmával volt határos. A századforduló háborúinak és megegyezéseinek következtében Kr. e. 279-ben a Szeleukida Antiokhosz Szótér és az Antigonida I. Antigonosz Gonatász megegyezése értelmében a két birodalom határa Thrákia nyugati széle lett. Később azonban a tengerszorosok mindkét partján kisebb, önálló államok alakultak, így a

Szeleukidáknak nem volt közös határuk Makedóniával.
A Szeleukida Birodalom **területi adottságai** gyökeresen eltértek Egyiptométól – sem természeti, **sem gazdasági, sem politikai értelemben nem volt egységes**. A természeti viszonyokból következően igen eltérő gazdasági berendezkedéssel rendelkező területeken nem lehetett olyan mértékű az állam gazdaságirányító szerepe, mint a Ptolemaioszok birodalmában. Ráadásul a területen **számtalan nép** élt, külön nyelvet beszéltek, eltérő volt a vallásuk is. Ennek következtében az államszervezetet nem lehetett olyan mértékben centralizálni, mint Egyiptomban. Megtartották a perzsa **szatrapiák** rendszerét, élükön görög-makedón helytartókkal (sztratégosz). A **hellenisztikus városok** kiterjedt önkormányzattal rendelkeztek. A Szeleukida uralkodók hatalma lényegében ezen a több száz városon alapult. A birodalom az attikai pénzrendszert alkalmazta, a hivatalos nyelv a görög mellett a helybéli arámi volt.

A birodalom berendezkedése

A birodalom fénykorában három terület jelentette a Szeleukidák nagyhatalmi állásának bázisát: **Kis-Ázsia belső része Szardeisz központtal, Szírüa Libanontól északra fekvő területe az Orontész-folyó melletti Antiokheiával**, mint fővárossal, és végül **Mezopotámia**, melynek Babilón helyett a Tigris melletti **Szeleukeia** lett a fővárosa. E három város között húzódott a legfontosabb útvonal. Központi fekvése miatt végül **Észak-Szíria** vált az egész birodalom centrumává, itt telepedtek meg a legsűrűbben a görög-makedón lakosok.
Mint már láttuk, a birodalom területe a perzsáktól örökölt szatrapiákra oszlott, élükön a sztratégoszokkal, akik végső soron a széles önkormányzatú városok felett is ellenőrzést gyakoroltak. Munkájukat a kisebb egységek vezetői és gazdasági hivatalnokok támogatták. Fölöttük álltak az udvari főtisztviselők. Az uralkodó bizalmi embereiből („barátok", „testőrök", „királyi apródok") alakult a királyi tanács.
A birodalom egysége és az uralkodó hatalmának biztosítása szempontjából fontos szerepe volt a **hadseregnek**. Magját a makedón-görög gyalogos phalanx, s a szintén makedón lovasság alkotta. Ezek mellett azonban népek és fegyvernemek tarka sokaságát találjuk, pl. elefántok, különböző nemzetiségű zsoldosok, iráni lovasok, tevés arabok stb. A hadiköltségek előteremtése nyomasztó terhet jelentett a Ptolemaioszoknál kisebb jövedelemmel, de nagyobb területtel rendelkező Szeleukidák számára.
A birodalom **földterületeit** az uralkodó, az önkormányzattal rendelkező városok, a király szolgálatában álló előkelők és a templomok birtokolták. A bányák és az erdők nagy része közvetlenül az uralkodó tulajdonában volt. A királyi birtokokon dolgozó helyhez

kötött **parasztok** a termény egytizedét fizették adóban, de adó járt a magánbirtokosok és a templomok földjei után is. A katonai szempontból fontos területeken a királyi birtokokra bizonyos fokú önkormányzattal rendelkező katonacsoportokat telepítettek. Mivel a hatalom legmegbízhatóbb támaszai a **görög poliszok** voltak, a Szeleukidák igyekeztek támogatni őket. A királyi birtokokból területeket adtak el a városoknak, az itt dolgozó királyi parasztok a városok polgárjoggal nem rendelkező szabad földművelő lakosaivá váltak. A királyi birtokok lakosságát közmunkára is igénybe vették. A gazdaság minden ágában dolgozott a szabadok mellett jelentős számú **rabszolga** is.

A birodalom történetének felívelő szakaszában a makedón-görög és a hellenizált lakosság túlsúlyban volt. A Kr. e. 3. század végétől, a hanyatlás kezdetével folyamatosan növekedett a keleti bennszülött népelemek jelentősége. Különösen előtérbe került a papság, velük szemben az uralkodók egyre több engedményre kényszerültek.

A Szeleukidák külpolitikája

A Szeleukida Birodalomnak, mint már említettük, az Antigonoszok uralma alatt álló Makedóniával nem voltak konfliktusai. Annál több küzdelmet kellett megvívniuk a **Ptolemaioszok Egyiptomával Dél-Szíria, a föníciai városok és az anatóliai partvidék birtoklásáért**. Ugyanakkor nagy gondot okozott Alexandrosz ázsiai hódításainak megtartása is.

Már a dinasztiaalapító I. Szeleukosz kénytelen volt lemondani az Indus-völgyről Csandragupta javára. A Kr. e. 3. század folyamán Kis-Ázsia területén sorban önállósodott Bithünia, Pontosz, Pergamon és Kappadókia. Az észak felől betörő barbár keltákat I. Antiokhosznak (Kr. e. 281-261) sikerült legyőzni. A róluk elnevezett Galatiában való letelepítésük azonban újabb területi veszteséget jelentett a Szeleukida Birodalomnak KisAzsiában.

A Kr. e. 3. század második felében az **Arszakész vezette párnoszok** nomád törzse hatolt be **Párthia** szatrapiába, ahol önálló államot hoztak létre. Ezzel a kelet-iráni **Baktria** görög lakosait elvágták a birodalom többi részétől, s ez a terület is önállóvá vált. **III. Nagy Antiokhosz** (Kr. e. 223-187) alatt rövid időre sikerült részben helyreállítani a birodalom területi egységét, s ő szerezte meg Egyiptomtól Palesztinát és Föníciát is. Az Ázsiában és a Ptolemaioszokkal szemben sikeres uralkodó azonban alulmaradt a rómaiakkal vívott **magnésziai ütközetben** (Kr. e. 190), s ezzel elvesztette összes kis-ázsiai birtokát (Róma ezeket szövetségesének, Pergamonnak adta).

Ezzel a Szeleukida Birodalom véglegesen **elvesztette nagyhatalmi helyzetét**, a hátralévő évtizedek a lassú felmorzsolódást jelentették. Véglegesen önállósodott Baktria, Arszakész egyik utóda, I.

Mithridatész (Kr. e. 171-138) pedig elfoglalta Irán és Mezopotámia területét. Ezzel létrehozta a **Parthosz Birodalmat Parthosz Birodalmat** ben ezért vette fel a „királyok királya" címet.

A Szeleukidák kezén megmaradt területeken is **bomladozóban** volt az egység. Ezért igyekezett megerősíteni hatalmát **IV. Antiokhosz Epiphanész** (Kr. e. 175-164) az **uralkodókultusz** minden eddiginél nagyobb mértékű hangsúlyozásával. Az uralma alatt élő népek többsége számára a király istenségének elismerése nem okozott különösebb gondot. A **Palesztina területén élő monoteista zsidóság** számára azonban elfogadhatatlan volt ez a törekvés. Az asszír hódítás óta folyamatosan nagyhatalmi függésben élő zsidók minden olyan uralmat elfogadtak, amely vallásukkal szemben toleráns (megértő, türelmes, a másságot elfogadó) volt. IV. Antiokhosz Epiphanész azonban istenítésének megtagadására **rendkívüli kegyetlenséggel** válaszolt. Elfoglalta Jeruzsálemet, megszentségtelenítette a Templomot, megkínoztatta és megölette azokat a zsidókat, akik nem voltak hajlandók szobra előtt áldozatot bemutatni. Az ő környezetében születtek meg azok a **zsidóellenes elbeszélések**, amelyek adalékokat szolgáltattak a további évszázadok **antiszemita** (zsidóellenes) irodalmának. A durva erőszak hatására bontakozott ki **Hasmoneus Mattathiásnak** és fiainak, elsősorban **Júdás Makkabeusnak** a felkelése Kr. e. 168-ban. A több mint két évtizedig elhúzódó küzdelem eredményeként Kr. e. 142-ben a zsidók széles körű függetlenséget kaptak, a Hasmoneus család tagjai először főpapként, majd királyként kormányozták az újra önálló Izraelt.

A Szeleukida Birodalom peremvidékei

A Szeleukida Birodalomból kiszakadó vagy annak környezetéhez tartozó hellenisztikus államok közül a legjelentősebbek a grékobaktriai királyság, a boszporoszi állam, Pergamon és Rhodosz.

A **baktriai királyság** fénykora a Kr. e. 3. század utolsó és a 2. század első harmadára esett. Ebben az időszakban kiterjeszkedett egész Kelet-Iránra s az Asóka uralma után lehanyatló Maurja Birodalom észak-indiai részére, egészen a Gangeszig. Gazdasági életében a virágzó mezőgazdaság mellett a legjelentősebb szerepet a Távol-Keletet a Mediterráneummal összekötő karavánutak **kereskedelmi** forgalma játszotta. Rövid virágzás után a Kr. e. 2. század folyamán a Belső-Ázsiából délre nyomuló sakák megdöntötték a görög származású uralkodók hatalmát, a görög nyelvű lakosság pedig hamarosan beolvadt a keleti népek tömegébe.

A **boszporoszi állam** legfontosabb gazdasági tevékenységét a Mediterrnaeum felé irányuló **gabonaés rabszolgakereskedelem**, valamint az ázsiai területeknek termelő fémművesség jelentette. A Kr. e. 3. század végétől az állam hanyatlásnak indult, a 2. század végén területét a Fekete-tenger déli partján fekvő Pontosz kebelezte be.

Pergamon a Szeleukida Birodalomból vált ki a Kr. e. 3. század közepén. Jelentős állammá azáltal növekedett, hogy a térségben megjelenő rómaiak szövetségese lett, akik ezt területekkel jutalmazták. A gazdasági életben a szőnyegszövés és a fémművesség mellett különleges kultúrtörténeti jelentőségre tett szert a **pergamen-előállítás**. Ezt a rendkívül finomra cserzett kecskebőr íróanyagot használták a pergamoni könyvtárban, amely az alexandriainak versenytársa volt. (Mellesleg a pergamen feltalálásának köszönhető a mai könyvforma kialakulása is, ugyanis ezt az íróanyagot nem lehetett tekercsben használni.) A Kr. e. 2. század első felében épült fel a **pergamoni oltár**, a hellenisztikus képzőművészet csodálatos alkotása, amely ma Berlin egyik múzeumában látható. Pergamon utolsó uralkodója **III. Attalosz** volt (Kr. e. 139-133), aki – hogy megelőzze a római hadsereg hódítását – végrendeletében Rómára hagyta államát. Példáját később más kis-ázsiai uralkodók is követték.

Alexandrosz hódításainak következtében a görög történelem súlypontja kelet felé tolódott. Így a görög szárazföld, Kis-Ázsia, Fönícia és Egyiptom összekötő útvonalainak csomópontjában fekvő **Rhodosz** jelentősége komoly mértékben megnőtt. A szigetállam ügyesen egyensúlyozott a nagy hellenisztikus államok között, mindig annak oldalára állva, amelyik éppen nem jelentett veszélyt. A Kr. e. 3. század közepétől a sziget **flottája** tartotta féken az Égeitenger szigeteinek kalózait. Pergamonhoz hasonlóan Rhodosz is Róma szövetségese lett Makedóniával szemben, s a hódító hálája nem is maradt el. Gazdasági életének meghatározó eleme volt a **tengeri kereskedelem** s az ehhez kapcsolódó **banügyletek**. Virágkora akkor ért véget, amikor megingott szövetségesi hűsége Rómához. A rómaiak válaszul Déloszt kezdték támogatni, s ezzel Rhodosz kereskedelme és bankélete hanyatlásnak indult.

Makedónia és a görög anyaország

A diadokhoszok küzdelmeinek lezárultával, mint láttuk, **Antigonosz Gonatász** (Kr. e. 283-239) szerezte meg Alexandrosz örökségének európai részeit. Az általa birtokolt terület jogi szempontból három különböző helyzetű egységre tagolódott: a **makedón törzsországra, az ezzel határos** – még II. Philipposz által megszerzett – **területekre és a Thermopülaitól délre eső hódításokra**.

A törzsországban a lakosság többsége **kisbirtokos paraszt** volt, akik földjeik felett teljes jogú tulajdonosként rendelkeztek. Az uralkodó egy volt a nagyobb birtokosok között, kizárólagos állami – azaz uralkodói – jogot csak az erdők és a bányák hasznosítása terén birtokolt. A lakosság háború esetén **hadköteles** volt, az állam kiadásainak fedezéséhez **földadóval** járult hozzá. Ennek összege valószínűleg a termés egytizedét tette ki.

A hadsereg magvát egészen a római hódításig a törzsország

parasztjaiból kikerülő nehézfegyverzetű phalanx jelentette. Mivel Alexandrosz hódító útja és a diadokhosz háborúk következtében csökkent Makedónia lakossága, az Antigonidák igyekeztek megkímélni az értékes katonaelemeket. Pótlásukra és helyettesítésükre zsoldosokat fogadtak fel és thrákokat telepítettek be az országba.

A kerületekre osztott törzsországot az ezek élén álló ún. episztatészeken keresztül **közvetlenül irányította** a király. A poliszok igen széles körű **önkormányzati joggal** rendelkeztek, a polgárság által hozott határozatok felsőbb jóváhagyás nélkül is érvényesek voltak. Ez még Pella, az uralkodói székhely esetében is így volt. A makedón alattvalók viszonya uralkodóikhoz más jellegű volt, mint a többi hellenisztikus államban. Nem istenítették a királyt, az udvartartás egyszerűbb, fényűzésmentesebb volt. **III. Antigonosz Dószón** (Kr. e. 227-221) idejében arra is sor került, hogy a királyi rendeleteket a király és a makedónok közössége nevében bocsátották ki.

Némileg más volt a helyzet a meghódított területeken. Itt a fegyverrel szerzett jog alapján az uralkodó igényt tartott – a poliszok földjeitől eltekintve – minden területre. Ezen földek egy részét **katonatelepeseknek** vagy a király „barátainak” engedték használatra – feltehetőleg adó vagy szolgálat fejében. Más részük közvetlen királyi birtok maradt, amit bérlők műveltek.

A közigazgatás élén a **sztratégoszok** álltak, akik a legfőbb katonai és bírói hatalmat is kezükben tartották, nekik voltak alárendelve az **episztatészek**. Ezen a területen a poliszok önkormányzata is korlátozottabb volt, a törzsországtól eltérő helyzetüket az uralkodókultusz emlékei is mutatják.

A Thermopülaitól délre eső meghódított területek (Hellász keleti partvidéke és a Peloponnészosz egy része) felett az Euboián és Korinthoszban lévő helyőrség és a korinthoszi fellegvárban székelő **sztratégosz** gyakorolta a felügyeletet. Az ide tartozó **poliszok helyzete koronként eltérő** volt, aszerint változott, hogy közvetlenebb (pl. helyőrség) vagy közvetettebb (pl. makedónbarát türannosz) befolyás érvényesült felettük. Antigonosz Dószón – II. Philipposz és Alexandrosz példáját követve – a poliszokat szövetségbe szervezte.

Az Antigonidák államától formálisan független görög területeken **két jelentősebb szövetség** jött létre: **az aitóliai és az akhaiai**. Szervezetük hasonló jellegű volt, mindkettőben az **összes felnőtt polgár népgyűlése** döntött a legjelentősebb ügyekben, s választott évről évre tisztviselőket. A szövetségek élén a **sztratégoszok** álltak, munkájukat a **lovassági parancsnok** (hipparkhosz), a jegyző (grammateusz) és a **szövetségi tanács** segítette. A szövetségi költségeket külön **szövetségi adók** fedezték, ennek kezelésére külön tisztviselőket választottak. Igazi fővárosa egyik szövetségnek sem volt,

az akhaiaiak Aigion Zeusz-templománál tartották gyűléseiket, az aitóliaiak pedig a thermoni Apollón-templomnál.

Az Antigonidák és a görög poliszok küzdelmei

Mint láttuk, Hellász területén már Alexandrosz ázsiai hadjárata idején, majd halálakor **makedónellenes felkelésekre** került sor. Ezeket azonban Antripatrosznak sikerült leverni. A diadokhoszok küzdelmeinek idején az egyes poliszokat a különböző jelöltek vonták befolyásuk alá. Később, az Antigonidák hatalmának megszilárdulása után, egyes városállamok az Antigonosz Gonatász ellen fellépő II. Ptolemaiosz Philadelphosz oldalán próbálták kivívni önállóságukat. Így robbant ki a vezetőjéről elnevezett **khremonidészi háború** (Kr. e. 267-261), melyben Athén és Spárta szövetsége végül alulmaradt.

A következő háborút az akhaiai szövetség vezető politikusa, **Aratosz** indította Antigonosz Gonatász ellen. III. Ptolemaiosz Euergetész pénzügyi támogatásával és Spárta szövetségét megnyerve Kr. e. 243-ban kiszorítottá a makedón helyőrséget Korinthoszból, majd sorra megbuktatta a makedónbarát türannoszokat a Peloponnészoszon. Az aitóliai szövetség ugyanekkor semleges politika folytatására tett ígéretet az Antigonida uralkodónak.

II. Démétriosz (Kr. e. 239-229) uralkodása alatt azonban az aitóliai szövetség is szembefordult Makedóniával. Kihasználva az Antigonida államot észak felől ért támadásokat, szinte egész Közép-Görögországot elfoglalta, Athén is megszabadult a makedón helyőrségtől. A Démétrioszt követő **Antigonosz Dószón** (Kr. e. 229-221) nem is gondolt Hellasz visszahódítására, amikor azonban számára kedvező fordulat következett be. Spártában III. Kleomenész király mélyreható társadalmi reformokat vezetett be, s szembekerült az akhaiai szövetséggel. Aratosz, aki eddig a makedónok engesztelhetetlen ellenfelének bizonyult, ekkor maga hívta be Antigonosz Dószónt a Peloponnészoszra. Az akhaiai szövetség és Makedónia egyesített erői Szellasziánál döntő vereséget mértek Spártára Kr. e. 222-ben. A hellén anyaország történetének a római beavatkozás előtti utolsó eseménye az ún. **szövetséges háború** volt, amelyet Kr. e. 220-217 között az aitóliai szövetség ellen vívott **V. Philipposz**, makedón-görög egyesített hadak élén. V. Philipposz (Kr. e. 221-179) azonban **szövetségre lépett** Róma ellenfelével, **Karthágóval**, s ezzel kiprovokálta a Földközi-tenger új nagyhatalmának támadását
– a térség története ezzel a **római történelem** részévé vált.

A hellénizmus kultúrája

Alexandrosz hódításaival a görög civilizáció kilépett a korábban megszokott városállami keretek közül. A Kelet hatalmas, ősi kultúrájú területei nyíltak meg a hódítók előtt, akik a görög aranykor örökségét

vitték oda magukkal. A hellenizmus korára nem a két kultúra egymással való szembenállása, hanem inkább békés együttélése, alkalmasint egymást megtermékenyítő közössége a jellemző. Az ismert világ váratlanul látványosan kitágult, s a kor embere már nem a polisz kereteiben gondolkodott, hanem **az oikumenében, az „egyetemes”-ben**.

A hellenisztikus világ a változások világa volt. Korábban elképzelhetetlenül felgyorsult a tudomány és a művészet fejlődése. A technika a kezdeti nekilendülés után megtorpant, amiben jelentős szerepe volt a tömeges rabszolgamunkának is. A művészetek és a tudományok sokak számára váltak hozzáférhetővé, ami valamiféle kulturális „felhígulást” is eredményezett. A hellenizált világ polgára rájött, hogy a politikában, a közéletben való részvétel lehetősége elveszett számára, ezért saját életével, ennek komfortosabbá változtatásával kezdett foglalkozni. A százezres nagyvárosokban a periklészi korhoz képest elképzelhetetlenül modern élet bontakozott ki. E városok polgárai az élet szinte minden területén igyekeztek új utakat keresni, ami döntően meghatározta a hellenizmus civilizációjának jellegét.

A filozófia

A hellenizmus bölcseletét nem lehet pusztán a hellén politikai virágkor idejére tenni, hisz az tovább, legalább a Kr. u. 3. század végéig létezett. A hellenizmus korában tovább élt a **cinikus, a peripatetikus és a platóni** filozófia, ám új irányzatok is megjelentek, melyek közül három – **az epikureizmus, a sztoicizmus és a szkepticizmus** – legfontosabb jellemzőit vizsgáljuk a következőkben.

A sztoicizmus

A filozófiai irányzatot a ciprusi **Zénón** (Kr. e. 262†) hozta létre. **Az athéni sztoa poikilében, a „tarka csarnokban” tartotta előadásait, s innen a sztoicizmus neve is.** Az iskola nem volt egységes, több irányzatra és korszakra tagolható. Épp ezért csak általános jellemzőit tekintjük át.

Zénón egyik legfőbb tétele az isteni gondviselésről szól. Szerinte minden jó és rossz Istentől ered. A rossz azért, hogy próbára tegye az embert. Zénón tehát feltételezi, hogy a gondviselés az ember javát szolgálja. Az ember legfontosabb feladata az, hogy a rossztól megmentse magát. Ezért a természettel összhangban kell élnie. Az emberi élet a végzetnek van alávetve, ami elől nem térhet ki. „Ha beleegyezel végzetedbe, akkor vezet, ha nem egyezel bele, akkor kényszerít” – írja a római Seneca, Nero császár nevelője.

A sztoikusok legnagyobb hatású elmélete a **szenvedélymentes életmódról – apatheia –** szól. Véleményük szerint a szenvedély nem más, mint a logosz betegsége, amely ellen küzdeni kell. Mivel a törvény felismerése mindenkinek megadatott, ezért az ember

tevékenysége nem korlátozódhat csak az egyénre. Léteznie kell az emberiségért érzett felelősségnek. Ez a felelősség elsősorban a közjóért való fáradozást jelenti, tehát a sztoicizmus nemcsak elmélkedő, hanem „cselekvő" magatartást is hirdet.
A sztoikus filozófia **Marcus Aurelius** római császár gondolkodásában az államhatalom legmagasabb csúcsára is eljutott. Láthatjuk, hogy a nagy hatású irányzat az emberi lét fő célját, a boldogságot, a világ elviselésén keresztül vélte elérhetőnek. Ha azonban az ember nem képes a világot elviselni – a sztoikusok szerint -, joga van az életből való önkéntes kilépésre (exagógé). Közismert, hogy több neves sztoikus – köztük Zénón – éhhalállal vetett véget életének.

Az epikureizmus

A sztoicizmus ellentéte az **epikureizmus**, melynek középpontjában a **kellemes, szép élet (hédoné)** áll. **Epikurosz** (Kr. e. 270†) athéni kertjében ismertette tanításait, melyekkel **három félelemtől: az istenek, a halál és a természet félelmétől kívánta hallgatóit megszabadítani**. Bár nem tagadta az istenek létét, nekik az emberi világban semmiféle jelentőséget nem tulajdonított. Sőt, azt tanította, hogy a természetben a véletlen játszik uralkodó szerepet, tehát semmi okunk arra, hogy a fátumtól féljünk.
Epikurosz erkölcstanának (etikájának) lényege szerint az ember, miután megszabadult félelmeitől, képes a boldogság elérésére. A boldogság forrása az igazságos, szép és kellemes élet, ami csak a **zavartalan lelkiállapottal**, az **ataraxiával** érhető el. Az ataraxiához hozzátartozó kellemes életmód nem a gyönyörök mértéktelen hajhászását, hanem épp ellenkezőleg, a mértékletességet jelentette. Epikurosz és követői legkellemesebb tevékenységnek a bölcsek baráti társaságban való együttlétét, s a politikától és a hatalomtól való elzárkózást tartották.Köztudott, hogy a filozófust athéni kertjében nők és rabszolgák is felkereshették.

A szkepticizmus

Az irányzat alapítója az éliszi **Pürrhón** (Kr. e. 275†), aki szintén az ataraxiához való eljutást helyezte gondolkodási rendszerének centrumába. Ezt azonban nem mértéktartással, hanem az ítéletektől való teljes tartózkodással kívánta elérni. Véleménye szerint ugyanis a lelki rendíthetetlenséget csak az képes elérni, aki helyes ítéleteket tud alkotni a világról. Ilyenek viszont nem alkothatóak, mert az embert érzékei megcsalják. Így tehát nem marad más, mint az **ítéletekről való lemondás**. Ezzel **a szkeptikusok lényegében tagadták a világ megismerhetőségét**, amivel rokonságba kerültek a szókratészi filozófiával (…tudom, hogy nem tudok semmit.).

A hellenizmus művészete

Építészet, képzőművészet

A hellenizmus a városiasodás – urbanizáció – fénykora volt a

Mediterraneum keleti térségeiben. A legjelentősebb városok **Pergamon, Antiokheia, Szeleukeia, Alexandria, Rhodosz és Szürakúszai** voltak. A művészeti tevékenység szinte minden formája ezekbe a városokba összpontosult. Építészeti jelentőségét tekintve is kiemelkedik közülük Alexandria és Pergamon.
Alexandria

„Nyílegyenest magasul, felhőt karcolva mered fel

most e torony s iszonyú messzi vizekre tekint...”

(Poszeidipposz)
Aki hajón közeledett a Ptolemaioszok fővárosa felé, ha éjszaka volt, már 60 kilométerről láthatta **Pharosz** szigetének világítótornyát. A hatalmas, mintegy 120 méter magas márványépület tetejéről homorú tükrökkel, éjszaka pedig tűzzel világítottak. A Kr. u. 14. századig álló torony nem véletlenül vált a hellén világ egyik csodájává.
A város helyét zseniális érzékkel választotta ki Alexandrosz. Távol volt ugyanis a Nílustól, mocsaras, kedvezőtlen helyen feküdt, ennek ellenére majd kétezer évre a Mediterraneum legfontosabb városainak egyikévé vált. A nagy király 1,5 km-es mólóval kötötte össze Pharosz szigetét a szárazfölddel. A móló mindkét oldalán jelentős kikötő jött létre. A tengerparttól nem messze egy tó terült el, s a város a part és a tó közötti sávra települt.
A városban két agorát építettek, egyet politikai, egyet pedig kereskedelmi központnak. A város látványosságai közé számított a már messziről látható királyi palota és a hozzá tartozó kikötő. Alexandria sorsa ezektől a kikötőktől függött. Innen vitték ki Egyiptom és a város üvegedényeit, vásznát, kerámiáit és ékszereit. Ide érkezett délről az elefántcsont, az arany, a drágakő, a selyem és a fűszerek, északról a hal, a sajt, a gyümölcs és a rabszolgák.
Sztrabón , a híres geográfus a várost az **oikumené (a világ) fővárosának** és legnagyobb kikötőjének tartotta. Alexandria rá is szolgált erre a méltatásra. A majd 900 ezer lakosú város a hippodamoszi elvek szerint épült. „Sakktábla” alaprajzú volt, 6 kilométer hosszú és 1,5 kilométer széles. A négy kapuhoz 30 méter széles főutak vezettek, az utcák derékszögben, nyílegyenesen metszették egymást. Számtalan üzlettel, lakóházzal, palotával és középülettel büszkélkedhetett, legfőbb látványosságai azonban a parkok voltak. A város nevezetességei közé tartozott még **Alexandrosz síremléke és a Szeraphisz-temploma**. (Szeraphisz Ozirisz görög „változata” volt, akit később Zeusszal is azonosítottak.)
A város lakosságának jelentős részét a jogilag elkülönülő makedón-görög lakosság tette ki, ám jelentős számú egyiptomi és egy **nagy**

létszámú zsidó diaszpóra is élt itt. Az alexandriai zsidó közösség – a Mediterraneum más városainak diaszpórájával ellentétben – jómódú volt és jogi kiváltságokkal is rendelkezett.
Alexandriában széles hivatalnokréteg tevékenykedett, akiknek az ősi egyiptomi államigazgatási tradíciók átformálása volt a feladata. A városban számtalan katona és hajós állomásozott. Évszázadokig innen próbálták a Ptolemaioszok a birodalom védelmét megoldani. A haditechnika változását jól jellemzi egy Ptolemaiosz Philopatór számára épített hadihajó. Majd 60 méter hosszú, 40 evezősoros, fedélzetén 3000 katonát szállító, 4000 evezővel hajtott óriás volt.
Kelet „új Athén"-je
Alexandria mellett Pergamon vált a hellén világ legismertebb városává. **I. Attalosz Szótér** uralma alatt lett királyi székhely. Az uralkodó legyőzte a Szeleukidákat, majd az országára támadó kelta galatákat is. Ez utóbbi győzelem emlékére készíttette bronzból a Haldokló gallus és a Hitvesét megölő gallus címmel ismert szobrait, melyeket Athénben állíttatott fel. Az emlékművön a győztesek nem szerepeltek. A gallokat vitézségük és dicsőségük teljében ábrázolták, valószínűleg azért, mert a király a hellének előtt bizonyítani kívánta, hogy veszélyes, vitéz ellenfeleket győzött le. Attalosz a városban látványos építkezéseket kezdett, könyvtárat alapított, s megpróbálta ide csábítani a kor jeles tudósait. Az állam a hellén világban gazdagságáról volt híres. Attalosz utódai az 5 millió, meglehetős jómódban élő lakos adóiból bőven áldozhattak a kultúrára.
A várost II. Eumenész építtette ki világvárossá. Mivel hegyre épült, teraszokat képeztek ki, így a település három szintre tagozódott, melyeket 9-10 méter magas védőfal vett körül, végül egy erőd koronázott meg. Az erőd jórészt fegyverraktárnak készült. Pergamon azonban nem erről, hanem az agorától nem messze épített, ma a berlini **Pergamon Múzeumban látható, II. Euinenész által emeltetett oltárról** vált világhírűvé. Az oltárt Athéné Niképhorosznak, a Győzelemhozónak szentelték. A 36x34 méter alapterületű építmény egy majd 6 méter magas talapzaton állt, s a lépcső felőli oldalát 130 méter (!) hosszú dombormű díszítette. Ez klasszikus témát, a **Gigantomakhiát** – a gigászok és az istenek harcát – ábrázolja. A számtalan szereplőt felvonultató alkotás tipikus hellenisztikus ideál szerint készült. A megfejtéshez mitológiai és irodalmi ismeretek garmadája szükséges, ami arra is utal, hogy a kor ízlésének az „elvont", sok jelentésárnyalattal bíró, bravúros technikával megoldott képzőművészeti alkotások feleltek meg.
Nemcsak az uralkodók voltak művészetbarátok. A korban számos biztos ízlésű, módos műgyűjtő tevékenykedett, aki jelentős összegeket volt hajlandó egy-egy becsesebb darabért áldozni. De ha nem sikerült megszereznie az eredetit, olcsóbban hozzájuthatott a – gyakorta

tömeggyártással készülő – másolatok valamelyikéhez.

Festészet és szobrászat

A korabeli festészetről keveset tudunk, de a fennmaradt számtalan kiváló minőségű mozaik jól jellemzi a festészeti törekvéseket is. Paradox módon mutatja a művészet iránti érdeklődést egy Kr. e. 146-ban történt eset. II. Attalosz Róma szövetségében részt vett Korinthosz elfoglalásában. A rómaiak a műalkotások értékesebbnek vélt darabjait Rómába szállították, a többi az utcákon hányódott. Attalosz felismert egy 5. századi festményt, s 100 talentumot ígért érte a római parancsnoknak. A katona rájött, hogy értékes alkotásról van szó, s így azt inkább Rómába küldte.

A hellenizmus korának szobrászata nemcsak a kis, kifinomult alkotások készítésében jeleskedett. A rhodoszi kikötőben **Héliosz tiszteletére** megépítették az ókor egy másik csodáját, az ún. **Rhodoszi Kolosszust**. A szobor méretei valóban kolosszálisak voltak. Kr. e. 305-ben Démétriosz Poliorkétész kiváló hadigépekkel egy éven át vívta a várost, ám sikertelenül kellett elvonulnia. A győztes rhodosziak elhatározták, hogy otthagyott hadigépei árából emlékművet állítanak. A lindoszi Kharészt bízták meg, aki 20 tonna vasból és bronzból alkotta meg a 36 méter magas szobrot. Az üreges alkotást kő- és vasváz hordozta. Kr. e. 227-ig állt, ám ekkor egy földrengés ledöntötte. 800 évvel később egy zsidó kereskedő vette meg az araboktól a maradványait. Állítólag majdnem ezer teve kellett elszállításához. A rhodoszi művészek alkotásai Mediterraneum-szerte ismertek voltak, mint például a **Szamothrakéi Niké és a Laokoón-csoport**.

A hellenizmus írásbelisége

Aligha tudnánk jobban jellemezni a hellenizmus tudományos gondolkodásának, írásbeliségének színvonalát, mint az **Alexandriai Muszeion** bemutatásával.

A Muszeion

A szó eredetileg a múzsáknak szentelt helyet jelentett. Az első Muszeiont még Platón alapította, mint a múzsák tiszteletére szentelt kultikus társaságot. A Kr. e. 3. század fordulóján **I. Ptolemaiosz Szótér** hívására Athénból érkezett a **phaléroni Démétriosz**, hogy az alexandriai Muszeion létrehozásában segédkezzék.

Az alexandriai társaság élén a király által kinevezett pap állt, aki az állami felügyeletet is ellátta. A király gondoskodott a tudományos kutatások anyagi hátteréről, valamint ő nevezte ki a Muszeion tagjait. Ezáltal az itt dolgozó tudósoknak le kellett mondaniuk függetlenségükről, viszont minden lehetőséget megkaptak kutatásaik folytatásához. Az intézményhez állat- és botanikus kert is

kapcsolódott. Lehetőség nyílt boncolásokra és egyéb természettudományos vizsgálódásra is. I. Ptolemaiosz a tudósok segítésére alapította a Nagy Könyvtárat, mely az időszámításunk kezdete körüli időkben már vagy 700 000 tekercset számlált. A könyvtár írnokai minden Alexandriába érkező írásos alkotást lemásoltak. A királyok gyakorta kértek kölcsön fontos alkotásokat, hogy azokról másolatot készíttessenek. (Néha megesett, hogy „elfelejtették" visszaadni az eredetit.) A könyvtár élén elismert írók, kutatók álltak, mint a költő **Apollóniosz Rhodiosz** vagy a csillagász **Eratoszthenész**. Elsősorban **filológiai – szöveggondozási –** munkákat végeztek itt. A Kr. e. 2. században állítólag hetven tudós férfiú két hónap alatt itt fordította le héberről görögre az **Ószövetség** könyveit, mely fordítás a hetven tudósról kapta a nevét is: **„Septuaginta" („Hetvenes")**.

A könyvtárban őrizték még a görög drámairodalom és a homéroszi epika szövegváltozatait. A Muszeionban tanult a **thrák Dionüsziosz**, aki megírta **A grammatika művészete** (Tekhné grammatiké) című munkáját, melyben lefektette a szakszerű, tudományos grammatika alapjait. E tudomány szorosan kapcsolódott a hellenizmusban magas szintre emelt retorika művészetéhez.

A hellenisztikus tudomány

Elmúlt a világot egyetlen egységes rendszerbe összefoglaló filozófus-tudósok kora. **A hellenizmus megteremtette a tudósok új típusát, a szaktudóst:** a matematikust, a csillagászt, a geográfust, az orvost, a botanikust. Megjelent a technika tudósa, a modern értelemben vett mérnök. A tudósok személye még legtöbbször összekapcsolja a már önálló szaktudományokat.

A szűk poliszvilág kitágulása Alexandrosz világbirodalmává, majd hellenisztikus utódállamokká természetesen hatott a görög nyelvre is. Módosult szókészlete, sok különféle nyelvjárás háttérbe szorult az **új görög köznyelv**, az attikai nyelvjáráson alapuló koiné mögött. A koiné lett a hellenisztikus monarchiák és a görög poliszok nyelve, de közvetítő nyelvként a birodalmak nem görög népei között is elterjedt. A koiné lett a hellenisztikus tudomány és irodalom nyelve is.

Alexandriában – a **Muszeion** mellett – volt még egy másik könyvtár, a Szarapisztemplomban, amely nyitva állt az olvasók szélesebb köre előtt is. **Nagy könyvtárak** voltak még **Pergamonban** és az Orontész melletti **Antiokheiában** is.

Az antik tudománynak, így a hellenisztikusnak is, a leggyengébb oldala a kísérletezés kezdetlegessége volt. Ezért azokon a területeken érte el a legnagyobb eredményeket, ahol a kísérletezésnek kisebb a jelentősége az elméleti megfontolásokhoz képest (matematika – geometria).

A hellenisztikus **matematika és fizika** olyan eredményeket ért el,

hogy majd kétezer évig a klasszikus geometriát és fizikát jelentette, és még ma is ezeken az ismereteken keresztül vezetik be a fiatal generációkat e tudományokba.
Alexandriában élt és alkotott **Eukleidész** (Kr. e. 365 -300), az ókor alighanem legnagyobb matematikusa. **„Elemek”** című korszakalkotó, 13 részes munkájában a zseniális tudós elődeinek minden tudományos eredményét harmonikus rendszerbe foglalta. A mű első hat kötete alapozta meg a 19. századig (Bolyai-Lobacsevszkij) érvényes geometriát. Nem csupán az általa megfogalmazott tételek rendkívüli jelentőségűek a geometriában, hanem a módszertana is. Tételeit logikusan vezeti le, a meghatározásokból (definíciók), feltételekből (posztulátumok) és sarkigazságokból (axiómák). De Eukleidész munkássága kiterjedt a számelméletre, a geometriai optikára, sőt a zeneelméletre is.
A pergéi **Apollóniosz** adta a kúpszeleteknek a ma használt ellipszis, parabola, hiperbola elnevezést, és elmondott róluk annyit, hogy másfél évezredig nem tudtak újat hozzátenni. A „pi” értékét 3,14169-nek állapította meg, és készített egy gyorsszámológépet is.
Kr. e. 287-ben született Szürakúszaiban **Arkhimédész, a legnagyobb görög fizikus**, matematikus és feltaláló. Apja csillagászattal foglalkozott. Plutarkhosz tudósítása szerint baráti, sőt rokoni kapcsolatban állt II. Hierónnal, Szürakúszai uralkodójával. Az tény, hogy miután az egyiptomi Alexandriában tanult, visszatért szülővárosába, és az uralkodó udvarában tevékenykedett mint tudós és mérnök. Itt, Szürakúszaiban halt meg Kr. e. 212-ben, amikor a rómaiak bevették a várost. Életéhez számos ismert történet kötődik.
Bár Arkhimédész a matematikában is maradandót alkotott, hírnevét inkább fizikai természetű kutatásai – és azok következetes mechanikai alkalmazása – alapozta meg. A matematikában megsejtette a differenciálszámítást. Jelentős munkákat írt a gömb és henger felületének kiszámítására, a kúpszeletek forgástesteiről. Az „Úszó testekről” című könyvében megfogalmazott **hidrosztatikai tétele**, amely a folyadékba mártott testek súlyveszteségét írja le, mindmáig eredeti formájában érvényes.
A mechanikában felfedezte az arkhimédészi csavart – egy, halála után kétezer évig általánosan használt vízkiemelő szerkezetet –, a mozgó csigát, a csigasort, a fogaskereket. Kidolgozta az egyszerű gépek, így az emelők elméletét („Adjatok nekem egy szilárd pontot, és kiemelem sarkaiból a világot”). **Zseniális mérnökként** kifejlesztett hadigépezetei: hajítógépei, darui a második pun háború idején több mint egy évig megvédték ostromlott városát a rómaiaktól.
Az ókori csillagászat a görögöknél érte el csúcspontját. A görög tudósok kevesebb időt fordítottak az égbolt rendszeres megfigyelésére, viszont az átvett ismereteket, információkat igyekeztek

megmagyarázni, rendszerezni, és a nagy összefüggések bemutatásával megpróbáltak átfogó képet adni a Világmindenségről.
Világképük középpontjában a mozdulatlan Föld állt. Egyedül szamoszi **Arisztarkhoszról** (Kr. e. 310 k.-230 k.) tudjuk, hogy ezzel homlokegyenest ellenkező nézetet hirdetett (Kr. e. 250 k.). Szerinte a Nap központi helyzetet foglal el, és körülötte kering a Föld (**heliocentrikus – Nap-középpontú – világkép**). Jelentős munkája még, hogy kidolgozta azt a módszert, amellyel meghatározható a Föld, a Hold és a Nap viszonylagos nagysága, valamint a Hold és a Nap távolsága.
A kor kiemelkedő tudósa volt az alexandriai **Eratoszthenész** (Kr. e. 276-193). Egy személyben volt matematikus és fizikus, földrajztudós és csillagász, történész és filológus. Föld kerületmérése a modern fokmérések előfutára volt. Felfedezte, hogy ugyanazon a napon eltérő a napsugarak beesési szöge Szüénében (a mai Asszuánban) és Alexandriában. Ez csak úgy lehetséges, ha görbült a Föld felszíne. Megállapította a Nap-magasság különbségét, és lemérette a két város közötti távolságot, hogy kiszámíthassa a gömb alakúnak tartott Föld méreteit. Számításainak eredménye alig tér el a valóságostól.
Eratoszthenész háromkötetes munkája címeként (Geographia) használja először a geográfia elnevezést.
Hipparkhosz (Kr. e. 190-125) megfigyeléseit pontos szögmérésekkel egészítette ki. Felbecsülhetetlen értékű a csillagkatalógusa, amely mintegy ezer csillag helyzetét tünteti fel. Hat percnél kisebb hibával meghatározta a Nap járása szerinti év hosszát, és meglehetős pontossággal megállapította a Hold méreteit, valamint a távolságát a Földtől.
Klaudiosz **Ptolemaiosz** (190 k.-161) – aki nem állt rokonságban a Ptolemaioszok egykori uralkodóházával – legfőbb érdeme, hogy összefoglalta az ókor csillagászati eredményeit. Hipparkhosz írásai elvesztek, és munkájáról ugyancsak Ptolemaiosz műveiből szerzett értesülést a tudomány. Fő művét (Megalé szüntaxisz) az arabok lefordították (Almagest), és az ő közvetítésükkel terjedt el Európában. A középkor csillagászai számára ez volt a legfontosabb kútforrás. Ptolemaiosz alkotta meg a **geocentrikus (Föld-középpontú) világkép** legfejlettebb változatát. A geocentrikus világkép szerint a gömb alakú, mozdulatlan Föld áll a Világegyetem központjában, és az összes többi égitest körülötte mozog. A csillagok az éggömbbel együtt állandóan egyforma sebességgel, keletről nyugatra mozognak a Föld körül. A rendszer valódi mozgásnak tekintette a csillagok naponta megfigyelhető mozgását: a felkelését, lenyugvását. A Hold és a Nap részt vesz a csillagok napi mozgásában, s ezenfelül nyugatról kelet felé haladó mozgást is végez. A Nap a visszafelé irányuló mozgásában egy év alatt járja körbe az éggömböt.

Magyarázatot adott a bolygók látszólagos hurokszerű mozgására is. A geocentrikus rendszerben is a Földhöz legközelebb a Hold van. A Holdon túl távolodó sorrendben a Merkur, a Vénusz, a Nap, a Mars, a Jupiter és a Szaturnusz végzi keringő mozgását. Akkor még csak az említett öt bolygót ismerték.
Ptolemaiosz rendszere segítségével a megfigyelt jelenségek egy részét meg tudták magyarázni, általában még a bolygók pályáját is előre ki tudták számítani. A számításokat azonban gyakran nem igazolták a bekövetkező jelenségek, és a bonyolultabb mozgások magyarázata sem volt levezethető a geocentrikus világképből.
Ptolemaiosz Geographiája majdnem azonos hatású, mint csillagászati munkássága.
Alexandrosz korának ismereteit **állattanból** még **Arisztotelész** dolgozta fel. Nagy Sándor hódításaival a görögök előtt Indiáig feltáruló világ új ismeretek hatalmas tömegéhez juttatta a tudósokat. A **növénytan** területén Arisztotelész tanítványa, a leszboszi **Theophrasztosz** összegezte az ismereteket. Kidolgozta az első széles körű adatgyűjtésen alapuló tudományos igényű növényrendszertant. Egy másik műve (Jellemek) kísérlet a korabeli társadalom társadalmi és lélektani típusainak tanulmányozására.
Alexandriában vetették meg a filológiai tudománynak, elsősorban a homéroszi szövegek gondos kritikájának az alapjait. Filológiai megfigyeléseik és következtetéseik még ma is jelentősek. Az alexandriai filológia eredményeit Didümosz (kb. 80-10) foglalta össze.
A hellenisztikus korban az **orvostudomány** több neves képviselője és központja működött. Legjelentősebb közülük a khalkedóni Hérophilosz kutató tevékenysége, aki először ismerte fel az agy, a gerincoszlop és az idegek kapcsolatát és élettani jelentőségét.

Római hódítás a Földközi-tenger medencéjében (Kr. e. 265-146)

Harc a Földközi-tenger nyugati medencéjéért

Karthágó

A türoszi gyarmat

A hagyomány szerint **Kr. e. 814-ben türoszi telepesek** kis csoportja érkezett az északafrikai Libüa partvidékének egyik védett öblébe. Nem a szokásos módon, előre megtervezett gyarmatosítási szándékkal érkeztek, hanem menekültek szülővárosukból. Vezetőjük **Dido királynő** volt (más források szerint Elissza). Bátyja, Pügmalión, miután apjuk halála után megszerezte a királyi hatalmat, meggyilkoltatta Dido férjét, s az özvegy királynő a város előkelői közül kikerülő híveinek egy csoportjával elmenekült.
A menekülők először Küprosz szigetén kötöttek ki, s onnan vitték magukkal Karthágóba az – ugyancsak föníciai – főpapot. Az alapítás a monda szerint úgy történt, hogy az őslakóktól akkora földet kértek, amelyet egy ökör bőrével be lehet takarni. Amikor megkapták az engedélyt, az ökörbőrt hosszú csíkokra szabdalták, s azzal kerítették körül a területet, amelyen a város felépült. A települést **Újvárosnak** (Karthadast) nevezték, ennek latinos formája volt a **Karthágó** vagy **Carthago**.
Az eredethagyomány legendás történeteitől függetlenül a város alapítása szervesen illeszkedik a **föníciai gyarmatosítás** történetébe. A föníciai városoknak a Kr. e. 12. században már régészetileg is kimutatható kereskedelmi kapcsolataik voltak **Tartésszosszal**, amely az Ibérfélsziget délnyugati partján jött létre. A mesés kincsekben gazdag területet az Ószövetség is említi Tarsis néven. A távoli területtel való folyamatos kapcsolattartáshoz, a korabeli hajók viszonylag kis méretei miatt, elengedhetetlen volt, hogy az útvonalon kereskedelmi és hajózási támaszpontokat létesítsenek. Itt látták el a hajók személyzetét, s itt végezték az esetleges javításokat is. Az észak-afrikai partvidéken tehát sorra jöttek létre föníciai alapítású kikötővárosok, mint pl. a Karthágónál jóval korábban létesült **Utica**. Lehetséges, hogy ezekhez a korábbi alapításokhoz és nem Türoszhoz viszonyítva nevezték Karthágónak Dido királynő városát.
Karthágó közvetlenül a tengerparton, de jól védhető öbölben jött létre. Kedvező földrajzi fekvése mellett az a tény, hogy a türoszi arisztokrácia egy csoportja alapította – ezt az eredetmondák történeti magvaként elfogadhatjuk –, kezdettől fogva fölényt biztosított számára a többi észak-afrikai településsel szemben. A város kezdettől fogva **nagyobb önállóságot** élvezett, **saját királyai, saját** nemzetségi vezetőkből és papokból álló **tanácsa** kormányozták, nem pedig türoszi helytartók. Mindezek következtében a föníciai gyarmatosítás válsága

és hanyatlása idején Karthágó természetes központja és vezetője lett a Földközitenger nyugati medencéjében lévő föníciai telepeknek. Ugyanekkor azonban erős gazdasági versenytárs jelent meg a térségben: a gyarmatosító görögök.

Az önálló Karthágó

Türosz függetlenségének elvesztése megszüntette a többi föníciai telep anyaországi kapcsolatait, a görögök gazdasági versenye őket is hátrányosan érintette. Ebben a helyzetben szükségszerű és ésszerű volt, hogy ezek a gyarmatvárosok Karthágó vezetésével egyesüljenek a közös problémák megoldására.

Így jött létre a Kr. e. 6. század második felében a **karthágói birodalom**. Kezdetben az észak-afrikai **Utica**, **Leptis**, **Hadrumetum**, Lixosz és **Tingisz**, a hispaniai **Gadeira**, a szicíliai **Motüé** és **Lilübaion**, valamint a szardíniai **Nóra** tartoztak a birodalomba. A meglévő településeken túl azonban a hajózás szempontjából fontos pontokon újakat is hoztak létre. A karthágói gyarmatosítás **Afrikán túl** kiterjedt a **Baleári-szigetekre**, **Máltára**, **Szicíliára**, **Szardíniára és Korzikára** is. Ezzel párhuzamosan igyekeztek megszilárdítani helyzetüket a libüai hátország felé is.

A város maga is terjeszkedett. A sík tengerpart legrégebbi települése, a **kikötői városnegyed** (Kóthón) mellett létrejött a **felsőváros** (Bürsza), ahol a Kr. e. 6. század második felében felépült a **fellegvár**. A Kr. e. 5. század végére épült ki teljesen az ekkor már 200 ezer lakosú Karthágó. A kikötői negyed volt a gazdasági központ, itt álltak a legrégebbi szentélyek is. Két kikötőt építettek, a külső volt a kisebbik, ami a **kereskedelmi hajókat** fogadta, ebből lehetett bejutni a belső kikötőbe, ahol a **hadiflotta** horgonyzott. Ennek közepén, egy szigeten vagy félszigeten állt a tengernagyi hivatal. A szentélyek mellett volt a piac, ahol a népgyűléseket is tartották. A kikötő felől zsúfolt városnegyedek szűk utcái vezettek fel a négy dombra, ahol az újabb lakónegyedek terültek el. Itt lakott a város kézműves, kiskereskedő és kikötői bérmunkás lakossága. A fellegvár a legmagasabb dombon épült, ennek déli lankáira települt a „legmodernebb” városrész, a Megara. Itt álltak a város előkelőinek mozaikokkal és falfestményekkel díszített magánpalotái, díszkertekkel körülvéve.

A szárazföld felől hármas erődrendszer védte Karthágót, ennek méreteiről csak az antik szerzők tudósításaiból értesülhetünk, mivel a rómaiak a város elfoglalásakor lerombolták. A fal mentén voltak a kaszárnyák, valamint a harci lovak és elefántok istállója is. Az egykorú görög városoktól eltérően a pun Karthágónak nem volt vízvezetéke, az ivóvizet ciszternák és kutak biztosították.

A karthágói birodalom létrejötte megszilárdította a város helyzetét, s ez újabb **kereskedelmi és diplomáciai kapcsolatok** kiépítésére adott

lehetőséget. Az uralmi körzetük peremén lévő államokkal kötött szerződéseik kereskedelmi, védelmi vagy szövetségi jellegűek voltak.

Karthágó társadalma és államszervezete

Karthágó lakóinak eredetéből s az eddig megismert viszonyokból, gazdasági tevékenységből egyértelműen következik, hogy a társadalom legfelső rétegét egy **gazdag kereskedőkből és hajótulajdonosokból álló arisztokrácia** alkotta. Ők irányították a város politikáját, kereskedelmük nemcsak a saját gazdagodásukat szolgálta, hanem az egész állam érdekét is. Ők ültek abban a **tanácsban**, amely a csekély jelentőségű **népgyűlés** mellett a valóságos hatalmat birtokolta.

A szegényebb rétegek bekapcsolódtak a kialakuló **kézműiparba, kiskereskedelembe**, vagy a hajókon és a kikötőkben dolgoztak. A növekvő számú **rabszolgát** a mezőgazdaságban használták.

A Kr. e. 6. század közepén a város élén **Malkhosz** állt. Ő szerezte meg Szicília nyugati részét, de szardíniai hadjáratában kudarcot vallott, ezért tanácson belüli arisztokrata ellenfelei megbuktatták. Utóda **Mago** lett Kr. e. 530 körül.

Mago több évtizedes kormányzásának legfontosabb eredménye a **karthágói zsoldoshadsereg** megszervezése volt. Ennek a hadseregnek a magvát a karthágói arisztokrácia alkotta, belőlük állt az ún. **„szent csapat”**, ennek mintája valószínűleg a perzsa „halhatatlanok” nevű katonai egység volt. Ugyancsak karthágóiak adták a tisztikart, a sereg zöme azonban idegen zsoldosokból állt.

Az utánpótlást részben a **meghódolt népek katonaállítási kötelezettsége** révén, részben toborzással oldották meg. Ezzel a módszerrel Karthágó olyan méretű haderőt tudott kiállítani, amire saját lakossága nem lett volna képes. Ugyanakkor a hadsereg gyengéje is éppen ez volt: egyik része kényszerből vállalta a katonáskodást, másik része pedig csak addig volt hajlandó szolgálni, míg megkapta a zsoldját. Így a hadsereg pont akkor került válságba, amikor a legnagyobb szükség lett volna rá, katonai és gazdasági kudarcok idején. Az is problémát jelentett, hogy ez a hadsereg nem az államhoz, hanem a zsoldot fizető hadvezérhez kötődött. A sikeres hadvezér számára ez aránytalanul nagy politikai befolyást biztosított, ami eleve gyanússá tette őket a tanács előtt. Akár feltűnő siker, akár a legcsekélyebb kudarc a hadvezér bukását okozhatta.

A 480-as évektől alakultak ki azok az intézmények, amelyek az **előkelők kollektív hatalmát** biztosították. Az állam élére két-két időszakosan választott **suffet** (bíró) került, az ő kezükben volt a végrehajtó hatalom. A népgyűlés szerepe teljesen formálissá vált, az elvi döntések meghozatalának és a suffetek ellenőrzésének joga a **300 tagú nagytanács és a 104 tagú szűkebb tanács** joga volt. A konkrét ügyekben való döntés előkészítésére a szűkebb tanácsból jelöltek ki

5-10 fős bizottságokat. Az állam vallási életét **30 tagú papi bizottság** irányította.
Karthágó a Kr. e. 5. század folyamán minden energiájával az afrikai területek felé fordult. A tengeren expedíciók indultak el Nyugat-Afrika partvidékének felkutatására, ezek közül a legnagyobb szabású vállalkozás **Hanno** útja volt a Kr. e. 5. században. Az erről készült beszámoló adatai homályosak, csak feltételezhetjük, hogy a Hanno által elért legdélibb pont a Szenegál folyó és az „istenek hajléka"-ként emlegetett Kamerun tűzhányó lehetett. Még kevesebb ismeretünk van Hanno kortársának, **Himilkónak** északi irányú útjáról, melynek során egy későbbi forrás szerint eljutott a brit szigetekig.
Ezeknek az utaknak azonban gyakorlati jelentőségük nem volt, mivel túl messze estek a felfedezett területek az anyaországtól, s túlságosan kedvezőtlen volt az éghajlatuk. Annál fontosabb volt az észak-afrikai partvidék meghódítása, amelynek eredményeként a **Kr. e. 5. század végére a partmenti sáv az Atlanti-óceántól Küréneig Karthágó birtokába került**. A birodalom területén rendkívül sokféle nép élt, s az egyes népek, illetve városok feletti karthágói fennhatóság sem volt azonos mértékű. Sokkal lazább függésben voltak az **eredeti türoszi alapítású városok** például, mint a **Karthágó alapította telepek**. Az előbbiek önkormányzattal rendelkeztek, s formailag egyenjogúak voltak Karthágóval, az utóbbiakat viszont helytartók irányították, egy részüket adófizetésre és katonaállításra is kötelezték. A legsúlyosabb kötelezettségek az afrikai barbár törzseket terhelték. A nagy területen szétszórt birodalom politikai egységét Karthágó hajóhada biztosította.
A gazdaság és a társadalom átalakulása
Ekkor alakult ki az a **pun típusú nagybirtok**, ami később Róma számára is mintául szolgált. A földtulajdonnak két formáját ismerték. Az egyik a **magántulajdonban lévő, rabszolgatartó nagybirtok** volt, ennek termelése fedezte a város ellátását. A másik a távolabbi területeken fekvő **„állami föld"**, amely a várost irányító arisztokrácia közös tulajdona volt (ún. kollektív tulajdon). Az itt termelő törzsek adóit Karthágó a külkereskedelemben értékesítette.
Ennek a gazdasági változásnak a következménye volt, hogy a társadalom legalsó rétegében megjelent és **tömegessé vált a rabszolga-munkaerő**. A rabszolgák kisebb hányada hadifogoly volt, többségüket kereskedelem útján szerezték be. Ugyancsak ekkor alakult ki a kereskedő-arisztokrácia mellett a **nagybirtokos réteg**, melynek érdeke már nem az új meg új piacok szerzésére irányuló terjeszkedés, hanem a fennálló helyzet megszilárdítása volt.
További fontos változás volt a Kr. e. 5. század folyamán a **kézművesipar** fejlődése. Ennek oka is a görög versenyben, illetve a közvetlen görög-barbár kapcsolatokban keresendő. Karthágó ennek következtében kényszerült rá, hogy a közvetítő kereskedelem mellett

saját áruival is próbálkozzék. Mivel a görög iparral nem tudott minőségben versenyezni (kivéve a bíborfestést és az üvegipart), az **olcsó tömegtermelés** lett kézműveseinek a feladata.

Anyagi és szellemi kultúra Karthágóban

A technikai találmányok terén a punok alulmaradtak ókori versenytársaikkal szemben. Karthágó szellemi életéből leginkább a **vallásukat** ismerjük. Ennek a vallásnak a legősibb rétege természetesen **föníciai eredetű**. A város legkorábbi két főistene **Melqart**, Türosz védelmező istene és **Astarté**, a kánaáni termékenység-istennő voltak. A mögöttük álló istenvilág többi tagja is keletről származott. A két legfőbb isten tengerparton épült szentélye között volt **a város közös áldozóhelye, a Tófet**. Maradványainak feltárásakor félelmetes kép tárult a régészek szeme elé. A kisgyermekek csontjait és hamvait tartalmazó rengeteg urna azt bizonyítja, hogy Karthágóban is élt **az elsőszülött gyermek feláldozásának ősi, barbár szokása**. Hitük szerint a termékenységet biztosító istenség részesedést kíván a saját adományából, annak legjavát, „legelsejét", a termés zsengéjét, az állatok első ellését s a házastársak első gyermekét. Ez a hit különösen erős volt a föníciai-kánaáni térségben – az Ószövetség is ismeri a gyermekáldozatot követelő **Molokh** istent. Ehhez járult az a hiedelem, hogy nagy veszély esetén az isten segítségét csak különösen értékes áldozattal lehet megnyerni.

Amikor az anyaváros, Türosz elvesztette önállóságát, s ezzel a nyugati gyarmati telepeire való hatását, háttérbe szorultak az ősi istenek is. Melqart utóda **Ba al-Hamon**, Astartéé pedig **Tanit istennő** lett. A két isten eredete homályos, a váltás valószínűleg az arisztokrácia kollektív hatalmának kialakulásával köthető össze, akik a királyi hatalmat védelmező Melqartot nem szívesen tisztelték templomaikban. Ugyanebben az időben a többi föníciai istenség meghatározott feladatkört kapott, ebben talán már a görög vallás hatását fedezhetjük fel.

Ugyancsak görög hatás figyelhető meg a pun művészetekben, a vázafestésben, a fal- és mozaikképekben és az építészetben is. A karthágóiak saját irodalommal is rendelkeztek, erről azonban szinte semmit nem tudunk. Amikor a rómaiak elfoglalták a várost, a zsákmányolt kéziratokat egyik szövetségesüknek ajándékozták, s ezek nem maradtak fenn. Az egyetlen alkotás, aminek a tartalmát ismerjük egy **Mago** nevű szerző (természetesen nem azonos a hadvezérrel) **mezőgazdasági tankönyve**, amely a nagybirtokos gazdálkodásról szólt. (Ezt a művet később a római senatus utasítására latin nyelvre is lefordították.)

A hatalom csúcsán

A **Kr. e. 4. század** folyamán Karthágó elérte fejlődése, nagyhatalmi

helyzete **csúcspontját**. A korabeli híradások szerint a birodalom nyugodt, kiegyensúlyozott belső viszonyok között élt.
A felszín alatt azonban **súlyos feszültségek** alakultak ki. Ellentét volt a kereskedő és a földbirtokos arisztokrácia érdekeiben, politikai irányvonalában. A libüai mezőgazdasági lakosság az állam minden meggyengülése idején fellázadt, s a már ismertetett okoknál fogva ezt tette a hadsereg is. **A hatalom csúcsán a külpolitika passzívvá vált**, ennek következtében **peremterületeinek városai önállósodhattak**. Közéjük tartozott a hispániai **Gadeira** is, aminek következtében megszűnt a hispániai ezüst Karthágóba áramlása. Amikor a pun birodalom szembekerült itáliai versenytársával, Rómával, még nagyhatalomnak számított, történelmi pályafutása delelőjén azonban már túljutott.

Az első pun háború (Kr. e. 264-241)

A rómaiak és itáliai szövetségeseik egy jelentéktelen incidens következtében keveredtek háborúba Karthágóval Kr. e. 264-ben. A harcok célja hamarosan **Szicília megszerzése** lett. A rómaiak felismerték, hogy tervüket nem tudják megvalósítani Karthágó tengeri uralmának megtörése nélkül. Ekkor láttak hozzá a **hadiflotta** kiépítéséhez, s Kr. e. 260 elejére már száz nagy, ötevezősoros hajó állt készen. Mindeddig Rómának nem volt említésre méltó tengeri hadereje. Ráadásul bevetettek egy rendkívül egyszerű, de annál hatásosabb találmányt, a **csapóhidat**, amellyel kiegyenlítették a karthágói hajók legénységének nagyobb navigációs gyakorlatát (navigáció: a hajók irányítása). Ennek a csapóhídnak az alkalmazására akkor került sor, amikor két ellenséges hajó megfelelő közelségbe került egymáshoz. A rómaiak átvetették a csapóhidat az ellenséges hajóra, majd ezen átfutva lemészárolták a pun legénységet. Az első nagyobb tengeri ütközetben, **Mülai** mellett már meg is mutatkozott az eredmény (Kr. e. 260-ban), ezt további győzelmek követték, majd **Kr. e. 256-ban az eknomoszi hegyfok melletti csatában döntő csapást mértek a karthágói hajóhadra**. Az ezt követő időszakban a hadiszerencse elpártolt a rómaiaktól. **M. Atilius Regulus** consul vezetésével egy hadsereg kísérletet tett a Karthágó elleni közvetlen támadásra. A punok új hadsereget toboroztak, vezéréül, Karthágó történetében először, egy idegen hadvezért, a **spártai Xanthipposzt** szerződtették. Regulus serege vereséget szenvedett, ráadásul a hazaszállításukra küldött hajóhad viharba került, és odaveszett (Kr. e. 255). Szárazföldön sikerült kiköszörülni a csorbát, **Kr. e. 253-ban** bevették a rómaiak **Panormoszt** (a mai Palermo), majd két év múlva **L. Caecilius Metellus** aratott hatalmas győzelmet a szigeten. A tengeren a legszerencsétlenebb év a Kr. e. 249 volt, ekkor érte a rómaiakat a **drepanai vereség**, majd ugyanebben az évben egy vihar gyakorlatilag az egész flottát megsemmisítette. Az ezt követő évek

karthágói sikereket hoztak, a punok vezére ekkor már **Hamilkar Barkasz** volt. De Kr. e. 243 242 fordulójára Róma ismét talpra állt, felépült az új flotta is, így a háború a tengeren dőlt el. Róma sikerrel vívta meg az első pun háború utolsó tengeri csatáját Szicília nyugati partjainál, az **Aegates-szigeteknél** Kr. e. 241-ben.

A több mint két évtizedes háború Karthágót kétségbeejtő helyzetbe sodorta. A békekötéskor át kellett adnia Rómának **egész Szicíliát**, valamint a sziget és Itália között fekvő szigeteket. Minden római hadifoglyot szabadon kellett engednie, s tíz év alatt **3200 talentum hadisarc** fizetésére kötelezték (kb. 83 tonna ezüst). Ráadásul a libüai földeket feldúlták Regulus katonái, az államkincstár teljesen kiürült. Hogy a hadisarcot fizetni tudja, az állam megemelte az adókat és megtagadta a zsold kifizetését a katonáknak. Ennek következtében általános felkelés robbant ki, amit az ókori történetírók **„engesztelhetetlen háborúnak”** neveztek. Karthágó kénytelen volt hazarendelni a szardíniai és korzikai helyőrségek katonáit, akik Hamilkar Barkasz vezetésével végül leverték a lázadókat. Az őrizetlenül maradt két szigetet Róma elfoglalta.

A veszteségek a római oldalon is igen nagyok voltak. Óvatos becslés szerint a szövetségesekkel együtt több mint százezer ember és ötszáznál több hadihajó esett áldozatul a háború során. Róma azonban magáénak tudhatta a győzelmet, annak minden előnyével együtt. Nemcsak tekintélye, hanem területei is növekedtek, a háború alatt rengeteg rabszolgát szerezett, és megkapta a hatalmas hadisarcot.

A legnagyobb nyereség Szicília volt. Néhány várost (Hierón szürakúszai állama) leszámítva, a sziget településeinek lakói Róma alattvalói lettek, s tized formában adót kellett fizetniük. Kr. e. 227-ben a tengeren túli birtokok igazgatását **imperiummal felruházott tisztviselőkre** bízták. Az a terület, ahol a magistratus imperiumát gyakorolta, az ő **provinciája** lett – ettől kezdve így nevezték Róma tengerentúli vagy távolabb fekvő birtokait.

Róma a két pun háború között

A két pun háború közötti időszak Róma számára nem jelentett teljes békét. Az **Adriaitengeren** folyó kereskedelmet ebben az időben szinte lehetetlenné tették az **illír királynő, Teuta** alattvalói. Ennek az állapotnak a megszüntetése nemcsak gazdasági, hanem stratégiai okból is fontos volt, hiszen a Ión-tengerre vezető út sem volt biztonságos ilyen körülmények között. A **kalózkodás** felszámolása nemcsak Róma, hanem a görögök érdeke is volt, így **az első illír háborúban** (Kr. e. 229-228) az akháj és az aitol szövetség is részt vett. Teuta alattvalóit a szárazföld belsejébe telepítették át, és adófizetésre kötelezték. Ebben az időszakban Róma több görög várossal létesített szövetségi kapcsolatot, így megvetette lábát az Adriai-tenger túlsó oldalán is, ami **felkeltette Makedónia aggodalmát**. Ez az aggodalom

tovább fokozódott, amikor a **második illír háborúban** (Kr. e. 219) a rómaiak formálisan is megszerezték a partvidéket.
Az illír háborúkban tehát, mint láttuk, fontos gazdasági érdekek is szerepet játszottak. Ez a tény jelzi a kereskedelemmel foglalkozó lovagrend politikai szerepének növekedését. Ugyanezt figyelhetjük meg a pár évvel később (Kr. e. 220-ban) meghozott **lex Claudiában**, amely megtiltotta a senatoroknak, hogy 300 amphoránál (80 hl.) nagyobb űrtartalmú, tehát kereskedelmi célokra használható hajót tartsanak. Figyelemre méltó belpolitikai változás a centuria-beosztás reformja, ami szintén a két pun háború közé eső időben történt meg. Ezután minden classis 70-70 centuriát állított ki, tehát megszűnt a vagyonosabb classisok magasabb számú centuria kiállításához való joga. Szintén belpolitikai esemény, de szorosan összefügg a terjeszkedéssel, hogy ebben az időszakban született meg a **praetor peregrinus** tisztsége, azaz olyan praetort választottak, aki a rómaiak és az idegenek között felmerülő peres ügyekben ítélkezett.
A két illír háború közötti időszakban a rómaiak figyelme ismét Észak-Itália felé fordult, ahol a **gallok** okoztak újra nyugtalanságot. **Kr. e. 225-ben** az etruriai **Telamon** mellett Róma hadserege megverte a gall haderőt, majd a győzelmet kihasználva, benyomult a Pó-síkságra, és elfoglalta **Mediolanumot** (Milánó). A **Gallia Cisalpina** (Alpokon inneni Gallia) nevet viselő területet ezután egyesítették Itália többi részével.

A második pun háború (Kr. e. 219/218-202)

Előzmények

Karthágó új vezetője az „engesztelhetetlen háborút” lezáró **Hamilkar Barkasz** lett. Hamilkar terveiben **Hispania** megszerzése szerepelt. Hódító tevékenysége az első időszakban sikeres volt, tíz év alatt (Kr. e. 237-228) nemcsak visszaszerezte a korábban elveszített ezüstbányákat, hanem Hispania egész déli részét Karthágóhoz csatolta. Mindez persze Hamilkar Barkasz személyes hatalmát is nagyon megnövelte. Halála után hatalmát családjának tagjai, a **Barkidák** örökölték, először veje, **Hasdrubal** (Kr. e. 228-221), aki megalapította és erős támaszponttá építette ki Kartagéna (Új Karthágó, Carthago Nova) városát. Az ő utóda Hamilkar fia, az akkor alig húszéves **Hannibal** lett.
Rómában természetesen felfigyeltek a Barkidák hispaniai tevékenységére. Ezért került sor (Kr. e. 223-221 körül) a **Róma és Saguntum** ibériai város közötti **katonai szövetség** megkötésére.
Hannibal első feladatának tekintette a karthágói felségterületbe beékelődött római szövetséges, **Saguntum megsemmisítését**. Ostrom alá vette, és hosszas harcok után el is foglalta a várost **Kr. e. 219-ben**. Az ezután Karthágóba küldött római követség Hannibal kiadatását követelte a nagytanácstól, amikor pedig erre tagadó választ kaptak,

vezetőjük átadta a hadüzenetet.

A hannibáli háború

Hannibal tervei valószínűleg a következő feltételezéseken alapultak. Világosan látta, hogy elkerülhetetlen a két hatalom újabb konfliktusa. A Saguntum elleni támadással minden bizonnyal azt akarta elérni, hogy Róma a gallok ellen vívott háború után ne tudja magát kellően összeszedni. Továbbá azt remélte, hogy egy Észak-Itáliában induló meglepetésszerű támadás hatására a vereség miatt elkeseredett gallok fegyvert fognak Róma ellen. Hannibal úgy gondolta, hogy mindezek hatására széthullik az itáliai szövetség. Ugyanakkor bízott benne, hogy sikerei hatására összekovácsolódik egy szövetség, amelynek az összes veszélyeztetett földközi-tengeri állam tagja lesz. Ezek alapján választotta ki támadásának útvonalát, **Kr. e. 218** őszén megkezdte átkelését az **Alpok hegyláncain**.

Induláskor a haderő 50 000 gyalogosból és mintegy 9000 lovasból állt. Harci elefántokat is vittek magukkal. A hegységen való átkelés nagy veszteségeket okozott. A szokatlan terep, a nagy hideg és az útviszonyok apasztották Hannibal seregét, így Itáliába csak mintegy 20 000 gyalogos, 6000 lovas és egyetlen elefánt érkezett meg.

A gallok tömeges csatlakozásával kapcsolatos remények csak részben váltak be. Igaz, kb. 50 000 gall harcos csatlakozott Hannibalhoz, de csak mint zsoldos, nem lelkesedésből. Az általános itáliai felkelés elmaradt. **A pun hadvezér alábecsülte Róma nagy tekintélyét, az itáliai szövetség szilárdságát, a gallok megfélemlítettségét egyaránt.** Az erőviszonyok is egyértelműen Rómának kedveztek. Még akkor is 20 légió kiállítására volt képes, amikor szövetségeseinek egy része elpártolt.

Mégis kezdetben a **meglepetés** Hannibal számára hozott sikereket. Rövid pihenő után a **Ticinus folyó** mellett szétverte **P. Cornelius Scipio** consul seregét, majd még a tél beállta előtt a **Trebia** folyó közelében a két consul egyesített haderejére mért csapást. Ezzel a két ütközettel Észak-Itália még Kr. e. 218 vége előtt elveszett Róma számára. A kudarcok élénk visszhangot keltettek a városban, a szegény rétegek nyomására a következő évben a rendkívül népszerű C. Flaminiust választották consullá.

Kr. e. 217 tavaszán a két consuli sereg az Appenninek hágóinak eltorlaszolásával igyekezett elzárni az Itália belsejébe vezető utat. Hannibal azonban a kiáradt Arnus mocsaras völgyén keresztül a római vonalak hátába került, majd Flaminius seregét a **Trasimenus-tónál** tőrbe csalta. A sereg java – mintegy 15 000 ember – veszett oda, maga a consul a csata kezdetén elesett. A Hannibal által várt általános Róma-ellenes felkelés azonban még ezeknek a vereségeknek a hatására sem következett be, pedig a pun vezér az összes itáliai, nem római hadifoglyot elengedte.

A Trasimenus-tónál elszenvedett vereség hatására Rómában dictator választására került sor. A Hannibal elleni küzdelmet **Q. Fabius Maximusra** bízták, aki arra alapozta taktikáját, hogy Hannibal számára nyilván nagy gondot jelent az utánpótlás, az élelmezés. Ugyanakkor azt is belátta, hogy a római hadsereget szétzilálták, megtizedelték és szellemében is megtörték az elszenvedett vereségek. Ezért gondosan ügyelt arra, hogy ne kelljen nyílt ütközetbe bocsátkoznia, hanem állandóan a pun sereg nyomában járva, rajtaütésekkel őrölte az ellenség erejét. Erről a taktikáról kapta a **„Cunctator"**, halogató melléknevet. Itália vidéki lakossága azonban nem volt elégedett ezzel a harcmodorral, mivel hol a punok, hol maguk a rómaiak pusztították földjeiket, hogy az ellenség ne jusson élelemhez. Az azonban tény, hogy ezzel a módszerrel sikerült elkerülni egy újabb súlyos vereséget.

Kr. e. 216-ban az apuliai Cannae közelében a római hadsereg újabb – katasztrofális – vereséget szenvedett. A punok bekerítették őket, s a római katonák 3/4 része (30-50 000 ember, a források adatai bizonytalanok) ottveszett. A köztársaság ideje alatt ez volt a legsúlyosabb vereség, amit a rómaiak elszenvedtek.

Rómában ekkor minden tartalékot mozgósítottak, besoroztak minden 17 év feletti polgárt, sőt vásároltak 8000 rabszolgát, akik felszabadításuk után szintén római katonák lettek. Hannibal sikereinek csúcsán békére tett ajánlatot, Róma azonban nem bocsátkozott tárgyalásokba. Átmenetileg ismét Fabius Maximus taktikájához folyamodtak az itáliai hadszíntéren, s erőiket az Itálián kívüli területeken mozgósították.

A cannaei csata után Hannibal szövetséget kötött **V. Philipposz** makedón uralkodóval. Róma első komoly sikere a második pun háborúban az volt, hogy az aitól szövetséggel és Pergamonnal szövetkezve sikerült a makedón királyt távol tartani Itáliától. Így az ún. **első makedón háború** Illíria és Görögország területén zajlott le (Kr. e. 215-205). A másik fontos siker színhelye Szicília volt, ahol sikerült elfoglalni Szürakúszait és Agrigentumot (Kr. e. 213-211, ill. 210).

A háború kimenetele szempontjából azonban mindennél fontosabb volt a hispaniai hadszíntér. Itt **P. Cornelius Scipio**, a 218. év egyik consula és testvére, Cnaeus vezette a római haderőt. Kezdetben sikereket értek el, elfoglalták Saguntumot is, Kr. e. 211 -ben azonban Hannibal fivérei, Mago és Hasdrubal legyőzték őket, s mindkét Scipio elesett. A következő évben az **ifjabb, akkor mindössze 25 éves P. Cornelius Scipio** érkezett Hispániába, hogy átvegye apja és nagybátyja feladatát. Kr. e. 209 és 207 között a félsziget egész délkeleti részét elfoglalta, s **Italica** néven megalapította az első Itálián kívüli coloniát.

Közben Itáliában is változott a helyzet. Kr. e. 211-ben Róma megostromolta és elfoglalta Capua városát. Hannibal, hogy az ostromlók figyelmét elvonja, közvetlenül Róma ellen vonult. Mintegy 4 km-re megközelítette a várost, s ez érthető riadalmat keltett. Valószínűleg ekkor keletkezett a **„Hannibal ante portas!”** (Hannibal a kapuk előtt!) szólás. Nem sikerült azonban sem Capua felmentése, sem Róma elfoglalása, Hannibal szerencsecsillaga Itáliában is hanyatlani kezdett.

A háború vége

Kr. e. 205-ben az ifjabb Scipio lett a consul. Ő volt az a római vezér ebben a háborúban, akinek katonai képességei és politikai látóköre Hannibaléhoz mérhető. A következő évben 30 000 főnyi sereggel **Leptisnél** partra szállt **Afrikában**. Itt csatlakozott hozzá **Massinissa**, aki **Numidia** trónját kívánta megszerezni Karthágó által támogatott riválisától. A végveszély közeledtét érezve, a pun nagytanács sietve hazarendelte Hannibalt.

Hannibal és Scipio háborút eldöntő ütközetére **Kr. e. 202-ben**, Karthágótól kb. 200 kilométernyire délnyugatra, a **Zama** közelében fekvő Naragara városkánál került sor. Scipio itt tulajdonképpen lemásolta Hannibal Cannaenál alkalmazott taktikáját. A győzelem megszerzésében nagy szerepe volt Massinissa kiváló numida lovasainak.

A béke megkötésére a következő évben (Kr. e. 201-ben) került sor. A Róma által diktált feltételek gyakorlatilag lehetetlenné tették, hogy Karthágó bármikor a későbbiekben veszélyeztetni tudja a győztes biztonságát. **Összes Afrikán kívüli területét elvesztette**, afrikai birtokait pedig megnyirbálták a numidiai királyság javára. Ennek a szövetséges államnak az uralkodója Massinissa lett. Karthágó birtokában csak a környékén lévő föníciai települések maradtak meg, **nagyjából a mai Tunisz területe**. **Háborút** Afrika területén kívül **nem viselhetett**, Afrikán belül is **csak Róma engedélyével**. Nem tarthatott ezután zsoldos hadsereget. Át kellett adnia harci elefántjait és majdnem teljes hajóhadát. Mindezen felül túszokat kellett küldenie Rómába, s 10 000 talentum (kb. 262 tonna ezüst) hadisarc fizetésére kötelezték. Karthágó ezzel végleg kiesett a Földközi-tenger önálló hatalmai közül.

A nyugati medence meghódításának lezárása

A Kr. e. 3-2. század fordulóján Róma lett a Földközi-tenger nyugati medencéjének első számú hatalma. Ennek ellenére nem csökkentek azonnal és erőteljesen a katonai feladatok Karthágó veresége után.

A következő évtizedekben hatalmas háborúk folytak Itália északi részén, Hispaniában, Szardínián és a Földközi-tenger keleti térségében. Még Kr. e. 203-ban vágtak bele újra a rómaiak Észak-Itáliában **Gallia Cisalpina** teljes meghódításába, amelyet Hannibal támadása miatt

kellett megszakítani. A **Pó völgyébe** vezetett hadjáratok sora a legerősebb gall törzs meghódolásával zárult le Kr. e. 191-ben.
Hispaniában a Karthágótól örökölt területeket két részre osztották, az egyik provincia a **Hispania Ulterior**, a másik pedig a **Hispania Citerior** nevet kapta (túlsó és innenső Hispania). Kr. e. 197-ben négyről hatra emelték az egy évre megválasztott praetorok számát, hogy az új területek kormányzására kellő számú tisztviselő legyen. Az első időszakban Róma **módszeresen kifosztotta** a területet, kíméletlen bánásmódja **sorozatos felkelésekhez** vezetett, melyeket csak komoly katonai erővel és viszonylag hosszú idő alatt sikerült leverni.
A római külpolitika, a hódítási szándék erre az időre már egyértelműen túllépett Itália határain, a barbárok rovására igyekezett növelni területeit, kezdetét vette a birodalom – **imperium** – kiépítésének időszaka. Ennek a politikának a következménye volt **Kr. e. 125-121** között **Gallia Narbonensis** (a mai Franciaország Provence nevű tartománya) meghódítása.

A római hódítás a Földközi-tenger keleti medencéjében

A keleti medence hellenisztikus államai közül Róma elsőként Makedóniával került szembe a hannibali háború utolsó időszakában. Az ún. **első makedón háború** még nem járt területi előnyökkel, célja V. Philipposz Itáliától való távoltartása volt. Amint azonban lezárult a második pun háború, Róma ultimátumot intézett a makedón uralkodóhoz. Ezzel kezdetét vette a Földközi-tenger keleti medencéjének meghódítása.
Ezen térség politikai viszonyai lényegesen eltértek a nyugati medencéétől. Ott az egyetlen nagyhatalom, Karthágó mellett Rómának csak barbár törzsekkel kellett szembenézni. A keleti medencében azonban, mint már láttuk, több, **egymással versengő hellenisztikus állam** létezett. A három legnagyobb – Makedónia, Szíria és Egyiptom – egymás rovására terjeszkedett, s igyekezett a kisebb államokat befolyása alá vonni. Ezek függetlenségüket katonai erővel képtelenek voltak biztosítani, ezért kénytelenek voltak szövetségeseket keresni. A Kr. e. 3. század végétől mind gyakrabban fordultak Rómához.
Ebben a térségben tehát Róma a hadsereg mellett igen **kifinomult és változatos diplomáciát** is alkalmazott céljai eléréséhez. Figyelemmel kísérte a hellenisztikus nagyhatalmak uralkodóváltásait is. Nemegyszer egy király váratlan halála vagy a megoldatlan utódlás teremtett olyan konfliktushelyzetet, amelybe bele lehetett avatkozni. Ezen a területen vált gyakorlattá, hogy a hódítást megelőzendő, a kisebb államok uralkodói végrendeletükben Rómára hagyták országukat. Arra is volt példa, hogy az egyik állam felett aratott

katonai győzelmet a másik ellen is lehetett kamatoztatni, diplomáciai nyomás gyakorlására.
Mindezek következtében a Földközi-tenger keleti medencéjének meghódítása bonyolult eseménysorozat eredménye volt.

A harmadik pun háború (Kr. e. 149-146)

Míg keleten ezek az események zajlottak, megpecsételődött az egykori nagy ellenfél, Karthágó sorsa is. A végső leszámolásra a **Karthágó és a Massinissa által vezetett Numidia** közötti konfliktus szolgáltatott ürügyet. A numida király folyamatosan zaklatta a punokat rajtaütéseivel, míg végül **Kr. e. 149-ben** Karthágó fegyvert fogott határai védelmében. A római senatus, mivel előzőleg nem kérték engedélyét a háborúhoz, a béke megszegésének tekintette az eseményt, s hadat üzent.
Ezzel tulajdonképpen annak a politikai csoportnak a kívánsága teljesült, amelynek a nézeteit **M. Porcius Cato** szállóigévé vált, állandóan hangoztatott javaslata fejezte ki leginkább: „Ceterum censeo Chartaginem delendam esse." (Egyébként javaslom, hogy Karthágót romboljuk le.) A punok hajlandóak lettek volna Róma követeléseinek teljesítésére, ám amikor az Afrikában partra szállt consulok azzal álltak elő, hogy rombolják le a város falait, s a tengertől legalább 15 km-re építsék fel újra, elszánták magukat az ellenállásra. Az elkeseredetten védekező várossal szemben a római hadsereg kezdetben nem ért el sikert, majd **Kr. e. 147-ben Scipio Aemilianus**, a zamai győző fiának örökbe fogadott fia vette át a legiók irányítását. 146 tavaszán a rómaiak behatoltak a városba, s egy héten át tartó utcai harcok után elfoglalták.
A leszámolás a bukott versenytárssal kegyetlen volt. Felgyújtották és földig rombolták a várost, majd területét felszántották, és szörnyű átkot mondtak arra, aki a helyén valaha is új települést akarna alapítani. Az életben maradt, kb. 25 000 karthágóit eladták rabszolgának, a városhoz tartozó területen pedig megszervezték **Africa provinciát**.

A hódítások okai, a római politika a meghódított területeken

„ám a te mesterséged, római, az, hogy uralkodj,
el ne feledd – hogy békés törvényekkel igazgass,
és kíméld, aki meghódolt, de leverd, aki lázad."
(Vergilius: Aeneis VI. 851-853.)
A római terjeszkedés történetét vizsgáló történészek általában kétféle magyarázatot adnak a hódításokra. Az egyik szerint a **területi**

gyarapodás a védekező politika járulékos következménye volt. A rómaiak saját maguk és szövetségeseik biztonsága érdekében folytattak háborúkat olyan területek ellen, ahonnan vélt vagy valóságos veszély fenyegette őket. Maguk a rómaiak azt hangoztatták, hogy ők csak **„igazságos háborúkat”** viseltek, ez nagyjából megfelel a fenti magyarázatnak. Más vélemények szerint az erőszakos terjeszkedés olyan **rossz szokás** volt, amelybe az kergette a rómaiakat, hogy szerettek harcolni, és nagyra becsülték a katonai győzelmet, vágytak a földre és a zsákmányra. E nézet szerint a római politika **tudatosan agresszív** volt, az „igazságos háború” pedig nem más, mint propaganda vagy a történetírók együgyű meséje.
Mindkét magyarázat hibája az, hogy az események szereplőinek túlságosan nagy céltudatosságot tulajdonít. Kevéssé hihető például az, hogy a rómaiak azért támadták meg V. Philipposzt Kr. e. 200-ban, mert azt gondolták, hogy veszélyezteti az érdekeiket, vagy új alkalmat kerestek a támadó fellépésre. Egyszerűen az események alakulása hozta magával, hogy Róma nem hagyhatta figyelmen kívül Makedónia és Hannibal szövetségét, s a második pun háborút lezárva csapást kellett mérniük a balkáni államra. A római hódítás mozgatója elsősorban tehát nem egy tudatos, előre megfontolt terv megvalósítása volt, hanem **a mindenkori körülmények alakulására való reagálás**.
A hódítások másik oka, s egyben a hódító háborúk sikereinek magyarázata is, a római hadsereg. Ez a maga egészében Itália meghódítása után formálódott ki. A rómaiak nem a passzív adófizető alattvaló szerepét szánták szövetségeseiknek, hanem katonai partnerré tették őket. Így szinte kifogyhatatlan erőforrásokkal rendelkeztek, óriási veszteségek pótlására voltak képesek, hihetetlen áldozatokat is el tudtak viselni. Teljesen igaza volt Liviusnak, amikor Cannaera utalva kijelentette: „Bizonyos, hogy minden más nép összeomlott volna ilyen rettentő csapás súlya alatt.” (Livius XXII.54.) A hadsereget azonban **foglalkoztatni kellett** ahhoz, hogy bármiféle hasznot hajtson, tehát ebből a szempontból is szükség volt a háborúra. Az állandó gyakorlat pedig növelte a katonai tapasztalatokat, a hadvezérek tudását, növelte a siker lehetőségét.
A hadi sikerek eredményeként nőtt a földterület, az adók, a hadisarcok és a zsákmány növelte a gazdagságot, ezzel együtt a hatalmat és a biztonságot. Ugyanakkor a rómaiak büszkén hangsúlyozták azokat az előnyöket is, amelyeket a római uralom a meghódítottaknak hozott: **a civilizációt, a biztonságot és a rendet**. Mindezeket csak azok nem élvezték, akik „ostobaságból” vagy „pimaszságból” ellenálltak.
A hódítások nyomán kialakuló római fennhatóság a Mediterrnaeum különböző területein más-más formában valósult meg. A nyugati térségben elsősorban a területek bekebelezése, a közvetlen hatalom és az állandó katonai jelenlét volt jellemző. A keleti részen, a görög

világban szívesebben választották a közvetett formát, a helyi kormányokat meghagyták a helyükön, elméletileg ezek függetlenek maradtak, de elvárták tőlük, hogy Róma érdekeinek megfelelően működjenek. Ez a viszony hasonlított ahhoz a kapcsolathoz, amely a római társadalomban a cliens és a patronus között fennállt. Maguk a rómaiak is felismerték ezt a hasonlóságot, ezért használták gyakran ezen államok jelölésére a **„cliens állam”** kifejezést. Ebben a térségben a közvetett uralmat a provinciaszervezés gyakorlata ott és akkor váltotta fel, ahol és amikor túl sok gondot okoztak a lázadások.

A nobilitas

A hódítások hatása a római társadalomra

A római társadalom legfelső rétegét továbbra is az előkelő patrícius és a közéjük gazdagsága révén felemelkedett plebejus nemzetségek tagjai alkották. Ők voltak a **senatori rend**. A jelölésükre használt másik kifejezésnek, a **nobilitasnak** volt egy tágabb és egy szűkebb értelmezése. Tágabb értelemben a nobilitasba tartoztak a senatorok leszármazottai, szűkebb értelemben azonban csak az ún. **consularisok**, azaz a consulságot viselt férfiak utódai. Ez a réteg a Kr. e. 3. században még viszonylag nyitott volt az alulról felemelkedők, az ún. **homo novusok** (új emberek) előtt, a 2. században azonban egyre zártabbá vált.

A nobilitas köréből kerültek ki a **politikai vezetők, a hadvezérek** és az újonnan meghódított területeken szervezett **provinciák helytartói**. Hatalmuk alapja az eddig is meglévő **földbirtok** volt, amely a Kr. e. 2. század folyamán óriási méretűre növekedett. A hadizsákmányból és a tartományi kormányzásból származó jövedelmeiket a kisparaszti birtokok felvásárlására, s az ún. **ager publicus** területeinek bérlésére fordították. Uralmuk biztosításának legfontosabb politikai eszköze a senatus volt, amely igyekezett minél több hatalmat fenntartani magának.

Kr. e. 180-ban szabályozták a hivatalviselés – a **cursus honorum** – rendjét a **lex Villia annalis**ban. Eszerint az első hivatalra legkorábban 27 éves korban – 10 év tényleges katonai szolgálat vagy a sorozásokon 10 éven át való megjelenés után – lehetett pályázni. Az első megpályázható hivatal a quaestura volt, csak ennek betöltése után lehetett a praeturát, majd a consulságot elnyerni. Egy-egy évi hivatal között legalább kétéves időköznek kellett lenni, s ugyanazt a tisztséget csak 10 év után lehetett újra elnyerni. Ezek az előírások azt célozták, hogy a senatori rendből senki ne szerezhessen aránytalanul nagy hatalmat. Ugyanezt szolgálta a tartományi hivatalok sorsolás útján való szétosztása is.

Ennek ellenére a különböző **senatori csoportok között állandó volt**

a küzdelem a nagyobb hatalomért, befolyásért, az ezt biztosító tisztségek, hivatalok elnyeréséért.

A lovagrend

A lovagok továbbra is **kereskedelmi és pénzügyletekkel** foglalkoztak, s nemcsak a hivatali karrierről mondtak le, hanem a nevüket adó lovaskatonai szolgálatról is. A hódítások nyomán egyik legfontosabb területük az **újonnan meghódított tartományok adóinak bérlete** volt.

Ez a rendszer a következő módon működött. A római állam a tartományok városaira, lakosságára kirótt adók összegyűjtésére nem tartott fenn külön szervezetet. Az egyes területek adóit a különböző **adóbérlő társaságok** öt évre előre befizették az államkincstárba, majd a maguk hasznára ennek az összegnek a többszörösét is behajtották a lakosságon. A kiszipolyozottak, ha fizetésképtelenné váltak, ugyanezektől a pénzemberektől vehettek fel kölcsönt, természetesen magas (gyakran 48%-os) uzsorakamatra. Az adóbérlőket **publicanusoknak** nevezték, s az egész római történelem során osztatlan gyűlölet övezte személyüket és tevékenységüket.

A kisbirtokos parasztság

Az a – római és itáliai szövetséges – **kisbirtokos parasztság**, amely megfelelő vagyonnal rendelkezett a katonai szolgálathoz, **létszámában és anyagi erejében egyaránt megfogyatkozott**. A háborús vérveszteségek elsősorban ezt a réteget sújtották. A hannibali háború közvetlenül pusztította a földjeiket, amikor pedig a hadszíntér távol került Itáliától, a férfiak távolléte miatt nem tudott helyreállni a gazdálkodás rendje.

A nagyobb birtoktestek azonban nem adtak munkát, megélhetést azoknak, akik saját földjeiket elveszítették. A hadjáratok során – mint már szó volt róla – rengeteg fogoly került a római hadsereg kezébe, akiket azután eladtak **rabszolgának**. A nagy tömeg miatt az áruk alacsony volt, tehát bőségesen biztosították a nagybirtokok számára az olcsó munkaerőt. Így a tönkrement parasztok számára egyetlen érték maradt, amit eladhattak, s ez a szavazati joguk volt (természetesen csak abban az esetben, ha rendelkeztek ilyennel).

A **tönkrement parasztok** tehát **Rómába költöztek**, megvásárolt szavazataikkal a népgyűlések, a nobilitas játékszerévé váltak. Ezek az emberek teljesen tájékozatlanok voltak a politikai kérdésekben, oda álltak szavazatukkal, ahonnan több ingyenes élelmiszert vagy más ajándékot várhattak. Ők voltak a cirkuszi játékok leghűségesebb közönsége is. Politikai karriert egyre inkább azok tudtak csinálni, akik bőven adtak **„kenyeret és cirkuszt”** (panem et circenses) a népnek. Ez az elszegényedett, elzüllött réteg alkotta a **római proletariátust**, nevüket onnan kapták, hogy csak utódaik (proles – gyermek, ivadék)

voltak, semmi egyebük.
Még rosszabb helyzetben voltak az **itáliai szövetségesek**. Ők szintén kivették a részüket a háborúkból, de a haszonból nem részesültek. A római polgárokénál rosszabb feltételek mellett kellett katonáskodniuk, hiszen például nem fordulhattak a népgyűléshez védelemért, ha katonai vétség miatt az életük forgott veszedelemben. Ugyancsak nem védték a törvények a szövetséges katonát a testi fenyítéstől. Az ő kisebb birtokaik szintén tönkrementek, a terjeszkedő nagybirtokok az ő földjeiket is bekebelezték. Számukra még az értékesíthető szavazati jog sem volt adott.

A római gazdaság átalakulása a hódító háborúk után

A hódító háborúk alatt végbement, az előző fejezetben bemutatott társadalmi változások mögött a római gazdaság mélyreható átalakulása állt. Ez az átalakulás két területen látható leginkább, az egyik a **földbirtokok nagyságának növekedése**, a másik a **rabszolga-munkaerő** egyre szélesebb körű alkalmazása. Ennek következtében a római mezőgazdaság tipikus színtere a Kr. e. 3-2. század fordulójától a szétszórt birtoktestekből álló rabszolgatartó nagyüzem, az ún. **latifundium** lett.
A rabszolgaszerzés lehetőségei
A 2. század közepéig **tömegesen tették rabszolgává a hadifoglyokat**. Az első és a második pun háború idején a legszerényebb számítások szerint is 60-60 ezer hadifogoly került Itáliába. A Makedónia, Szíria és Görögország területén lefolyt hadjáratok során legalább 250 ezer hadifoglyot tettek rabszolgává. Noha ilyen tömeges rabszolgaságba hurcolás a későbbi időszakban már csak ritkán fordult elő, mégis tovább folyt, sőt növekedett a rabszolgák Itáliába áramlása. Ebben döntő szerepe volt a **kilikiai kalózoknak**, akik zsákmányszerző útjaikkal rettegésben tartották Szíria és Kis-Ázsia partvidékét és az Égei-tenger szigeteit.
A legfontosabb rabszolgapiac **Délosz** szigetén volt, ahol naponta több ezer rabszolga is gazdát cserélhetett.

A rabszolgák helyzete
A rabszolga gazdája korlátlan tulajdonában volt , mint bármilyen más vagyontárgy. Adható-vehető, ajándékozható és örökségbe hagyható volt. Saját rabszolgáját bárki akár meg is ölhette minden következmény nélkül. Jogi értelemben tehát a **„mancipium” – törvényes tulajdon –** szóval jelölték. Ugyanakkor azonban a rabszolga felelős volt minden tettéért, vétkéért akkor is meg lehetett büntetni, ha gazdája parancsára követte el. A halálra ítélt rabszolgát keresztre feszítették, ez volt a rómaiak által alkalmazott leginkább

megbélyegző kivégzési mód. Nem köthetett jogilag érvényes házasságot, utódai szintén gazdája tulajdonába kerültek. Bármit szerzett, az szintén a gazdáját illette meg, pénzt csak ura engedélyével gyűjthetett. Ha visszanyerte szabadságát, volt ura nevét kellett viselnie, nem természet szerinti apjáét. Bíróság előtt nem tanúskodhatott, ha azonban valaki gyanús vagy erőszakos körülmények között halt meg, rabszolgáit kínvallatásnak vetették alá. Ha egy rabszolga megölte urát, a házban lévő összes rabszolgát kivégezték, arra hivatkozva, hogy nem akadályozták meg a merényletet, tehát bűnrészesek.
A rabszolgákat foglalkoztatásuk helye szerint két csoportra osztották. A városi házban alkalmazottak alkották a **„familia urbana”**-t, ide tartoztak mindazok, akik a gazda és családja körüli személyes szolgálatot látták el (szakácsok, öltöztetők, borbélyok, kertészek, kapusok, dajkák, házitanítók, orvosok, zenészek, táncosok stb.). A vidéki birtokon dolgozók jelentették a **„familia rustica”**-t. Mivel itt nehezebb volt a munka és rosszabbak az életkörülmények, a városi háztartásból falura való áthelyezés büntetésnek számított.
A mezőgazdaságban alkalmazott rabszolgák helyzetéről igen jó képet alkothatunk **M. Porcius Cato földművelésről** (De agri cultura) **szóló műve** alapján. Cato nem tartotta szükségesnek túlságosan sok rabszolga alkalmazását, gyakorlati tanácsai elsősorban arra irányultak, hogyan lehet minél kevesebb költséggel minél több eredményt kiszorítani. A rabszolga vagy dolgozzon, vagy aludjon. Sem rossz időjárás, sem a hosszú téli esték nem jelenthettek kieső időt, a szerző hosszasan sorolta az ilyen alkalmakkor végeztethető munkákat. Élelmezésük az évszakok és a végzett munka szerint változott, betegség esetén nem kaphatták meg a teljes fejadagot. Főleg kenyeret, rossz minőségű olajat és ecetes bort kaptak ellátásként. Ruházatukat az évente kiosztott tunica (ing), kétévenként juttatott köpeny és fapapucs alkotta. A szorgalmas munkára – Cato szerint – **nem jutalommal**, hanem szükség esetén **kemény büntetésekkel** kellett rábírni a rabszolgákat. Ez a bánásmód azonban csak addig lehetett célravezető, amíg a piacon bőven volt rabszolga olcsó áron.
A földbirtokosokon kívül rabszolgákat alkalmaztak az **építkezési vállalkozók**, a városi **kézművesek**, a **kereskedők és a bányatulajdonosok** is. Ezeken a területeken helyzetüket elsősorban **szakmai tudásuk** határozta meg, ha értettek valamilyen mesterséghez, természetesen jobb bánásmódban részesültek (mellesleg az áruk is magasabb volt), mint teljesen tudatlan társaik. Ugyanez igaz volt a familia urbana rabszolgáira is.
Sajátos csoportot alkottak a római rabszolgatartásban az ún. **gladiátorok**. Ők nem munkájukkal szolgáltak, hanem cirkuszi látványosságként, életre-halálra menő viadalokat vívtak egymással

vagy vadállatokkal. Erre a célra erős, fiatal hadifoglyokat válogattak ki, s külön kiképezték őket az ún. gladiátoriskolákban. Sorsuk elég kilátástalan volt, hiszen előbbutóbb a cirkusz porondján lelték halálukat, de addig általában jobb körülmények között éltek. Egy-egy különösen sikeres gladiátor a római közönség kedvence lett, s ezeket természetesen jobban megbecsülték társaiknál.

A római állam is alkalmazott rabszolgákat a város rendjének és tisztaságának fenntartásához. Kevesen tudják, hogy pl. a közrendőrök is rabszolgák voltak.

Általánosságban tehát mindenképpen elmondhatjuk, hogy a rabszolgákkal való **bánásmód igen különböző** volt. Ennek milyenségét a rabszolga ára határozta meg, ami fizikai adottságaitól vagy szellemi képességeitől, szaktudásától függött. A valamilyen szempontból kiemelkedő rabszolgák előbb-utóbb felszabadultak, s nem egy olyan esetről tudunk, amikor karriert csináltak Rómában. Az sem felel meg a valóságnak, hogy az ókori Rómában minden ember vagy rabszolga, vagy rabszolgatartó volt, s hogy minden munkát csak rabszolgákkal végeztettek. Hiszen igen széles réteget jelentett a szegény szabad emberek csoportja, akik nem tudtak rabszolgát vásárolni, és saját munkájukból éltek. Általánosságban igaz az a megállapítás, hogy **a rabszolgák száma az ókorban csak a legfejlettebb területeken, s csak egyes korszakokban érte el a szabad lakosság létszámát**.

Mezőgazdaság, ipar, kereskedelem

A rabszolgák alkalmazása lehetővé tette a **folyamatos termelést**, mivel őket nem vették igénybe katonai szolgálatra. A tengeren túli területekkel való kereskedelem biztosította Itália számára azokat a termékeket, amelyek itt egyáltalán nem vagy gyengén termettek meg. Így a rabszolgákkal műveltetett nagybirtok egyre inkább a **piacon jól értékesíthető termények** előállítására állt át. A megtermelt felesleget pedig a számára szükséges dolgokra cserélte, azaz egyszerűbben kifejezve, uralkodóvá vált az árutermelés.

Itália területe elsősorban **szőlő-, olaj-, zöldség- és gyümölcstermelésre** volt alkalmas. Jó hasznot hozott az állattenyésztés is. A gabonaféléket egyre nagyobb mértékben a birodalom más területeiről vagy külföldről szerezték be.

A termelékenységet a Kr. e. 2. században már nemcsak a megművelt földterület növelésével (extenzív módszer), hanem a talaj gondos megmunkálásával és trágyázásával is növelték (intenzív módszer). Cato említett mezőgazdasági tankönyve a rabszolgák kihasználása mellett ezzel kapcsolatban is adott tanácsokat a gazdáknak. Részletesen ismertette a hasznos eljárásokat, a megfelelő felszerelést, arra tanította olvasóit, hogy a **legtakarékosabb befektetés mellett a legnagyobb hasznot** hogyan lehet elérni. Figyelmeztetett a

birtokvásárlás alkalmával felmerülő szempontokra: a föld termékenységére, az éghajlatra, a birtok fekvésére. Fontosnak tartotta, hogy legyen a közelben város, tengerpart, folyó vagy legalább forgalmas út. Ezek a tanácsok már egyértelműen mutatják, hogy mennyire fontos a megfelelő értékesítési lehetőség, a **piac közelsége**. Az értékesítés előnyös módjait is bemutatta, pl. a termés lábon való eladását, ami az időjárás szeszélyeit védte ki, de szólt a megfelelő tárolásról, arra az esetre gondolva, ha az alacsony árak miatt nem célszerű a gyors eladás.
Természetesen ez a gazdálkodási forma nemcsak az Itálián kívüli mezőgazdaság, hanem a városi ipar termékeire is rászorult. Az itáliai iparosműhelyek a városi lakosság és a környékbeli mezőgazdák igényeit egyaránt kielégítették. Rómában a második pun háború időszakában kezdődött el az **azonos szakmát űző iparosok közös szervezeteinek, az ún. collegiumoknak** a kialakulása. A fényűzési cikkeket Görögországból, a hellenisztikus Keletről és Afrikából szerezték be.
A kereskedelem nagyrészt a **tengeren** bonyolódott, mint korábban is. A punok kiesése után a görögök mellett egyre nagyobb szerepet kaptak a római lovagrend **kereskedőtársaságokba** tömörült képviselői ebben a jól jövedelmező szakmában. A legfontosabb kereskedelmi központok **Délosz** szigete, **Alexandria**, **Epheszosz** és **Khalkisz** voltak. Itália legfontosabb kikötője ebben az időben még. Puteoli volt, de már megkezdődött Róma kikötőjének, **Ostiának** a kiépülése is. A kereskedelmi tevékenység élénkülése természetesen fellendítette a pénzforgalmat, a **pénzgazdálkodást** is.

A köztársaság válságának kibontakozása

Az a rendkívül sikeres hódítás, amelybe Róma Itália egyesítése után fogott, viszonylag rövid idő alatt birodalommá növelte a hajdani kis városállamot. Már a félsziget megszerzése is imponáló teljesítmény volt, a Kr. e. 2. század közepére azonban Róma a Földközi-tenger medencéjének vitathatatlan első nagyhatalma lett. Ez a sikersorozat azonban olyan belső változásokat eredményezett, amelyek hamarosan súlyos gondokat okoztak, s a diadalmas római államon a **válság tünetei** ütköztek ki.
Mint már korábban láttuk, a hosszas háborúk pontosan azt a társadalmi réteget gyengítették meg és tették tönkre, amelynek soraiból a római hadsereget toborozták. Ennek következtében **akadozott a katona-utánpótlás**, egyre kevesebb volt a besorozható újonc. A katonai feladatok pedig éppenséggel nem fogyatkoztak meg, sőt számuk növekedett. Mi volt ennek az oka?
A **meghódított területek** nagyobbik részén szükség volt katonaságra,

hogy a legyőzöttek ne próbálkozzanak változtatni a helyzeten. A határok hosszának növekedésével megnőtt a **külső, ellenséges világ** is, ahonnan támadásokat lehetett várni. Mindezek mellett a birodalmon belül is egyre nagyobb szükség lett a katonai erőre, hogy féken tartsák a **sokasodó elégedetleneket**. Ezek közé tartoztak az **itáliai szövetségesek**, az ő elkeseredésük okairól korábban már szó volt. Állandó veszélyt jelentett a **rabszolgák** számának rohamos növekedése. Mindehhez képest kisebb problémát jelentett, de ugyanakkor tetézte a gondokat a **nobilitas egyes csoportjai közötti feszültségek** növekedése. Egymással rivalizáló politikusok, politikai csoportok civakodása mellett a korábban politikai szerepre nem vágyakozó **lovagrend** is egyre inkább igényelte, hogy szava lehessen a közéletben. Ezek a konfliktusok természetesen tovább gyöngítették az államot. A földjüket vesztett hajdani kisbirtokosok beözönlése és **proletárrá válása** sem növelte Róma nyugalmát, a szavazati jogát áruba bocsátó, kenyeret és cirkuszt követelő tömeg felhasználása a politikai vitákban mérhetetlenül **eldurvította a politizálási stílust**. A senatus üléstermébõl az utcára került ellentétek nemegyszer eredményeztek véres összecsapásokat, tömegverekedéseket.
Mindezek tehát egyre fokozottabb mértékben szükségessé tették a hadsereg létszámának, ütőképességének fokozását pont akkor, amikor erre egyre kevesebb lehetőség adódott. De ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk az államgépezet másik oldaláról, a **hivatalnokszervezetről**, a hivatalviselés rendjéről sem. **A köztársasági alkotmány ezt a szervezetet egy városállamra méretezte**, melynek igazgatása könnyen elintézhető volt az évente váltakozó magistratusokkal. A területi növekedés egyre inkább szükségessé tette volna a **szakszerű és folyamatos igazgatást**, a hosszú időn át hivatalban maradó, az egyre bonyolultabb feladatokkal megbirkózni képes és egységesen irányított szakembergárdát. Ennek kialakítására azonban a köztársasági alkotmány nem adott lehetőséget.
Világos tehát, hogy a hódítások egyenes következményeként **át kellett volna sürgősen alakítani az egész római állam szervezetét**, a hadsereget és a hivatalokat egyaránt. Erre azonban a római nobilitas jelentős része nem volt hajlandó. Nem kívánta feláldozni politikai vezető szerepét az egységes irányítás kedvéért, féltékenyen őrizte a köztársasági „szabadságot”.

Az első szicíliai rabszolgafelkelés és a pergamoni felkelés

A rabszolgák kisebb-nagyobb mértékű megmozdulása, zendülése a Kr. e. 2. század kezdetétől egyre gyakoribb jelensége lett a rómaiak életének. A kezdeti elszigetelt, szervezetlen **zendüléseket** hamarosan

komolyabb, szélesebb körben kiterjedő **felkelések** követték. Ezek elfojtására be kellett vetni a hadsereget is.
Különösen sok rosszul tartott rabszolga dolgozott a **szicíliai földbirtokokon**. Bőrükbe, a karthágóiaktól átvett szokás szerint, tüzes vassal bélyeget sütöttek, ruházatukról, élelmezésükről nem gondoskodtak megfelelően. Botbüntetés nemcsak hanyagság vagy vétek esetén járt, hanem akkor is, ha a rabszolga panaszkodott vagy kért valamit. Hogy a helyzet **Szicíliában az átlagosnál rosszabb volt**, azt bizonyítja, hogy a rabszolgaságot önmagában természetesnek tartó ókori szerzők is elítélték az itteni viszonyokat.
Mindezek hatására **Kr. e. 138 k.** a korábbiakhoz képest nagyobb méretű **felkelés** robbant ki a szigeten.
A szicíliai rabszolgák többsége szír és kilikiai volt, megértették egymás nyelvét, felfogásuk, gondolkodásuk hasonló volt. Ráadásul a felkelés élére kiváló vezető személyiség állt, akinek komoly tekintélye volt társai előtt. Ezen azonban nem hadvezéri képességeket kell érteni, hanem valami egészen mást. A keleti emberek különösen vonzódtak a titokzatos kultuszokhoz, a misztériumokhoz, a jósokhoz. **Eunus**, akit vezérükké választottak, a híresztelések szerint jós és Atargatisz szíriai istennő pártfogoltja volt. Ezen alapuló tekintélye volt az oka annak, hogy a sziget más részein kirobbanó felkelések vezetői is csatlakoztak, illetve alávetették magukat Eunus irányításának.
A felkelés a hennai Damophilosz birtokán robbant ki a század 30-as éveinek elején. Az első időszakról bizonytalan adataink vannak, így a kezdet időpontja sem határozható meg pontosan, a legvalószínűbb a **Kr. e. 138/137 körüli idő**. Hennát Kr. e. 135 tavaszán rohanták meg, kihasználva a közeli Etna tűzhányó kitörését. A mozgalom ezután igen gyorsan kiterjedt szinte az egész sziget területére. **Mintegy 200 000 rabszolga vett benne részt**, ezen persze nemcsak a harcosok értendők, hanem azok is, akik tovább dolgoztak, s ellátták a sereget élelemmel.
Eunust hívei királlyá kiáltották ki, ezután vette fel a szír uralkodók által is használt Antiokhosz nevet. Bizonyos, hogy jóstehetsége mellett **kiváló szervező** is volt, államtanácsot állított fel, és pénzt is kiadott. A fegyverkészítésben jártas hennaiakat életben hagyta, hogy seregét ellássák.
A felkelés leverése Rómának sok időbe és áldozatba került, a rabszolgasereg több praetori haderőt levert, s csak **Kr. e. 132-ben** sikerült a consuli haderőnek **elfojtani** a lázadást. Az a tény, hogy a világhódító légiók ilyen nehezen tudtak erőt venni a szedett-vedett fegyverzetű, kiképzetlen rabszolgák tömegén, világosan jelezte a hadsereg meggyengülését. A szicíliai felkeléssel párhuzamosan a birodalom más területein is sor került mozgalmakra.
Tovább nehezítette a helyzetet a **Pergamonban** kitört népmozgalom.

Ennek előzménye az volt, hogy a pergamoni uralkodó, **III. Attalosz**, végrendeletében Rómára hagyta az országát. Amikor azonban **Kr. e. 133-ban** váratlanul meghalt, a végrendelet nyilvánosságra került, Pergamonban széles körű mozgalom bontakozott ki. A római hadsereg ebben az esetben sem állt a helyzet magaslatán, hosszú harcok és számos kudarc után csak **Kr. e. 129-re sikerült leverni** a pergamoniakat.

Tiberius Sempronius Gracchus reformkísérlete

„Még az Itáliában élő vadállatoknak is – így érvelt – mindegyiknek van búvóhelye, ahol meghúzzák magukat, de azoknak, akik harcolnak és meghalnak Itáliáért, egyebük sincs a levegőnél és a világosságnál; nincs házuk, nincs fejüket hova lehajtaniuk, földönfutókként kóborolnak gyermekeikkel és feleségükkel. Merő hazugság, amit imperatoraik mondanak nekik, amikor a csatákban arra biztatják őket, hogy őseik sírjaiért és templomaiért harcoljanak az ellenséggel, hisz ezek közül a rómaiak közül nincs egynek sem családi oltára, nincs őseiknek temetkezőhelye, vadidegenek fényűzéséért halnak meg; a világ urainak hívják őket, de nem mondhatják magukat egyetlen talpalatnyi föld gazdájának sem.” *(Plutarkhosz: Tiberius Gracchus 9.)*

A Plutarkhosz által leírt beszédet állítólag **Tiberius Sempronius Gracchus**, a **Kr. e. 133-as év egyik néptribunusa** mondta el a rónai Forumon. Ezek a szavak abból az alkalomból hangzottak el, amikor ellenfelei megpróbálták megakadályozni földreformtervezetének benyújtását. De ki volt és mit akart elérni Tiberius Gracchus?

Az előkelő plebejusok közé tartozott a **Sempronius nemzetség**. Tiberius apja ismert hadvezér volt, édesanyja pedig Scipio Africanus lánya, Cornelia. Tiberius Caius nevű öccsével együtt **kitűnő nevelést kapott**, s ahogy a legtöbb nagy karriert befutott római politikus, **kiváló szónok** volt. A rendelkezésünkre álló források alapján nem lehet eldönteni, hogy reformprogramjának kidolgozásához a tönkrement földönfutók iránt érzett szánalom vagy a hadsereg gondjainak praktikus megoldása vezette elsősorban. Annyi azonban bizonyos, hogy a nobilitas széles látókörű kisebbségéhez tartozott, akik felismerték az egész római állam sorsa szempontjából aggasztó problémát.

A bajok orvoslására a következő javaslatot terjesztette elő: **újítsák fel a Licinius Sextiusféle, Kr. e. 367-ben hozott törvényt**, amelynek rendelkezése szerint egyetlen polgár sem bérelhetett a meghódított állami közföldekből – az ager publicusból – 500 iugerumnál nagyobb területet. (Legfeljebb még 500 iugerurnot, ha volt két felnőtt fia a családfőnek.) Az ezen felül maradó többletet, a korábbi bérlők kártérítésével, ki akarta osztani 30 iugerumos parcellákban a

tönkrementek között. Az egész törvény végrehajtásának költségeire Tiberius Gracchus **bejelentette a római nép igényét a pergamoni királyi kincstár javaira**.
A tervezetet a nobilitas többsége hevesen ellenezte. Az ő képviselőjük volt a szintén néptribunus **Marcus Octavius**, aki a népgyűlés elé terjesztett törvényjavaslat ellen **vetót emelt**. A felháborodott tömeg ekkor Tiberius Gracchus javaslatára megfosztotta hivatalától a nép érdekeivel szembeforduló néptribunust, megszavazta a tervezetet, és végrehajtására három főből álló bizottságot nevezett ki. Ez az eljárás az eddigi római alkotmányos gyakorlatban még soha nem fordult elő. Ugyancsak homlokegyenest ellenkezett a szokásokkal és törvényekkel, hogy **Tiberius a következő évre is jelöltette magát néptribunusnak**, hogy a bizottság munkáját befejezhesse. Az ellenségeskedés ekkor végleg elfajult, senatorok egy csoportja embereivel, a pontifex maximus vezetésével megtámadta Tiberius Gracchust, őt magát s mintegy háromszáz védelmezőjét a nyílt utcán agyonverték.
A **földosztó bizottság munkája** azonban ennek ellenére **folytatódott tovább**. Tevékenységük hatását jól mutatja az a két adat, miszerint a Kr. e. 131/130-as összeíráskor a katonai szolgálatra igénybe vehető, földdel rendelkező római polgárok száma 318 823 fő volt, ez a szám Kr. e. 125/124-re 394 736-ra emelkedett. Mivel azonban **a reform nem juttatott földet az itáliai szövetségeseknek**, a bizottság ugyanakkor az ő földjeiket is igénybe vette, érthető módon elégedetlenséget váltott ki tevékenységük az italicusok körében. Még folytak a szövetségesek mozgolódásait lecsendesítő fegyveres harcok, amikor **Kr. e. 124 decemberében elfoglalta néptribunusi hivatalát Caius Sempronius Gracchus, Tiberius öccse**.

Caius Sempronius Gracchus tribunusi tevékenysége

Nagy energiával látott hozzá bátyja művének folytatásához. Pontosan ismerte Tiberius elképzeléseit, hiszen nemcsak a hatalmukat féltő senatorok elleni politikai küzdelemben segítette, hanem tagja volt a földosztó hármasbizottságnak is. Levonta a tanulságot bátyja sorsából, ezért arra törekedett, hogy a **nobilitas reformokat ellenző többségével széles ellenzéket állítson szembe**. A **római szegények** mellett igyekezett megnyerni a **lovagokat**, az **itáliai szövetségeseket** és a **hadsereget**. Ennek érdekében egész sor törvényt hozatott.
Felújították **Tiberius agrártörvényét**, és megszavazták a **gabonatörvényt**, amely az állam kötelességévé tette a szegény polgárok támogatását. Ok ennek alapján olcsó gabonát vásárolhattak az erre a célra épített állami gabonaraktárból. A provocatio jogát (néphez való fellebbezési jog) kiterjesztették a hadsereg minden

tagjára, megtiltották a 17 évesnél fiatalabbak besorozását, és megszüntették a katonák zsoldjából különböző címeken történő levonásokat.
A reformtábor nagyarányú **útépítéseket** kezdeményezett. Ez egyaránt szolgálta a lovagrendi vállalkozók, a munkaalkalomhoz jutó városi szegények és a piacokra könnyebben eljutó falusiak érdekeit. **Pergamon területén** megszervezték **Asia provinciát**, ahol Szicíliához hasonlóan bevezették a 10 százalékos adót, ennek behajtását a lovagok adóbérlő társaságai végezték. Az így nyert állami jövedelmekkel folytatták a kisajátított állami bérletek tulajdonosainak kártalanítását.
Szintén a lovagrend üzleti érdekeit szolgálta az a törvény, amely a provinciákban elkövetett visszaélések kivizsgálását **lovagokból álló bíróságokra** bízta.
Caius Gracchus terveiben **coloniaalapítások** is szerepeltek. Ezek egy részét régi kereskedelmi központok helyén akarta felépíteni. Így került sor Karthágó átokkal sújtott földjén **colonia Iunonia** megalapítására.
Időközben sikerült elérni, hogy a néptribunusi méltóságra ismételten lehessen jelentkezni. Ennek értelmében **Caius Gracchust Kr. e. 122-re is megválasztották**. Az év elején, a consulok hivatalba lépésének napján beterjesztette azt a törvényjavaslatát, amelyet programja betetőzésének szánt. Ennek értelmében a **latin jogú szövetségesek a római polgárjogot, az itáliai jogúak pedig a latin jogot** kapták volna meg. Mivel azonban a javaslat beterjesztése után Caius elutazott Afrikába, időt és lehetőséget adott ellenfeleinek a visszavágásra. Caius néptribunustársa egy minden alapot nélkülöző földtörvénytervezettel állt elő. A célja az volt, hogy **Caius Gracchust túllicitálva** elhódítsa híveit. Ráadásul Caiust a következő évre már nem választották meg néptribunusnak. Ezen felül széles körű agitáció kezdődött az afrikai colonia ellen, a Gracchusok ellenfelei elterjesztették, hogy Iuno istennő kinyilvánította, nem helyesli az átokkal sújtott földön a telep létrehozását. Amikor a consul összehívta a népgyűlést, hogy döntsön a colonia ügyében, Rómában pattanásig feszült a hangulat. Már az előkészületek során véres összecsapásra került sor Caius hívei és a consul kísérete között. Ez kedvező ürügy volt arra, hogy a senatus kijelentse: az állam veszélyben van, s **rendkívüli teljhatalommal** ruházta fel **L. Opimius consult**. Ez volt az első eset, amikor a senatus, kiváltságai védelmében, a **senatusi véghatározat** (senatus consultum ultimum) eszközéhez folyamodott.
A két ellenséges párt között fegyveres összecsapásra került sor a városban, ennek során Caius Gracchus hívei alulmaradtak a consul által kivezényelt krétai íjászokkal szemben. A néptribunus elmenekült üldözői elől, de helyzetét reménytelennek érezte, s hogy ellenségeit megelőzze, rabszolgájával megölette magát.

Tiberius és Caius Gracchus sorsa, nemes szándékaik ellenére, tragédiába torkollt, terveiket nem tudták megvalósítani. **A reformok egyetlen haszonélvezője a lovagrend** volt, sem a parasztok, sem a hadsereg, sem a szövetségesek helyzetét nem sikerült megoldani. A következő évtizedek sokasodó problémái azonban kikényszerítenék a reformokat, csak éppen nem a Gracchusok elképzelései szerint. Az ő tevékenységük nyomán alakult ki azonban az a politikai csoport, amely felismerte a változtatások szükségességét – ők, mivel a nép érdekeire hivatkozva tevékenykedtek, **„néppártiaknak"** (populares) nevezték magukat. Velük szemben állt a minden változtatást ellenzők tábora, a **„legjobbak"** (optimates). Róma történetének következő évszázadát, a növekvő külső gondok mellett, az **optimaták** és a **popularisok** állandó, később polgárháborúba torkolló küzdelmei határozták meg.

A hadsereg válságának következményei

Róma számára ebben az időszakban a legfontosabb feladatot a **Hispaniába vezető útvonal** biztosítása jelentette. Ennek érdekében Kr. e. 123-ban megszállták a **Baleári-szigeteket**, legyőzték a hatalmas **aeduus** törzsszövetséget, és felépítették **Aquae Sextiae** erődjét (Kr. e. 122). Ezen a helyen van a mai Aix en Provence. Ugyanezt a célt szolgálta **colonia** telepítése **Narbóba**, majd **Gallia Narbonensis** provincia megszervezése az Alpok és a Pireneusok között.
Ezek a feladatok azonban teljesen lekötötték Róma külpolitikai és katonai energiáit. Így a hispaniai sikereket elhomályosították a más területeken elszenvedett kudarcok. A KeletiAlpokban, a Duna mellett és Illíriában nem tudták feltartóztatni a **kelta kimber törzsek** támadásait.
A másik kritikus pont **Afrikában** volt. Itt a hajdan Karthágó ellen szövetséges **Massinissa** numidiai király **unokája, Jugurtha** okozott problémát. A rendkívül tehetséges, de legalább annyira gátlástalan fiatalember társuralkodókkal osztozott a nagyapai örökségen, azonban nem elégedett meg ezzel, egész Numidiát meg akarta szerezni. A római senatus jogot formált arra, hogy a szövetséges királyság belügyeit ellenőrizze. Jugurtha azonban a Scipio Aemilianushoz fűződő barátsága révén a legbefolyásosabb senatori körökkel állt kapcsolatban. Így sorra megvesztegette az Afrikába küldött senatusi vizsgálóbizottságok tagjait, de nem riadt vissza a politikai gyilkosságoktól sem. Amikor azonban elfoglalta **Cirtát**, Numidia fővárosát, súlyos hibát követett el: az ott tartózkodó római kereskedők legyilkolása miatt Róma hadat üzent. Kapcsolatai révén ugyan sikerült előnyös békét kötnie, a közvélemény nyomására azonban Rómába rendelték, hogy tetteit kivizsgálják. Ő még itt is folytatta üzelmeit, s

orgyilkosokat bérelt fel egyik ellenfele meggyilkolására. Erre kiutasították a városból és felújították a hadműveleteket. A kiküldött hadvezérek azonban sorozatos vereségeket szenvedtek, s ez a megalázó helyzet végül megindította az ügy pontos kivizsgálását.

Marius hadseregreformja

Katonai téren a Kr. e. 109-es év és Q. Caecilius Metellus hozott fordulatot. Neki sikerült benyomulnia Numidia belsejébe, s a Muthul folyó mellett megverte Jugurtha seregét. A numida uralkodó azonban elmenekült, és apósa, a mauretaniai Bocchus király segítségével folytatta a harcot Róma ellen.

Ennek a fordulatnak a következtében került sor Metellus pártfogoltjának consullá választására a **Kr. e. 108.** évre. **Caius Marius** a politikában új embernek, **homo novusnak** számított. Apja kisbirtokos volt, Marius ezt a körülményt gyakran emlegette a nobilitast támadó beszédeiben. Consulként őt bízták meg a Jugurtha elleni további háború vezetésével, s gyors sikerei jutalmaként még távollétében megválasztották a Kr. e. 104. évre consulnak. Ráadásul diadalmenetet tarthatott, amelyen a rabul esett Jugurthát is meghurcolták az ujjongó római közönség előtt. A bukott numida uralkodót a diadalmenet után kivégezték.

Marius sikereinek oka nemcsak hadvezéri képességeiben, hanem nagy jelentőségű **hadseregreformjában** is rejlett. Ennek egyik eleme taktikai jellegű volt. A régen jól bevált manipulus rendszer helyett bevezette a **cohorsra alapozott taktikát**. Egy legio tíz, egyenként hatszáz főből álló cohorsra oszlott, amely a három hadrend azonos számmal ellátott manipulusainak összevonása révén jött létre. Ez a nagyobb egység a nagyobb tömegű ellenséggel szemben könnyebben megállta a helyét, de mozgékonyabb volt a légiónál. Ennél azonban sokkal nagyobb jelentősége volt annak az újításának, hogy nem vette figyelembe a katonai szolgálat betöltésénél az eddig megkövetelt vagyoni állapotot. Seregébe az **önként jelentkező római proletárokat sorozta be**, s ezzel megoldotta a kisbirtokos parasztság tönkremeneteléből adódó utánpótlási gondokat. Ez a hadsereg **főhivatású katonákból** állt, akiket ennél fogva alaposabban ki tudtak képezni, mint az alkalmanként hadba vonuló parasztokat. Szolgálatukért **állandó ellátást és zsoldot** kaptak, 16 év után pedig a **veteranus** (kiszolgált katona) **földadományban** részesült. Ez a hadsereg tehát állandóan rendelkezésre állt, bárhol be lehetett vetni, az újabb háború nem terhet, hanem újabb hadizsákmányt jelentett számára.

Marius hadseregreformja a pillanatnyi katonai előnyökön túl óriási fordulatot hozott a római köztársaság életében. **A katonák egyéni boldogulása ettől kezdve attól függött, hogy az őket irányító hadvezér milyen sikeres.** Csak egy jó hadvezér tudta biztosítani a

sikeres harcokat követő zsákmányt, a rendkívüli jutalmakat, s ami a legfontosabb hosszú távon, a leszereléskor várható veteránföldet. Ugyanakkor az is kiderült, hogy **a hadsereg birtokában a belső hatalmi harc is eldönthető**, a politikai ellenfeleket nem kell kiprovokált utcai verekedések során agyonveretni a római csőcselékkel. Ettől a perctől fogva a populárisok és az optimaták vezető politikusai között megindult a verseny a katonák kegyeiért, a hadsereg pedig már nem a populus romanust szolgálta, hanem az érdekeit képviselő, politikailag és katonailag egyaránt sikeres hadvezért. „Az a hadvezér pedig, aki a hadsereg kegyeiért folytatott versenyben lemaradt, az jobb esetben politikai, rosszabb esetben biológiai hullává vált." *(Hahn István)*

Miközben Marius sikeresen befejezte a Jugurtha elleni háborút, a kimberek ellen Kr. e. 105-ben súlyos vereséget szenvedett a római hadsereg. Mi sem volt természetesebb, mint a sikerekben gazdag consul újabb megbízatása. Két éven át tartó felkészülés után – miközben újra meg újra megkapta a consulságot – végre sikerült megállítani a kimbereket s a velük szövetséges **germán teutonokat** is. A háborút lezáró ütközetekre Aquae Sextiae közelében került sor. Csak ebben a két csatában több mint 60 000 foglyot ejtettek. Marius consuli megbízatásai ellenkeztek a fennálló törvényekkel és az eddig érvényes szokásokkal is. A Gracchusok után most újabb politikus karrierje bizonyította, hogy a sikeres politizáláshoz szükség van a **tartósan egy kézben tartott hatalomra**.

A második század utolsó évei minden területen bővelkedtek kritikus eseményekben. A külső támadások mellett **Szicíliában** kitört a **második** nagyarányú **rabszolgafelkelés** (Kr. e. 104-101). De nem enyhültek Rómában a populárisok és az optimaták ellentétei sem. A politikai kedélyeket **Marius veteránjainak földigénye** szította fel, amit a hadvezér – érthető módon – mindenképpen ki akart elégíteni.

A csatatéren oly határozott Marius azonban a politikában már nem találta fel magát olyan könnyen, népszerűsége visszaesett, a politikai életből egy időre ki kellett vonulnia, az őt támogató néppárt meggyengült.

A polgárbáborúk kora (a Kr. e. 2. század végétől Kr. e. 31-ig)

Oka és általános jellemzői

Mint azt az előző fejezetben láthattuk, a **Marius-féle hadseregreform** legsúlyosabb következménye az volt, hogy lehetőséget adott a

politikai kérdések fegyveres eldöntésére, **a polgárháborúra**. S ha lehetőség volt, azt a politikusok természetesen ki is használták. Ez az oka annak, hogy Róma történetének egyik legválságosabb periódusa ezt a megjelölést kapta: a polgárháborúk kora.

Mi volt valójában a tétje ezeknek a küzdelmeknek? A köztársasági államrend a Kr. e. 2. század végére alkalmatlanná vált a birodalommá növekedett Róma kormányzására. Arra volt szükség, hogy **a hadsereg és egy állandó, szakemberekből álló hivatalszervezet támogatásával hosszabb időre egy személy kapja meg a kormányzati hatalmat**. A birodalom méretei és a kor viszonyai csak ezt az uralmi formát tették lehetővé. Ez azonban természetesen csak a senatusba tömörült **nobilitas hatalmának megtörésével** vált lehetségessé. Érthető, hogy ezt a nobilitas nem volt hajlandó tudomásul venni, s minden eszközzel küzdött a saját uralmát kifejező „köztársasági szabadságért” a „zsarnokság”, azaz az egyeduralom ellen.

Ezt a két politikai csoportot fejezte ki a Gracchusok működése nyomán kialakult **két politikai párt**, amelyet természetesen nem szabad a modern idők politikai pártjaihoz hasonlítani. Módszerek tekintetében egyik csoport sem volt válogatós, az, hogy egy-egy szakaszban melyik párt követett el több politikai gyilkosságot, tömegmészárlást, fegyveres támadást maga Róma ellen, rendszerint a pártot éppen vezető politikus személyiségén és ötletein múlott. Nagyon gyakran egymástól tanultak, egymástól vettek át megoldásokat, amelyek mind az ellenpárt erejének megtörésére irányultak, s egyben megtizedelték Róma elitjét. Ez volt talán a polgárháborúk korának a legnagyobb ellentmondása, **azt a társadalmi réteget fenyegette megsemmisüléssel, amelynek a hatalma volt az egész küzdelem tétje**.

Az itáliai szövetségesek háborúja

A Marius-féle hadseregreform tovább növelte az itáliai szövetségesek részvételét, súlyát a hadseregben. A szövetségesek polgárjogának kérdését **Kr. e. 91-ben** vetette fel újra **M. Livius Drusus**, azonban merev ellenállásba ütközött, törvényjavaslatait különböző kifogásokkal visszautasították. Őt magát orgyilkosok ölték meg.

Ennek következtében robbant ki még Kr. e. 91-ben az ún. **„szövetséges háború”**. A lázadók **államszövetséget** hoztak létre.

Rómát a háború felkészületlenül érte, s ez látszott is a kudarcokon. **A római hadsereget** ekkor már gyakorlatilag nem a consulok, hanem a melléjük legatusként beosztott tapasztalt hadvezérek, **Caius Marius**, **L. Cornelius Sulla**, és **Cn. Pompeius Strabo** vezették. A Kr. e. 90-es év végén L. Iulius Caesar, a későbbi ismert politikus apja javaslatára

azoknak a szövetségeseknek, akik kitartottak Róma mellett, megadták a polgárjogot, majd a következő évben azoknak biztosították ugyanezt, akik hatvan napon belül leteszik a fegyvert.
Ezek az intézkedések megbontották a szövetségesek közötti összhangot, ennek ellenére is csak **Kr. e. 88-ban** sikerült a római hadvezéreknek felülkerekedni. A háború befejezése annál inkább sürgős volt, mivel Rómában újra feszültté váltak a belpolitikai viszonyok, keleten pedig **Pontosz** uralkodója, **VI. Mithridatész Eupatór** fenyegette támadásával a birodalmat.
Pontosz és uralkodója, VI. Mithridatész Eupatór

Marius és Sulla polgárháborúja és a első mithridatészi háború

A Fekete-tenger délkeleti partján a **Kr. e. 3. század végén** jött létre **Pontosz**. Ennek uralkodója **Kr. e. 120-63** között **VI. Mithridatész Eupatór** volt, a perzsa Akhaimenidák és a Szeleukidák leszármazottja. Energikus, pompakedvelő, gátlástalan kényúr volt, ugyanakkor rendkívül művelt, számos nyelven beszélt és szenvedélyesen érdeklődött a botanika iránt. (A mérgező növényekről írott könyvét latin nyelvre is lefordították.) Mikor megörökölte apja trónját, hozzálátott, hogy katonailag és gazdaságilag egyaránt erős állammá tegye Pontoszt.
Ismételten beavatkozott a kis-ázsiai államok egymás közötti viszályaiba. A **Rómával való összeütközést** is egy ilyen viszály robbantotta ki, III. Nikomédész, bithüniai király római biztatásra indított háborút Pontosz ellen.
Mithridatész gyors ellentámadással rövid idő alatt **elfoglalta Bithüniát és Kappadókiát, majd betört Asia provinciába**. A Kr. e. 89-es évben az itáliai háború miatt Róma nem volt képes jelentős erőt felvonultatni a pontoszi uralkodó ellen, a tartomány lakossága pedig felszabadítóként üdvözölte Mithridatészt. Az adószedők és a helytartók zaklatásai miatt elkeseredett emberek teljesítették a király utasítását, **s egy meghatározott napon az összes rómait és itáliait leméészárolták**. A forrásainkban szereplő 60 000-80 000 áldozat valószínűleg túlzás, de a legyilkoltak száma bizonyosan elég magas lehetett.
Sulla és Marius polgárháborúja
Rómában közben azon dúlt a vita az optimaták és a popularisok között, hogy kit bízzanak meg a háború vezetésével. A senatus a konzervatív nézetű és nagyon tehetséges **L. Cornelius Sullára** kívánta bízni a Mithridatész ellen induló római haderőt, míg a lovagok és a velük kapcsolatban álló populárisok jelöltje **Marius** volt. A popularisok el is érték, hogy a népgyűlés proconsuli jogkörrel ruházza

fel Mariust, és megbízza a hadjárat vezetésével. Ezt a döntést azonban sem Sulla, sem a gazdag keleti területek hadizsákmányára sóvárgó katonái nem fogadták el. Azt követelték Sullától, hogy **vezesse őket Róma ellen**. Ez a város zsarnokságtól való megszabadításának jelszavával meg is történt, **Marius Afrikába menekült**, de Rómában maradó hívei közül sokakat megöltek. Visszavonták az általuk hozott törvényeket, korlátozták a néptribunusok és a népgyűlés jogkörét. Ezután **Sulla seregével elvonult Mithridatész ellen** Görögországba.
Rómában hamarosan a mariánusok kerültek ismét hatalomra. **L. Cornelius Cinna**, a 87. év egyik consula, szinte azonnal fellépett Sulla rendelkezéseinek eltörlése érdekében, s visszahívatta a száműzött vagy elmenekült Marius-híveket. Maga a hadvezér is visszatért afrikai veteránjai élén, seregében **felfegyverzett rabszolgák** is voltak. Körülzárta Rómát, s a városi rabszolgáknak is szabadságot ígért. A szorongatott rómaiak megnyitották a kaput Marius előtt, aki bevonulása után megkezdte a **tisztogatást**, a források szerint több napon keresztül folyt **az ellenpárt tagjainak lemészárlása**. A következő évre ismét Cinnát és, immár hetedszer, Mariust választották consulnak. Sullát megfosztották imperiumától, rendelkezéseit visszavonták. A keleti hadszíntérre, Sulla leváltására, mivel Marius Kr. e. 86 január közepén meghalt, a helyére megválasztott L. Valerius Flaccust küldték. Cinna fő támasza a lovagrend volt, segítségükkel harmadik és negyedik alkalommal is megszerezte a consulságot, míg végül életét vesztette egy katonai zendülés alkalmával.
Az első mithridateszi háború
Ezalatt **Sulla Kr. e. 88-ban** partra szállt Epeiroszban, és sikeresen vezette Mithridatész hadvezérei elleni hadműveleteit.
A reménytelen helyzetben Mithridatész békét ajánlott Sullának, aki a római események híreinek hatására ezt el is fogadta, a **békekötésre Kr. e. 85** őszén került sor.
A győztes hadvezér, miután mindenütt megszilárdította a római uralmat, **Kr. e. 83 tavaszán visszatért Itáliába**. Itt számos párthíve csatlakozott hozzá, közöttük **Cnaeus Pompeius és L. Licinius Crassus**. Több kisebb győzelem után ismét elfoglalta Rómát Kr. e. 82. november 1-jén. Az ifjú C. Marius consul öngyilkos lett, Sulla alvezérei egész Itáliát megtisztították a mariánusoktól.

Sulla diktatúrája (Kr. e. 82-79)

A **Kr. e. 82. év** végén **Sullát dictatorrá választották**. A megbízatás a **szokásosnál szélesebb jogkört** adott a dictator kezébe a törvényhozás és az állam ügyeinek rendbetételére. Ráadásul **időben sem korlátozták hatalmát**.
Legelső intézkedése az ún. proscriptio volt. Maga a szó nyilvánosságra

hozatalt, kihirdetést, kiírást jelent.
Az intézkedés eredetéről így ír Plutarkhosz Sulla-életrajzában. „Sulla hatalmas öldöklést rendezett, a várost megtöltötték a holttestek, a gyilkosságoknak nem volt se szeri, se száma. Sokan pusztultak el olyanok is, akiknek semmi dolguk nem volt Sullával, de hozzájárult legyilkolásukhoz, hogy barátainak kedvében járjon. A senatusban egy fiatalabb ember, Caius Metellus, merészkedett megkérdezni Sullától, meddig szándékozik elmenni, lesz-e határa a rémségeknek, és várhatják-e, hogy megszűnnek. »Nem azt kérjük tőled – így szólt –, hogy megkíméld azokat, akiknek a vesztét elhatároztad, hanem hogy kételyeiktől megszabadítsd azokat, akiknek életben maradását eldöntötted magadban.« Amikor erre Sulla azt válaszolta, hogy még nem tudja, kiket kímél meg, Metellus félbeszakította, és így szólt: »Akkor hát hozd nyilvánosságra, kiket akarsz megbüntetni.« Sulla erre kijelentette, hogy ezt megteszi.” Ezek után jelent meg az a lista a Forumon, amelyre Sulla döntése alapján bárki felkerülhetett. „A proscribáltak listájára tette mindazok nevét is, akik elbújtattak, vagy megmentettek proscribáltakat, hogy így lakoljanak emberséges viselkedésükért, s ez alól nem volt kivétel sem testvér, sem fiú, sem szülő. Aki proscibáltat megölt, két talentum jutalmat kapott a gyilkosságért, még ha rabszolga ölte is meg urát vagy fiú az apját. De a harag és gyűlöltség miatt megöltek száma semmi sem volt azoknak a számához képest, akiket vagyonuk miatt gyilkoltak meg.” A források adatai szerint közel száz senatort és több mint kétezer lovagot öltek meg.
Sulla törvények egész sorát bocsátotta ki, amelyek a **leges Corneliae** nevet viselték (Corneliusi törvények). Ezeknek többsége az **optimaták** érdekeit szolgálta. **Átalakította a cursus honorumot**, ettől kezdve a consulok és praetorok hivatali évüket Rómában vagy Itáliában töltötték, s csak ennek lejárta után mehettek egy-egy tartományba. Mivel a római provinciák száma időközben tízre emelkedett, a két consul mellett a praetorok számát nyolcra emelték, hogy mindenhova jusson proconsul, illetve propraetor. (A tíz provincia a következő volt: Sicilia, Sardinia-Corsica, a két Hispania, Macedonia, Africa, Asia, Gallia Narbonensis, Gallia Cisalpina és Cilicia.) A quaestorok számát húszra emelték, s újra rögzítették a hivatalok betöltéséhez szükséges életkort. Eszerint a quaesturához 30, a praeturához 39 és a consulsághoz 43 éves korban lehetett jutni. Két hivatal között legalább két évnek kellett eltelni, s ugyanazt a hivatalt tíz évnél hamarabb nem lehetett betölteni.
A senatus létszámát 300-ról 600-ra emelte Sulla, természetesen az új helyeket saját hívei töltötték be. Az általa szervezett új bíróságokba csak senatorok kerülhettek, a korábban lovagi bíróságot is átvette a senatus. Nagyon fontos volt a **néptribunusok jogkörének**

korlátozása. Ettől kezdve csak a senatus által már korábban jóváhagyott törvényjavaslatokat terjeszthették a népgyűlés elé. Megfosztották őket a vétójogtól és kimondták, hogy aki egyszer néptribunus volt, az többé soha semmilyen tisztséget ne viselhessen. Ezzel elérték, hogy tehetséges, ambiciózus fiatal politikusok nem vállaltak néptribunusi megbízatást.
Sulla **hatalmának alapja a hadsereg** volt. Hogy ennek hűségét biztosítsa, nagyarányú szervezett **veterántelepítési** akcióba fogott Itália területén. Mintegy 100 000 főt telepített le az elkobzott földeken a katonai alakulataiknak megfelelő zárt egységekben. Így bármikor mozgósíthatta őket szükség esetén. Kivégzett ellenfeleinek rabszolgái közül 10 000 nyerte el szabadságát, őket ezután **Cornelii**-nek nevezték, feladatuk a népgyűlések megfelelő hangulatának biztosítása volt. Hatalmának csúcsán, **Kr. e. 79-ben** váratlanul **lemondott**.
Ennek magyarázatát nemcsak a kortársak nem tudták, hanem a történeti kutatás is csak találgat. Annyi bizonyos, hogy a lemondás után nemsokára meghalt, elképzelhető, hogy súlyos betegsége miatt tette le a hatalmat.
Sulla valójában **annak a társadalmi csoportnak az érdekeit sem szolgálta, akikért munkálkodott**. A senatus hatalmát akarta megerősíteni úgy, hogy magát a testületet háttérbe szorította. Rendelkezett a hivatalviselés szabályozásáról, ő maga pedig minden köztársasági hagyománnyal ellenkezően viselte a dictatori címet. Hatalmának alapja az a hadsereg volt, amely földigényével éppen a nobilitas birtokainak legfőbb veszélyeztetője volt. A rabszolgák katonai és politikai célokra való felhasználása a rabszolgatartás rendjének mondott ellent. Végül pedig tovább erősítette rendelkezéseivel a senatori rend és a lovagrend ellentéteit.

Politikai helyzet Sulla után

Sulla dictaturája nem oldotta fel a római köztársaság belső feszültségeit, sőt elmélyítette az ellentéteket. A dictator hívei közül elsőként **M. Aemilius Lepidus** lépett fel Sulla intézkedéseivel szemben. Mint a Kr. e. 78. év consulja, újra bevezette a szegények olcsó gabonával való ellátását, és kísérletet tett a néptribunusok korábbi jogainak visszaállítására. Közben Sulla Etruriába telepített veteránjai ellen kitört a földjüket vesztett itteni birtokosok felkelése, amelyhez Marius veteránjai is csatlakoztak. Lepidus a felkelés élére állt, s hivatali idejének lejártával Róma ellen vonult, hogy a senatust a népparti követelések teljesítésére kényszerítse. Az optimaták hadvezére azonban legyőzte Lepidust, aki seregének maradványaival először Szardínia szigetére, majd **Hispaniába** menekült. Itt volt a **mariánusok központja**, akik **Sertorius** vezetésével harcoltak a Sulla-

féle rendszer ellen.
A senatus **Kr. e. 76-ban Pompeiust küldte Hispaniába a Sertoriusszal való leszámolásra**. Ő sem érhetett volna el azonban jelentősebb sikert, ha egyéb körülmények nem fordulnak Sertorius ellen. A háborús terhek miatt a helybéli lakosság elégedetlenkedni kezdett, az emigránsok táborán belül pedig hatalmi versengés kezdődött. Sertoriustól végül a római kormányzat gyilkosság útján szabadult meg. Így haderejük felmorzsolódott Pompeius csapásai alatt.
Miközben Hispaniában a mariánus emigráció utolsó éveit élte, a birodalom más területein is fegyveres konfliktusok alakultak ki. Az akkor már az egész Földközi-tengert uraló **kalózok ellen Kr. e. 74-ben M. Antonius** rendkívüli felhatalmazást kapott, Makedónlába az ismételten be-betörő thrákok ellen M. Licinius Varro Lucullust küldte ki a senatus. Ugyanebben az évben újabb háború kezdődött Mithridatész ellen, a **Kr. e. 73. év tavaszán** (egyes kutatók szerint 74 őszén) pedig egy **Spartacus** nevű thrák rabszolga vezetésével a capuai Batiatus gladiátoriskolájából kitörtek a kiképzés alatt állók. Ezzel kezdetét vette Róma történetének legnagyobb rabszolgafelkelése.

A Spartacus-féle rabszolgafelkelés

Az a gladiátor, akinek a vezetésével fellázadtak a **capuai iskola** lakói, korábban római zsoldosként harcolt, majd megszökött a hadseregből. Elfogták, és eladták **gladiátornak**. Nagy testi ereje, ügyessége, bátorsága és okossága miatt hamarosan vívómester lett. Ugyanezen tulajdonságai miatt természetes módon ő lett a lázadás vezetője is. Az iskolából kb. hetvenen tudtak kitörni, s a közeli **Vezúv** erdőibe menekültek. A környékbeli birtokokról sok rabszolga szökött el, hogy csatlakozzon Spartacus embereihez. A felkelő rabszolgák először a helyi római alakulatokat győzték le, mire Rómából az egyik praetort küldték ki ellenük, aki 3000 katonájával megszállta a Vezúvról levezető utat. A felkelők ekkor szőlőindákból erős köteleket fontak, leereszkedtek a hegy járhatatlan sziklaoldalán, s a rómaiak hátába kerültek. A győzelem nyomán újabb fegyverekhez jutottak, ezzel sikerült legyőzniük a másik praetori sereget is. Minden győzelem növelte Spartacus katonáinak létszámát, hiszen egyre többen csatlakoztak hozzájuk.
Spartacus észak felé vonult azzal a céllal, hogy **elhagyja Itáliát**. Mutinánál legyőzték Gallia Cisalpina helytartójának hadseregét, de a **Padus** (Pó) völgyéből **váratlanul visszafordultak** dél felé. Ennek okát nem tudjuk pontosan, a kutatók különböző feltételezésekkel próbálták magyarázni. Annyi bizonyos csak, hogy a visszaforduló rabszolgasereg **Picenumnál legyőzte a consuli hadakat, s egyenesen Róma felé fordult**. A városban Hannibal idejéhez hasonló

rettegés lett úrrá. A senatus rendkívüli teljhatalommal ruházta fel **M. Licinius Crassus praetort**, aki nagyon energikusan látott neki a felkészülésnek, mindenekelőtt a sok vereség hatására züllésnek indult hadsereg fegyelmét kellett helyreállítani. Ennek során Crassus a már szinte feledésbe merült megtizedelést is kénytelen volt alkalmazni.
Spartacus, értesülve a védelmi előkészületekről, letett a Róma elleni támadásról, s tovább vonult dél felé. Crassus üldözőbe vette, de jelentős eredményt nem ért el, kérésére a senatus visszarendelte Hispaniából Pompeiust és Thrakiából Lucullust.
Spartacus ekkor azt tervezte, hogy **átkel Szicíliába**, s ott is fellázítja a rabszolgákat. Két alkalommal tettek kísérletet az átkelésre, azonban egyik sem sikerült, Szicíliában pedig Verres helytartó kegyetlenül elfojtott minden megmozdulást. A rabszolgák helyzete ekkor kritikussá vált, amíg ők az átkeléssel próbálkoztak, Crassus lezárta a **Bruttiumi-félszigetet**, s elvágta az észak felé vezető utat. Spartacusnak innen sikerült még kitörni, de **Brundisium** felé vonultában hírét vette Lucullus megérkezésének. Pompeius is elindult már Hispaniából.
A döntő összecsapásra végül **Kr. e. 71-ben Apuliában** került sor. Az akkor már számbeli fölényben lévő római haderő megtörte a rabszolgák ellenállását, maga **Spartacus is elesett** az ütközetben. A szétszóródott felkelők kisebb csoportjainak felmorzsolása még éveket vett igénybe. A fogságba esett **rabszolgák ezreit feszítették keresztre** megtorlásul, Róma és Capua között az út két oldalán álltak a keresztek.
A rabszolgák feletti győzelem után **Pompeius és Crassus** egyaránt igényt tartott a következő év consulságára. A senatus azonban félt a két tekintélyes hadvezér hatalmának további növekedésétől, s nem támogatta elképzeléseiket. Ekkor a két, fiatal kora óta egymással rivalizáló férfi kiegyezett egymással, valamint felvették a kapcsolatot a popularisokkal. Ily módon elérték, hogy a **Kr. e. 70. évre** ők lettek a **consulok**. Hivatali idejük alatt számos intézkedésükkel **felszámolták Sulla törvényeit**, visszaállították a néptribunusok jogkörét, a megvesztegethetőségükről hírhedt senatori bíróságokban ismét helyet biztosítottak a lovagoknak.
Ennek a törvénynek különös jelentőséget adott Verresnek a pere, aki Kr. e. 73-71 között Szicília helytartójaként a szokásosnál is nagyobb mértékű visszaéléseket követett el. A vádat képviselő fiatal **M. Tullius Cicerónak** sikerült száműzetésre ítéltetni Verrest.

Fellépés a kalózok ellen, L. Licinius Lucullus és Pompeius keleten

Miközben Pompeius Hispaniában hadakozott, miközben Itáliát Spartacus rabszolgái dúlták végig, Keleten is nagy horderejű

események bontakoztak ki. Mint korábban már láttuk, Sullának nem volt ideje teljesen megtörni Mithridatész pontoszi király erejét, figyelme a római események felé fordult. Kr. e. 83-82-ben újabb, csekély jelentőségű incidensre került sor Róma és Pontosz között, ezt nevezték **második mithridatészi háborúnak**. Az ezt követő időszakot a pontoszi uralkodó hatalmának megerősítésére fordította.
Kr. e. 74-ben kezdetét vette a **harmadik mithridatészi háború**, amelyben a római sereg vezetését a senatus **L. Licinius Lucullusra** bízta. Lucullus hamarosan átvette a kezdeményezést. Olyan csapást mért Mithridatészre, hogy a király csak nagy nehezen tudott apósához, az armeniai királyhoz menekülni. Lucullus ekkor megtámadta Armeniát, és Kr. e. 68 tavaszán elfoglalta a fővárost. Ekkor azonban váratlan fordulat következett. Lucullus, a korabeli hadvezérekkel ellentétben, **kemény fegyelmet** tartott katonái között, nem tűrte el a polgári lakossággal való önkényeskedést, nem engedélyezte a szabad rablást. Amikor az armeniai főváros bevétele után tovább akart nyomulni, **a hadsereg fellázadt, és magára hagyta vezérét**. Mithridatész kihasználta a helyzetet, és visszatért Pontoszba.
Lucullus kiábrándultan és sértődötten utazott Rómába, és hamarosan visszavonult a közéletből. Öregkorát birtokán vagyonának élvezetével, lakomázással töltötte. Az utókor emlékezetében nem a kiváló hadvezér, a becsületes és bátor politikus, hanem az ínyencség megtestesítője maradt meg.
Miközben Lucullus irányításával folyt a Mithridatész elleni háború, Rómában elhatározták, hogy végleg **letörik a kalózok földközi-tengeri uralmát**. Ezzel már korábban is többször próbálkoztak, de csak részsikereket vagy súlyos kudarcokat értek el. A kalózok működése elsősorban a lovagrend üzleti érdekeit veszélyeztette, de aggodalmat keltett a római szegénység körében is, akiknek olcsó gabonával való ellátását a keletről érkező szállítmányok biztosították. Amikor pedig a kalózok már Szicília és Itália területére is betörtek, sőt az ostiai kikötőben állomásozó flottát is megtámadták, végképp betelt a pohár.
Kr. e. 67-ben Pompeiust az egész Földközi-tengerre és a part menti, kb. 70 km-es sávra rendkívüli teljhatalommal ruházták fel, rendelkezésére bocsátottak egy 500 hajóból álló flottát, jelentős szárazföldi haderőt és kb. 6000 talentumnyi (156 tonna ezüst) pénzösszeget. Ezzel az óriási erővel indult a kalózok ellen, és meglepően gyors sikert aratott. Pompeius gyors sikere imponálóan hatott Rómában, úgyhogy amikor megérkezett Lucullus hadserege lázadásának híre, **Pompeiust bízták meg a Mithridatész elleni háború folytatásával** (Kr. e. 66 elején).
Ezt a háborút tulajdonképpen már Lucullus megnyerte, Pompeius óriási, majdnem 60 000 fős hadseregének **gyors, mutatós és könnyű**

győzelmekkel sikerült learatni a babérokat. Kr. e 66-ban a visszavonuló Mithridatész seregét szétverték az Euphratésznél, **Bithünia és Pontosz** területét római tartománnyá nyilvánították. Kr. e. 64-ben Pompeius benyomult **Szíriába**, s a Szeleukidák egykori birodalmának megmaradt területét **Syria néven provinciává szervezte**. Ezután került sor Judeára.
Itt kihasználta a Hasmoneus-utódok közötti trónviszályt, és bevonult **Jeruzsálembe**. A római katonák öldöklésének rengeteg áldozata volt. **Judea** ezzel elvesztette nem egészen száz éve kivívott függetlenségét, Rómának alávetett **cliens-királyság** lett.

Caius Iulius Caesar pályafutásának kezdete

Miközben Pompeius rendezte a birodalom keleti területein előállott problémákat, Rómában újabb viharok kavarták fel a közéletet. Az időszak egyik legbefolyásosabb politikusa **Crassus** volt, aki a Kr. e. 70 utáni években a **popularisokhoz** közeledett. Ennek a pártnak az élén ekkor már a Iuliusok előkelő nemzetségének tagja, az ifjú **Caius Iulius Caesar** állt. Apja a Kr. e. 90. év consulja volt, maga a nemzetség a Trójából elmenekülő **Aeneas fiára, Iulusra** vezette vissza származását. Ennek alapján a fiatal politikus a senatori rend legelőkelőbb köreihez tartozott. Ugyanakkor azonban családi kapcsolat fűzte **Mariushoz**, nagynénje, Iulia a néppárti hadvezér felesége volt. Caesar pedig a szintén néppárti Cinna lányát, Corneliát vette feleségül, s tőle még Sulla kimondott óhajára sem volt hajlandó elválni. Ezért a dictator proscribáltatta, de sikerült elmenekülnie. Sulla halála után visszatért Rómába, s perbe fogatta a dictator több befolyásos hívét. Először különböző papi tisztségeket viselt, majd Kr. e. 65-ben aedilis lett. **Rendkívül céltudatos, ügyes politikus volt**, s ami egy római karrier esetében elengedhetetlen, **ragyogó szónok**. A 60-as években taktikai okokból támogatta Crassus és Pompeius törekvéseit.

Catilina összeesküvése

A senatus fokozódó aggodalommal figyelte Crassus és Caesar tevékenységét, amikor újabb megrázkódtatás érte a közéletet: **L. Sergius Catilina összeesküvése**. Catilina elszegényedett patrícius család tagja volt, zilált anyagi helyzetét sem a proscriptiók idején, sem africai propraetorsága alatt nem sikerült rendeznie. Kr. e. 66-ban pályázott a consulságra, ekkor azonban zsarolás címén vád alá helyezték. Elítélésére ugyan nem került sor, de két évig nem pályázhatott hivatalra. Ekkor kezdett először szervezkedni az elszegényedett patricius fiatalság és a plebs körében. Jelszavai a földreform és az adósságok eltörlése voltak. Érthetően nem tudta megnyerni ezzel a tevékenységgel a sersatus bizalmát, így Kr. e. 63-ra

sem sikerült megszereznie a consulságot. Összeesküvése ettől kezdve már a hatalom megszerzésére irányult. Fennmaradt forrásainkban nemcsak Catilina alakja és mozgalmának jellege homályos, hanem bizonytalan képet kapunk Catilina politikai jellegű kapcsolatairól is. Mindmáig nem dőlt el egyértelműen, hogy milyen viszonyban volt pl. Caesarral.
Annyi csupán a bizonyos, hogy **Cicero consul** leleplezte az összeesküvést, s a **senatustól kapott rendkívüli felhatalmazás** (senatus consultum ultimum) alapján fel is göngyölítette. A Rómában elfogott vezetőket kivégezték, Catilina seregét pedig szétverték. A csatában az összeesküvés vezetője is elesett. Cicero a haza atyja (pater patriae) címet is megkapta sikeres tevékenységéért, később azonban törvénytelen kivégzések miatt száműzték Rómából.

Az első triumvirátus kora (Kr. e. 60-49)

A Keleten diadalt diadalra halmozó **Pompeius Kr. e. 62 decemberében tért vissza Itáliába**. Brundisiumban elbocsátotta hadseregét, mivel arra számított, hogy győzelmei után a senatus minden követelését teljesíteni fogja. Hadseregének elbocsátása nagy meglepetést, egyben nagy megkönnyebbülést okozott Rómában, olyannyira, hogy **az optimata párt mereven szembeszegült Pompeius kívánságai teljesítésének**. Nem hagyták jóvá keleti intézkedéseit, nem biztosították hadseregének a veteránföldeket, s azt is megakadályozták, hogy a consulságra pályázzon. Diadalmenetét is csak egyéves huzavona után tarthatta meg Kr. e. 61 szeptemberében. Nem lehet csodálni ezek után, hogy a halálosan sértődött politikus elfordult eddigi elvbarátaitól, s egészen más körökhöz keresett kapcsolatokat.
A popularisok legjelentősebb politikusa, **C. Iulius Caesar** ekkor tért vissza Hispaniából. Előzőleg, Kr. e. 63-ban pontifex maximussá és praetorrá választották. Propraetorként kapta Hispania kormányzását, hivatali éve alatt jelentős katonai sikereket aratott, rendezte a tartomány és a saját maga zilált anyagi ügyeit.
Kr. e. 60-ban tért vissza Rómába, s igen gyorsan felmérte az ott kialakult helyzet előnyeit. Kibékítette egymással a közös cosulságuk óta ismét egymásra féltékenykedő Crassust és Pompeiust, majd **hárman titkos megállapodást kötöttek** arról, hogy a továbbiakban összehangolják politikai lépéseiket. A három tekintélyes politikus közötti titkos szövetséget – a későbbi hivatalos **triumvir** (három férfiból álló) testület elnevezése mintájára – a történetírás nevezte el **első triumvirátusnak**.
A szövetséget **házassági kapcsolattal** is megerősítették, Pompeius Caesar első házasságából született leányát, Caesar pedig Pompeius

egyik befolyásos hívének a lányát, Calpurniát vette feleségül. Pompeius és Iulia házassága a politikai érdekkapcsolatok történetében egyedülálló volt, forrásaink egyetértenek abban, hogy igazi szerelmi kapcsolat alakult ki Caesar leánya és az apósánál idősebb Pompeius között. Nem véletlen, hogy Iulia korai halála (Kr. e. 54) után romlott meg végérvényesen a két politikus viszonya.
A megegyezés értelmében Caesar, akit Kr. e. 59-re consullá választottak, legelőször **két agrártörvény-tervezetet terjesztett elő**. Ennek értelmében közel 20 ezer embert, elsősorban Pompeius veteránjait és a háromgyermekes családokat, kellett ellátni a dél-itáliai és campaniai közföldekből.
Ezek után Caesar gyors egymásutánban valósította meg terveit, melyek **a senatus háttérbe szorítására**, maga és szövetségesei érdekeinek megvalósítására irányultak. Megerősítették Pompeius keleti intézkedéseit. A lovagrend érdekeinek megfelelően leszállították az asiai adóbérletek összegét – Crassus számos barátját kedvezően érintette ez az intézkedés. Megszigorították ugyanakkor a zsarolási ügyek elbírálását, ezt a leggyakrabban a tartományi helytartók követték el a helybéli gazdagok rovására (lásd Verres esete). Megszervezték a közvélemény rendszeres tájékoztatását, a senatusban és a városban történt események jegyzékét naponta kifüggesztették a Forumon. Így tehát – **acta diurna néven** – Caesar adatta ki a világ első politikai napilapját.
Consulsága betetőzéseként proconsuli tartományként rendkívüli megbízatással **öt évre** megkapta **Gallia Cisalpinát és Illíriát**, majd Pompeius javaslatára **Gallia Narbonensist** is.

Caesar Galliában
A rómaiak által Alpokon túli Galliának, azaz **Gallia Transalpinának** nevezett terület a mai Franciaország és Belgium mellett magába foglalta Hollandia és Svájc egy részét is. A korábban meghódított gallok lakta vidékeket, ahol a lakosság már átvette a római kultúra és civilizáció alapelemeit, vagyis romanizálódott, a római köznyelv **Gallia Togatának**, tógás Galliának nevezte. **Gallia Comata**, azaz üstökös, borzas Gallia volt a neve az Alpokon túli területeknek, ahol a legkülönbözőbb fejlettségi fokon álló **kelta néptörzsek** éltek.
Ezek a törzsek **állandó harcot vívtak egymással a földekért és a legelőkért**, ugyanakkor súlyos belső ellentétek is kialakultak a **nemzetségi előkelők**, a komoly befolyással rendelkező **papság** (az ún. druidák) és a városi jellegű településeken élő köznép között. A földeken élő, azt megművelő kelták az arisztokráciától függtek.
Ez a terület **több szempontból is előnyös volt** Caesar politikai karrierje számára. Alkalmat adott a birodalom határainak kiterjesztésére, eközben hadvezéri babérokat és hadizsákmányt

szerezhetett. De ami még ennél is fontosabb volt, **erős, fegyelmezett, hozzá minden körülmények között ragaszkodó hadsereget** alakíthatott ki. Láthattuk már, hogy ebben az évszázadban a római politikai pályafutás legfontosabb eszköze a hadsereg volt. A hódítás szolgálta a római kereskedők érdekeit is, akik már jó fél évszázada élénk kapcsolatban álltak Gallia belsejével. S végül, mindezeken túl, **nem volt messze Itáliától**, így Caesar figyelemmel kísérhette a központban zajló politikai eseményeket, és szükség esetén **könnyebben visszatérhetett**, mint pl. a keleti területekről.

Kr. e. 58 márciusában, amint megérkezett tartományába, Caesar azonnal megszervezte a **határvédelmet**. Ezután megtámadta a germánokat, és a Rajnán túli területekre szorította őket vissza. Kr. e. 57-ben leverte a belgákat, majd a következő évben a Loire (Liger) torkolatánál szétverte az északnyugati törzsek flottáját is. **Kr. e. 56 végén** Caesar **Gallia teljes meghódításáról** számolt be hadijelentésében.

Mialatt ezek az események zajlottak Galliában, Rómában fordult a politikai széljárás. Az **optimaták** Caesar távozása után **újra magukhoz ragadták** az események irányítását. **A triumvirátus is bomladozni kezdett**, Pompeius közeledett az optimatákhoz. Amikor azonban a veteránok földdel való ellátása ellen indult agitáció Rómában, ő is aggódni kezdett. Így azután elfogadta Caesar ajánlatát arra a megbeszélésre, amely a triumvirátus megerősítését volt hivatott szolgálni.

A lucai találkozó

A triumvirátus tagjai **Kr. e. 56 áprilisában** találkoztak **Luca** városában. Megbeszélésük ezúttal nem volt titkos, több mint 200 senatort hívtak meg, hogy egyeztessék programjukat. A következő pontokban sikerült megállapodni: Pompeius és Crassus a következő évre megszerzik a consulságot. Azután öt-öt évre megkapják Hispaniát illetve Szíriát tartományul, ugyancsak **öt évvel meghosszabbítják Caesar galliai megbízatását**, s erre az időre az államkincstár terhére **tíz legiót** állíthat fel.

Az események ezután mindenben a megbeszélésnek megfelelően zajlottak, ez a tény is világosan mutatja a késői köztársaság működési zavarait. Az államot ekkor már nem a politikai erők, hanem egyértelműen a hadsereg által támogatott hadvezérek irányították. A lucai találkozó azonban nem oldotta meg a triumvirek közötti problémákat, **a megegyezés csak átmeneti volt**.

Crassus még consulságának lejárta előtt elutazott a neki juttatott Szíriába, s megkezdte előkészületeit a **Parthus Birodalom** elleni hadjáratra.

A parthusok

Ezt az államot Kr. e. 240 körül hozta létre a **szkíta párn** (parthus) törzs, első jelentős uralkodója **I. Arszakész** volt. Haderejük legfontosabb része a **nehézfegyverzetű lovasság** volt, amelyet **íjász könnyűlovasság** egészített ki. Terjeszkedésük gyors ütemben haladt nyugat felé, a rómaiakkal először Sulla keleti hadjárata idején vették fel az érintkezést. Magukat az Akhaimenida perzsa birodalom örököseinek tekintették, s a keleti térségben a Kr. u. 2. századig ők maradtak **Róma egyetlen komoly ellenfele**. Crassus, aki hadvezéri hírnevét kívánta növelni egy sikeres háborúval, kihasználta a parthus trón körül Kr. e. 57-től folyó küzdelmeket. Mikor a küzdelemben alulmaradt parthus királyfi római védelem alá menekült, megindította hadait Parthia ellen (Kr. e. 54-ben). Ezúttal azonban nem kísérte szerencse a triumvir vállalkozását. Felvonuló seregét a megvesztegetett vezetők a sivatagba csalták, s ott az ellenség bekerítette a rómaiakat, a tárgyalásokkal próbálkozó Crassust pedig megölték (Kr. e. 53).

A triumvirátus felbomlása

Eközben Galliában is meglepő fordulatok következtek. **Kr. e. 56-54** között még folytatódott a római sikersorozat, Caesar újabb vereséget mért a gall területekre betörő **germánokra**, sőt átkelve a Rajnán, visszavetette őket a határtól. Ezután két alkalommal is **átkelt Britanniába**. **Kr. e. 53-ban** azonban váratlan erejű **felkelés** robbant ki **Vercingetorix** avernus király vezetésével. Caesarnak csak a következő évben sikerült levernie a hozzá hasonlóan tehetséges, fiatal uralkodó seregeit.

A római hadvezér a meghódított területen a korabeli római gyakorlattól sokban eltérő **szervezőmunkát** folytatott. A gall törzsek egy részét Róma szövetségeseinek ismerte el (elsősorban azokat, akik korábban is Róma oldalán álltak). Az évente kivetett **adót az egyes törzsek megbízottai** szedték be, így Gallia nem vált az adóbérlők vadászterületévé. Caesar jól tudta, hogy a tartományokban a legtöbb feszültséget éppen a publicanusok kapzsisága okozta. A hódítás befejeztével Galliában **tizenegy jól kiképzett**, vezéréhez feltétlenül ragaszkodó **legio** állt fegyverben, készen arra, hogy az időközben Caesar számára igen kedvezőtlenül alakult római helyzetbe is beavatkozzon.

A városban a lucai találkozó után sem csillapodtak a kedélyek, a helyzet pattanásig feszült, s a senatus végül példa nélkül álló megoldáshoz folyamodott. **Pompeiust egyedüli consullá** (consul sine collega) **választották a helyzet rendezésére**. A köztéri háborúskodások ugyan megszűntek ennek következtében, viszont **újabb feszültségek** alakultak ki **Caesar és Pompeius között**. Crassus és Iulia halála végérvényesen lezárta a korábbi együttműködés idejét, a triumvirátus korszakát egy újabb polgárháború váltotta fel.

Caesar és Pompeius polgárháborúja (Kr. r. 49-46)

Caesar szándéka az volt, hogy galliai megbízatásának lejártával a **Kr. e. 48. évre megszerzi a consulságot**. Ennek érdekében a tribunus testület előterjesztett egy törvényjavaslatot arra vonatkozólag, hogy távollétében nyújthassa be pályázatát, s addig megtarthassa imperiumát és hadseregét. Ez azért volt fontos, mert római tisztségviselőt csak akkor lehetett bíróság elé állítani, ha visszatért a magánéletbe. Caesarnak tudomása volt arról, hogy ellenségei hivatali idejének lejártával meg akarják támadni.

Pompeius a néptribunusok Caesar érdekeit szolgáló javaslatával szemben egy általános érvényű törvényt akart elfogadtatni, ami ezentúl kötelezővé tette volna, hogy a tisztségekre csak személyesen lehessen pályázni Rómában. A törvények értelmében pedig a város határain, az ún. **pomeriumon** belül fegyveres erő nem tartózkodhatott. Ezt a törvényt sikerült is megszavaztatni, sőt Pompeiusra ruházták a hadsereg főparancsnokságát, és megbízták a Caesar elleni legiók megszervezésével.

Az események hírére Caesar Kr. e. 49-ben egyetlen legióval átlépte a tartománya és Róma közötti határfolyót, a **Rubicót**. Forrásaink szerint ekkor hangzott el szájából a szállóigévé lett mondat: **„Alea iacta est!”**. (A kocka el van vetve!) Ez a fordulat készületlenül érte és megzavarta Pompeiust, nyilván emiatt döntött úgy, hogy feladja Itáliát, s a **Balkánon** szervezi meg Caesar ellen hadseregét. Ellenfelének menekülését Caesar, hajók hiányában, nem tudta megakadályozni, s mivel a legfontosabb feladatok ekkor Rómába szólították, nem is vállalkozott az üldözésre. **Pompeius nyomában sok senator és mindkét consul elmenekült.**

A városban helyreállították a közigazgatást, a consulok helyettesítésével **Aemilius Lepidus** praetort bízták meg. Gallia Cisalpina lakóinak, akik proconsulsága éveiben Caesar legfőbb támaszai voltak, megadták a római polgárjogot. A Rómában maradt senatorok felhatalmazásával Caesar lefoglalta az államkincstárt is. Pompeius Itáliában maradt legiói átálltak, emellett Galliából is hívtak erősítést, s **Kr. e. 49 áprilisában** ez a hadsereg megindult Pompeius **Hispaniában** maradt hét legiója ellen. A hadjárat az év őszére zárult le.

A Rómába visszatérő Caesart Aemilius Lepidust dictatornak nevezte ki, ekkor ezt a hivatalt mindössze tizenegy napig viselte. Ezalatt érvénytelenítette a Pompeius által elrendelt száműzetéseket, rendezte az eladósodottak kamatterheinek csökkentését, s egyéb pénzügyi intézkedéseket hozott. Lebonyolították a tisztségviselők megválasztását Kr. e. 48-ra, az egyik consul Caesar lett.

Az időközben felépült flotta lehetővé tette a hadsereg átszállítását a

Balkánra, ahol Pompeius tartózkodott kilenc legioval. Ez jelentős túlerőnek számított Caesar partraszállt seregével szemben, s kezdetben jól is működött. Végül azonban a döntő ütközetet **Pharszalosz** mellett elveszítette **Pompeius** (Kr. e. 48. június 6-án), s a csata végét be sem várva, **elmenekült**. Tanácsadói javaslatára Egyiptomba ment, ahol ekkor a kiskorú **XIV. Ptolemaiosz Dionüszosz** uralkodott. **A partra szálló bukott hadvezért az egyiptomi király emberei megölték.** Fényes karrierjéhez képest élete utolsó szakasza dicstelen vereségekkel telt el, s megalázó körülmények között ért véget.
Caesar követte menekülő ellenfelét Egyiptomba, de mire megérkezett, Pompeius sorsa már eldőlt. Ekkor beavatkozott az egyiptomi trón körül kialakult küzdelmekbe, a kiskorú **XIV. Ptolemaiosz** mellett nővérét, **Kleopátrát** is elismerte társuralkodónak. Forrásaink egyértelműen tanúsítják, hogy a hadvezér és a fiatal, szép és művelt egyiptomi királynő között a kölcsönös politikai érdekeken túl szerelmi kapcsolat is kialakult. Ptolemaiosz hívei felkelést robbantottak ki Alexandriában (ennek során égett le a híres Muszeion épületének egy része). Caesar a megmozdulást csak Szíriából kapott katonai erősítéssel tudta leverni. A felkelés során Ptolemaiosz is elesett, így az egyiptomi korona VII. Kleopátraé és öccséé, XV. Ptolemaioszé lett.
Eközben Kis-Azsiában **Pharnakész**, VI. Mithridatész Eupatór fia, kihasználva a római belviszályokat, elfoglalta Pontoszt és Bithüniát. Caesar tehát kénytelen volt gyorsan elhagyni Egyiptomot, s **47 májusában Zelánál** szétverte Pharnakész seregét. Erről a győzelméről küldte Rómába szállóigévé vált hadijelentését: **„Veni, vidi, vici.”** (Jöttem, láttam, győztem.) *(Suetonius: Caesar élete 37.)*
A keleti területek problémáinak ily módon való rendezése után, **Kr. e. 47 szeptemberében Caesar partra szállt Tarentumnál**. Rómában ekkor ismét feszült volt a helyzet, amit ezúttal nem a politikai problémák, hanem az adósok és bérlők pénzügyi gondjai alakítottak ki. Egyes politikusok felkarolták **az eladósodottak érdekeit**, s ennek eredményeként fegyveres megmozdulásokra is sor került. Caesar úgy oldotta meg a helyzetet, hogy rendelkezett a magas lakbért fizetők esetében egyévi összeg elengedéséről, míg az adósságok eddig kifizetett kamatait beszámították a törlesztés összegébe. Egy egész sor intézkedést hozott ezen kívül, amelyek az **itáliai mezőgazdaság** helyzetét javították. **A senatust új tagokkal** egészítette ki, elsősorban volt tisztjei és az itáliai municipiumok neki lekötelezett előkelői köréből. Végül **Kr. e. 46-ra ismét consullá választották**.
Erre az évre esett az **afrikai hadjárat**, ahol időközben Pompeius két fia a numidiai uralkodó segítségével **erős pompeianus központot** hozott létre. Caesar 47 végén kelt át Afrikába. Állítólag ekkor történt, hogy a hajóból kiszállva megbotlott és elesett, ami a katonák szerint kedvezőtlen előjelnek számított. Ő azonban villámgyorsan feltalálta

magát, s amikor tenyere a földre ért, így kiáltott fel: „Foglak Africa!” *(Suetonius: Caesar élete 59.)* A pompeiánusok megsemmisítő vereséget szenvedtek, a vezetők többsége elesett vagy öngyilkos lett, csak **Pompeius fiai** menekültek el Hispaniába. A következő évben **Munda** mellett Caesar újra legyőzte őket, ekkor már csak **Sextus Pompeius** maradt életben. Őt csak hosszú évek után sikerült végérvényesen legyőzni Caesar utódának.

Caesar politikai tevékenysége a római állam válságának megoldására

Azok a válságjelenségek, amelyek a Kr. e. 2. század utolsó évtizedeiben jelentkeztek, még mindig nem szűntek meg, sőt, legsúlyosabb következményük éppen a polgárháborúk sorozata volt. Azok a megoldások, amelyekkel a senatus, illetve a politikai vezetők kísérleteztek a Kr. e. 1. század folyamán, vagy csak átmenetileg voltak sikeresek, vagy tovább növelték a gondokat. Az évszázad történéseiben azonban világosan látszott az a tendencia, hogy **a köztársasági alkotmány helyett a tartósan viselt és hadsereggel alátámasztott hatalom** képes rendezni a helyzetet. Ezt ismerte fel Caesar, aki a korszak egyetlen birodalmi távlatokban gondolkodó politikusa volt, s aki saját személyes hatalmán túl az egész állam érdekeit is képviselte.
Sulla mintájára a **dictatori méltóságot** választotta hatalma keretéül. Első, rövid megbízatása után, a pharszaloszi győzelmet követően meghatározatlan időre, később tíz évre, végül **44-ben élethossziglan ruházták fel** ezzel a méltósággal. Helyettese, azaz a magister equitum – a lovasság parancsnoka – először **M. Antonius**, majd **Lepidus** voltak. Ezen túlmenően egyéb méltóságokat is viselt. Már Kr. e. 63-tól ő volt a **pontifex maximus**, 48-ban szintén élethossziglan kapta meg a **néptribunusi jogkört**, ezzel személye szent és sérthetetlen (sacro sanctus) lett. Ugyanebben az évben megbízták a közerkölcsök felügyeletével, ami gyakorlatilag az **örökös censori** méltóságot jelentette számára. Ő rendelkezett az államkincstárral, ő döntött a háború és béke kérdéseiben, hadvezéri megbízatását olyan fontosnak tartotta, hogy nevében viselte az **imperator** titulust. Gyakorlatilag elmondható, hogy **rendelkezett a királyi hatalom minden lényeges elemével, a törvényhozói, a katonai és a főpapi hatalommal egyaránt**.
Hadserege **a kor legfegyelmezettebb, legharcedzettebb katonaságából** állt, akik fanatikusan ragaszkodtak vezérükhöz. Ennek egyik látványos jele volt az afrikai háború egyik epizódja. A katonák már korábban is kifogásolták, hogy a Pompeius elleni hadjárat után nem kaptak különleges jutalmat. Ez a következő háború alatt az egyik

legio lázadásához vezetett. Caesar akkor személyesen kereste fel az engedelmességet megtagadó katonákat, s hozzájuk intézett beszédét a szokásos „katonák” megszólítás helyett így kezdte „polgárok”. (Ez latinul szójáték is: milites helyett Quirites.) A hatás döbbenetes volt, az előbb még lázongók könyörögtek Caesarnak, hogy ne küldje el őket a seregből, inkább vállalják a megtizedelést is, ő azonban csak a főkolomposokat büntette meg.
Politikai intézkedései **jól átgondolt rendszerbe** illeszkedtek. Rendelkezéseinek egész sora irányult arra, hogy a polgárháborúk alatt kivérzett, meggyengült **szabad római polgárságot**, s ezen belül a **társadalmi elitet megerősítse**. Ezt szolgálta a hangsúlyozott s a – Marius és Sulla példája után – meglepő nagyvonalúan alkalmazott **megbocsátás, a clementia**. A korábban Pompeius oldalán állók minden további nélkül visszatérhettek, sőt beilleszkedhettek ismét a politikai életbe, elnyerhették a legmagasabb tisztségeket is.
Igyekezett **csökkenteni a rabszolgák** polgárháborúk alatt megnövekedett katonai és politikai **jelentőségét**. Ő volt ebben az időben az egyetlen hadvezér, aki soha nem sorozott be rabszolgákat, ami másoknál általános gyakorlat volt. Azokat a collegiumokat, amelyekben rabszolgák is szerephez juthattak, betiltotta.
Igyekezett rendezni **Róma és a provinciák** viszonyát. A galliai mintát követve átszervezte az adózási rendszert, hogy csökkentse a feszültségek fő okát, a publicanusok tevékenységét. Széles körben adományozott római és latin jogot a provinciabeli előkelőknek, s ezzel elősegítette ezek római életformára való áttérését, azaz a romanizációt.
A római **gazdaság és kereskedelem fellendítése** érdekében megtiltotta, hogy a polgárok nagyobb mennyiségű pénzt tároljanak, ezzel elérte azt, hogy a megtakarítások a mezőgazdaságba, iparba és kereskedelembe áramlottak. **Egységesítette a birodalom pénzforgalmát**, ő verette az első **római aranypénzt**. **Kibővítették az ostiai kikötőt is.**
Katonáinak földdel való ellátását úgy igyekezett megoldani, hogy ehhez ne kelljen kisajátítani a nagybirtokosok földjeit. A veteránok mellett coloniákba telepített nagyon sok ingyengabonából élő római proletárt is, s rövid idő alatt sikerült az ingyenes ellátásban részesülők számát 320 000-ről 150 000-re leszállítani. Ezzel csökkentette Róma zsúfoltságát is. Gazdasági terveiben útépítések, mocsárlecsapolások stb. is szerepeltek. Közismert a **naptárreformja**, melyet **Sosigenes**, egyiptomi csillagász közreműködésével hajtatott végre, bevezetve a négyévenkénti szökőnapot.
Caius Iulius Caesar nemcsak saját korának, nemcsak Rómának, hanem az egész történelemnek kiemelkedő tehetségű, képességű alakja. Katonai és politikai tevékenysége egyaránt igazolja ezt. Hadjáratainak

során bizonyította hadseregszervező, katonanevelő és stratégiai képességeit egyaránt. Ugyanakkor személyes bátorságát is számtalanszor megmutatta a nehéz helyzetekben. Politikai tevékenysége átgondolt, céltudatos program szerint, az egész birodalom érdekeinek szem előtt tartásával folyt. Írói tehetségét két fennmaradt műve, a **Bellum gallicum** (A gall háború) és a polgárháború eseményeit megörökítő **Bellum civilum** (A polgárháború) bizonyítja. Forrásaink – nem mindig jóindulattal – megőrizték emberi vonásait, gyengéit is. Tudjuk, hogy fiatal kora óta igen ambiciózus volt, állítólag Nagy Sándor életrajzának olvasása közben sírva fakadt, mert arra gondolt, hogy az ő életkorában Alexandrosz már meghódította a világot. A testi és szellemi fáradalmaktól soha nem riadt vissza.

Forrásaink gyengeségei között említik hiúságát. Állítólag nagyon bántotta kopaszodása, ritkuló haját előrefésülte, s mint Suetonius rosszmájúan megjegyezte, az őt ért megtiszteltetések közül annak örült a legjobban, hogy állandóan viselhette a babérkoszorút. Másik gyengéje állítólag a nők voltak. Galliai diadalmenetén a katonák – akiknek ilyenkor szabad volt csúfolódni vezéreik felett – ezt kiabálták: „Őrizd, polgár, jól az asszonyt: kopasz nőcsábászt hozunk." *(Suetonius: Caesar élete 51.)* Ugyanakkor más tekintetben igen mértékletes volt, a legegyszerűbb ételekkel is beérte, egyik politikai ellenfele, M. Cato pedig ezt mondotta róla: „Egyedül Caesar fogott hozzá józanul a köztársaság megdöntéséhez." *(Suetonius: Caesar élete 53.)*

Korábban már említett megbocsátása sem pusztán politikai megfontolásból eredt, a magánéletben is jellemző volt rá az engedékenység. A tudomására jutott összeesküvések után nem nyomoztatott, megelégedett az illetők nyilvános figyelmeztetésével. Nem utolsósorban ez a magatartás okozta halálát.

Kétségtelen ugyanis, hogy **lebecsülte ellenfeleinek erejét, elszántságát, és túlbecsülte belátásukat**. Taktikai hibát követett el, amikor nyíltan semmibe vette a köztársasági hagyományokat, számos cinikus, gúnyos megjegyzését örökítették meg forrásaink. Ugyanakkor hatalma tudatában, baráti köre állandó figyelmeztetései ellenére sem törődött személyes biztonságával, nem volt testőrsége és tógája alatt nem viselt vértet.

Így történhetett meg, hogy az egyik ellene szőtt **összeesküvés** sikerrel járt. Caesar éppen egy, a parthus birodalom elleni hadjárat előkészítésével volt elfoglalva. Az indulást Kr. e. 44. március 18-ra tűzték ki. Az összeesküvők – köztük **M. Iunius Brutus**, **Caius Cassius és Decimus Brutus** – három nappal korábbra, **március idusára** tervezték a merénylet végrehajtását.

A curia épületében rohanták meg az összeesküvők, s megállapodásuk szerint – hogy később senki ne vonhassa ki magát a felelősség alól –

valamennyien beledöfték tőrüket. Állítólag 23 döfés érte, a hagyomány szerint M. Iunius Brutusnak mondott ennyit: **Et tu mi fili Brute?** (Te is fiam, Brutus?)
A merénylet után hamarosan kiderült, hogy **az összeesküvőknek semmi elképzelése nem volt a jövőre nézve**. Az a reményük, hogy a „zsarnok" halálával automatikusan helyreáll a köztársaság rendje, pillanatok alatt szertefoszlott. A senatus riadtan szétszéledt, a városi tömegek sem álltak a gyilkosok mellé.
A merénylet azonban **váratlanul érte Caesar híveit is**, köztük az éppen consulságot viselő régi barátot és fegyvertársat, M. Antoniust. A helyzet igen feszült volt, Caesar veteránjai a gyilkosság hírére kezdtek beszállingózni a városba.
Lepidus, a magister equitum jelentette ki elsőként, hogy bosszút kell állni Caesarért, a két tábor azonban a március 17-i senatusi ülésen megegyezett. A **kompromisszum** (kölcsönös engedményeket tartalmazó megállapodás) egyfelől **érvényesnek jelentette ki Caesar összes intézkedését**, másfelől **örökre eltörölte a dictatura intézményét, és nem hozott semmiféle büntető intézkedést a gyilkosok ellen**.
A közhangulatban akkor állt be határozott fordulat, amikor nyilvánosságra hozták **Caesar végrendeletét**. Ebből a városi szegények megtudták, hogy a megölt dictator fejenként 300 sestertiust hagyott rájuk, s megnyitotta előttük római kertjeit. Ez a körülmény, Lepidus jelszava és a veteránok megjelenése döntő volt, a tömegben ekkor kezdték a merénylet elkövetőit apagyilkosként emlegetni. Ezt kihasználandó, M. Antonius **Caesar temetésén** igyekezett fokozni a hatást. Bemutatta az összegyűlt tömegnek Caesar véres tógáját, s beszédében felsorolta Caesar érdemeit. A temetést követő **heves tömegmozgalom** elől Brutus és Cassius kénytelen volt elmenekülni a városból. A zűrzavaros helyzetben a politikai vezetés teljesen összekavarodott. Caesar hívei és ellenfelei a legkülönbözőbb terveket forgatták a fejükben. Ekkor érkezett Rómába **Caesar 19 éves unokaöccse, akit végrendeletében fiává fogadott és örökösévé tett**, s aki ennek következtében ezt a nevet viselte: **Caius Iulius Caesar Octavianus**.
Politikai helyzet 44 májusától 43 őszéig

Octavianus útja az egyeduralomhoz

Eredeti nevén **C. Octaviusnak** hívták, Kr. e. 63-ban született Rómában. Apja lovagi családból származott, melynek tagjai közül ő került be először a senatusba. Anyja Iulius Caesar nővérének a lánya volt. A dictator figyelemmel kísérte sorsát, már egész fiatalon maga mellé vette, s a parthusok elleni hadjárat előkészítésekor küldte

Apollóniába, ahol a merénylet idején tartózkodott.
Itt vette hírül Caesar halálát, s egyúttal azt is, hogy ő a kijelölt örökös. Rövid tétovázás után, **44. májusában érkezett meg Rómába**, hogy felmérje a politikai helyzetet. Korát meghazudtoló ügyességgel kezdte meg politikai szereplését, nemcsak **Caesar veteránjaival és párthíveivel vette fel a kapcsolatot**, hanem az ellenfelek közé tartozó senatorokkal is. **Antonius** nem volt elragadtatva a váratlanul megjelent örököstől, első találkozásukkor megtagadta Caesar iratainak és pénzének kiszolgáltatását.
A katonák és a veteránok nem értették Octavianus és Antonius viszálykodását, ők a maguk részéről a Caesar-párt egységét, a gyilkosok megbüntetését és természetesen saját földjuttatásukat kívánták. A Caesar halálát követő hónapoknak a politikai tétje az volt, hogy **ki lesz a dictator örököse**, pártjának vezetője **– Antonius vagy Octavianus**. Ebben a helyzetben Octavianus számára a **veszedelmesebb ellenfél** a hivatalban lévő consul, Caesar fegyvertársa volt, nem pedig a senatus Caesar-ellenes szárnya vagy maguk a merénylők. Ez okozta ennek az időszaknak ellentmondásos politikai eseményeit, s miközben Antonius viszonya egyre romlott a senatussal (ekkor született az öreg Cicero Antonius-ellenes beszédsorozata, a Philippikák), addig Octavianus éppen erre a testületre támaszkodott.
Időközben Antonius elérte, hogy consuli éve után Gallia Cisalpinát kapja proconsuli tartományul, s Kr. e. 44 decemberében el is indult, hogy átvegye a területet az ott tartózkodó D. Brutustól. Ez azonban nem volt hajlandó átadni, hanem csapataival **Mutina** városába zárkózott. Antonius elhatározta Mutina ostromát, és körül is zárta a várost, Caesar hadvezérei várakozó álláspontra helyezkedtek.
Rómában eközben **Octavianus** elérte, hogy **a senatus tagjai** közé választották, engedélyezték, hogy a törvényes korhatárnál tíz évvel korábban pályázhasson a tisztségekre. Emellett, tekintettel a mutinai eseményekre, **hadseregparancsnoki** megbízatást is kapott **A. Hirtius** és **C. Vibius Pansa** consulok mellett. A zömmel Octavianus által toborzott **hadsereg áprilisban körülzárta a Mutinát ostromló Antonius haderejét**, s két ütközetben győzelmet aratott. Antonius akadály nélkül elhagyhatta a harcmezőt, s megfogyatkozott seregével csatlakozott Lepidushoz. Az ütközetekben azonban **mindkét consul elesett**, így a hadsereg vezetése Octavianusra maradt.
A mutinai győzelem hírére a senatus felbátorodott, s olyan lépésekre szánta el magát, amelyek messze túlmentek a caesariánusok által elfogadható határon. Antoniust a haza ellenségének nyilvánították csakúgy, mint az őt befogadó Lepidust. D. Brutusnak diadalmenetet szavaztak meg, Octavianusnak pedig csak ovatiot. Sextus Pompeiust flottaparancsnoknak nevezték ki, Brutust és Cassiust pedig

főparancsnoknak. Octavianus consulságra formált igényét elutasították.

A II. triumvirátus

Az adott helyzetben tehát megváltoztak a politikai erőviszonyok, a Mutinánál vereséget szenvedett Antonius helyett már a senatus számított komoly ellenfélnek Octavianus számára. Így került sor arra, hogy nyolc legioja élén **fegyverrel vonult be Rómába**, miután az Afrikából visszahívott két legio is mellé állt. A senatus erre természetesen **consullá választotta** a fiatalembert, egyik közeli rokonával együtt. Az új consulok gyorsan megszavaztatták azt a törvényt, amely **Caesar gyilkosait száműzetésre ítélte**, ugyanakkor hatálytalanították Antonius és Lepidus ellenséggé nyilvánítását. Caesar hadvezérei ekkor nyíltan szembehelyezkedtek a senatusszal, és **43 november elején Octavianus, Antonius és Lepidus** két napon át tartó tanácskozás után elhatározták, hogy a polgárháború okozta zűrzavar rendezésére hármuk részvételével új hivatalt kell létrehozni öt évre, mely consuli jogkörrel rendelkezik. Ugyanekkor felosztották egymás között a birodalom nyugati tartományait. November végén a **lex Titia alapján öt évre** (Kr. e. 38. december 31-ig) **szóló rendkívüli teljhatalmat szereztek az állam ügyeinek rendezésére** (tresviri rei publicae constituendae). Ez volt a **második triumvirátus**. Felhatalmazásuk feljogosította őket tisztviselők kinevezésére, törvényhozásra, bíráskodásra valamint földosztás és pénzkibocsátás elrendelésére. Az általuk hozott halálos ítéletek esetében nem érvényesült a néphez való fellebbezés, a provocatio joga sem.

Kr. e. 42. január 1-jén a senatus határozatot hozott Caesar istenné válásáról. Octavianus ettől kezdve viselte nevében a **„divi filius”** (az isteni fia) megjelölést.

A második triumvirátus nyíltan megfogalmazott célja volt a Caesar-gyilkosok megbüntetése. Közülük a legnagyobb veszélyt **M. Iunius Brutus** és **Caius Cassius** jelentették, akik ebben az időben **Szíriában** és **Makedóniában** próbáltak erőt gyűjteni a leszámoláshoz. A triumvirek Itáliában **proscriptiókat** rendeztek, amelyeknek mintegy 300 senator és 2000 lovag esett áldozatul. Ekkor vesztette életét Cicero is. Mivel az ily módon befolyt jövedelem nem volt elegendő, rendkívüli adókat is kivetettek. Brutus és Cassius Kis-Ázsiában tíz évre előre beszedette az adókat, kifosztották a szentélyeket, és megzsarolták a gazdagabb városokat és a szövetséges királyokat.

Az ellenfelek Makedóniában kerültek szembe egymással. Az erőviszonyok nagyjából kiegyenlítettek voltak. A döntő ütközetre **Philippi** mellett került sor, ahol tulajdonképpen **két csata** zajlott le. Az elsőben (okt. 5-én) Brutus seregrésze legyőzte Octavianusét, Antonius viszont vereséget mért Cassiusra, aki ezután öngyilkos lett. Három héttel később, a második összecsapásnál a triumvirek elsöprő

győzelmet arattak, s Brutus is önkezével vetett véget életének.

Ellentétek a triumvirek között

Mint azt korábban láttuk, Caesar halála után Antonius és Octavianus politikai riválisként szembekerültek egymással. A második triumvirátust az a **rövidlátó senatusi politika** kovácsolta össze, amely egyformán fenyegette mindkettőjük elemi érdekeit. Caesar gyilkosainak katonai veresége, a két legfontosabb vezető halála, s a senatus meggyengülése a proscriptiók miatt már nem tette szükségessé a triumvirátus fenntartását. Ugyanakkor ismét előtérbe kerültek a korábbi, fel nem oldott, pusztán a szükséghelyzetben félretolt ellentétek. Philippi után közvetlenül csak Lepidus lemondatása jelezte a helyzet változását, nevezetesen azt, hogy már nem volt szükség a Caesar-párt minden erejének összefogására. Antonius és Octavianus, látszólag egyetértésben, **felosztották** egymás között a feladatokat. A parthusok elleni, már korábban tervezett hadjárat előkészítésére Antonius keletre utazott, Octavianus pedig visszatért Itáliába. Itt első dolga az volt, hogy veteránjainak földet osszon.

A **veterántelepítések** során a katonák a győztes magabiztos kíméletlenségével léptek fel, napirenden voltak az összetűzések a helybéliekkel. Ezt használta ki Antonius rokonsága az Octavianus elleni hangulatkeltésre. Azt terjesztették, hogy Antonius helyre fogja állítani a köztársaságot, amint hazatér keletről. Amikor pedig az elégedetlen, földjüket vesztett birtokosok felkelést robbantottak ki, Lucius Antonius, a triumvir öccse az élükre állt. Ennek a mozgalomnak a leverésében vezető szerepe volt **M. Vipsanius Agrippának**, Octavianus barátjának és legtehetségesebb hadvezérének.

A helyzet kiéleződését Antonius is érezte. Keletről hazatérőben felvette a kapcsolatot Sextus Pompeiusszal. Ekkor már felmerült egy esetleges, Octavianusszal vívott háború lehetősége.

A két triumvir hadereje **Kr. e. 40** végén **Brundisiumnál** találkozott, a katonák azonban nem voltak hajlandók egymás ellen harcolni. A hajdani szövetségesek **felosztották egymás között a birodalmat**, a keleti rész Antoniusé, a nyugati Octavianusé lett, a politikailag ekkor már jelentéktelen Lepidusnak meghagyták Africát. Megállapodtak a következő évre megválasztandó consulok személyében is. Mindezek megerősítése érdekében Antonius feleségül vette Octaviát, Octavianus özvegy nővérét.

Háború Sextus Pompeius ellen

Caesar hajdani ellenfelének fia **Kr. e. 43-ban** elfoglalta Szicília szigetét, s erős hajóhadával **blokád** alá vette az itáliai kikötőket. Ez az adott helyzetben nagyon súlyos következményekkel járt, ugyanis a háború következtében visszaesett a mezőgazdasági termelés, s az itáliai lakosság a tengeren túli gabonához sem juthatott hozzá.

Ráadásul aggasztó méreteket öltött a rabszolgák szökdösése a nagybirtokokról, a szökevények menedéket találtak Pompeiusnál, aki hadseregében alkalmazta őket.
Amikor lezárult a Caesar gyilkosainak megbüntetésére indított hadjárat, Octavianus a Sextus Pompeius elleni fellépést a szökött rabszolgák és kalózok ellen vívott harc jelszavával kezdte meg.
A tárgyalások lebonyolításával Octavianus **C. Cilnius Maecenast** bízta meg, aki **Kr. e. 37** tavaszán meg is kötötte a **tarentumi egyezményt**. Ennek értelmében Antonius 120 hajót adott át a Sex. Pompeius elleni háború céljára, cserébe Octavianus 20 000 katonát küldött keletre a parthusok elleni hadjáratba. Ugyanekkor **öt évre meghosszabbították triumviri felhatalmazásukat**.
Kr. e. 36 folyamán sikerült Agrippának felszámolni Sex. Pompeius szicíliai uralmát. A vesztes Kis-Azsiába menekült, ahol hamarosan merénylet áldozata lett.

Antonius keleten

Caesar, mint láttuk, a halála előtti hetekben a parthusok elleni hadjárat előkészületeivel volt elfoglalva. Akkor ennek megvalósítására természetesen nem kerülhetett sor, ugyanakkor a helyzet keleten egyre aggasztóbbá vált. Arra hivatkozva, hogy Brutusék segítségül hívták őket, a **parthusok** benyomultak **Szíriába**. Antonius feladata volt – a korábban római fennhatóság alá tartozó területek visszaszerzésén túl – a rómaiak megingott tekintélyének helyreállítása a térségben. Ennek megoldása azonban nagyobb erőt igényelt volna, mint ami a rendelkezésére állott. Szíria területéről is csak **Kr. e. 38-ra sikerült kiszorítani** a parthusokat, támadó fellépésre ekkor még gondolni sem lehetett. Ráadásul Antonius egy pillanatra sem téveszthette szem elől az itáliai helyzet alakulását.
Elkerülhetetlenül szükséges volt, hogy egy, Parthia elleni hadjárat idejére komoly támogatást szerezzen keleten. Különösen akkor vált sürgetővé a dolog, amikor Octavianus Pompeius felett aratott győzelmét hasonló sikerrel kellett volna ellensúlyozni. Ekkor került kapcsolatba Egyiptom királynőjével, akit korábban Caesar erősített meg méltóságában. **Antonius és Kleopátra** története a világ leghíresebb **„szerelmes regényei”** közé tartozik, számos irodalmi, film- és képzőművészeti alkotás ihletői voltak. Kettőjük kapcsolatában azonban nem kevésbé fontos a hatalmi-politikai vonal. Antonius Egyiptom gazdasági és politikai támogatására számított a parthusok elleni fellépéséhez, Kleopátra pedig országa helyzetét akarta megszilárdítani a római hadvezér segítségével.
A római közvélemény Antonius keleti tevékenységéről Octavianus propagandáján keresztül értesült. Ebben egy **elpuhult keleti kényúr** képe bontakozott ki, aki eszét vesztette a szerelemtől. Ügyesen

kihasználták ellenfelei azt a tényt, hogy **római területeket engedett át Egyiptomnak**. Kr. e. 36-ban és 34-ben két nagyon csekély jelentőségű hadjáratot vezetett a parthusok ellen, a veszteségekhez mérve igen kevés eredménnyel. Utána azonban fényes győzelmi ünnepséget rendezett Alexandriában – ezt ellenfelei a diadalmenet megcsúfolásának tüntették fel. Ráadásul Octavianus felbontatta Rómában hagyott végrendeletét, amiből kiderült Antoniusnak az a kívánsága, hogy Alexandriában temessék el.

Octavianus és Antonius polgárháborúja (Kr. e. 32-30)

Octavianusnak, az Antonius ellen folytatott agitáció mellett, **sikerült maga mellé állítani a római társadalom többségét**.

De Antonius római befolyása sem szűnt meg teljesen. Mikor **Kr. e. 32-ben** sor került a **triumvirek közötti nyílt szakításra**, háromszáz senator hagyta el Rómát, és utazott el Antoniushoz. Jellemző a közhangulatra az a tény is, hogy Octavianus nem vállalta nyíltan az Antoniusszal való leszámolást, formálisan Róma Kleopátrának üzent hadat.

A döntő ütközetre **Kr. e. 31.** szeptember 2-án Epeirosz nyugati partjain, az **actiumi hegyfoknál** került sor.

Octavianus haderejét ismét **Agrippa** vezette. Antonius maga elmenekült, haderejének zöme azonban megadta magát.

Octavianus ezután visszatért Itáliába, s ismét a veteránok földdel való ellátásával foglalkozott. Ezúttal nem elkobzott, hanem külön erre a célra vásárolt földeket osztottak szét. Az Antonius elleni háborút csak a következő évben folytatták, Octavianus **30 nyarán** érkezett meg **Egyiptomba**. Ellenfelei már nem voltak képesek érdemleges haderőt kiállítani, a kilátástalan helyzetben Antonius öngyilkos lett. Kleopátra tett még egy kísérletet, megpróbált megegyezni Octavianusszal. Amikor ez nem sikerült, ő is a halált választotta. Állítólag egy mérgeskígyót csempésztek be hozzá szolgái, annak harapása végzett vele.

Antonius hívei közül sokakat kivégeztek ezután, de Kleopátrától származó gyermekeinek Octavianus megkegyelmezett. Megölette ugyanakkor **Caesariont**, akiről Kleopátra azt állította, hogy Caesar fia. Nem lehet pontosan tudni, mi volt az igazság a gyermek származásával kapcsolatban. Tény az, hogy Caesar végrendelete nem tett róla említést. Octavianus, a fogadott örökös nyilván nem kívánt fölösleges kockázatot vállalni azzal, hogy egy esetleg valóban vér szerinti leszármazottat életben hagy.

Egyiptom területén nem szerveztek római provinciát, Octavianus magát a Ptolemaioszok utódának tekintette, a **terület személyes birtoka** lett. Nemcsak az itteni királyi kincsek, a hadizsákmány volt fontos, hanem a gabona is, amellyel Róma élelmezését kézben lehetett tartani.

India története

A Maurja-birodalom kora (Kr. e. 321-tők Kr. e. 185-ig)

Új korszak kezdődött India történetében a **Maurja-dinasztiával**, melyet **Csandragupta alapított**. A család a **vaisják kasztjából származott**, tehát nem volt előkelő. Csandragupta mindent magának, kivételes képességeinek köszönhetett. A róla szóló további legendák közül annyi bizonyos, hogy megdöntötte a Nanda uralkodók hatalmát, és jó diplomáciai kapcsolatot épített ki a szomszédos Szeleukida-birodalommal. Mindezzel egy új birodalom alapjait teremtette meg. Az 55 éves korában elhunyt Csandragupta unokája volt Asóka, aki hatalmát egész Indiára kiterjesztette, a félsziget legdélibb részének kivételével.

Asóka uralkodása (Kr. e. 272-232)

Az új uralkodó törekvéseiről és eredményeiről a korhoz képest viszonylag sokat tudunk. Ismereteink elsősorban a buddhista legendákból, részben pedig a **nagyszámú fennmaradt feliratból** származnak. Asóka sziklákra és oszlopokra vésett feliratai – melyekből több mint harminc maradt ránk India különböző részein – a történeti források fontos részét jelentik. Az írások királyi rendeletek, de voltaképpen erkölcsi tanításokat fogalmaznak meg buddhista szellemben. Arra intik a népet, hogy engedelmeskedjék kormányzóinak, „akik olyanok, mint a gyermekek jólétét és biztonságát vigyázó tapasztalt nevelők".

A hatalom megszerzése

A hatalom megszerzése nem volt egyszerű feladat. Az előnytelen külsejű fiatalember már apjával sem volt igazán jó viszonyban, s Binduszára halála után fiai közt **elkeseredett harc** indult meg a hatalomért. A trónviszályt színesen írják le a buddhista források, melyek szerint Asóka előbb megölette bátyját, majd 99 féltestvérét is. A szám nyilvánvalóan túlzás, de az bizonyos, hogy az új uralkodó palotaforradalommal került a trónra.

A birodalomszervezés

A buddhizmus

Az uralkodó valószínűleg **egyik háborúja után tért át a buddhizmusra**. A vérontást, melyet hódító hadjárata alkalmával rendezett, ezzel szerette volna jóvátenni. Egyik oszlopfelirata így számol be minderről: „Az istenek kedvence,... nyolc évvel azután, hogy felkenték, elfoglalta Kalingát. Százötvenezer embert fogságba hurcoltak onnan, százezret megöltek ott... Kalinga elfoglalása után az istenek kedvencének bánata van. Mert miután egy addig független

országot meghódítottak, ott az emberek megölése, vagy haláluk, vagy elhurcolásuk az istenek kedvence számára rendkívül kínzó gondolatként… jelentkezik… Ez a… felirat azért vésetett kőbe, hogy fiaim és leendő dédunokáim ne gondoljanak új győzelem kivívásával megszerzett hódításra, és ha valamilyen győzelem révén hódításhoz jutnak, elégedjenek meg ennyi büntetéssel és tanúsítsanak türelmet.”

Vétkét a vallás érdekében gyakorolt **térítéssel** igyekezett jóvátenni, mely a buddhista szellemnek megfelelően **teljesen erőszakmentes** volt. A misszió egész Indiára kiterjedt, különösen sikeres volt a mai Srí Lanka szigetén, mely napjainkig a buddhizmus egyik fő székhelye maradt. Uralkodása idején (Kr. e. 244 k.) került sor a harmadik buddhista zsinatra. Ekkortól vált a buddhizmus világvallássá: „Ázsia világosságává”. A zsinaton ezer tudós szerzetes dolgozott a vallás kánonának megszerkesztésén.

A közigazgatás

A társadalmat egy mintaszerűen felépített államszervezet szabályozta. Asókát vallásos jellegű tisztelettel vették körül és **teljhatalommal rendelkezett**. A király mellett **tanács (parisad)** működött, mely azonban csupán tanácsadó feladattal rendelkezett. A hivatalnoki apparátus rendkívül nagy létszámú volt, bérüket vagy pénzben, vagy természetben kapták. Fejlett rendőri, besúgóhálózat eredményezte azt, hogy az uralkodó mindenről időben értesült.

Az állam közigazgatási felosztásának alapja a falu volt. A további közigazgatási egységek a következők: 10 falu – 20 falu (falucsoport) – 100 falu (körzet) – 1000 falu (tartomány). Magadha kivételével, mely közvetlenül Asóka fennhatósága alá tartozott, a birodalmat helytartók irányították, akiknek többsége az uralkodó rokonságából származott.

A hadsereg

A szárazföldi hadsereg négy fő részből tevődött össze: gyalogosokból, lovasokból, harci szekerekből és elefántokból. Ez utóbbi jelentette a harcban a fő ütőerőt. A hadsereg létszámára jellemző, hogy a források szerint már Csandragupta 600 ezer gyalogosból, 30 ezer lovasból és 9 ezer elefántból álló sereget tudott kiállítani. Természetesen békeidőben az állandó hadsereg jóval kisebb létszámú volt, és főleg zsoldosokból állt.

Az adózás

Az államapparátus és a hadsereg fenntartásához jelentős anyagi háttérre volt szükség, s ezért Asóka **fejlett adózási rendszert** épített ki. A földművesek terményeik egyhatod részét fizették, és évenként néhány napot a középítményeken kellett dolgozniuk. A kézművesek is beszolgáltatták termékeik egy részét, sőt egyes szakmák (pl. a fegyverkészítők) minden termékük kötelesek voltak az államnak átadni. A kereskedelmi ügyletek is különféle illetékek alá estek, s ha ezeket nem fizették be, nagyon szigorú, akár halálbüntetést is

kaphattak.

A bíráskodás

A büntetőügyekben az adott körzet vezetője ítélt, kivéve a nagyon fontos ügyeket, mert ilyenkor a király ítélkezett. Ezeket az **ítéleteket mindig azonnal végrehajtották**. A leggyakoribb büntetés a csonkítás volt, ezt különösen a magántulajdon elleni vétségek és a testi sértés esetében alkalmazták. Asóka uralkodása alatt megkezdődött a szokásjog írásba foglalása is, de ezeket a gyűjteményeket még nem nevezhetjük a mai értelemben vett törvénykönyveknek.

Gazdaság és társadalom

A földművelés központi szerepe továbbra is megmaradt. Az állam legfontosabb feladatának a lakosság ellátásának megszervezését tekintették. A **földművelési felügyelők** ezért mindig szakértő emberek voltak. A földművelés színvonala azért nem volt közömbös az állam számára, mert a legnagyobb jövedelme a mezőgazdaságból befolyt adókból származott.

Az állam egyébként is **aktívan beavatkozott a gazdaságba**. A bányászat egésze, a nemesfémek feldolgozása, a szeszes italok előállítása állami monopólium volt. A hatalom szigorúan szabályozta a kereskedelmet is. Külön hivatalnokok ügyeltek a mértékek és súlyok hitelességére, a vásárok rendjére. A pénzforgalom erre az időre teljesen általánossá vált. A pénzeket központilag verték, de különböző városok bocsátották ki, s ezért az érméken mindig a helyi szimbólumokat találhatjuk (pl. sztúpa, nyúl, hegy, páva stb.).

A korabeli **társadalom legnagyobb részét a földművesek alkották**. Ők faluközösségekbe tömörültek, melyek nemcsak önálló gazdasági egységek voltak, hanem a közigazgatási szervezet alapját is jelentették. Az állam a faluközösség belső ügyeibe egyáltalán nem avatkozott be. Az adókat sem az egyének, hanem a faluközösség egésze fizette.

A városi lakosság száma is megnőtt, tovább erősödött a vagyonos kereskedőréteg. A legfontosabb városok Pataliputra (Magadha fővárosa), Rajagrha, Varanasi, Taksasila (Takszila) voltak. Mivel elsősorban fából építkeztek, nagyon kevés használható régészeti lelet maradt fenn.

A görög források szerint az indiai társadalom hét részre tagolódott , s a rétegek foglalkozások alapján különültek el: bölcsek, földművesek, harcosok, pásztorok, kézművesekkereskedők, felügyelők és vezetők. A csoportok nem vegyülhettek egymással, „csupán a bölcsek osztálya van nyitva valamennyi osztály számára, mivel a bölcsek tevékenysége nemcsak hogy nem könnyű, hanem minden másnál fáradságosabb”. A társadalom jelentős részét alkották a dászák. A szó szolgát jelentett, s a legtöbben adósság következtében jutottak a csoportba. Ide tartoztak még a patriarchális háziszolgák is.

Az emberek mindennapi életéről, különösen a felsőbb rétegek és a városlakók életmódjáról bőséges ismereteink vannak. A nők és a férfiak is kedvelték az ékszereket. A női szépségideál a telt, kerek mellel és erős combokkal megáldott nőtípus volt. A nők általában véve szabadságot élveztek, párválasztásnál gyakran megtörtént, hogy a hölgy a kérők vetélkedésének győztesét választotta.
A testápolás fejlettségét az illatszerek, festékek sokasága jelzi. A napi egyszeri fürdőzés általános volt.
A központosított hatalom szükségessé tette az **írásbeliség** elterjesztését is, hisz a rendeletek csak így juthattak el a birodalom minden zugába. A politikai szakirodalomból érdemes kiemelnünk az Arthasásztrát (a Politika tankönyve vagy más fordításban a Gyakorlati dolgok tankönyve). A mű tulajdonképpen azokat a problémákat és kérdéseket tárgyalja, melyek az állam irányításához nélkülözhetetlenek. A könyv történetéhez hozzátartozik, hogy a későbbi korokban is gyakran idéztek belőle, teljes egészében mégis csak 1909-ben ismerhettük meg, mikor a teljes művet lefordították angolra.
A birodalom bukása
Már Asóka uralkodásának utolsó évei is nehézségek közepette teltek el. A családi problémák mellett a birodalom gazdasági és társadalmi színvonalkülönbségei jelentették a fő gondot. Az uralkodó hiába szerette volna a politikai egyesítés mellett a **birodalom gazdasági egységesítését**, ez **nem járt sikerrel**. Azzal, hogy erősen támogatta a buddhistákat, maga ellen hangolta az egész brahmana csoportot. Emellett külső támadások is megindultak a birodalom ellen (parthusok, sakák, kusánok).
Asóka halála után (Kr. e. 232) fiai megkezdték a birodalom felosztását. Eredetileg két terület alakult ki (a nyugati és a keleti), majd később ezek is további részekre bomlottak. A Maurja-birodalom bukása Kr. e. 185-ben következett be. Az utolsó uralkodót saját hadvezére taszította le a trónról és ölte meg. Ezzel ő vált a következő dinasztia megalapítójává.
Csin-Si Huang-ti

Kína története

A Csin-dinasztia kora (Kr. e. 221-től 206-ig)

A Kr. e. 3. század közepére Csin királysága erősödött meg a legjobban. **Jing Cseng uralkodó (Kr. e. 246-210)** nevéhez fűződött az északi területek egészének elfoglalása. A harcok Kr. e. 221-ben zárultak le, ezért tekintik ezt a dátumot a Csin-dinasztia uralkodása kezdetének.
Jing Cseng ekkor felvette a Huang-ti címet. Ennek szó szerinti

jelentése a „nagy uralkodó”, a hivatalos elnevezés **Csin-Si Huang-ti** volt, vagyis **„Csin birodalmának első nagy uralkodója”**. A szó már jelzi azt, hogy a korábbi uralkodókat csupán részterületek királyának tartja. Ő „az első császár”, s utódai második, harmadik stb. császárként „tízezer nemzedéken át” őt fogják követni majd. Az uralkodóház jelentőségét mutatja, hogy Kína mai elnevezése is a Csin szóból ered.

Hatalmát érzékelteti az a szenzációs régészeti lelet, amit 1971-ben kínai régészek fedeztek fel. A Csangan melletti hatalmas sírdombban – ami az uralkodó temetkezési helye volt – már eddig is több száz katona, ló és őr életnagyságú agyagmakettje került elő. A lelet **„cseréphadsereg”** néven vált híressé. A szobrok mindegyike egyéni arcvonásokkal bír, feltehetőleg tehát a császári testőrséget épp olyannak ábrázolja, amilyen az életben volt. Az ásatások napjainkban is folytatódnak, és már most is híven tükrözik az első császár mérhetetlen hatalmát.

A császár belső reformjai

Az északi területek egyesítése után az uralkodó az egész birodalomra kiterjedő reformokat hajtott végre. Ezek jelentőségét mutatja, hogy sok történész „forradalmi” átalakulásról beszél a változások kapcsán.

A közigazgatás reformja

Csin-Si Huang-ti megszüntette a korábbi királyságok közötti határokat. A birodalom minden lakója egységesen a fekete hajú (hosou) elnevezést kapta. **A területet 36 tartományra (cün) osztotta**, s ehhez még négy csatlakozott a déli hódítások után. A tartományok élén két-két tisztviselő állt, akiket az uralkodó nevezett ki. Minden tisztviselő tevékenységét szigorúan ellenőrizték a **központi felügyelők**. Az írás egységesítése is a közigazgatás reformjához tartozott. A korábbi időszakban a kínai írásjeleknek nem volt egységes formája, ami nehézkessé tette a területek igazgatását.

Csin-Si Huang-ti a fővárost – **Hszienjangot** – hatalmas költségekkel teljesen újjáépíttette. A császári paloták kialakításához a birodalom egész területéről hordták a ritkaságokat (nemesfémeket, fákat, textíliákat stb.). A Vej-ho folyó választotta ketté a várost, melynek részeit fedett híd kötötte össze. A folyótól délre terült el a császári park, s ennek közepén emelkedett az uralkodó palotája. Méreteire jellemző, hogy központi termében állítólag tízezer ember elfért. Az építkezések nagyságát mutatta, hogy nemcsak a fővárosban, hanem vidéken is összesen több mint 700 császári palota épült.

Az „arisztokrácia reformja”

A kifejezés annyit jelent, hogy a császár a régi előkelők háttérbe szorításával egy új arisztokrata réteget alakított ki. Az eddigi születési-katonai arisztokratákat, a királyi házak megmaradt tagjait – ha nem irtották ki őket – eltávolították ősi földjeikről. Az uralkodótól kapott új földeken kellett élniük, melyek a korábbiaknál jóval kisebb méretűek

voltak. Az új birtokok a fővároshoz közel helyezkedtek el, ezáltal jobban ellenőrizhetőbbekké váltak.
A korábbi földbirtokos-hatalmat és gazdasági alapját is megsemmisítették ezáltal, és Csin-Si Huang-ti **egyre inkább a kereskedő arisztokráciára támaszkodott**. Mivel a tisztségek megvásárlását hivatalosan engedélyezték, a kereskedők előtt megnyílt az út az állami hivatalokba is. A bányatulajdonosoknak, ipari vállalkozóknak és nagykereskedőknek érdekük volt az erős és egységes állam. Az új hivatalnokréteg ezért teljes erejével támogatta ezt a folyamatot.
A gondolkodás reformja
A kifejezés helyett akár a „kulturális forradalom” elnevezést is használhatnánk, hiszen a császár **a hagyományőrző nézeteket szerette volna eltüntetni**. Ennek gyakorlati oka a régi arisztokrácia felkeléseiben kereshető, amelyeket kegyetlenül levertek.
A szellemi alapot a császár legmegbízhatóbb tisztviselője, Li Sze adta. Véleménye szerint az eddigi földbirtokos rendszer mindig az ellenségeskedésekhez, a zűrzavarhoz vezetett, ezért nem szabad visszaállítani. Mivel az ősi arisztokrácia a konfuciánus tanokból merített, Li Sze olyan drasztikus módszert javasolt, mellyel kiérdemelte a későbbi értelmiségi körök gyűlöletét. Elképzelése szerint a filozófiával, történelemmel, költészettel foglalkozó könyveket be kell tiltani, sőt a lehetőségek szerint el is kell égetni ezeket a műveket. Csupán a joggal, közigazgatással, gazdasági ügyekkel kapcsolatos írásokat lehetett megőrizni. Aki nem szolgáltatta be a tiltott műveket, halállal bűnhődött. A konfuciánus vezetők közül közel 500-at kivégeztek, sokakat a Nagy Fal felépítéséhez hurcoltak el. A császári könyvtár azonban megőrzött a tiltott művekből is egy-egy példányt. Ezekből állítja majd össze például Sze-ma Csien történeti művét a Kr. e. I. században.
A gazdaság reformja
Az egységesítés, a szabványosítás figyelhető meg a gazdasági intézkedésekben is. A birodalom egész területén utakat és szállítócsatornákat építettek. Ezek összekötötték a tartományokat a fővárossal. A gyorsaságnak nemcsak kereskedelmi szempontból volt fontossága, hanem a katonai utánpótlást szállító csapatok mozgatásában is.
Csin-Si Huang-ti a birodalom egész területén egységes súly-, hossz- és űrmértékrendszert vezetett be. A pénzverés egységesítése a pénzreformot szolgálta. Az újítások nyomán természetesen fellendült a kereskedelem, és egyre inkább aranyból és rézből készültek a pénzek.
A császár külpolitikája
A Nagy Fal
Az utókor Csin-Si Huang-tinek tulajdonítja a fal felépíttetését, ami

természetesen lehetetlen feladat lett volna. A védőrendszer már a Kr. e. 4. századtól épült, s a **különböző részeket kapcsolta egymáshoz a császár**. Amennyire lélegzetelállító alkotás a fal, annyira gyűlölhették a kor emberei, a Nagy Fal ugyanis nagyrészt kényszermunkával készült, és felépítésén egy időben mintegy félmillió ember dolgozott.
Az építmény lenyűgöző méretű, hosszúsága kb. 2250 km, átlagmagassága tíz méter. Egész hosszában kb. 100 méteres szakaszonként egy-egy bástya épült, ami lehetővé tette az adott terület megfigyelését. A fal szélessége átlagosan öt méter, vagyis négy lovas kényelmesen elfért rajta egymás mellett. Sok kutató azt a nézetet vallja, hogy a fal tulajdonképpen hasznavehetetlen, hiszen nem tudtak akkora hadsereget fenntartani, mely minden szakaszt képes lett volna ellenőrizni. Ez nem is volt cél! Csak azokon a kiemelkedő pontokon voltak őrszemek, ahonnan már messziről látható volt az ellenség és fényjelekkel értesíteni lehetett a többieket. Mivel a nomád támadók célja elsősorban zsákmányszerzés volt (és nem területszerzés), a fal kétszeres akadály elé állította őket. A bejutás sem volt könnyű, de zsákmánnyal megrakodva a visszavonulás még nagyobb nehézségekbe ütközhetett.

A hódító háborúk

Az északi területek egyesítése mellett a dél felé történő terjeszkedés is sikerrel járt. A Jüe – a kínaiak így nevezték a Kínától délre fekvő területet – meghódításával a birodalom a mai Vietnam területéig terjedt. Az északról és északnyugatról támadó hunok visszaszorítása is hódításként értékelhető, hiszen hatalmas terület került Csin-Si Huang-ti kezébe. A terjeszkedés eredményeként létrejött a legnagyobb politikai egység, mely Kelet-Ázsiában az ókorban létezett. Területe a Római Birodaloméval vetekedett.
A külpolitika érdekessége a **„halhatatlanok szigetének”** keresése. Ez különösen azután vált a császár rögeszméjévé, miután több merényletet kíséreltek meg ellene. Az uralkodóval varázslói elhitették, hogy a keleti tengeren létezik egy sziget, ahol olyan emberek élnek, akik ismerik az örök élet titkát. Az egyik mágus el is utazott arannyal és ezüsttel gazdagon megrakott hajóval, hogy megvásárolja a titkot, de természetesen sohasem tért vissza. Ez a kudarc nem hangolta le a császárt, mert ezután is több kísérlet történt a sziget felderítésére.

A bukás

A bukás egyik okát az értelmetlenségig fokozódó zsarnokuralomban kereshetjük. A leírás egyértelművé teszi, hogy nem a császári uralom volt a probléma, hanem a **durva visszaélések**, melyek **az uralkodó iránti bizalmat szüntették meg**. Csin-Si Huang-ti teljesen elzárkózott, soha nem mutatkozott a nyilvánosság előtt, mindenfajta kapcsolatot megszüntetett alattvalóival. A legszűkebb környezetén kívül senki sem láthatta.

A császár a fővárostól messze, a tengerparton felállított katonai táborban halt meg Kr. e. 206-ban. Fiáról tudták, hogy nem helyesli apja politikáját, s így valószínűleg a főhivatalnokokat meneszteni fogja. Li Sze és egy másik főhivatalnok ezért úgy döntött, semmiképpen sem derülhet ki egyelőre a császár halála. Hamisított parancsot küldtek a trónörökösnek, hogy önkezével vessen véget életének. A gyanútlan fiú engedelmeskedett a parancsnak.
Az uralkodó másik fia nem sokáig maradhatott trónon. Országos méretű felkelés robbant ki, a birodalom egész szervezete felbomlott. Megindult a régi királyságok újjászervezése. Ezek távolabbi célja nem saját hatalmuk megtartása, hanem az egész birodalom feletti uralom megszerzése volt. A felkelők közben minden nehézség nélkül elfoglalták a fővárost, és tömeges mészárlással vetettek véget a Csin-dinasztia uralmának.
A zűrzavarból lassan két szembenálló katonai erő emelkedett ki. Az egyik vezére Hsziang Jü kiváló költő, gőgös, büszke és ellentmondást nem tűrő arisztokrata volt. A másik sereg vezére Liu Pang, paraszti származású, óvatos, de gyors eszű. Ellenfelével szemben ő értett hozzá, hogyan szerezzen szövetségeseket, és hogyan tartsa meg őket hosszú távon. Kettőjük összecsapásából Liu Pang került ki győztesen, s ezzel Kr. e. 206-ban megkezdődött a Handinasztia uralkodásának időszaka.

A Han-dinasztia kora (Kr. e. 206-tól Kr. u. 222-ig)

A dinasztiát Liu Pang nevezte el, mégpedig arról a területről (Han), ahol először ismerték el uralkodónak. A Han-dinasztia rövid megszakítással közel négy évszázadig uralkodott. **A korszak két nagyobb részre tagolható:**
Nyugati Han-kor – Kr. e. 206-Kr. u. 9

Keleti Han-kor – Kr. u. 25-Kr. u. 222

Az elnevezések onnan erednek, hogy az első időszakban a főváros **Csanganban** volt, a másodikban keletre költözött, **Lojangba** (ez volt korábban a Csou-dinasztia ősi fővárosa is).

A birodalom megszilárdítása

A Han-dinasztia uralomra kerülésekor Sze-ma Csien történetíró szerint a birodalom helyzete a következőképpen festett: „Han uralmának elején a Csin-dinasztiától teljes romlást kapott örökbe… A felnőtt férfiak a hadseregben voltak, az öregek és a gyerekek szállították az élelmet a seregnek. Nehéz volt bármilyen foglalkozást találni. A vagyonok kimerültek. A hadvezérek s a magas tisztviselők – akár az

egyszerű emberek – ökrös szekéren utaztak. Az egyszerű népnek semmije sem volt…”

A helyzet nehézsége ellenére **a Han-dinasztia folytatta a Csinek politikáját, a túlkapások nélkül**. Megmaradt a közigazgatás rendszere, ugyanúgy tartományok, körzetek és kerületek alkották a birodalmat. Az arisztokrácia hatalma csak kis mértékben változott meg. A katonai vezetők kaptak ugyan birtokokat, de néhány év múlva – általában megbízhatatlanság vádjával – visszaszerezték tőlük a földeket. A császár közvetlen hozzátartozói is rendelkeztek birtokokkal, de ezeket a területeket az uralkodó mindig a saját ellenőrzése alá tartozó parancsnokságokkal vétette körül. Ezzel tudta megakadályozni az összefogást lázadás esetén. A nagybirtokos csoportok tehát csupán földdel rendelkeztek, igazi politikai hatalmuk nem volt.

A hivatalnokokat és a katonai tisztségviselőket nem földdel, hanem rangokkal és az azokhoz tartozó előnyökkel „fizette meg” az uralkodó. A központosított hivatalszervezet méreteire jellemző, hogy a Kr. e. 1. században a tisztviselők száma meghaladta a 130 ezret.

A rendkívül szigorú Csin-törvények enyhültek. **Megszűnt a megtorlás elve**, ami korábban azt jelentette, hogy a büntetést kiterjesztették a vétkes egész rokonságára is. A konfuciánus ideológiát nem üldözték a Han császárok, a könyvégetés törvényét ugyan nem vonták vissza, csak egyszerűen „feledésbe merült”.

Összefoglalván tehát a helyzetet, azt mondhatjuk, hogy az erőskezű politizálás folytatódott, a dinasztia azonban kompromisszumokra is hajlandó volt.

A birodalomban nyugalom volt, a kormányzat megfelelően működött. **Az egyetlen megoldatlan problémát az örökösödés jelentette.** A gondot az okozta, hogy a hagyományok miatt a császárok nem házasodhattak a rokonságukból. Az uralkodónak tehát valamelyik „idegen” alattvalóját kellett feleségül vennie. A feleség családtagjait ezután magas hivatalokkal látta el, de a család hatalma egyedül a császárné életben maradásától és termékenységétől függött. Pozíciója biztosítása érdekében a feleség családja mindent megtett azért, hogy a lehetséges ellenfeleket eltétesse láb alól. A **viszályok, intrikák**, gyilkosságok így szinte elkerülhetetlenek voltak. Fontos megjegyeznünk azonban, hogy mindez csupán az udvar ügye volt, a vidék társadalma egyáltalán nem érzékelte ezeket a problémákat.

A gazdasági élet

A előrelépést a mezőgazdaságban elsősorban az **öntözés fejlesztése** jelentette. Különösen a Nyugati Han-korban végeztek hatalmas munkálatokat. A különböző területek mezőgazdasági fejlődése nem volt egyenletes a birodalomban. A főváros körül fekvő részek voltak a legfejlettebbek. A délebbre fekvő területek elmaradottságát jellemzi,

hogy sok helyen még az ekét sem ismerték.
„Annak, aki gazdag akar lenni, a földművelés rosszabb, mint a kézművesség, a kézművesség rosszabb, mint a kereskedelem.” A közmondás **az ipar szerepének növekedését** mutatja. A foglalkozások köre tovább bővült (specializálódás), a források például már olyan iparosokról is beszámolnak, akik kizárólag ollók készítésével foglalkoztak. Mivel a só és vas bányászatára, átalakítására és kereskedelmére az államnak kizárólagos joga volt, ezek különösen fejlődtek. A Han-kor vaskészítményeiről nyugodtan elmondhatjuk, hogy világhírűek voltak.
A vas mellett a kínai **selyemkészítmények** voltak híresek. A selyem az egyik legfontosabb kiviteli (export) cikket jelentette. Kereskedelmi forgalma a Kr. e. 2. századtól olyan nagy mértékű, hogy magát az útvonalat, mely Kínát és a nyugati világot összekötötte „nagy selyemútnak” nevezték. A rómaiak a kínaiakat seresnek is nevezték, ami a kínai szi (selyem) szó görög átírása, és selyemkészítő embert jelentett.
A kereskedelem fellendülése szorosan összefüggött a pénzforgalom széles elterjedésével. Sok kézműves foglalkozott pénzöntéssel, az állam kezdetben csupán a pénzérme súlyát és minőségét szabta meg. A pénzt ennek ellenére sokan rontották, s hogy ezt megszüntessék, a Kr. e. 1. századra **a pénzöntést állami monopóliummá tették**.

A Nyugati Han-kor

A Nyugati Han-dinasztia **legjelentősebb uralkodója Vu-ti volt (Kr. e. 140-87)**. Az örökösödési gondokat ő nagyon egyszerűen megoldotta, hiszen házassága után felesége egész családját kivégeztette. Az erőskezű uralkodó a kereskedő arisztokráciára támaszkodott, amit jól mutat az, hogy pénzügyminisztere egy alacsony származású kereskedő volt.
A konfuciánus filozófiát a birodalom hivatalos ideológiájává tette. Mindenkinek, aki állami tisztségre törekedett, el kellett végeznie egy tanfolyamot. Ezen Konfucius tanaival ismertették meg, majd állami vizsgát tett. Fontos megjegyeznünk, hogy a hivatalos ideológia ellenére más filozófusok is szabadon terjeszthették nézeteiket, sőt hivatalt is vállalhattak.
A hadsereg reformja is Vu-ti uralkodása idején fejeződött be. Az állandó háborúzások miatt a hadsereget a hun sereg mintájára szervezték át. A fő erőt a lemezpáncélba öltöztetett, hosszú dárdával, karddal és íjjal felszerelt lovasság jelentette. A gyalogság félelmetes fegyvere a számszeríj volt.
Vu-ti külpolitikáját a **folyamatos terjeszkedés** jellemezte. Nyugat felé visszaszorította a hunokat, s ennek érdekében külső szövetségeseket is keresett. Követei sok ismeretlen területet fedeztek fel ezáltal. Megismerték Indiát és a még Nagy Sándor által hellenizált területeket

is. Ezek az új ismeretek nagy kulturális hatást gyakoroltak, hiszen eddig a kínaiak gyakorlatilag egyetlen idegen országot sem ismertek a mongóliai sztyeppék kivételével. A megreformált hadsereggel Vu-ti legyőzte a hunokat, megszerezte a selyemút feletti ellenőrzést. Ezután a kínai termékek eljutottak egészen a Római Birodalomig.

A Vu-ti uralkodása utáni évszázad a zűrzavar időszaka volt. Az örökösödési gondok kiújultak, kisebb-nagyobb népi felkelések kezdődtek. A zűrzavar olyan mértékűvé vált, hogy Kr. u. 9-ben a Nyugati Han-dinasztia elveszítette a hatalmat. A hanyatlást Kr. u. 25-ben sikerült megállítani, s a történészek ekkortól számítják a Keleti Han-dinasztia korát.

A korszakból **két régészeti szenzációt** érdemes kiemelnünk; mindkét lelet a Kr. e. l. századból származik. Az egyik Liu Seng hercegnek és feleségének sírja. A temetkezésnél mindkettőjüket nefrit lapocskákból készült ruhába öltöztették. A nefritkőnek varázserőt tulajdonítottak, azt hitték, megakadályozza az emberi test felbomlását. A sírt tömör öntöttvas fallal zárták el, ami műszaki bravúrnak számít, és ez tartotta távol a sírrablókat is. A másik sír Taj hercegé és feleségéé. A környék talaja is nagyon jól konzervál, de a sírt is különlegesen építették meg. Az üreget vastag faszénréteggel bélelték ki, hogy megóvják a testeket a nedvességtől. A hercegnő teste ennek következtében szokatlanul jó állapotban maradt meg.

A Keleti Han-kor

A nyugati és keleti Han-dinasztia uralkodása közötti időszakban a **Vang „hitvesi család”** irányította az udvart. A trónbitorló Vang Mang rendszerének a „Hszin (új)dinasztia” nevet adta, de nem sikerült megbirkóznia a rá szakadt örökséggel. A felduzzasztott államapparátus eltartása hatalmas költségekkel járt, a pénzügyi reform miatt a pénz lassan elértéktelenedett. Kr. u. 15-től sorra indultak meg a felkelések. A felkelők különböző elnevezések alatt harcoltak: „Vörös szemöldökűek”, „Vaslábak”, „Nagy dárdák” stb. Végül is a „Vörös szemöldökűek” csapatai foglalták el a fővárost, de ezután az arisztokraták seregei a felkelőket semmisítették meg. A trónra Liu Hiu került, s ezzel megtörtént a Han-dinasztia restaurációja.

Az, hogy a Han-dinasztia visszaszerezte a hatalmat, egyedülálló jelenség a kínai történelemben. Sem előtte, sem utána nem sikerült egyetlen családnak sem visszakerülnie a trónra, ha egyszer elvesztette azt.

A dinasztia fénykora a Kr. u. 1. században volt, mikor is Kína kereskedelmi kapcsolatai egészen a Római Birodalomig terjedtek. Ebben az időben érte Kínát az a kulturális hatás is, amely majd csak a későbbi korszakokban érezhető igazán: a buddhizmus. A császárok ekkor még csupán engedélyezték az új vallást, a hivatalos ideológia a konfucianizmus maradt.

A 2. század már a hanyatlás időszaka. Már korábban említettük az ún. **dinasztikus ciklust** a kínai történetszemléletben. A kínai történészek a Keleti Handinasztia politikai fejlődésében látták ennek tökéletes megvalósulását. Az első nemzedék a hősi dinasztiaalapító, mely helyreállítja a békét és rendet csinál. A második és harmadik generáció még méltó az előd örökségéhez. A negyedik nemzedék még művelt, de már tékozló és élvhajhász. Ekkor a hatalom még mindig stabil (ezt tekintették virágkornak). Az ötödik nemzedéktől kezdődik a hanyatlás. A hatalom kicsúszik a császár kezéből, és alkalmatlan, tehetségtelen emberek kezébe kerül. A rossz kormányzat felkeléseket eredményez, amelyeket a hadsereg lever ugyan, de ezáltal a katonai vezetők erősödnek meg túlságosan. A dinasztia vége a belső háború (polgárháború), a birodalom szétesése. Az elmélet – mint már korábban is említettük – tetszetős, de csupán erre a dinasztiára érvényes.

A második század végére három hatalmi csoport alakult ki Kínában: az eunuchok csoportja (ők voltak a császár közvetlen bizalmasai), a hivatalnokok csoportja és a hadsereg. A küzdelmekben a hadsereg diadalmaskodott ugyan, de a birodalom ennek ellenére darabokra szakadt. Három királyság alakult ki: az északi, a déli és a nyugati. Ezzel véget ért a Hanbirodalom kora.

AZ ANTIK VILÁG Kr. e. 27-től a Kr. u. 5. századig A principatus

Az egyeduralom kiépítése, a hatalom jellege

Amikor Octavianus az Antonius felett aratott győzelmek után, Kr. e. 29-ben visszatért Rómába, gyakorlatilag birtokában volt a Római Birodalom feletti korlátlan hatalomnak. Ennek a **hatalomnak az alapja a hadsereg, a veteranok és a testőrség**, az ún. **praetorianus-gárda** volt. Jogi alapját, törvényes kereteit azonban az ezt követő időszakban kellett kiépíteni, s ennek a munkának Octavianus igen nagy körültekintéssel látott neki.
Minden forrásunk, amely az időszak történetével foglalkozik, vagy amely Octavianus hatalmának jellegét írja le, egyértelműen arról árulkodik, hogy a birodalom új ura levonta a tanulságokat a korábbi időszak eseményeiből. Különösen megszívlelendő volt számára örökbe fogadó apjának sorsa.
A Rómába való visszatérése után tartott káprázatos diadalmenettel a béke helyreállítását ünnepelte meg, a **pax Romana** (római béke) egyik legfontosabb politikai jelszava maradt. Ugyanebben az évben **censor** lett, ennek a hivatalnak a birtokában alapos **tisztogatást** rendezett a **senatus soraiban**. Ettől az időszaktól kezdve az ő neve szerepelt a senatus névjegyzékének élén, ő volt a **princeps senatus** (a senatus első embere). Évről évre megválasztották consulnak is.
Kr. e. 27-ben váratlan fordulatra került sor, január 13-án ünnepélyesen **lemondott** rendkívüli hatalmáról, s bejelentette a köztársaság helyreállítását. Három nappal később a senatus határozatot hozott, miszerint nevében viselheti az **„Augustus”** (fenséges) jelzőt. Ezután különleges **proconsuli imperiummal** ruházták fel. Emellett megtartotta a consuli méltóságot is. Kr. e. 23-ban **életfogytiglani tribunusi hatalmat** (tribunicia potestas) kapott, ezzel személye **„szentté és sérthetetlenné”** vált. Ugyancsak 23-ban kapta meg a törvények előterjesztéséhez való jogot, ez gyakorlatilag **törvényhozó hatalmat** biztosított számára. Kr. e. 19-ben megszavazták számára a consuli jelvények viselésének jogát.
Úgy tűnik tehát, hogy Augustus a maga hatalmát a köztársaság korából örökölt, **törvényesen ráruházott tisztségeken keresztül** gyakorolta.
Ezeket a tisztségeket azonban a köztársasági gyakorlattól lényegesen eltérő rendben és eltérő felhatalmazással viselte. Ez persze nem volt új jelenség, a köztársaság válságjelenségeinek kibontakozása óta szinte

mindennapos gyakorlattá vált a tisztségviselés szabályainak felrúgása. A komolyabb hatalmat biztosító magistraturák közül egy van, amely feltűnő módon hiányzik az Augustus által viselt méltóságok listájáról, s ez a dictatura. Caesar sorsának ismeretében ez egyáltalán nem volt véletlen.

Kr. e. 27-től a birodalom első embere a következő hivatalos nevet viselte egészen haláláig: **Imperator Caesar Augustus divi filius**. A név elemeinek az eredetét már ismerjük, világosan utalnak ezek egyrészt a **caesari hagyomány** folytatására, másrészt a **hatalom katonai alapjaira**. Természetes módon adódik a kérdés, miért sikerült Augustusnak megvalósítania azt, amiért Caesar az életével fizetett?

Mint már korábban láttuk, **a köztársaság válságának természetes megoldása volt az egyeduralom**. Ezt megszerezni csak az tudta, aki rendelkezett hadsereggel, s aki képes volt legyőzni riválisait. Ez sikerült Caesarnak is, Augustusnak is. A lényegi eltérés közöttük a hatalom megtartásában volt. Augustus éppen ezen a területen járt el körültekintőbben, s kerülte el a Caesar által elkövetett hibákat. A köztársaság helyreállítása csak propagandaszólam volt, de ezzel megkímélte a senatorok érzékenységét. Ellenfeleinek egy részét eltette láb alól, másik részüket megfélemlítette vagy megnyerte magának.

Nagyon fontos az a kiemelkedő szerep, amelyet a **pax Romana** töltött be az augustusi jelszavak között. Az egyeduralom kiépítése az egész római társadalom számára a véres polgárháborúk lezárását, a jó egy évszázada tartó zűrzavar végét, a nyugalmas életet jelentette.

Res gestae divi Augusti (Az isteni Augustus viselt dolgai)

Augustus önéletrajza nem sokkal halála előtt keletkezett. Római mauzóleuma mellett két ércoszlopra vésve állították fel, ez az eredeti szöveg azonban nem maradt ránk. Az első példánya, ami **Ankarában** került elő (ezért nevezik a szöveget Monumentum Anchyranumnak is), egy kétnyelvű, latin-görög másolata volt. Később a birodalom területén máshol is találtak töredékeket.

Rendkívül izgalmas mű ez abból a szempontból, hogyan látta és hogyan akarta láttatni saját uralmát Augustus. **A politikai propaganda mesterművének tekinthetjük.** Nemcsak az az érdekes, amiről ír, hanem főleg az, amit **elhallgat**. Nem említi például egyetlen ellenfelét sem név szerint. Sextus Pompeius legyőzését így jelzi: „a tengert megtisztítottam a kalózoktól”. Az Antonius elleni háború így szerepel: „a háború…, amelyben Actium mellett győztem”. Az előző fejezetben elmondottakhoz leginkább a következő sorok kapcsolhatók:

„Hatodik és hetedik consulságom idején, miután a polgárháborúknak véget vetettem, a legfőbb hatalom közös egyetértéssel rámruházott birtokában az állam ügyeinek intézését a magam hatalmából a senatus és a római nép kezébe tettem le. Ezért az érdememért senatusi határozat alapján Augustusnak neveztek… **Ezután tekintély**

dolgában mindenkit felülmúltam, hatalmam viszont semmivel sem volt több, mint hivatalbeli társaimnak.” *(A részletek Borzrák István fordításából valók. Megj. Római történeti chrestomathia, Tankönyvkiadó, Bp. 1963.)*

A principatus államszervezete és társadalmi rendje

A principatus hatalmi rendszerének alapja, mint láttuk, a hadsereg volt. Lényegét tekintve tehát **katonai diktatúráról** van szó. Ugyanakkor szükség volt egy olyan **hivatalszervezetre** is, amely képes volt ellátni a hatalmas birodalom igazgatásának teendőit, s amely kizárólag a princepstől függött. Augustus korában ez a szervezet csak a legfontosabb (elsősorban a külpolitika, a pénzügyi igazgatás és a princeps alá rendelt provinciák igazgatása) területeken alakult ki. A római császárkor korai szakaszának az az egyik legjellegzetesebb vonása, hogy a császári intézmények szerepe folyamatosan növekedett, de mindvégig fennmaradt a köztársaság korának hivatalszervezete is. Természetesen ez utóbbi szerepe, jelentősége folyamatosan csökkent.

A **népgyűlések** teljesen elveszítették fontosságukat. Elvben a **senatus** maradt a legfontosabb törvényhozó-testület, de a princeps **kezdeményezési joga** ezt formálissá tette. A javaslattételi jogon túl alapvetően befolyásolta a senatus működését az, hogy mindig **a princeps szavazott elsőnek**. A senatori névjegyzék összeállítása Augustus joga volt, ezzel gyakorlatilag **megszűnt a censori hivatal**.

A legfőbb magistratus a **consulság** maradt, **évente** több pár töltötte be ezt a hivatalt, jelentősége azonban éppen ezért csökkent. A princeps beavatkozott a **bíráskodásba** is, ezzel a praetorok hatáskörét csorbította. A senatori rend tagjai személyükben is függtek a princepstől, például engedélye nélkül nem hagyhatták el Itáliát.

A **lovagrend** megnyerésére Augustus fokozottan törekedett. Számukra tartott fenn számos fontos tisztséget, ők irányították **legatusként** a princeps kormányzása alá eső provinciákat, közülük került ki Egyiptom helytartója is. Megnőtt a szerepük a hadsereg tisztikarában, a kialakuló császári hivatalokban és a tartományi közigazgatásban.

Ennek a két legelőkelőbb társadalmi rétegnek, mint a principatus támaszának a megerősítését kívánta elősegíteni Augustus **házassági törvényeivel**. A polgárháborús időszak alatt a magánéleti erkölcsök is fellazultak, egyre gyakoribb volt a válás, a házasságtörés vagy a gyermektelenség. A princeps törvények egész sorát szavaztatta meg, amelyek büntették a házasságtörést, kötelezővé tették a házasságkötést, hátrányba hozták a vagyon- és örökösödési jog terén a gyermekteleneket. Ugyanakkor a hivatalviselésnél előnyt élveztek a három- vagy többgyermekes senatorok.

A közrendű rétegek számára szintén az **anyagi biztonság, a megélhetési és munkalehetőségek** növekedése volt fontos. Rómában

szabályozták a **gabonaellátás** rendjét, több mint 200 000 polgár kapott ingyengabonát, sőt Augustus uralma alatt több ízben pénzjuttatást is. Hasonlóan fontos volt a római lakosság számára a szórakozás lehetősége, ezt a rendszeres cirkuszi játékok és a fürdők biztosították.

A principatus rendszere törekedett a **rabszolgatartás** szabályozására is. Augustus, Caesarhoz hasonlóan, tudatosan törekedett arra, hogy ne növekedhessen a rabszolgák szerepe a hadseregben és a politikai életben. Törvényekkel szabályozta a rabszolgák felszabadításának rendjét, megtiltotta egyszerre száznál több, illetve harminc év alatti rabszolga felszabadítását.

A hadsereg Augustus korában

A polgárháború időszakában érthető módon megnőtt a hadsereg létszáma, Actium után kereken **ötven legio** állt fegyverben. A békés viszonyokhoz való visszatérés alapfeltétele volt ennek a rendkívüli mértékben felduzzadt haderőnek a **csökkentése**. Ez azonban komoly pénzügyi problémát is jelentett, hiszen elő kellett teremteni a **végkielégítésüket**. Augustusnak végül viszonylag zökkenőmentesen sikerült közel 300 000 ember számára biztosítani a veteránföldet – ezzel a haderő a felére csökkent.

Földelkobzásokra a harmincas évektől már nem került sor, Augustus később külön pénzalapot biztosított a leszerelt katonák földjeinek megvásárlására.

Továbbra is fegyverben maradt tehát **25 legio**, ez alkotta a birodalom **állandó zsoldos hadseregének** a magvát. A legiós szolgálatot önként jelentkező római polgárok adták, provinciabelieket az ún. auxiliaris, azaz kisegítő alakulatokba soroztak be. Augustus korában egy legio 5-6000 gyalogosból, 120 lovasból, a kisegítő és a speciális felszerelésű műszaki alakulatokból állt. Állandó hajóhadat is szerveztek, ennek legénységében sok volt a felszabadított rabszolga, az ún. **libertinus**, ugyanis a flottaszolgálatot kevesebbre becsülték a szárazföldi katonáskodásnál. A legio parancsnokai vagy a **propraetori rangú legatusok**, vagy Augustus külön megbízottai – **legatus Augusti** – voltak.

A hadsereg főparancsnoka, függetlenül attól, hogy éppen milyen tisztséget viselt, Augustus volt. Ezt fejezte ki az állandóan használt imperator cím. A hadseregbe belépő katonák az ő nevére tették le a hűségesküt. A princeps itáliai uralmát és személyes biztonságát szolgálta a **praetorianus-gárda**, amely 9 cohorsból állt, ebből kettő Rómában, a többi Itália területén szétszórva állomásozott. Parancsnokuk a **praefectus praetorio** volt.

A hadsereg feltöltéséhez évente kb. 2-30 000 újoncot kellett toborozni. A hadsereg ellátására és a végkielégítésre létrehozott pénzügyi alap, az **aerarium militare** megteremtéséhez Augustus 170 millió

sestertiusszal járult hozzá, feltöltésére vetették ki az 5%-os örökösödési adót és az 1%-os árverési illetéket.
Augustus idejétől a legiókat a **határ menti tartományokba** osztották el, számuk a hadihelyzet alakulásának megfelelően változott. Mozgásukat az egyes tartományok között az általuk hagyott régészeti anyag alapján igen jól lehet követni.

A tartományok igazgatása

Az ezzel kapcsolatos alapintézkedést, mint már láttuk, a principatus rendszerének kialakításakor, Kr. e. 27-ben hozták. **A provinciákat két részre osztották.** A senatus hatáskörébe tartoztak a régen meghódított, már békés (pacifikált) területek, ezekben nem állomásozott jelentős számú haderő, csak rendfenntartó alakulatok. Augustus fennhatósága alá a nemrég meghódított, még nem pacifikált vagy fontos határ menti provinciák kerültek. Az Augustus uralma alatt újonnan meghódított területek szintén a princeps kezébe kerültek (lllyricum, Raetia, Noricum, Pannonia és Moesia).
A **senatusi provinciákat** továbbra is **proconsulok** és **propraetorok** kormányozták, a **császáriakat** megbízottak, akiknek a címe **legatus Augusti pro praetore** volt. Egyes tartományokba **lovagrendi procuratorok** kerültek. Augustusnak természetesen volt lehetősége a senatusi provinciák ügyeibe is beavatkozni.
A császári területeken **hivatalos megbízottak** gyűjtötték be az összeíráson alapuló fizetési kötelezettségeket. A senatusi tartományokban megmaradtak ugyan az adóbérlők, de a visszaélési lehetőségeket itt is korlátozták. A helybéliek közvetlen panasszal fordulhattak a princepshez, ha méltánytalanság érte őket. Minden tartományban évente tarthattak **gyűlést**, ahol megvitatták helyzetüket, gondjaikat. A békekorszak gazdasági fellendülése előnyös volt a tartományoknak, de a római államnak is. Ebben az időszakban a provinciákból származó adóbevételek évi 400 millió sestertiusra rúgtak.
A római kormányzat mindig különös gondot fordított a **tartományi városokra**. Ezek kereskedelmi központok és úthálózati csomópontok voltak, de nagyon fontos volt kulturális hatásuk is. Ezek terjesztették nyugaton a **római életformát és kultúrát** (romanizáció), keleten pedig a hellenizáció bázisai voltak. A Rajna és a Duna mentén a határvidékeken a városiasodás a katonai táborok mellé települt kereskedő- és iparos-településekből, az ún. **canabaekból** indult ki.

Augustus külpolitikája

A külpolitika terén **Augustus** gyakorlatilag **teljhatalommal** rendelkezett. Környezete és a közvélemény elvárásai ellenére ebben a vonatkozásban is érvényesítette a pax Augusta elvét. A caesari időszak nagyszabású hódításai még uralmának viszonylag terjeszkedőbb (expanzívabb) első szakaszában sem tértek vissza. Augustus

külpolitikájának alapelve **a birodalom határainak a természetes védővonalakig való kiterjesztése és ezen határok védelme volt**.

Nyugaton befejeződött **Hispania** meghódítása, ezzel Róma itt, északnyugaton is elérte a tengert. Augustus mostohafiai, **Tiberius** és **Drusus** hódították meg az **Alpok** területét és a **Duna felső folyásának vidékét**. Itt szervezték meg **Raetia** és **Noricum** provinciákat. A Duna középső és alsó szakaszán kibontakozó felkelések leverése után alakították ki **Pannonia** (Kr. e. 12-9) és **Moesia** tartományokat.

A keleti területeken a katonai fellépés helyett a **diplomáciai eszközöket** alkalmazták. A Parthus Birodalom belviszályok miatt meggyengült ugyan, Augustus azonban nem tartotta megfelelőnek a helyzetet a katonai fellépésre. A legnagyobb eredménynek ezen a vidéken azt tekintette, hogy Kr. e. 20-ban tárgyalások útján sikerült visszaszerezni a Crassus által elveszített hadi jelvényeket, valamint megegyezés született az Armenia feletti fennhatóságról.

Augustus korának legnagyobb katonai vereségét a germánoktól szenvedte el Róma. Ez a kudarc **Germania** tartomány meghódításával, valamint megszervezésével függött össze. **Kr. u. 9-ben** a germánok a mai Osnabrück közelében, **a teutoburgi erdőben tőrbe csalták és lemészárolták a Quintilius Varus** helytartó **vezette három legiót**. A princeps ezután lemondott a Rajnán túli hódításokról.

A hatalom utódlásának kérdése

A köztársaság helyreállítását hangoztató princeps hatalmának családjában való átörökítése, azaz a **dinasztiaalapítás** nem történhetett meg minden további nélkül. Augustus ezt a kérdést nem is szabályoztatta törvényesen, a későbbi uralkodók, jobb megoldás hiányában, követték az általa alkalmazott gyakorlatot. A másik gondot az okozta, hogy a princepsnek nem volt fia.

A hatalom átörökítésére a következő rendszert alakította ki. A kiszemelt utódot **örökbe fogadta**, vagyis ugyanúgy járt el, mint Caesar az ő esetében. Ennek helyzetét tovább erősítette oly módon, hogy a senatusban **különböző megtiszteltetéseket** és **hivatalokat** szavaztatott meg az illetőnek, akit így társává emelt a hatalomba. Az uralom öröklésének azonban a korai császárkorban mindig az volt a döntő pillanata, amikor **a hadsereg kikiáltotta az új princepset, a senatus pedig határozatban rögzítette az uralkodóváltás tényét**.

Augustusnak egyetlen saját gyermeke volt, a második házasságából született Iulia. Először nővérének, Octaviának az első házasságából született fiát, **Marcellust** kívánta utódjává tenni. Ezt a célt szolgálta Marcellus és Iulia házassága Kr. e. 25-ben. A fiatalember azonban pár év múlva váratlanul elhunyt. Ekkor, nyilván más lehetőség híján, régi harcostársára, **M. Vipsanius Agrippára** esett a választása, aki azonban jóval idősebb volt Augustusnál. Agrippa és Iulia házasságából

három fiú és két leány született, az utolsó, **Agrippa Postumus** már apja Kr. e. 12-ben bekövetkezett halála után. De a két idősebbik, **Caius és Lucius Caesar** sem volt olyan korú még, hogy számításba jöhettek volna örökösként. Ekkor került előtérbe átmenetileg Augustus két mostohafia, akik negyedik feleségének, **Liviának** az első férjétől, **Tiberius Claudius Nerótól** születtek. A két fiatalember, Tiberius és Drusus tehetséges hadvezérek voltak, Agrippa halála után Augustus általában rájuk bízta a fontosabb hadjáratok vezetését. Tiberiusnak el kellett válnia feleségétől, s el kellett vennie a már másodszor megözvegyült Iuliát. Időközben azonban Caius és Lucius is felserdültek, s Augustus értésére adta mostohafiának, hogy rá csak átmenetileg volt szükség.
Kr. u. 2-ben váratlanul meghalt a fiatal Lucius Caesar, két évvel később pedig bátyja, Caius is. Már a kortársak körében felmerült a gyanú, hogy a két fiatalember halálában szerepe lehetett Liviának is. Augustusnak már végképp nem volt más választása, mint Tiberius örökbe fogadása. A neve ettől kezdve **Tiberius Iulius Caesar** lett, s felruházták a tribunusi hatalommal. Egy évvel Augustus halála előtt, Kr. u. 13-ban kapta meg **a területi korlátozás nélküli imperium maiust**.
Augustus 76 éves korában, Kr. u. 14. augusztus 19-én halt meg. Ekkor már semmi kétség nem merült fel utódjának személyét illetően. Tiberius a praetorianusokat azonnal fel is eskette a saját nevére, de a hatalmat, mostohaapja példájára, csak illően hosszas vonakodás után fogadta el.
A dinasztia császárai: A korszak gazdasági áttekintése

A Iulius-Claudius-dinasztia Augustus után (Kr. u. 14-68)

Tiberius (14-37)
Caius Caesar (37-41) Claudius (41-54) Nero (54-68)
A **mezőgazdaságban** a legfontosabb változás az egy tagból álló nagybirtok, az ún. **latifundium** kialakulása volt. A Kr. e. 2-1. században nagybirtok alatt még az egy kézben tartott, de nem egybefüggő területű, kisebb birtokok halmazát értették. A latifundiumok kezelése bonyolult feladat volt. Cato említett mezőgazdasági tankönyvében még azt írta, hogy a birtokos évente egyszer-kétszer látogasson el a birtokára. A Nero korában született hasonló mű szerzője, **Columella** szerint már rossz gazda az, aki nem él birtokán. Egyébként Columella vette észre azt is, hogy a mezőgazdaságban **nem kifizetődő a rabszolgák kizárólagos igénybevétele**, a latifundium központjától távol, a nehezebben ellenőrizhető helyeken s a veszélyesebb munkákra inkább szabadokat kell alkalmazni.

Továbbra is Itália maradt a birodalom gazdasági központja, ez azonban nem azt jelenti, hogy ez volt a gazdaságilag legfejlettebb terület. Mivel az egész birodalomból ide áramlottak a termékek, egyes gazdasági ágak kifejezetten **hanyatlásnak** indultak. Leginkább jellemző volt ez az itáliai gabonatermelésre, ami szinte teljesen elsorvadt.

Az itáliai **ipar** központjai **Campania** és **Etruria** városaiban jöttek létre. Az etruriai Arretium 100-120 rabszolgával dolgozó fazekasműhelyeiben készültek először az élénk színű, tartós mázzal bevont, domborművű díszítéssel ellátott, különlegesen finom anyagú kerámiák, az ún. **terra sigillaták** („védjeggyel ellátott agyag"). Az üveg- és a bronzipar legfontosabb városa **Puteoli** volt. A Kr. u. l. században kezdődött meg a provinciák gazdasági felzárkózása. A tartományok termékei hamarosan versenytársává lettek az itáliai árucikkeknek a piacokon.

Mindez természetesen komoly hatással volt a **kereskedelem** fejlődésére. **Itália gabonával való ellátásának** megszervezése olyan komoly feladat volt, hogy maguk az uralkodók is figyelemmel kísérték. Fennmaradt, sőt rendszeressé vált a késő köztársaság idején kialakult ingyengabona-ellátás a római lakosság részére. Ennek biztosítására ki kellett építeni Róma kikötőjét, Ostiát, létre kellett hozni az állami raktárakat, s az ezeket kezelő hivatalt.

A tengeri kereskedelem **partmenti hajózással** bonyolódott, a hajózási technika korabeli szintje csak ezt tette lehetővé. A szárazföldi kereskedelem a birodalom csodálatosan kiépített **úthálózatán** zajlott. Ez kapcsolódott a távolsági útvonalakhoz, amelyeket a rajtuk szállított legfontosabb áruról neveztek el. Ilyen volt pl. a Pannonián keresztül északra vezető **borostyánút**, amin a Baltikum területéről a borostyánkő mellett prémeket és bőrt is szállítottak. A legfontosabb keleti szárazföldi útvonal a Parthus Birodalmon vezetett át, a **karavánvárosok** közül a szíriai sivatagban fekvő **Palmüra** volt a legjelentősebb. Augustus korában indult meg az **Indiával** tengeri úton folytatott rendszeres kereskedelem.

A császárkor első századában a gazdaság fejlődését csak átmenetileg zavarták meg kisebb válságok. A **gazdaság szilárdságát** mutatja, hogy a korszak kezdetén és végén kibocsátott pénzek súlya csak minimálisan tért el. Az egyes császárok esztelen költekezése az államkasszát kiüríthette ugyan, de a birodalom még teherbíró maradt.

Tiberius kora (14-37)

Tiberius 55 éves volt, amikor hatalomra került. Korának legtehetségesebb és legsikeresebb hadvezére volt, azonban a tényleges hatalomra való várakozás időszakában őt ért méltánytalanságok és megaláztatások miatt megkeseredett, kiábrándult emberré vált.

Az ókori történetírók által róla rajzolt **ellentmondásos kép** sokat

foglalkoztatta a történeti kutatást is. Annyi bizonyos, hogy az elszenvedett sérelmeinek hatására torzult lelkületű császár számára **személyi körülményei** tovább nehezítették a helyzetet. Anyja, Livia, aki Augustus végrendelete alapján elnyerte az Augusta címet, másfél évtizeden keresztül gyámság alatt akarta tartani az idős uralkodót. Nagymértékben felelős volt a császári udvarban kialakult légkörért.

A **senatus** sem könnyítette meg Tiberius dolgát. **Klikkekre** szakadozva, egymást feljelentgetve próbálták megnyerni az egyre betegesebben gyanakvó, minden kiemelkedő vagy népszerű személyiségben versenytársat látó uralkodó kegyeit. A felségsértés (laesa maiestas) címén indított perekben a halálra, vagyonelkobzásra vagy száműzetésre szóló ítéleteket maga a senatus hozta. 21-ben az Augustus által létrehozott **9 praetorianus cohorsot** Róma határában **egységes katonai táborba** tömörítették. Ettől kezdve Itália egyetlen szervezett katonai egysége tömörítették. Ettől kezdve Itália egyetlen szervezett katonai egysége ban Tiberius elhagyta Rómát és **Capreae** (Capri) szigetén telepedett le. A hatalom ekkor szinte korlátlanul a testőrparancsnok, **Aelius Seianus** kezébe került, aki sorra végeztette ki vagy mérgeztette meg a császár családjának és környezetének tagjait, köztük Tiberius saját fiát is. Seianus már-már az öreg uralkodó egyetlen utódának érezhette magát, amikor a császár sógornője, **Antonia** (öccsének, Drususnak a felesége, mellesleg Antoniusnak Augustus nővérétől született lánya) felkeltette Tiberius gyanúját ellene is. 31-ben Seianust ítélték halálra, kiirtották egész családját, s megindult a hajsza hívei ellen is.

Általánosságban Tiberius politikáját **merev konzervativizmus** jellemezte, arra törekedett, hogy az Augustus által elrendezett dolgok változatlanul megmaradjanak. Igyekezett fenntartani a **társadalom hagyományos tagozódását**, biztosítani a senatori és a lovagrend vezető szerepét. Ugyancsak igyekezett a római polgárok lakta területek gazdasági és politikai túlsúlyát fenntartani a provinciák felett. A kormányzás **stabilizálásának** okán hosszú időre küldte ki a tartományi helytartókat, de szigorúan ellenőriztette őket. Külpolitikájában szintén az Augustus által követett elvekhez tartotta magát, nem hódított, hanem **erősítette a védelmet**.

Tiberius halála előtt, elődei példáját követve, kijelölte hatalmának örökösét. Nem sok választási lehetősége maradt, öccsének, Drususnak a fiát, Claudiust az egész család gyengeelméjűnek tartotta. Így a hatalom Germanicus fiára, a fiatal Caius Caesarra szállt.

Caius Caesar, Caligula (37-41)

Az ekkor 25 éves fiatalember igen népszerű volt, különösen a hadseregben. Gyermekkorát apja mellett a katonák között töltötte, ekkor kapta a **Caligula** (kiscsizma) melléknevet. Állítólag a katonák hívták így, mert a gyermek kicsiny katonai lábbelit viselt.

Trónraléptekor azonban **súlyos betegség** tört ki rajta, sokáig kétséges volt az életben maradása is. Forrásaink alapján csak valószínűsíthető, hogy agyhártyagyulladása lehetett. Az azonban bizonyos, hogy a betegség következtében egy **őrült** került a Római Birodalom élére.

Ennek egyik leglátványosabb megnyilvánulása **beteges nagyzási mániája** volt. Önmagát istennek, istenkirálynak képzelte, szobrát a birodalom minden templomában fel akarta állíttatni. A hajdani fáraók mintájára saját húgát, **Drusillát** vette feleségül. A legelőkelőbb családok tagjait nyilvánosan megalázta, megfuttatta őket kocsija mellett, vagy megkorbácsoltatta. Voltak olyanok, akiket arra kényszerített, hogy gladiátorként lépjenek fel a cirkuszban. Suetonius róla szóló életrajzában bizonyára sok a túlzás, de annyi bizonyos, hogy őrültségében **szörnyűséges tettekre** ragadtatta magát. Beteges gyönyörűséget talált mások szenvedésében. Az előkelő családok megaláztatásait azzal is fokozta, hogy – állítólag – Incitatus nevű lovát ki akarta nevezni consulnak.

Rövid uralkodása alatt esztelen pazarlásával szinte teljesen kiürítette a kincstárat. Végül egy **senatori körökben szervezett összeesküvés** áldozata lett, testőrségének egyik tribunosa, **Cassius Chaerea** ölte meg 41. január 24-én. A császár halála után a megvadult praetorianusok végigdúlták a palotát. Ekkor találták meg egy fülkébe rejtőzve Caligula nagybátyját, Claudiust. Egyes források szerint gúnyból kezdték kiáltozva imperatorként köszönteni, s mintegy „véletlenül" kiáltották ki császárnak. Valószínűbb azonban az az adat, miszerint Claudius fejenként 15 000 sestertiust ajánlott a testőröknek. Annyi azonban tény, hogy a senatus csak utólag adta meg jóváhagyását az új princeps megválasztásához.

Claudius (41-54)

Róla való ismereteink meglehetősen **ellentmondásosak**. Állítólag még édesanyja is így minősítette valakinek a szellemi képességeit: „Ez butább, mint az én Caludius fiam." Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy fiatal korában etruszk és karthágói történelmi tanulmányokat folytatott, s ismerte az akkor már holt nyelvnek számító etruszkot. Kisgyermekkorától különböző makacs betegségekben szenvedett, valószínűleg ez okozta fizikai gyengeségét és gátlásosságát is. Az udvarban háttérbe vonultan élt, lehetséges, hogy ennek köszönhette életben maradását Tiberius és Caligula uralma alatt.

Ha azonban azt vizsgáljuk, hogy mit tett uralkodása alatt, akkor egy **széleslátókörű, ügyes szervező** áll előttünk. A császári **hivatalszervezet** kiépítésének első átgondolt lépései az ő nevéhez fűződtek. Ő hozta létre a gabonaellátás kérdéseivel foglalkozó hivatalt, kiépítette a császári magánkincstár szervezetét. Négy nagy központi hivatalt, ún. **scriniumot** alakított ki. Ezeknek az élén a princeps személyes bizalmát élvező **felszabadított rabszolgák** álltak. Claudius

alkalmazta az **állami posta** szervezetét, kiépíttette a postaállomásokat. A helyi ügyek intézésére is megszervezte a megfelelő intézményeket, ezek élére magánmegbízottakat. ún. **procuratorokat** nevezett ki.
Bővebben osztogatta a római polgárjogot a provinciák lakosságának, mint elődei. Megélénkült a **városalapító** tevékenység is. Külpolitikájában visszatért a **hódítás** gyakorlatához. A **brit szigetekre** vezetett hadjáratnak az emlékére nevezte el fiát Britannicusnak.
Nagy hatással volt rá környezete, különösen felszabadított rabszolgái (a kortársak talán ezt nehezményezték a legjobban) és feleségei. Második feleségét, **Messalinát**, akitől fia született, egyik felszabadított rabszolgája vádolta meg házasságtöréssel. Az asszony kivégzése után ugyancsak egy felszabadított tanácsára vette feleségül unokahúgát, **Agrippinát** (Germanicus lánya, Caligula húga volt). Az asszonynak már volt egy fia, Nero, akit magával hozott a császári udvarba. Ezzel szinte azonnal fellobbantak az öregedő császár körül az utódlás kérdésében vívott harcok. Agrippina elérte, hogy Claudius **örökbe fogadta Nerót**, hozzáadta a lányát, Octaviát feleségül, sőt Britannicus gyámjává is kinevezte. Ezután megmérgeztette Claudiust, állítólag mérgesgombával. A testőrség parancsnoka, L. Afranius Burrus, aki szintén benne volt a gyilkosságban, a praetorianusokkal együtt, Nerot kiáltatta ki császárnak. A senatus ismét csak utólag szentesíthette a történteket.
Nero (54-68)
Az utókor szemében ő lett az **őrült zsarnok** megtestesítője, talán az ő szörnyűséges rémtetteit ismerik leginkább. Uralma kezdetén, mivel még csak tizenhét éves volt, anyja, **Burrus** testőrparancsnok és korábbi nevelője, **L. Annaeus Seneca** kormányoztak. Ezt a kezdeti időszakot, amely mintegy öt évig tartott, tekintették később uralkodása pozitív szakaszának, bár már ekkor is követett el súlyos bűnöket.
A korábban megrendült államkincstár helyzetét valahogyan rendezni kellett. Ezért a senatus kezelésében lévő kincstár ellenőrzésére kineveztek két császári praefectust, s amikor néhány senator tiltakozott ez ellen, újra bevezették a **felségsértési pereket**. Ezen kívül hódítással kísérleteztek keleten, ami azonban kudarcot vallott. Ahogy a keleti hadjárat anyagi reményei szertefoszlottak, úgy folyamodott Nero egyre kíméletlenebb vagyonszerzési kísérletekhez. A felségsértés címén perbe fogottak jelentős részének vagyona miatt kellett meghalnia.
Eszközökben egyébként sem sokat válogatott. Megmérgeztette feleségét, Octaviat és mostohaöccsét, Britannicust. Állítólag a császári udvar számára a mérgeket egy **Locusta** nevű híres méregkeverőnő szállította. De megölette felette gyámkodni akaró anyját, Agrippinát is.

Octavia meggyilkolása után feleségül vette **Poppaea Sabinát**, akit kezdetben nagyon szeretett. Ennek ellenére később hirtelen indulatában hasba rúgta a várandós asszonyt, aki ebbe belehalt.
Burrus halála után Senecát is eltávolította az udvarból. Az új praefectus praetorio **Ofonius Tigellinus** lett, aki mindenben támogatta az uralkodót. Segítségével **terrorisztikus uralmat** vezetett be Nero, s amikor ennek hatására összeesküvésekre került sor, **tömeges kivégzésekkel** válaszolt.
Nero vérengzéseinek azonban nemcsak politikai okai voltak, Caligulához hasonlóan ő is elmebeteg volt. Önmagát kiváló költőnek, énekesnek és kocsihajtónak képzelte, s ha valaki kétségbe vonta tehetségét, meg kellett halnia. De halál várt arra is, aki sikeres volt ezeken a területeken, és vetélytársának érezte őt a császár.
Nero uralkodásának leghírhedtebb eseménye volt 64-ben a **római tűzvész**. A közvélemény az akkor már igen népszerűtlen „anyagyilkost" vádolta a város felgyújtásával – minden bizonnyal alaptalanul. Nero azonban megrettent a közhangulattól, ezért a városban akkor megjelenő új vallás, a **kereszténység** híveit dobták oda áldozatul. Ekkor került sor az **első tömeges keresztényüldözésre**, ami azonban csak Rómára terjedt ki, s viszonylag rövid ideig tartott.
A helyzet azonban egyre romlott, a provinciákban is felkelésekre került sor. Ezek közül a legnagyobb **Iudaeaban** robbant ki **66-ban**. Leverésére a tapasztalt hadvezért, Flavius Vespasianust küldték ki öt legio élén. A **zsidó háború** történetét a felkelés egyik vezetője írta meg, aki római fogságba esett, majd Vespasianus szolgálatába állt, felszabadítása után lett a neve Josehpus Flavius.
Nero uralmát végül katonai vezetők és helytartók **felkeléssorozata** döntötte meg. Elsőként **Vindex** lázadása robbant ki **68. márciusban**, ezt még sikerült leverni. A következő hónapban azonban **Servius Sulpicius Galba** fordult Nero ellen, s ekkor uralma pillanatok alatt összeomlott. A senatus Galbát elismerte princepsnek, Nerót a haza ellenségének nyilvánította és anyagyilkosként halálra ítélte. Nero ennek hírére öngyilkos lett, utolsó szavai állítólag ezek voltak: „Micsoda művész pusztul el bennem!" *(Suetonius: Nero 49.)* Ezzel kihalt a IuliusClaudius dinasztia.

A „négy császár éve" (68-69)

Nero halálát **rövid, de véres polgárháború** követte. Mint láttuk, a senatus elismerte Galbát császárnak, aki azonban súlyos hibát követett el: nem adta meg a praetorianusoknak a Claudius óta szokásban lévő trónralépési ajándékot. A testőrök erre fellázadtak, megölték Galbát, és **Salvius Othót** kiáltották ki. A senatus ezt is kénytelen volt megerősíteni.
Ekkor azonban – Tacitus szavaival élve – a határokon állomásozó

legiók felismerték, hogy császárt nemcsak Rómában lehet választani. A Rajna menti legiók **Aulus Vitelliust**, a keletiek pedig **Vespasianust** kiáltották ki. A három uralkodó között a fegyverek döntöttek, a polgárháborúból győztesként kikerült Vespasianust a senatus 69 utolsó napjaiban ismerte el császárnak. Ezzel kezdetét vette a Flavius-dinasztia kora.

A dinasztia császárai: A hatalom megalapozása

A Flaviusok (69-96)

Vespasianus (69-79) Titus (79-81)
Domitianus (81-96)

Augustustól Neróig a római arisztokrácia két ősi nemzetségének, a Iuliusoknak és a Claudiusoknak a tagjai uralkodtak, akik vérségi vagy örökbe fogadott leszármazottai voltak Caesarnak. A „divus Iulius" mintájára a dinasztia minden tagját – kivéve a két őrült zsarnokot, Caligulát és Nerót – haláluk után istenné avatták. Ez adta hatalmuk vallási megerősítését.

Vespasianus alacsonyabb, **lovagrendi** származású volt, az ő uralmát új politikai alapokra kellett helyezni. Gyakorlatilag a császári hatalmat továbbra is a hadsereg biztosította. Politikai értelemben Vespasianus visszatért Augustus elgondolásához, ami szerint **a császár az állam senatus által megbízott és törvényileg körülhatárolt jogkörrel rendelkező, legmagasabb rangú, élethossziglani magistratusa**. Megválasztásakor a senatus külön határozatban rögzítette az új császár jogait és kiváltságait. Ez a határozat, annak ellenére, hogy töredékesen maradt ránk, a principatus „alkotmányának" tekinthető.

Az új uralkodó neve **Imperator Caesar Vespasianus Augustus** lett. Szinte minden évben viselte a consulságot, rendszerint idősebb fiával, Titusszal együtt. Fia utódlását jó előre biztosította, felruháztatta a tribunusi hatalommal és az imperium maiusszal, s testőrparancsnokának is őt nevezte ki.

A reformpolitika

A római állam a Iulius-Claudius-dinasztia uralmának végére **sürgős reformokra** szorult gazdasági, társadalmi és politikai téren egyaránt. Ezeket Vespasianus vezette be.

Az **államkincstár csődbe** jutott, az elmaradt kifizetések – köztük a katonák zsoldja is – fejében mintegy 40 milliárd sestertius adósság terhelte. Vespasianus elkoboztatta Nero egész **császári földtulajdonát**, majd ebbe beolvasztatta a még meglévő állami közföldeket, az ager publicust is. Így hatalmas, az egész birodalomra kiterjedő császári földtulajdon jött létre, amelyen kívül nem létezett más állami föld. Ezeken a birtokokon jelent meg először nagyobb

méretekben a rabszolgamunka helyett a szabad kisbérleti rendszer – a **colonus-rendszer**.

Mindezeken túl az **adók általános emelésével** is növelték az állami bevételeket. Különösen Egyiptom terhei váltak nyomasztóvá, ennek a területnek a gazdasági ügyeit egy új hivatal, a **fiscus Alexandrinus** intézte. Az adóztatáshoz kapcsolódik a következő történet és szállóige. Állítólag fia, Titus szemrehányást tett apjának azért, mert megadóztatta a római nyilvános illemhelyeket. Vespasianus ekkor fia orra alá dugott egy pénzdarabot, ami ebből a bevételből származott, és megkérdezte, van-e szaga. Ekkor hangzott el a mondás: „Pecunia non olet" – azaz a pénznek nincs szaga.

Nagy szükség volt a társadalompolitika reformjára is, hogy a császári hatalom társadalmi bázisát ne csak Rómában és Itáliában, hanem az egész birodalomban megszilárdítsák. Amikor uralomra került, a köztársaság utolsó évszázadának nagy nemzetségei már jórészt kihaltak a felségsértési perek vagy a csekély gyermekáldás miatt. Vespasianus ezért a senatust új elemekkel töltötte fel, akik hadseregének érdemes tisztjei és a vidéki városok jómódú polgárai közül kerültek ki. A testület ennek következtében a római arisztokrácia helyett már az egész birodalom, de főleg **Itália leggazdagabb polgárainak** gyülekezőhelye lett.

Ezzel együtt növekedett a **polgárjog-adományozás** is. A települések egyre szélesebb köre kapott önkormányzatot, ezzel segítette a császár a **romanizációt**, s a provinciák városiasodását (urbanizáció). A hadseregben is megnövekedett a provinciabeli lakosság aránya, s míg eddig csak a segédalakulatokban szolgálhattak, ezután már a legiókba is bekerülhettek.

A római köznéppel szemben a jól bevált **„panem et circenses"** (kenyeret és cirkuszt) politikát folytatta. A Nero által felállított kolosszális méretű szobor mögött felépíttette a **Colosseumot** (hivatalos neve amphitheatrum Flavianum), amely Róma legnagyobb körszínháza lett cirkuszi játékok számára. Kb. 60-70 ezer ember foglalhatott itt helyet.

A külpolitikában **nem törekedett nagyobb hódításokra**. A nagy iudaeai felkelést császárrá választása után Titus verte le végleg, 70-ben elpusztította **Jeruzsálemet**. A zsidó háború végleges befejezése (72) után együtt tartottak diadalmenetet. A birodalom többi részén egyébként béke honolt, kisebb jelentőségű hódításra csak Britanniában került sor.

Vespasianus fiai

Vespasianus hatalmát először rendkívül népszerű idősebb fia, **Titus** örökölte, majd annak fiatalon bekövetkezett halála miatt a fiatalabbik fiú, **Domitianus** került trónra.

Domitianus az uralkodás keményebb módszereihez tért vissza. Felvette

a **„dominus et deus"** (úr és isten) címet, ami azt jelentette, hogy már életében igényt tart az istenítésre. A senatust mellőzve, baráti körének segítségével kormányzott, ez a kör **félhivatalos császári tanáccsá** vált. Mikor emiatt összeesküvések szerveződtek ellene, véres zsarnokságot vezetett be, egymást követték a felségsértési perek, vagyonelkobzások, kivégzések. Uralmának támaszát nem a társadalom széles felső rétegében, hanem a hadseregben látta. Az ő idejében került sor a **második nagyobb keresztényüldözésre**, ez a vallás akkor már nemcsak a szegények között terjedt, hanem az arisztokrácia körében is.
Domitianus nem a Iulius-Claudius dinasztia őrült zsarnokaira hasonlított, kegyetlen uralmát hideg fejjel, céltudatosan gyakorolta. Eredményt azonban sehol nem ért el, hódításai is csekély sikert hoztak. Senatori körökben összeesküvést szőttek ellene, ami végül sikerrel járt. Megvesztegették magántitkárát, aki meggyilkolta a császárt. A senatust természetesen nem érte váratlanul az esemény, mielőtt a megdöbbent testőrség felocsúdott volna, rajtaütésszerűen császárrá választották a 66 éves Cocceius Nerva senatort. Vele új időszak kezdődött a római császárkorban, az Antoninusok kora.
A dinasztia császárai

Az Antoniusok (96-192)

Nerva (96-98)
Traianus (98-117)
Hadrianus (117-138)
Antoninus Pius (138-161) Marcus Aurelius (161-180) Commodus (180-192)
Az Antoninusokat, **„jó császárokként"** emlegette a római közvélemény. Ennek oka egyrészt az lehetett, hogy az utolsót leszámítva, a dinasztia tagjai között nem találunk zsarnokokat. Másrészt pedig az, hogy hivatalosan a szabadság, a köztársasági hagyományok és a senatusszal való együttműködés jelszavait hirdették. Uralmuk alatt a birodalom **stabilitása** nagyobb volt, mint a megelőző időszakokban, a dinasztiát követő korszak pedig a teljes anarchiát jelentette.
Mivel a hadsereg, melynek körében Domitianus igen népszerű volt, élesen szemben állt Nerva uralmával, meg kellett őket békíteni. Domitianus gyilkosát kivégezték, majd a császár utódlási joggal társuralkodóként maga mellé vette a megölt császár korábbi munkatársát, **M. Ulpius Traianust**. Majd egy évszázadon át úgy tűnt, hogy a Nerva által nyújtott példa rendszerré válik. **A császárok közvetlen munkatársaik közül jelölték ki utódukat, örökbe fogadták és társuralkodói jogokkal ruházták fel őket.** Ez azonban

nem annyira politikai elv, mint inkább kényszer volt. Nerva utódai egyikének sem volt fia, így a dinasztiaalapítás gondolata fel sem merülhetett. Az első közülük, Marcus Aurelius, akinek volt fiúgyermeke, sietett is a hatalmat ennek számára biztosítani.

A Római Birodalom a 2. században

A gazdasági élet *A mezőgazdaság*

A termelés legfontosabb ága továbbra is a mezőgazdaság, azon belül is a **földművelés** volt. A termények köre bővült és finomodott, új, keleti eredetű gyümölcsök termesztése honosodott meg, mint pl. a cseresznye és a barack. Mindinkább teret nyert a veteményes- és a kertgazdálkodás. A fejlődés azonban inkább **az elért eredmények kiterjedését** jelentette, mint új technikai vívmányok megjelenését.

A gabonatermelés jóval kevésbé volt jövedelmező a szőlő- és gyümölcstermesztésnél, ez ennek az ágazatnak a visszaesését okozta. Mivel az állam szervezetten csak Róma és a hadsereg ellátásáról gondoskodott, a nagyobb városokban gyakorta volt **éhínség**. Ennek elhárítására a 2. században egyre gyakrabban találkozunk a közellátás szervezését végző hivatalokkal a városokban.

Tovább növekedett a **colonus-rendszer** alkalmazása. A 2. században már a magánbirtokokon is megjelennek a kisbérletek. A tipikus nagybirtok ettől kezdve tulajdonképpen két részből állt: a központi területből, amelyet rabszolgák műveltek, és a colonusoknak bérbe adott parcellák halmazából.

Az ipar

A technikai fejlődés itt sem volt látványos, leginkább az építőiparban mutatkozott előrelépés. Az üvegkészítésben az üvegfúvás technikája, a vaskohászatban a fújtató tökéletesítése jelentett újat. **Itália a 2. század folyamán az ipar minden ágában elvesztette vezető szerepét a provinciákkal szemben.** Ennek következtében a félsziget lakosságát a legfejlettebb termékekkel a kereskedelem látta el.

A mezőgazdasághoz hasonlóan az iparban is visszaesett a rabszolgák alkalmazása. Egyre gyakrabban végezték szabadok a munkát a műhelyekben.

Az ipar szervezetében bekövetkező másik változás az volt, hogy házi műhelyek, formájában megjelentek **ipari üzemek a nagybirtokokon**. Ezek használták fel a helyi nyersanyagot, s elégítették ki az igényeket. A nagybirtok tehát **önellátásra** törekedett, s ez korlátozta a városi ipar piacát.

A rabszolgatartás válsága

A rabszolgákkal végeztetett termelésben, mivel ez a munkaerő teljesen érdektelen munkája eredményét illetően, **nem lehetett komoly technikai eszközöket alkalmazni**. A rabszolgák nem tanulták meg ezek használatát, esetleg tönkre is tették a finomabb vagy

bonyolultabb szerszámokat. Ebből a szempontból tehát a rabszolgatartó nagyüzem nem volt fölényben a kisüzemmel szemben. A rabszolgatartás csak abban az esetben volt kifizetődő, ha nagy tömegben és olcsón lehetett beszerezni rabszolgákat könnyen ellenőrizhető fizikai munkára. **A nagy hódítások lezárultával** azonban pontosan ennek a lehetősége csökkent, egyre inkább felértékelődött a **szabad munkaerő**.

Kereskedelem

A békés viszonyok legjobb hatással a kereskedelem fejlődésére voltak. A szállításban továbbra is a **tengeri utaknak** volt a legnagyobb jelentősége. A tengeri kereskedelmet **nagyvállalkozók** bonyolították le, akik már az 1. században egy-egy körzetben collegiumokba tömörültek.

A szárazföldi kereskedelmet a császárok **útépítő tevékenysége** segítette. A 2. században az utak már nemcsak Rómát kötötték össze a provinciákkal, hanem a provinciákat egymással is. Ezt a katonai védelem szempontjai is indokolták. Így a provinciák már Itália megkerülésével, közvetlenül is tudtak kereskedni egymással. A szárazföldi szállítás lehetőségét a **kezdetleges lószerszámozás** korlátozta. A **belső vámok** nagy részét eltörölték, a fennmaradt vámtételek átlaga sem volt túl magas, 2% körül mozgott.

A távolsági kereskedelemben szerezték be a luxuscikkeket. Ez azonban egyre komolyabb mértékben apasztotta a birodalom nemesfémkészleteit, ugyanis a római ipar csak kevés helyre tudott megfelelő árut szállítani. A keleti árukért fizetni kellett, s a **kiáramló nemesfémet** a bányászat a 2. században már nem tudta pótolni.

A társadalom a 2. században

Arisztokrácia

A társadalom élén továbbra is a **senatori rend** és a **lovagrend** állt. A senatori rendbe az tartozhatott, akinek egymillió sestertiusnyi vagyona volt, és akit a császár kinevezett. A lovagrendbe való tartozást 400 ezer sestertiusnyi vagyon és szintén császári kinevezés útján lehetett elérni. A 2. században a lovagrend már nem pénzemberekből, vállalkozókból állt, jogászok, katonai vezetők, császári hivatalnokok tartoztak ide.

A nobilitas két hagyományos rétege mellé a 2. században felemelkedett egy harmadik is. Ők voltak az ún. **curialisok**, azaz az önkormányzattal rendelkező városokat irányító tanács, a curia tagjai, családjukkal együtt. Ők kezelték többek között a városok pénzügyeit is. Hivatali idejük lejártakor megkapták a római polgárjogot.

Ez a három társadalmi csoport alkotta azt a birodalmi arisztokráciát, amelyet a 2. században **honestioresnek** (tekintélyesek) neveztek. Kiváltságos helyzetüket az is jelezte, hogy a 2. században már csak ők fellebbezhettek a császárhoz peres ügyeikben, s csak ők voltak

mentesek a testi fenyítés és a kínvallatás alól. Alattuk helyezkedett el a közrendű szabadok, a **humiliores** (alacsony rangúak) széles tömege.

Közrendű szabadok

Közülük továbbra is bizonyos kiváltságokkal rendelkezett a **római plebs**. Politikai jogaikat már régen teljesen elvesztették, de a császárok kenyérrel és cirkusszal kárpótolták őket a város nyugalmának fenntartása érdekében. Mivel azonban az állami ellátás csak szükségleteik egy részét fedezte, többségüknek volt kenyérkereső foglalkozása.

A humiliores másik rétegét a **vidéki városok iparosai** alkották. Helyzetük kedvezőtlenebb volt. A 2. századtól érdekvédelmi, önsegélyező és temetkezési egyesületekbe, ún. collegiumokba tömörültek. Ezt az állam eleinte nem nézte jó szemmel, később azonban egyes, a közszolgáltatásban fontos collegiumok állami elismerést nyerhettek.

Legalul helyezkedtek el a **szabad parasztok és kisbérlők** (colonusok). Ők a birodalom fejlődésének előnyeiből nem nagyon részesedtek, ezzel szemben az állam fenntartásának terheit bőven érezhették. Ebben nem volt különbség a saját birtokkal rendelkező paraszt és a colonus között.

Rabszolgák

Végül a társadalom legalján helyezkedtek el a **rabszolgák**. Számuk, mint már volt szó róla, a 2. század folyamán csökkent. Jogi helyzetük azonban ugyanekkor már javult, törvények védték az életüket, testi épségüket. Bizonyos szolgálati idő után illett felszabadítani őket.

Közigazgatás és államgazdaság

A közigazgatás egységei

A legalsó helyi szervek az önkormányzattal rendelkező városok voltak, azaz a **municipiumok és a coloniák**. A közöttük kezdetben meglévő különbségek erre az időre már eltűntek. A városok önellátóak és elvileg önállóak voltak, anyagi nehézségek esetén a helytartó a város élére curatort nevezhetett ki, aki a pénzügyeket ellenőrizte.

A városokat továbbra is a nagyobb közigazgatási egység foglalta egybe: a tartomány, azaz a **provincia**. A provincia helytartója ellenőrizte az adóbehajtást, ítélkezett a lakosság fölött, és vezette a provincia katonai egységeit.

A **központi kormányzat** rendelkezett a törvényhozás jogával, legfelső szinten bíráskodott a honestiores tagjai fölött, és irányította a hadsereget. A katonák továbbra is a császár nevére tették le az esküt, a katonai egységek parancsnokait a császár nevezte ki, s ő határozta meg a hadsereg fegyelmét.

Az államgazdaság

A római állam a következő bevételekkel rendelkezett: a provinciák lakói által fizetett egyenesadók, amelyeket általában a föld után kellett

fizetni, a közvetett adók (örökösödési illeték, rabszolga-felszabadítási illeték, kereskedelmi forgalmi adó, vámok). Végül ide számíthatjuk a császári birtokok jövedelmét és az egyéb jövedelmeket (büntetések, vagyonelkobzások stb.).

A senatusi provinciák adóit külön kezelték, ezekből fedezték e provinciák közigazgatási költségeit. A császári jövedelmekből tartották fenn a hadsereget, a császári hivatalokat, biztosították Róma gabonaellátását.

Az l. században még nem érezte a lakosság súlyosnak az adóterheket. A 2. században azonban egyre gyakoribbak voltak a **magas adók** miatti panaszok. Az állami költségvetés erre az időszakra már deficitessé vált, azaz a kiadások meghaladták a bevételeket. A birodalom gazdasági alapjai, a látszólagos jólét ellenére tehát meglehetősen ingataggá váltak a „jó császárok” időszakára.

Traianus (98-117)

Belpolitikája

Nerva és utóda örökbefogadás útján **M. Ulpius Traianus** lett. Az új császár felismerte Itália népességi és gazdasági hanyatlását, belpolitikai intézkedéseivel megpróbálta ezt megakadályozni. Bevezette az ún. **alimentatio** rendszerét, ami a bajba jutott itáliai kisbirtokosoknak nyújtott mérsékelt kamatozású kölcsönöket jelentette. Ugyanakkor megtiltotta a kivándorlást Itália területéről. Építkezéseivel Rómának mint gazdasági központnak a megerősítésére törekedett. A senatusba kinevezett provinciabelieket arra kötelezte, hogy vagyonuk egyharmadát itáliai földbirtok vásárlásába fektessék bele. A provinciákban folytatta az **urbanizálás** és a **romanizáció** politikáját.

Mindez azonban igen költséges tevékenység volt. Traianus erre a fedezetet **hódításokkal** próbálta biztosítani. **Ő volt Róma utolsó, sikeresen nagy hódításokat végrehajtó császára, s egyben az ő uralma alatt érte el a birodalom legnagyobb kiterjedését is.** Két fő célja az AlDunától északra lévő **dák állam** aranybányáinak megszerzése, és a keleti kereskedelmi utak feletti nagyobb ellenőrzés kivívása a **Parthus Birodalom** rovására.

A dák állam

A thrákok rokonai, a **dákok** a Kr. e. 2. században telepedtek meg **az Al-Dunától északra** lévő területeken. Ennek a vidéknek a gazdasági jelentőségét ásványkincsei, mindenekelőtt az **arany** adta. A Kr. e. 1. században alakult ki az egységes törzsszövetség, amelynek élén király állt. Első, nagy hódító királyuk, **Burebista** (más források szerint Boirebista vagy Burvista) volt. A dák állam újabb megerősödése a Kr. u. 80-as években következett be **Decebal** trónraléptével. A Római Birodalom ekkor védelmi harcokra kényszerült ellenük.

Traianust a gazdasági érdekeken kívül védelmi meggondolások is vezették, amikor elhatározta a dák terület meghódítását. Gondos előkészítés után **két hadjáratot** vezetett, az elsőt 101-102-ben, a másodikat 105-106 folyamán. Ennek során sikerült elfoglalni a királyi székhelyet is, Decebal menekülés közben öngyilkos lett, a dákok többsége a harcokban és az azt követő – még római viszonylatban is nagyarányú – vérengzések során meghalt. A területen **Dacia** néven **provinciát** szerveztek.

Hódítás Keleten

A második dák hadjárat után, 106-ban kezdődött a keleti hódítás. Első lépése az **Arábiaifélsziget északi részének** megszerzése volt. A Parthus Birodalom ellen 114-ben indult meg a háború. Kezdetben nagy sikereket arattak a rómaiak, a terület északon a Kaszpi-tengerig, délen pedig a Perzsa-öbölig a kezükbe került. A hadműveletek már a Tigristől keletre eső területeken folytak, amikor fordulat következett be. A hátországban felkelések sora robbant ki Róma ellen, ezek leverésére csapatokat kellett elvonni a támadásból, ami így természetesen elakadt. Mezopotámia déli részét is fel kellett adni. Maga Traianus a harcok közben megbetegedett, és 117-ben meghalt.

Hadrianus (117-138)

Traianus halála után özvegye bejelentette, hogy az elhunyt császár négy nappal korábban fiává fogadta és örökösévé tette **Aelius Hadrianust**, Syria provincia helytartóját. Vele Traianus környezetének az a csoportja került uralomra, amely aggodalommal figyelte a hódításokat, felismerte ugyanis, hogy ezek költségei meghaladják a révükön szerezhető hasznot. Az új császár első dolga az volt, hogy gyorsan békét kötött a parthusokkal, s ebben feladta Traianus összes keleti hódítását. Ezután összeesküvés címén kivégeztette elődje legtehetségesebb hadvezéreit. Uralkodása alatt **egyetlen nagyobb háború** folyt a **132-ben kitört zsidó felkelés** leverésére. Ennek vezetője Simon Barkosiba volt, akit hívei Messiásnak tekintettek, és **BarKochbának**, a „csillag fiának" nevezték. A felkelést 135-re sikerült leverni. Hadrianus, hogy a további gondokat megelőzze, **a zsidókat kitiltotta Jeruzsálemből**.

Munkásságának középpontjában a **császári bürokrácia** (hivatalszervezet), az igazságszolgáltatás teljes kiépítése, a provinciák kormányzásának javítása és a katonai védelem tökéletesítése állt. Az ő idejében épült ki **a császári közigazgatás birodalmi rendszere**. A katonáira, jogászaira, hivatalnokaira támaszkodó uralkodó ekkor már korlátlan úr volt, akarata számított a legfőbb törvénynek, minden rang és hatalom tőle eredt.

Hasonló alapossággal végezte a határvédelem kiépítését is. A birodalom védelmi vonalát, a **limest**, Domitianus kezdte kialakítani, s Hadrianus alatt vált **egységes védelmi erődvonallá**, amely minden

olyan határszakaszon végighúzódott, ahol nem volt természetes határ. Ekkor épült fel pl. Britanniában a **hadrianusi fal**. A hadsereget teljes egészében a határok mellett helyezte el. A **legiókban** ekkor már kizárólag a **provinciák lakói** szolgáltak, számukra a végkielégítésen túl **a római polgárjog megszerzésének lehetősége** volt a legvonzóbb a katonai szolgálatban.
Hadrianus egyik rokonát, **Aurelius Antoninust**, aki az egész dinasztia névadójává vált, azzal a feltétellel tette meg uralkodótársának, ha az még az ő életében hajlandó örökbe fogadni további jelöltjeit. Ezek az akkor még fiatalkorú **Marcus Aurelius** és **Lucius Verus** voltak. Utolsó éveit a senatusszal kiéleződő ellentétek jellemezték. Mivel ezek során több halálos ítéletre is sor került, „mindenki által gyűlölve" halt meg 138-ban.
Antoninus Pius (138-161) és Marcus Aurelius (161-I80)
A traianusi hódítások, s Hadrianus lázas szervező munkája után a **nyugalom** évtizedei következtek. Antoninus Pius – ez volt Aurelius Antoninus császári neve – uralkodása alatt egyszer sem hagyta el Rómát. Ezekben az eseménytelen években **teljesedett ki az előző korszakok fejlődése**, a gazdaság kiegyensúlyozottan működött, a császári kincstár komoly tartalékokkal rendelkezett.
Antoninus Piust az előre kijelölt két utód, **Lucius Verus** és **Marcus Aurelius** követte. Ez volt az első példája a **kettős császárságnak**, melyben a vezető szerep a pontifex maximus címmel is rendelkező Marcus Aureliust illette meg. Lucius Verus 166-ban bekövetkezett halála után pedig teljesen egyedül maradt a birodalom élén.
Uralkodásuk egy **parthus háborúval** kezdődött, ami 164 és 166 között részsikereket hozott, amelyeket fényes diadalmenettel ünnepeltek meg. Ezzel zárult le tulajdonképpen a római császárság gondtalan időszaka. A keleti hadjáratból hazatérő sereg behurcolta Itáliába a **pestist**, amelynek a források szerint a civil lakosság egyötöde, a hadseregnek egynegyede esett áldozatul. A borzalmas veszteségek hatására pedig elnéptelenedtek a határmenti erődök.
Minden bizonnyal ennek híre is hozzájárult a korábban Rómával szövetséges germán **markomann** és **kvád** törzsek támadásához. A Dunától északra lakó törzsek **167-ben törték át a dunai határt**, elfoglalták **Brigetio** (a mai Szőny) legiós táborát, elárasztották **Pannoniát Pannoniát** ben már **Aquileiát** fenyegették. A védelmi háborút maga a császár irányította, az ellentámadásra a birodalom **minden erőforrását** mozgósítani kellett. Csak 174-re sikerült meghódoltatni a markomannokat és a kvádokat, s a következő évben a velük szövetséges szarmatákat.
A nagyszámú hadifoglyot nem tették rabszolgává, hanem, a korábbi római gyakorlattól teljesen eltérően, colonusként letelepítették őket az elnéptelenedett területeken, elsősorban Pannoniában. Így az itt élő,

már korábban romanizálódott lakosság **barbár elemekkel** töltődött fel. A háborúk azonban továbbra sem szűntek meg a Duna mentén, Marcus Aurelius továbbra is a hadszíntéren tartózkodott, s itt érte a halál is 180-ban. Utóda a már korábban társuralkodóvá kinevezett fia, Commodus lett.

Commodus (180-192)

Uralkodása idején a rómaiak azt hihették, **Nero napjai** tértek vissza. A császár lemondott apja katonai terveiről, s miközben a birodalom egész területét külső támadások és belső lázadások rázták meg, ő maga véres **zsarnoki uralmat** vezetett be Rómában. Praefectus praetoriójának egy felszabadított rabszolgát nevezett ki. Magát az emberek és istenek között közvetítő lénynek, **„földre szállt Herculesnek”** nyilvánította, s Nerón is túltéve, személyesen vett részt gladiátorviadalokon.

Végül **összeesküvés** szerveződött ellene, saját testőreinek egy csoportja gyilkolta meg. Utódául Marcus Aurelius hadvezérét, Helvius Pertinaxot választották meg. Commodusszal lezárult az Antoninusok időszaka, s kezdetét vette a véres, erőszakos eseményekben bővelkedő katonacsászárok kora.

A katonacsászárok kora (192-284)

Azok a belső problémák, amelyek már a „jó császárok” uralma alatt a felszín alatt jelentkeztek, a **Kr. u. 3. századra mély válságba** sodorták a Római Birodalmat. A válság elemei a **rabszolgatartás** problémáiban, Itália gazdasági **hanyatlásában**, **a hadsereg** személyi állományának csökkenésében és átalakulásában jelentkeztek. Ugyanakkor a **birodalom határain kívül** olyan változások következtek be, amelyek Rómára nézve igen nagy veszélyt jelentettek, s a belső gondokat felerősítve, drámai fordulatokat okoztak a római történelemben.

Kelet

A Római Birodalmon kívüli világ a 2-3. században

A császárkor kezdete óta Róma többé-kevésbé egyenrangú politikai ellenfele a keleti térségben a **Parthus Birodalom** volt. A két hatalom vetélytársa volt de vezetői felismerték gazdasági egymásrautaltságukat. A Parthus Birodalom belső gyengeségei pedig nem tették lehetővé, hogy komolyan veszélyeztesse Róma keleti érdekeit.

A 3. század elején **Ardaser**, az egyik perzsa törzs uralkodója fellázadt a parthus király ellen, **226 körül** megdöntötte az Arsakidák uralmát, s megalapította a **Szaszanida-dinasztiát**. Származását az Akhaimenida

uralkodócsaládra vezette vissza. Ezzel az uralkodó nép megváltozott, a parthusokat felváltották a perzsák, és ezzel a politikai és az ideológiai törekvések is megváltoztak. Az új dinasztia **erőteljesen központosította** a hatalmat, letörte a városok önállóságát, megszüntette a helyi vezetők hatalmát. Már Ardaser felvette az „Irán királyainak királya" címet. Politikai programjában első helyen az **óperzsa uralom alatt álló területek** visszaszerzése állt. Ez nem jelentett kevesebbet, mint Róma kiűzését az egész ázsiai területről.
Ezt a célt szolgálta a **hadsereg átszervezése**. A parthus könnyűlovasság helyett a haderő magva a perzsa páncélos nehézlovasság lett. A katonaság fenntartását a földbirtokosok földjein élő parasztok adói biztosították.
A Szaszanida-dinasztia az **Újperzsa Birodalom** hódító törekvéseit ideológiailag is igyekezett alátámasztani. Egységes államvallássá tették **Zarathustra** tanításait. Ezt az egyedüli igaz vallásnak tekintették, ami minden más vallás követését kizárja. A birodalom területi kiterjesztése ennek következtében tehát az igaz vallás tanításának terjesztését jelentette.
A Rajna-Duna-vidék
Az ezen a határszakaszon élő **germánok** a 2. század elején számos, kisebb törzsre szakadtak, erejük arra elegendő volt, hogy megakadályozzák a rómaiak Rajnán túli terjeszkedését, a birodalomra nézve azonban veszélyt nem jelentettek. A római politika ráadásul ügyesen kihasználta egymás közötti ellentéteiket, egyes törzseket szövetségébe tudott vonni, s a határ mellett cliens-királyságok alakultak ki.
A 2. század folyamán a kis törzsek egyesültek. A harmadik század elejére már nagy, Rómával szemben támadó jellegű törzsszövetségek alakultak ki, az **alemann**, a **szász**, a **burgund**, a **longobárd** és a **vandál** szövetség. Az első támadásokat a határhoz legközelebb élő alemannok indították, céljuk egyelőre még nem a területszerzés, hanem a zsákmányolás volt.
Az Al-Duna és a Fekete-tenger vidéke
A 2. században **Skandinávia** déli részéről indult el a **gótok** vándorlása. A század végére a Fekete-tenger északnyugati partvidékén telepedtek le két nagy törzsszövetségben. Az egyik a **vizigótok vagy nyugati gótok** csoportja volt, a másikat az **osztrogótok vagy keleti gótok** alkották. A keleti gótok kapcsolatba kerültek a Feketetenger északkeleti vidékein élő iráni eredetű alánokkal, akiknek a révén eljutott hozzájuk az **állam- és hadseregszervezés** iráni elmélete és gyakorlata. Lovasnomád hadseregüket páncélos nehézlovasság váltotta fel, s egyre gyakrabban veszélyeztették a Római Birodalom **al-dunai határvidékét**.
A harmadik század császárainak tehát ezzel a három, nagyjából egy

időben keletkezett veszélygóccal kellett megküzdeniük akkor, amikor a birodalom belső helyzete is egyre válságosabb lett.

Septimus Severus (193-211)

A Commodus meggyilkolása után császárrá választott **P. Helvius Pertinax** helyzete nem volt könnyű. Szinte üres császári kincstárat vett át. Programja a takarékosság, a katonai fegyelem helyreállítása és a senatus tekintélyének növelése volt. Ezzel magára haragította a hadsereget, a praetorianusok pedig az elmaradt ajándék miatt elégedetlenkedtek. A senatusszal azért romlott meg a viszonya, mert törvényt hozott, amelyben a földeket azok tényleges tulajdonába akarta adni, akik vállalkoznak a megművelésére. Intézkedései nem hoztak sikert, három hónap múlva a praetorianusok meggyilkolták.
Ezután egyszerre **négy császár** megválasztására került sor, közülük **Pannonia császári legátusa, Septimius Severus** volt legközelebb Rómához. **197-ig** tartott a rendkívül súlyos emberáldozatokat követelő **polgárháború**, amelyben sorra legyőzte három ellenfelét.
A császári hatalom megerősítése
Septimius Severus afrikai lovagrendi családból származott, Marcus Aurelius alatt lett senator. Személyében tehát nem római, hanem a provinciális lakosságnak egy felszínesen romanizált rétegéből való ember került a trónra. Hadseregében az illír és a thrák elem dominált. Érthető bizalmatlansággal fogadta tehát a római arisztokrácia az ő uralomra kerülését.
Erős kézzel látott neki a megrendült császári hatalom megerősítésének. Ez elsősorban a **hadsereg megszilárdítását** jelentette. A legiók száma 30-ról 33-ra nőtt, zsoldjukat többször is felemelte. A katonáknak megengedte szolgálati idejük alatt a nősülést is, s megnyitotta előttük a lovagrendbe való felemelkedés lehetőségét. Septimius Severus ezzel elérte, hogy a hadsereg hűséges volt hozzá haláláig. Ugyanakkor azonban **meglazult a fegyelem**, a haderő katonai értéke csökkent, a katonaság a társadalom többi rétegétől elkülönült, **zárt kiváltságos renddé** vált, és a saját érdekeit egyre követelőzőbb módszerekkel képviselte.
A császári hivatalokban egyre nagyobb szerephez jutottak a **lovagrendi jogtudósok lovagrendi jogtudósok** ben a praefectus praetorio tisztségét is kettéosztotta, ettől kezdve mindig egy jogász és egy katona töltötte be ezt a hivatalt. A helytartók hatalmát a provinciák kettéosztásával igyekezett korlátozni, ezzel csökkent a hatáskörükbe tartozó legiók száma is.
Gazdaságpolitikája
Mindezekhez természetesen igen sok pénzre volt szüksége, amit a polgárháború alatt és után vagyonelkobzásokkal teremtett elő. Ez

azonban nem volt elegendő az állami költségek megnövekedett összegének fedezésére. Ezért két, hatásaiban messze vezető lépés megtételére kényszerült a császár: a **közmunkák, az ún. munusok** rendszeresítésére és a **pénz értékének csökkentésére**.
A szabad lakosság ingyenes szolgáltatásokra való kötelezését szinte minden ókori állam ismerte és alkalmazta. A Római Birodalomban erre Septimius Severus előtt rendkívül ritkán került sor. Az ő uralkodásától kezdve azonban rendszeressé vált, hogy bizonyos szervező és irányító feladatokat díjtalanul, de anyagi felelősséggel végeztettek az előkelőkkel, a szegényebb rétegeket pedig meghatározott mennyiségű fizikai munkára kötelezték. Mindezek következtében **a munka és a terhek nagyobb része áthárult a rabszolgákról a szabad lakosságra**, a pénzszolgáltatások helyett pedig megnőtt a munka és a természetbeni szolgáltatások jelentősége.
A **pénzromlás** már korábban – a 2. század közepétől – megindult, Septimius Severus uralkodásának kezdetére pedig drámai méreteket öltött. A pénzérmék nemesfémtartalma kb. a felére csökkent, ezzel együtt zuhant vásárlóértékük is, azaz a piacon egyre kevesebb árut lehetett kapni ugyanazért az összegért.
Gazdasági előnyöket szeretett volna elérni a császár a hadjárataival is. Keleten a bomladozó Parthus Birodalom ellen sem tudott azonban győzelmet aratni, s nem hozott sikert britanniai hadjárata sem. Ezen a hadszíntéren érte a halál 211-ben.

A Severus-dinasztia

Septimius Severus még életében utódaiul jelölte ki két fiát, **Antoninus Caracallát** és **Aurelius Getát**. Ez volt a Római Birodalomban a második kettős császárság, ami azonban mindössze egy évig állt fenn – Caracalla 212-ben meggyilkoltatta öccsét. Véres kézzel megszerzett hatalmát apja módszerei szerint gyakorolta ezután, elsősorban a hadseregre támaszkodott ő is.
Uralkodásának legnagyobb hatású rendelkezése a **212-ben kiadott Constitutio Antoniniana volt**. Ez a Római Birodalom minden polgárának megadta a **polgárjogot**, csak a fegyverrel feltétlen megadásra kényszerített törzsi lakosság maradt ki ebből. Ezzel az intézkedéssel a **polgárjog megszűnt kiváltság lenni**, tehát elvesztették vonzásukat azok a szolgálatok, amelyekért ezt el lehetett nyerni korábban (pl. a katonáskodás). Ugyanakkor a csak római polgárokat érintő, s pontosan ebben az intézkedésben 5%-ról **10%-ra emelt örökösödési adó** megnövelte az egész lakosság terheit.
Caracalla folytatta apja hódításait a végóráit élő Parthus Birodalommal szemben. Ezen hadjárata közben, 217-ben gyilkoltatta meg saját testőrparancsnoka, **Opellius Macrinus**, akit a hadsereg egy

része kikiáltott császárnak. Császársága mindössze egy évig tartott, a hadsereg Caracalla-párti csoportja ekkor a fiatalkorú **Heliogabalust** kiáltotta ki. A kirobbant polgárháborúban Macrinus életét vesztette.
A Severus-dinasztia alkonya két gyermekcsászár nevéhez kötődik: Heliogabalus (más néven Elagabalus, állítólag Caracalla törvénytelen fia volt) 218-222 között, **Alexander Severus** pedig 222-235 között uralkodott. Mindkettőjük helyett ténylegesen a dinasztia nőtagjai birtokolták a hatalmat, Alexander Severus nagyanyja és anyja. Mellettük jelentős szerepe volt a praefectus praetorio tisztségét viselő nagy jogtudósnak, **Ulpianusnak**. Az ő időszakukban kísérlet történt a hadsereg visszaszorítására, s az Antoninusok kormányzati rendszeréhez való visszatérésre.
Ez azonban nem sikerült, a hadsereg nem tűrte el kiváltságos helyzetének csorbítását. Egy zendülés alkalmával a praetorianusok Alexander Severus szeme láttára koncolták fel parancsnokukat, Ulpianust.
A Szaszanida Birodalom megalakulásával nyomasztóvá váló külső helyzet tovább növelte a katonaság fontosságát, majd ugyanígy hatott az alemann támadás. Amikor pedig a császár a háború terheit zsoldcsökkentéssel akarta kiegyenlíteni, betelt a pohár: Alexander Severust és anyját meggyilkolták.

A katonai anarchia (235-268) és az illír katonacsászárok (268-284)

A Severus-dinasztia uralmát követő időszak a Római Birodalom történetének egyik **legválságosabb, legzűrzavarosabb** szakasza. Ez a megállapítás egyaránt vonatkozik a **katonai anarchia** korára és az **illír katonacsászárok** idejére. A két időszak elválasztását az indokolja, hogy 268 és 284 között minden uralkodó Illíriából származott, alacsony sorból került a császári méltóságba és hasonló módszerekkel próbálta megszilárdítani a birodalom helyzetét.
A külpolitikai viszonyok már korábban ismertetett változásai miatt a birodalom **állandó védekezésre** kényszerült, a belső helyzet pedig, **kaotikussá** vált. A birodalom egyes területein állomásozó legiók sorra-rendre kiáltottak ki új meg új uralkodókat, akik között természetesen háborúk dúltak az elsőségért. Jól jellemzi a helyzetet, hogy az időszak számtalan uralkodója közül kettő halt meg viszonylag „természetes” körülmények között, egyikük pestisjárvány, másikuk villámcsapás áldozataként. A többiekkel összeesküvések, zendülések vagy a polgárháború végzett.
A zűrzavaros helyzet egyenes következménye volt a **gazdaság viharos hanyatlása**. A pénzromlás elképesztő méreteket öltött. A határ menti provinciák lakossága a betörő ellenség elől menekült, vagy helyi

felkeléseket robbantott ki, esetleg átállt a támadók oldalára. A földbirtokosok anyagi terheiket a **colonusokra** hárították, akik ezért egyre gyakrabban vándoroltak el lakóhelyükről. Egyiptomban egész falvak néptelenedtek el, lakóik a sivatagban rablóbandákba tömörültek. A határterületek egyes részei átmenetileg vagy véglegesen elszakadtak a birodalomtól.
A korszak uralkodói közül kettőnek a tevékenysége érdemel külön figyelmet, **Gallienusé** és **Aurelianusé**.

Gallienus (260-268)
A közvetlen fennhatósága alatt álló központi területek legióira támaszkodva kezdte meg munkáját. Meglepő eredményeit többnyire kegyetlenségig menő szigorral tudta elérni, de szükség esetén engedményekre is hajlandó volt. Miután a birodalom védelmét sikerült megszilárdítania, hozzáláthatott **belső reformjaihoz** (263).
A határvédelem terén már korábban kialakult az a szokás, hogy az egyes különlegesen fenyegetett szakaszok védelmére nem egész legiókat vontak ki más vonalakról, hanem csak kisebb, elkülönített egységeket. Később, a zavaros viszonyok közepette ezeket már nem is küldték vissza a határra, hanem önálló katonai feladatokra használták őket. Gallienus a tartósan kivont egységeket néhány nagyobb központban a hátországban helyezte el. Így a közvetlen határvédelem meggyengült ugyan, de a központokból bárhová ki lehetett küldeni szükség esetén a katonaságot, így a **védekezés rugalmasan** alkalmazkodni tudott a mindenkori helyzethez.
Valláspolitikája eltért elődeiétől. A század közepe óta egyre jobban terjedő kereszténységet nem üldözéssel próbálta visszaszorítani, hanem kísérletet tett kiegyensúlyozására a **hellenisztikus eredetű misztériumvallások** támogatásával. Uralmát végül az illír legiók összeesküvése döntötte meg, ennek maga a császár is áldozatul esett.
Aurelianus (270-275)
A császár felismerte, hogy vannak a birodalomnak olyan területei, amelyeknek a védelme katonailag már nem tartható. Ezek közé tartozott **Dacia** is, ahonnan a katonaság már régebben kivonult, s az aranybányák művelése is megszakadt. Aurelianus ezért **teljesen feladta a területet**, s a határt az **Al-Dunához** vonta vissza.
Az egész birodalomban elharapódzott bizonytalanság érzését mutatja a **védelmi rendszerek** kiépítésére való törekvés. A 3. század közepe óta a provinciális városok fallal vették körül magukat. Aurelianus idejében már nyilvánvaló volt, hogy maga a főváros is a veszélyzónába került. A 271-ben épült ún. **aurelianusi városfal Rómában** ma is nagyrészt fennáll.
Egységes birodalmi vallássá akarta tenni **Heliosz** napisten kultuszát, ezért a Capitoliumon templomot építtetett a tiszteletére, amelyet 274.

december 25-én, a Napisten születésnapján avattak fel. Nagy jelentőségű reformjait Aurelianus sem tudta befejezni, 275-ben orgyilkosok áldozata lett. Halála után kilenc évi zűrzavar következett, amelynek **284-ben** egy **C. Valerius Diocles** nevű testőrtiszt vetett véget, akit **Diocletianus** néven kiáltottak ki császárnak.

A kereszténység kialakulása és elterjedése

A keresztény vallás gyökerei a **zsidó hitben** találhatóak. A zsidóság körében alakult ki az a **megváltáshit** – a **Messiás** eljövetelének reménye – amelyen a kereszténység alapul. A keresztények szerint az a Megváltó, akit Isten a zsidó népnek megígért, **Jézus Krisztus, az Isten fia**. Ő az, aki szenvedése és halála által nemcsak a zsidóságot, hanem az egész emberiséget **megszabadította a bűntől**, s ezzel lehetővé tette a **feltámadást** és az **örök életet**. Mindez azok számára jelent megváltást, akik **hisznek Jézus Krisztusban**, mint megváltóban, és **betartják az általa adott parancsolatokat**. Ezek közül a legfontosabb az **egyetemes szeretet** parancsa. Az emberek mindnyájan Isten gyermekei, tehát közöttük semmilyen különbség nincsen. S mivel Isten mindegyiküket egyformán szereti, nekik is kötelességük egymást szeretni.
Ismerkedjünk meg azzal a történeti háttérrel, amelyben a kereszténység kialakult és elterjedt!

Palesztina a Kr. e. 1. és a Kr. u. 1. században

A területen az asszír és a babilóniai hódítást követően hosszú ideig nem jöhetett létre önálló állam. Csak a **Kr. e. 2. század** folyamán, a hellenisztikus monarchiák meggyengülésével vált lehetővé, hogy a **Judás Makkabeus** vezette szabadságharc eredményeként kialakuljon a **Hasmoneusok** állama. Ez az önálló királyság a Kr. e. 1. század közepén a Római Birodalom függésébe került, a Hasmoneusok helyét pedig Nagy Heródes foglalta el. Ő jó viszonyban volt a római princepsszel, Augustusszal, ennek köszönhette, hogy Kr. e. 4-ben bekövetkezett haláláig viszonylag önállóan, bár római ellenőrzés mellett, uralkodhatott országa felett. Kr. u. 6-ban Palesztina egésze római igazgatás alá került. Élén a lovagi rangú **praefectus Iudeae** állt, akinek közvetlen felettese a szíriai legatus volt. A legismertebb praefectus Iudeae Pontius Pilatus, aki Kr. u. 26-36 között töltötte be ezt a tisztséget. **Claudius** újjászervezte **Iudea provinciát**, s az élére **procuratort** állított. A római procuratorok hol lappangó, hol nyílt ellentétei a helybéli lakossággal vezettek végül **66-ban a nagy zsidó felkelés** kirobbanásához, amelyet csak 72-re sikerült végleg leverni.

A „szórvány” vagy diaszpóra

Az asszír hódítás és a babiloni fogság következtében alakult ki, nyugaton a hódítók elől menekülők hoztak létre **zsidó településeket**, keleten pedig azok, akik nem tértek vissza a perzsa uralom idején Palesztinába. A Kr. e. 1. században a Földközi-tenger medencéjének szinte minden vidékén megtalálhatjuk a **környezetüktől vallási okokból elzárkózó zsidó közösségeket**. A diaszpóra lakosságát a belső szaporodáson kívül azok a kivándorlók is növelték, akik a mostoha életlehetőségek miatt hagyták el Palesztina területét. A szórványban élők általában a lakosság szegény rétegeihez tartoztak, kivételt ebből a szempontból csak Alexandria jelentett, ahol egy meglehetősen jómódú, kiváltságokkal rendelkező zsidó közösség élt. A görög-római lakosság többnyire nem tanúsított különösebb érdeklődést a tőle mereven elzárkózó, s általában megvetett foglalkozást űző, szegény zsidóság iránt.
A zsidó vallásnak egyetlen **Temploma** volt Jeruzsálemben. A diaszpóra lakossága a Templomot jó esetben életében egyszer tudta felkeresni. Az ő számukra a vallásgyakorlat színhelye az imaház, azaz a **zsinagóga** volt. Zsinagógák egyébként Palesztinában is épültek a Jeruzsálemen kívül élő, vidéki lakosság számára, akik csak nagyobb ünnepen látogatták a Templomot. A zsinagógákban az írástudó mesterek, az ún. **rabbik** voltak a vallási élet irányítói.

A zsidó vallás a hellenizmus korában, vallási csoportok kialakulása

A zsidó közösségek elzárkózása ellenére is hatott hitviláguk alakulására a környezet, amelyben éltek. Erre az időre már teljesen megszilárdult a **szigorú monoteizmus**, amely kizárta az egyetlen Istenen, Jahvén kívül bármilyen isteni lény létezését. Megkövetelte híveitől az isteni kinyilatkoztatáson alapuló **törvények** szerinti életet. A törvények ismerete jelentette a kiválasztottságot, betartásuk csak az idegen környezettől való elzárkózás útján volt lehetséges. Ugyanakkor a tökéletes Isten és a tökéletlen anyagi világ ellentmondásának feloldására kialakult az **ártó démonok** fogalma. Ezek vezére volt a Sátán, az Ősgonosz. A **Sátán** alakjával kapcsolatos a **megváltáshit** megszületése. Eszerint az Istennel szemben álló, ellenséges erők működése nem lehet végérvényes állapot, az Úrnak le kell győznie ezeket.
A megváltáshit egyik fajtája már korábban kialakult. Ennek értelmében a Messiás tevékenysége csak a zsidó népre vonatkozik, a **Megváltó** pedig a **Dávid király családjából származó diadalmas király és hadvezér**. Ő népe élén legyőzi az ellenséges idegeneket, és

helyreállítja Dávid országát. Ehhez képest később egy lényegesen eltérő Messiás-képpel találkozunk. Eszerint a Megváltó **„Isten szenvedő szolgája”** lesz, aki magára veszi a nép bűneit, szenved és meghal értük, majd dicsőségben feltámad, s népe királya lesz. Eljövetelét **Illés próféta** visszatérése fogja jelezni, aki Isten tüzes szekerén élve távozott a mennyekbe. Ugyanekkor jelentek meg a zsidó nép gondolkodásában a **végítéletre** vonatkozó elképzelések. Ezeknek a gondolatoknak a kialakulása és formálódása jól követhető az **ótestamentumi próféták** könyveiben.
A hellenisztikus időkben alakultak ki a zsidó valláson belül azok az elkülönült csoportok vagy áramlatok, amelyeket Josephus Flavius **szektáknak** nevez. Az első csoport a **szaddukeus** irányzat volt, melynek tagjai a papság és a Templom körüli arisztokrácia köreiből kerültek ki. A másik csoportból két irányzat fejlődött ki: a **farizeusok** és az **esszénusok**. A farizeusok eredetileg a papsággal szemben álló világi írástudók voltak. Közülük kerültek ki az imaházak vezetői, a rabbik, akik az istentisztelet új módját alakították ki: felolvasták és magyarázták a közösségnek az ószövetség megfelelő szakaszait, a szertartás kerete a közös ima volt. Ők kezdték meg az „írástudók” bibliamagyarázatait, értelmezéseit, kiegészítéseit összegyűjteni, létrehozva ezzel az ún. **rabbinikus irodalmat**. Az általánosan megfogalmazott eredeti törvényeket igyekeztek minél inkább pontosítani, ezzel nemegyszer **szőrszálhasogató, aprólékos** előírásokat alakítottak ki.
Az esszénus szekta életmódja és hitvilága is igen különleges volt. Nevük akkor került a történeti kutatás előterébe, amikor 1947-ben előkerült a chirbet qumráni barlangból az ún. **Holttengeri lelet**. Az 1956-ig tartó ásatások feltárták az esszénus szekta **qumráni** települését, s így fény derült a közösség életére. Az esszénusok a Holt-tengertől nyugatra elterülő pusztaságban, a legszigorúbb szabályok között, **nőtlenségben és vagyonközösségben** éltek. Életük középpontjában az ima és az Írás tanulmányozása állt. A Messiás eljövetelét, szerintük, egy harc előzi meg, amit a **„világosság fiai”** az **„Igazság Tanítójának”** vezetésével vívnak majd a **„sötétség fiai”** ellen. Minden bizonnyal az esszénusok között élt fiatal korától kezdve a Jézus előfutárának tekintett Keresztelő János.
Röviden meg kell még említeni a palesztinai vallási áramlatok mellett azt az irányzatot, amely a hellenisztikus nagyvárosban, Alexandriában alakult ki, s amely kísérletet tett a zsidó vallás és a hellénisztikus filozófia összekapcsolására. Ennek legjelentősebb képviselője **Alexandriai Philon** volt, aki fő műveiben a mózesi törvényeket igyekezett érthetővé tenni nem zsidók számára.

A kereszténység szent könyve: az Újszövetség

„Ime eljönnek a napok, azt mondja az Úr, és új szövetséget kötök az Izráel házával és a Júda házával.
Nem ama szövetség szerint, amelyet az ő atyáikkal kötöttem az napon, amelyen kézen fogtam őket, hogy kihozzam őket Egyiptom földéből, de akik megrontották az én szövetségemet...
Hanem ez lesz a szövetség, amelyet e napok után az Izráel házával kötök, azt mondja az Úr: Törvényemet az ő belsejökbe helyezem, és az ő szívükbe írom be, és Istenökké leszek, ők pedig népemmé lesznek.”
(Jeremiás 31.31-33.)
Az **új szövetség** megkötésének gondolata tehát ószövetségi eredetű. Az Istennek népével eredetileg kötött szövetsége a nép hűtlensége miatt felborult, ennek helyreállítására hivatott a keresztény tanítások szerint Jézus Krisztus, a Megváltó. A keresztény gondolkodás és az **Újszövetség** középpontjában ennek megfelelően az ő személye áll.
Az Újszövetség könyvei
Az Újszövetség szövegének döntő többsége **görög nyelven** íródott. Az első könyvről tudjuk, hogy eredetileg a korban Palesztinában használt arám nyelven született, ez a szöveg azonban elveszett. Ez a rész is görög nyelven vált általánosan ismertté. Az első négy könyv az ún. **evangéliumok**. A szó jelentése **örömhír, jó hír –** ez Jézus megjelenésére, működésére, tanításaira, azaz a megváltás bekövetkeztére utal. Az evangéliumok szerzői az evangélisták: Máté, Márk, Lukács és János. Mivel az első három nagyjából párhuzamos eseményeket beszél el, ezeket **szinoptikusoknak**, „egybenézők”-nek nevezzük.
A negyedik evangélium sokban eltér a szinoptikusoktól. Középpontjában nem Jézus egyszerű embereknek elmondott tanításai állnak, amelyek városok utcáin, tóparton vagy hegytetőn hangzottak el, hanem azok a filozófikusabb gondolatok, amelyeknek hallgatói művelt emberek, papok és farizeusok lehettek.
Az ötödik könyv az **Apostolok cselekedetei** címet viseli. Az apostolok Jézus 12 kiválasztott tanítványa voltak, akiknek feladatává tette a kereszténység terjesztését. Az elnevezés **küldöttet** jelent. A könyv a Jézus halála utáni eseményeket beszéli el, két központi alakja **Péter és Pál apostol**. Az ő tevékenységükön keresztül mutatja be a mű szerzője, akit a kutatók Lukáccsal azonosítanak, a **keresztény ősegyház** kialakulását Palesztinában és a görögrómai világban.
Ezután következnek az **apostoli levelek**, amelyeket szerzőik egy-egy keresztény közösségnek írtak, általános hitbéli kérdéseken túl egyes konkrét ügyekben is eligazítva őket. Az Újszövetség Szent Pálnak tizennégy, Szent Jakabnak egy, Szent Péternek kettő, Szent Jánosnak három és Szent Júdásnak (természetesen csak névrokona Jézus elárulójának) egy levelét tartalmazza.
Az Újszövetség utolsó könyve a **János jelenései**, görögül

Apokalipszis (apokalüpszisz – feltárás) címet viseli. Szerzőjének általában Szent Jánost, Jézus legfiatalabb tanítványát tekintik, aki művében az utolsó ítélettel kapcsolatos látomásait írta le. Ez az Újszövetség egyetlen **prófetikus** könyve.
Ez a felsorolás nem a könyvek keletkezésének időrendjét jelenti, hanem azt a sorrendet, amely szerint az Újszövetségben egymás után következnek. Az egyes könyvek keletkezésének időpontját csak hozzávetőlegesen lehet meghatározni, ezért elég sok vita folyt ebben a kérdésben. Az előbb felsorolt, a keresztény egyház által hivatalosan Isten által **sugalmazott** írásnak elfogadott műveken kívül is vannak evangéliumok, levelek, apostoli cselekedetek és apokalipszisek. Ezeket azonban az egyház nem fogadta el sugalmazott műveknek, azaz **nem kanonizálta**. Ezeket közös néven **apokrifeknek** (rejtettek) nevezzük. Az újszövetségi kánon – a kanonizált könyvek sora – a Kr. u. 2. század közepe körül alakult ki.

Az Újszövetségen kívüli híradások Jézusról és a keresztényekről

Az egyik legismertebb ilyen forrás **Josephus Flavius** Zsidó régiségek (vagy A zsidók története) című munkájának XX. könyvében található. Ennek hitelességét azonban már igen korán kétségbe vonta a történettudomány, s ma teljes az egyetértés abban, hogy az ún. **Testimonium Flavianum** (flaviusi tanúságtétel) utólagos **hamisítvány**. A kutatás a szöveg vizsgálata alapján azt is kiderítette, hogy Josephus minden bizonnyal megemlékezett Jézusról, de valószínűleg ellenséges hangon. Ezt a szöveget egy későbbi keresztény másoló átírta.
Tacitus a Kr. u. 2. század elején Nero koráról tudósítva, a 64-es római tűzvész kapcsán írt a keresztényekről, a keresztényüldözésekről. A keresztények nevének magyarázatát így adta meg olvasóinak: „Christust, akitől ez a név származik, Tiberius uralkodása alatt Pontius Pilatus procurator kivégeztette...” *(Annales 15.44.)* Véleménye meglehetősen lesújtó a kereszténységről, közlésének abból a szempontból van fontossága, hogy tudott Jézus létezéséről és hozzávetőleg halálának időpontjáról is. (Mellesleg Pontius Pilatus rangját rosszul adta meg!) Két nagyon rövid utalást találunk **Suetoniusnál** Jézus személyére Claudius és Nero életrajzában, az egyik közlésben összetévesztette a zsidókat „Chrestos” követőivel, a másikban már új, átkos babonának nevezte a kereszténységet. Utolsóként említhetjük **ifjabb Pliniusnak** Traianus császárhoz írott egyik levelét, amely valamikor Kr. u. 111-113 között keletkezett. Ebben arról a keresztények utáni nyomozásról számolt be, amelyet a rábízott tartományban – Bithüniában – folytatott. Ő is babonának

minősítette ezt a vallást, de a keresztények életmódjában nem talált semmi kivetnivalót.
Azt nem csodálhatjuk, hogy a római történetírók ebben az időben nem szimpatizáltak a kereszténységgel, s azt sem, hogy felületes, nemegyszer téves információkkal rendelkeztek. Fontosságuk abban áll, hogy megerősítik **Jézus Krisztusnak mint történelmi személynek** a létét. Ezt ugyanis a keresztényellenes irodalom gyakran kétségbe vonta.

Mit lehet tudni Jézusról, a történelmi személyről?

Születésének időpontja bizonytalan , annak ellenére, hogy a keresztény kultúrkörben ehhez kötötték az időszámítást. Dionysius Exiguus ugyanis minden bizonnyal tévedett számításaiban, hiszen az ő rendszere szerint Nagy Heródes Kr. e. 4-ben halt meg, ugyanakkor az evangéliumok szerint megérte Jézus születését. Ennél későbbben tehát Jézus nem születhetett. Van egy másik támpontunk is ebben a kérdésben, nevezetesen az Augustus által elrendelt, s Palesztina területén Quirinius szíriai legatus által végrehajtott népszámlálás. Ezen adat alapján Jézus születését Kr. e. 8 és 4 közé tehetjük. A pontosabb dátum tekintetében az evangéliumok sem adnak felvilágosítást. Ez az oka annak, hogy a különböző felekezetek eltérő időpontban ünneplik a karácsonyt.
Gyermek- és ifjúkorát **Galilea** tartomány **Názáret** nevű városában töltötte, s harmincéves kora körül kezdte meg nyilvános működését. Mintegy három évi tevékenység után fogták el, s az evangéliumok egybehangzó állítása szerint a **húsvét előtti napon** feszítették keresztre.
Ezek azok a tények, amelyeket a történeti források alapján Jézus Krisztusról, a történelmi személyről meg tudunk állapítani. Ami származásának isteni mivoltát és a halála utáni harmadik napon történt feltámadását illeti, az a keresztény hit alapeleme, s mint ilyen, a **keresztény teológia** vizsgálódási körébe tartozik.

A kereszténység legfontosabb tanai

Mint láttuk, a kereszténység középpontjában Jézus Krisztus alakja áll. A Krisztus szó a görög **Chresztosz latinos – Christus –** alakjából származik, jelentése ugyanúgy **„felkent”**, mint a héber eredetű Messiás kifejezésé. Ez a királyi méltósággal való felruházás szertartásához tartozó, illatos olajjal való felkenés kapcsán a Megváltó-király elnevezése volt. **Kereszténynek az számít, aki hisz abban, hogy Jézus az Istentől megígért Megváltó, s aki megtartja parancsait.**

A parancsok közül a legfontosabb az **egyetemes szeretet**. Szeretni kell elsősorban az Istent – ez egyben az ószövetségi Tízparancsolat első előírása is. Ugyancsak szeretni kell minden embert, függetlenül attól, hogy barát vagy ellenség, jó vagy bűnös. Az emberek Isten gyermekei, ezért mindannyian testvérek, **„felebarátok"**. A felettük való ítélkezés jogát Isten fenntartja magának. „Hallottátok a parancsot: Szeresd felebarátodat és gyűlöld ellenségedet! Én pedig azt mondom nektek: Szeressétek ellenségeiteket (tegyetek jót haragosaitokkal) és imádkozzatok üldözőitekért (és rágalmazóitokért). Így lesztek fiai mennyei Atyátoknak, aki fölkelti napját jókra és gonoszokra, esőt ad igazaknak és bűnösöknek." *(Máté 5.43-46.)* „Ne ítéljetek, hogy meg ne itéljenek! Amilyen ítélettel ítéltek, olyannal fognak megítélni titeket, és amilyen mértékkel mértek, olyannal mérnek majd nektek is. Mit nézed a szálkát felebarátod szemében, a magad szemében pedig nem veszed észre a gerendát?" *(Máté 7.1-3.)*
Mások megítélése tehát nem az ember feladata, hiszen mindenki bűnös, tehát nem alkalmas az igazság mérlegelésére. „Aki bűn nélkül való közületek, az vesse rá az első követ!" – mondta Jézus a házasságtörésen ért asszony vádlóinak. A személyes sérelmeket pedig **meg kell bocsátani**, hiszen csak így remélhet az ember a saját maga számára is bocsánatot. „Ha megbocsátotok az embereknek, hogy vétettek, mennyei Atyátok nektek is megbocsát. De ha nem bocsáttok meg az embereknek, Atyátok sem bocsátja meg bűneiteket." *(Máté 6. 14-15.)* „Ha vétkezik ellened testvéred, fedd meg, de ha megbánja, bocsáss meg neki. Ha napjában hétszer vétkezik ellened, de hétszer jön hozzád és azt mondja: Sajnálom – bocsáss meg neki." *(Lukács 17.4.)*
Jézus **tevékeny szeretetet** követel tanítványaitól. Nem elég a törvény előírásainak betű szerinti betartása, sokkal fontosabb ennél az embertársakhoz, a „felebarátokhoz" való viszony, a **segítőkészség**, az **adakozás**. Jézus óvta tanítványait a mindennapokban könnyen elérhető örömöktől, a **gazdagság** utáni törekvéstől. Nem zárta ki a gazdagokat sem a „mennyek országából", csak arra hívta fel a figyelmet, hogy nehéz oda bejutniuk. „Milyen nehezen jut be a gazdag Isten országába! Könnyebb a tevének átmenni a tű fokán, mint a gazdagnak bejutni Isten országába." *(Máté 19.16-26., Márk 10.17-27., Lukács 18.18-27.)* A földi javak megszerzése és gyarapítása ugyanis teljesen leköti az ember figyelmét, ezért nem tud a lényeges kérdésekkel foglalkozni.
A menny, az Isten országa az elérendő cél, s ez egyenlő az élet fogalmával. „A szűk kapun lépjetek be! Tágas a kapu és széles az út, mely a pusztulásba visz – bizony sokan mennek be rajta. De milyen szűk a kapu és milyen keskeny az út, mely az életre visz – bizony kevesen találják meg azt." *(Máté 7.12-14.)* Ugyanakkor az Isten

országa az igazak számára az örök élet ígérete is: „Senki sem hagyja el otthonát, feleségét, testvéreit, szüleit, gyermekeit Isten országáért, anélkül, hogy sokkal többet ne kapna érte ezen a világon, a másvilágon pedig az örök életet.” *(Lukács 18.28-30.)*

A törvények és előírások aprólékos de külsőleges betartása helyett a **belső tisztaságot** követeli meg tanítványaitól. Ezért bírálja élesen a farizeusokat is. „Hallgassatok rám mindnyájan és értsétek meg. Nem az szennyezi be az embert, ami kívülről jut a szájába, hanem az szennyezi be, ami az emberből távozik. Akinek füle van, hallja meg. *(Márk 7.14-23.)*

Jézus nem buzdított a **felsőbbséggel** való szembefordulásra. Arra a kérdésre, hogy szabad-e adót fizetni a rómaiaknak, a császárnak, így válaszolt: „Adjátok meg tehát a császárnak, ami a császáré, és Istennek, ami az Istené.” *(Máté 22.21-22.)*

Összefoglalva tehát, Jézus a következőt követeli tanítványaitól: „Ha valaki utánam akar jönni, tagadja meg magát, vegye föl keresztjét, és kövessen engem. Aki meg akarja menteni életét, elveszíti azt, de aki érettem elveszíti életét, megtalálja azt.” *(Máté 16.24-26.)* Máshol pedig:

„Vegyétek magatokra igámat
És tanuljatok tőlem,
Mert szelíd vagyok és alázatosszívű, –
És nyugalmat találtok lelketeknek.”
(Máté 11. 29.) **Az őskereszténység**

A kereszténység elterjedése

Máté evangéliumának utolsó szavai Jézus parancsát tartalmazzák, amelyet tizenkét apostolának adott a keresztény hit terjesztésére. Ez a vallás tehát létrejötte pillanatától **kimondottan és céltudatosan térítő törekvésű** volt. Ez az egyik oka annak, hogy a kor viszonyaihoz képest gyorsan elterjedt a létrejötte színhelyétől távol eső területeken is. Jézus tanítványai palesztinai zsidók voltak, többségük egyszerű kétkezi munkás.

Halász volt például Simon, akit Jézus Kéfának (latinul Petrus), azaz kősziklának nevezett, s akit közvetlen utódjának jelölt ki a hívek közösségének vezetésére. Az evangélista Mátéról tudjuk, hogy mielőtt Jézus követője lett, vámszedő volt. A kereszténység kezdetben ugyanezen a területen, a társadalom hasonló rétegeiben terjedt.

A jeruzsálemi keresztény közösséget, melynek életéről részletesen beszámol az Apostolok cselekedetei, valamint az apostolok által Palesztinán kívül alapított egyházakat nevezzük **őskereszténységnek**. Ez a vallás ugyanis hamar túllépte Palesztina határait, híveket toborzott a hellenisztikus nagyvárosokban, elsősorban Damaszkuszban

és Antiokhiában. Ennek megfelelően első hívei **zsidó-keresztények** voltak, de hamarosan megjelentek közöttük a „pogány”-keresztények is. Szükségessé vált annak eldöntése, hogy mit követeljenek meg a pogányoktól, ha a keresztény hitre át akarnak térni. Elsősorban arról folyt a vita, hogy be kell-e tartaniuk a mózesi törvényeket, hiszen ezek kötelezőek voltak a zsidó-keresztények számára. Egyesek azt követelték, hogy a pogányok előbb térjenek át a zsidó hitre, s csak utána lehessenek keresztténnyé. A kérdés különösen **Szent Pál** térítő tevékenysége nyomán vált sürgetővé.

Szent Pál élete és működése

Eredeti nevén **Saul** a kis-ázsiai **Tarszoszból** származott. Apja sátorkészítő volt, s mivel ezt a tevékenységet a római hadsereg fontosnak tartotta, megkapta a római polgárjogot. Így Saul **római polgárnak** született. Kezdetben élesen szemben állt a kereszténységgel, az Apostolok cselekedetei szerint jelen volt az első vértanú, István megkövezésénél is. Damaszkuszba tartva azonban megjelent előtte Jézus alakja, ennek hatására megtért, s később ő lett a „pogányok apostola”. Az Újszövetség **három nagy térítő** útját említi, az első során Ciprusra és Kis-Ázsiába, a második és a harmadik során pedig Kis-Ázsiába és Akhajába jutott el. Ezután visszatért Jeruzsálembe, ahol fogságba került. Mint római polgárnak, joga volt a császárhoz fellebbezni, ezért Rómába vitték, s a hagyomány szerint itt halt meg – Szent Péterrel együtt – a Nero-féle keresztényüldözés során. Szent Pál leveleiből, amelyeket az általa alapított keresztény közösségeknek írt, részletes képet kapunk a **pogány-keresztények** életéről. Annak a vitának az eldöntésére, hogy a pogányoknak meg kell-e tartaniuk a mózesi törvényeket, **Kr. u. 50 körül** került sor **Jeruzsálemben**. Ennek érdekében az apostolok tanácskozásra, **ún. zsinatra** ültek össze, amelyről az Apostolok cselekedetei számol be. A zsinaton elismerték a pogány-keresztényeket az egyház teljes jogú tagjának, anélkül, hogy át kellett volna térniük a zsidó hitre, s meg kellett volna tartaniuk a mózesi törvényeket.

Pál apostolnak, amikor térítő tevékenységével a pogányok felé fordult, azzal is számolnia kellett, hogy a palesztinai gyökerű gondolatokat ezek nem értik meg. Leveleiben a keresztény hit alapvető tanításait úgy fogalmazta meg, hogy azok a hellén környezet számára is érthetőek legyenek. A keresztények között hamarosan több volt a pogányságból megtért, mint a zsidó.

A kereszténység és a Római Birodalom viszonya

A rómaiak kezdetben nem sok figyelmet fordítottak a kereszténységre. A társadalom alacsonyabb rétegei körében terjedő vallás az előkelőbb rómaiakig nem jutott el, s ha véletlenül mégis, azt nemigen tudták

megkülönböztetni az általuk szintén megvetett zsidó vallástól.
Mint már láttuk, a római vallás nem jelentett szoros lelki kapcsolatot az istenségek és a hívők között. A Kr. e. 1. és a Kr. u. 1. század zűrzavaros politikai viszonyai, polgárháborúi és vérengző császárai között az emberek számára **egyre fontosabbá vált az emberfeletti lényekkel való személyes kapcsolat**. A társadalom többsége egyre inkább úgy érezte, hogy saját sorsának irányítása kicsúszik a kezéből. Ebben a helyzetben felfokozott érdeklődéssel fordultak a keleti eredetű vallások, elsősorban a **misztériumok** felé. Forrásaink bőségesen beszámolnak **Izisz** és **Mithrasz** kultuszának terjedéséről Rómában. Az állam nem tiltotta ezek követését, csak kultuszhelyeiket száműzte a **Pomeriumon**, azaz a városhatárokon kívülre. Esetenként sor került egyes vallások papjainak kiűzésére, ha ezek a város közrendjét, biztonságát megzavarták. A hatóságok azonban többnyire megvetéssel vegyes elnézéssel kezelték a „keleti babonaságokat".
Nagyobb figyelem először **Kr. u. 64-ben** terelődött a keresztényekre Rómában. Mint láttuk, a római tűzvész okozóiként szerepeltek ekkor, hogy eltereljék a császárra, Neróra esett gyanút. Ekkor került sor az első hatósági üldözésre, amely csak a városra terjedt ki, s amely időben is korlátozott volt.
A Nero-féle üldözésnek nem volt jogi alapja, nem rendelet írta elő, s így azt soha nem is vonhatták vissza. Ez a körülmény a keresztények számára **létbizonytalanságot** teremtett az üldözésmentes időszakokban is. Súlyosabb üldözésre **Nero** után csak **Domitianus** idejében került újra sor. A kereszténység miatt bevádoltak között ekkor már előkelő rómaiakat is találhatunk. A 2. században nagyobb mértékű, szélesebb körű üldözésre nem került sor, az egyes területek helytartói saját hatáskörükben intézkedtek ebben a kérdésben, s volt példa arra is, hogy a császárok mérsékletre intették őket.
Az egyik ilyen esetet ifj. Plinius, bithüniai helytartó Traianushoz intézett leveléből és a császár válaszából ismerjük.
Pliniusnak a keresztényekkel kapcsolatos eljárások ügyében jogi aggályai voltak. Felvetette például, hogy „vajon magát a keresztény nevet kell-e büntetni, akkor is, ha az illető semmi bűnt nem követett el, vagy pedig a keresztény névhez hozzátapadó bűnöket"? Ezután beszámolt az általa alkalmazott eljárásról. Traianus válaszában jóváhagyta az eddigi intézkedéseket, majd hozzáfűzte: „... általánosságban nem is lehet megfogalmazni valami meghatározott szabályt. Nem kell utánuk nyomozni; ha azonban följelentik és vádolják őket, büntetendők. Névtelen följelentéseknek azonban egyetlen ügyben sem szabad helyt adni, mert ez a leggyalázatosabb módszer és semmiképpen sem méltó korunkhoz."

A korai keresztény közösségek, az egyházszervezet

kialakulása

Az első keresztény közösségek egy-egy **igehirdető apostol** kezdeményezésére jöttek létre. Kezdetben laza szervezetük volt, élükön az alapító vagy az általa megbízott igehirdető állt. Már a kezdeti időszakban szükségük volt az apostoloknak olyan személyekre, akik a tanítás melletti tevékenységekben, pl. az alamizsnaosztásban segítettek. Ezeket nevezték **diakónusoknak** (Diakonosz – szolga).
A 2. századra az első keresztény generáció, az apostolok és kortársaik meghaltak. A keresztények a fel-fellángoló majd elcsituló fizikai üldözések mellett szellemi téren is támadásoknak voltak kitéve. Támadta őket környezetük, de problémát jelentett azoknak a fellépése is, akik magukat kereszténynek vallották, de tanításuk eltért a keresztény közösségek többsége által elfogadott, apostolinak tekintett nézetektől. Szükségessé vált tehát a **hitelvek lefektetése és védelme, az újszövetségi iratok összegyűjtése** és a **kánon kialakítása**. Mindez az addiginál körvonalazottabb szervezetek létrehozását eredményezte. Ezt a feladatot az ún. **apostoli atyák** végezték el.
Az egyes közösségek életét ekkor már állandó felügyelők, görögül **episzkoposzok** irányították. Innen származik a magyar püspök szó. A püspökök kinevezését az alapító apostolig vezették vissza, ez alapozta meg tekintélyüket. A közösség hitéletén kívül ők irányították az intézményes jótékonykodást, ellenőrizték a gyülekezet irattárában lévő szent iratokat, irányították a szertartásokat és megállapították a helyes hitelveket. Korán kialakult az a szokás, először Kis-Ázsiában, hogy egy-egy tartomány püspökei rendszeresen összejöttek, és együttesen beszélték meg a felmerülő kérdéseket. Ezek az összejövetelek (görögül szünodosz) voltak a **zsinatok**.
A püspökök mellett kialakult az idősebb, tekintélyesebb tagok, a **presbiterek** tanácsa. (A görög preszbüterosz szó idősebbet jelent.) Továbbra is megmaradt a diakónusok választásának szokása, a kisegítő feladatok elvégzésére választott nők pedig a diakonisszák voltak. A 2-3. században folyamatosan alakult ki a keresztény szertartások rendje, a **liturgia**.

A keresztény közösségek mindennapjai

A jeruzsálemi keresztény közösség életéről így ír az Apostolok cselekedetei szerzője: „A hívők sokaságának egy volt a szíve-lelke. Egyikük sem mondott birtokából semmit a saját tulajdonának, hanem mindenük közös volt. Az apostolok pedig nagy hatással tettek tanúságot az úr Jézus (Krisztus) föltámadásáról, és nagy kegyelem munkálkodott mindnyájukban. Nem is volt közöttük szűkölködő, mert azok, akiknek földjük vagy házuk volt, eladták, s az eladott javak árát elhozták és az apostolok lába elé tették. Ebből aztán mindenkinek adtak, kinek-kinek szükségéhez mérten.” *(Ap.csel. 4.32-35.)* A

javaknak a közösség rendelkezésére bocsátása azonban **nem volt kötelező** előírás, tulajdonával mindenki, aki akarta, szabadon rendelkezett.
A 2. századi keresztények életéről számolt be ifjabb Plinius már említett levelében: „A jelentések szerint azonban az a legnagyobb vétkük vagy eltévelyedésük, hogy bizonyos meghatározott napon hajnalhasadta előtt összegyülekeznek, és váltakozva karban énekelnek az istennek hitt Krisztus tiszteletére, és esküvel kötelezik magukat, nem ám valami gaztettre, hanem arra, hogy nem lopnak, nem rabolnak, nem követnek el házasságtörést, nem szegik meg esküjüket, a rájuk bízott letét kiadását felszólítás esetén nem tagadják meg: ennek végeztével pedig rendszerint szétszélednek; majd ismét összegyülekeznek, hogy közösen fogyasszák el közönséges és ártatlan lakomájukat.” Ez volt az ún. szeretetlakoma, azaz **az agapé**.

A dominatus-kori Róma

A Római Birodalom utolsó két évszázada a hanyatlás koraként maradt fenn az utókor emlékezetében. Az effajta értékelések azonban részben félreértésen alapulnak, ugyanis e kor nemcsak a klasszikus ókor utolsó két évszázada, a „középkor nyitánya”, hanem a római történelem sajátságos, fontos szakasza is. Következő fejezetünkben ennek a korszaknak a bonyolult, sokszor talán áttekinthetetlennek tűnő történéseit vizsgáljuk meg.
Diocletianus (284-305)

A dominátus rendszerének megalapítása

A 3. század szörnyű válságának leküzdése az illír katonacsászárok nevéhez fűződik. A határok stabilizálása, a birodalom rendjének megteremtése lényegében minden erőforrást felemésztett. Még tombolt a 280 körül kezdődött pestis, a városok lakossága megfogyott, a termelés akadozott, a határ menti provinciákban egyre nagyobb számban jelentek meg – a sokszor kényszerűségből betelepített – barbárok.
Gallienus császár reformjai következtében nagyszámú barbárral töltötték fel a római jellegét fokozatosan elveszítő hadsereget. A perzsa mintára létrehozott nehézfegyverzetű lovasság mozgékonyságánál fogva alkalmasnak bizonyult a birodalom bármely részén történő bevetésre. A 3. század végén ez a hadsereg vált a birodalom fennmaradásának legfontosabb biztosítékává, ennélfogva a hatalom birtokosává. A politikát, mint korábban, az utolsó két évszázadban is e sereg vezérei „csinálták”.
Valerius Diocles a testőrség egyik tisztjéből lett korlátlan hatalmú

császár. A **Diocletianus** nevet felvett uralkodó belátta, hogy Róma súlyos helyzetén csak átfogó reformokkal segíthet. Nem elég az erőket a hadseregre koncentrálni, rendbe kell szedni a birodalom gazdaságát, ésszerűsíteni kell a korai császárkorból maradt közigazgatást, ugyanakkor meg kell erősíteni az uralkodói hatalmat.

A politikai reformok

Diocletianus az uralkodói hatalom erősítése érdekében szokatlan megoldáshoz folyamodott: megosztotta a hatalmat. A korábban már alkalmilag létező „társcsászári rendszert" bővítette tovább. Róma irányítása két augustus, Diocletianus és régi, kipróbált bajtársa, Maximianus kezébe került, akik maguk mellé egy-egy **caesart** választottak társul, akik augustusaik lányát vették feleségül. Így lényegében négy uralkodó kezébe került a hatalom, ezért is nevezzük e rendszert **tetrarchiának**, négyes hatalomnak. E reform következménye a birodalom két részre osztása lett. A caesarok nem kaptak külön területet. A korábbi provinciák helyett 101 újat hoztak létre, melyeket 12 **diocesisbe**, közigazgatási körzetbe soroltak. A diocesisek élén egy-egy **vicarius**, azaz helyettes állt. A vicariusok az adott területet felügyelő augustus, illetve caesar által megbízott **prafectus praetoriónak** tartoztak engedelmességgel. E hatalommegosztás legnagyobb előnye kétségtelenül az volt, hogy a császárok közvetlenül irányíthatták és ellenőrizhették a kezükben lévő területet. A császárok a hadsereggel való rendelkezés jogát közvetlenül maguk számára tartották fenn. Az újonnan átszervezett hadsereget a helyi közigazgatástól független hadvezérek, a **duxok** irányították.

A legfontosabb hadseregreform szintén szervezeti kérdéseket érintett. A rendelkezésre álló erőket három részre osztották. **Főleg barbárokból álló határvédelmi alakulatokra, központi erőkre (lovassereg!) és testőrgárdára.**

Hogy a császárok a hatalommegosztással nem demokratizálni akartak, annak ékes példája, hogy ebben a korban szüntették meg az utolsó városi autonómiákat, s Itália eddigi különállását és kiváltságos helyzetét is. Feltétlenül szükséges megemlítenünk, hogy az uralkodók egyenrangúsága csak látszólagos volt. A legnagyobb hatalom Diocletianust, az **augustus maiort** („a nagyobb" augustus) illette. Viselhette a **Iovius – Jupiterhez hasonló –** melléknevet, társcsászárának pedig a **Herculius – Herculeshez hasonló –** név jutott. **Diocletianus emellett az 1. századi Domitianus mintájára „Dominus et Deus"-nak, „úrnak és istennek" címeztette magát.** Palotája már nem a római polgárok előtt nyitva álló hivatal, hanem **„Sacrum Palatium"**, azaz **„Szent Palota"**. A császár egyszerű halandó számára alig megközelíthető, bonyolult, perzsa szertartásrenddel körülvett, bíborba öltözött „istenné" változott. Döntéseit már nem a senatusszal, hanem a „szent" császári tanáccsal

közösen hozta.

Gazdasági reformok

A politikai reformok elégtelennek bizonyultak volna a birodalom válságának megszüntetéséhez, ha nem kísérték volna őket gazdasági intézkedések. A hivatalok és az újjászervezett hadsereg fenntartása hihetetlen összegeket emésztett fel, melyeket állandóan pótolni kellett. Diocletianus újjászervezte az adórendszert.

Kettős adózási rend lépett érvénybe, melynek lényege a következő: adót a föld és a rajta dolgozó munkaerő alapján szedtek. Maga az adózás **földadóegység** (iugum) és **munkaerőegység** (caput) szerint történt, így tehát kétféle adót – iugatio, caputatio – szedtek. A földadóegység száma a föld minőségétől, a rajta termelt növényektől, tenyésztett állatoktól és természetesen a földterület nagyságától függött. A munkaerőegységek mennyisége a földeken dolgozók számán, nemén és korán egyaránt múlott.

A rendszeres bevételekhez jó minőségű pénzre volt szükség. Főként az aprópénz hiányzott, hisz a mindennapokban ennek volt a legnagyobb jelentősége. A császár parancsára 301-ben háromféle új, értékálló pénzt bocsátottak ki: az **aureust** (5,5 g súlyú arany), az **argenteust** (3,4 g súlyú ezüst) és a **denariust** (3,4 g súlyú bronz).

Hogy a pénzromlásnak elejét vegye, a császár meghatároztatta az árak és bérek mértékét. Nyilvánvaló, hogy ezt a rendszert csak mesterségesen lehetett fenntartani, s csak addig működött, ameddig a császár ellenőrizni tudta.

Az új rend minden olyan erőt, mely az „istenekkel való békét” (pax deorum), a fennálló rendet támadta, kíméletlenül igyekezett megsemmisíteni. Így került sor a varázslók, a „gyanús filozófusok” és végül a terjedő kereszténység üldözésére.

Diocletianus valláspolitikája

A császár hamar felismerte, hogy a dominatus rendszerének legfőbb ellenfele az uralkodó isteni hatalmát tagadó, a lakosság körében egyre nagyobb népszerűségnek örvendő kereszténység. Diocletianus nemcsak megsemmisíteni igyekezett az új vallást, hanem – miután kiderült, hogy a hívők kiirtása lehetetlen – megpróbálta a keresztényeket megosztani. 303-ban kiadott rendeleteiben kimondta, hogy „... az e hitet valló emberek ... meg vannak fosztva szabadságuktól, még szavazati joguktól is”. Ám a megtérőknek bántatlanságot ígért. Egyre szaporodtak a pogány isteneknek áldozatot bemutatók, de azok is, akik feljelentették keresztény társaikat.

Napirenden voltak a templomrombolások, nőtt a kényszermunkára ítélt és a mártírhalált halt keresztények száma is. **Ám sem az Aurelianus alatt bevezetett Napkultusz, sem a császár személyének istenítése (az adoratio), sem a keresztények megosztására tett kísérletek nem érték el céljukat.** Diocletianus

valláspolitikája egyértelmű kudarcnak bizonyult. Ennek következményeit azonban a császárnak már nem kellett viselnie. Uralkodásának 20. évében társcsászárával együtt váratlanul lemondott, és visszavonult az államügyek intézésétől. A hatalmat két caesarjuknak, **Constantius Chlorusnak** és **Galeriusnak** adták át. A váratlan lemondás okait máig rejtély övezi. A történészek Diocletianus megrendült egészségi állapotára gyanakszanak. Ám sokan valószínűnek tartják, hogy tudatos, előre megtervezett lépésről volt szó.

Út a hatalomig

Constantinus (313-337)

Constantinus Constantius Chlorus fia volt. Diocletianus 305. évi lemondásakor arra számított, hogy apja mellett elnyeri a caesari méltóságot, ám csalódnia kellett: a caesari méltóságok elosztásánál mellőzték. Apja halála (306) után a britanniai légiók augustusnak kiáltották ki. Az itáliai hadsereg szintén ez időben kiáltotta ki császárrá Maximianus fiát, **Maxentiust**. Diocletianus lemondása után két esztendővel már öt „császár" küzdött a hatalomért. Most mutatkoztak meg a dominatus gyengéi: Diocletianusnak nem sikerült megnyugtatóan rendeznie az utódlás kérdését!

A válságos helyzet megoldására 308-ban újra Diocletianust kérték fel. A nyugati rész trónkövetelőit lemondatták, helyükre **Flavius Liciniust** nevezték ki közös megegyezéssel augustussá. A caesari tisztséget Constantinus kapta. Békét teremteni ekkor sem sikerült. Licinius Constantinusszal szövetségben biztosította egyeduralmát a birodalom keleti területein. Eközben nyugaton Constantinus, megszerezve a provinciák többségét, döntő támadásra készült Maxentius ellen. Az utolsó ütközetre 312 októberében került sor. Előtte éjjel – a hagyomány szerint – Constantinus álmot látott. A **„Krisztus-monogram"** jelent meg előtte, majd szózatot hallott: „E jelben győzni fogsz!" Másnap katonái pajzsára festette a jelet, s a győzelem nem maradt el, a Mulvius hídnál Maxentius hadai megsemmisültek, az augustus menekülés közben a Tiberisbe fulladt. A birodalom élére került Constantinus megosztozott Liciniussal a hatalmon. A „szövetség", bár családi kapcsolat is összetartotta, nem lett időtálló. 324-ben a két augustus nyíltan szakított egymással. A kirobbanó háborút Constantinus hadai gyors győzelemmel zárták. Constantinus az önmagát megadó Liciniust – ígérete ellenére – meggyilkoltatta, így a birodalom egyedüli ura lett.

A birodalom újjászervezése

Constantinus, Diocletianussal ellentétben, a császári hatalom egy kézben való koncentrálására törekedett. Az uralkodó a

kereszténység elfogadása után személyében már nem volt isten, de így is isteni hatalommal bírt.
A császári hatalom egy kézbe került ugyan, de Constantinus fenntartotta az államszervezet bevált diocletianusi újításait. Fontosabb változtatásokat főként az állam vezető szerveiben végzett. A legfontosabb hivatalok betöltése a császári kegyen múlott. A polgári hivatalok közül kiemelkedett a „szent palota quaestora", aki a már Claudius óta létező „ügyosztályokat", a scriniumokat vezeti. Ő felügyelte az oklevelek kiadását, de ő szerkesztette a törvények végleges szövegét is. A külügyeket, a diplomáciai fogadásokat és szertartásokat a **magister officiorum** irányította. Feladatai közé tartozott még a provinciák közigazgatásának és a testőrség ügyeinek intézése is. Külön felügyelőt kapott a császári **magánkincstár** és az **állami kincstár**, a fiscus is. Az államkincstár ellenőrének hatáskörébe tartoztak a hadsereg és a provinciák gazdasági ügyei.
A vezetés meghatározó tagjainak számítottak a katonai parancsnokok. Külön főparancsnokot kapott a testőrség, a gyalogság és a lovasság. Néha a gyalogság és lovasság vezetését egy személyre bízták, ilyenkor neve **„mindkét fegyvernem parancsnoka", magister utriusque militiae** lett. A fent említett hivatalnokok tagjai voltak a császári tanácsnak is.
Constantinus alatt megnövekedett a praefectus praetoriók szerepe, akik a vicariusok számára a császár teljhatalmú képviselőivé váltak. Azzal, hogy Róma városa elvesztette kiemelt helyzetét, a birodalom lényegében egységessé vált. E vezető szerep elvesztése annak következménye volt, hogy 331-re **Constantinus új fővárost emeltetett a Boszporusz partján fekvő kis Büzantion helyén, Constantinopolist. A birodalom súlypontja ezzel fokozatosan keletre tolódott. A 4. századtól Róma nyugati és keleti területei eltérő irányban fejlődtek: a keleti megőrizte városias jellegét, a nyugati viszont egyre falusiasabbá lett.** Ez utóbbi körzetek egyre több barbár hatást s barbár népelemet fogadtak be, aminek a középkori fejlődés szempontjából döntő jelentősége volt.
Adó- és hadseregreform
Constantinus reformjai nem kerülték el a birodalom biztonságának két sarokkövét, a hadés pénzügyet sem. A hadsereg reformja a Gallienus által kijelölt úton haladt. Constantinus újra „leértékelte" a legiót mint a hadsereg alapegységét. 100 legio szolgálta ugyan Róma védelmét, ám csak 1000-1000 főnyi létszámmal. A legióktól elválasztották a korábban velük szerves egységet alkotó lovasegységeket, ezzel tovább erősítették a Gallienus-féle nehézlovasságot. A katonaság soraiban egyre nagyobb létszámban jelentek meg a barbárok, a császári testőrgárdát pedig már szinte kizárólag ők alkották. A „barbarizálódás" egyébként az állam szinte minden területén

érezhetővé vált. Nemcsak egyszerű közkatonákként, hanem vezető hivatalnokokként, de a hadsereg főparancsnokaiként is megállták helyüket az idegenek. Ám a hatalom barbár kezekbe adása igen veszélyes játék volt, melyért az 5. század császárai trónjuk elvesztésével fizettek...

Pénzügyi reformok terén a császár elődei útját próbálta járni. Jó pénzt veretett, majd adót emelt. Az új pénz a 4,5 g súlyú solidus volt, melynek értékét szigorú rendeletek vigyázták. Nem is eredménytelenül, hisz értékét 800 esztendőn át megőrizte! A korábban már tárgyalt adók mellé Constantinus újabbakat vetett ki. Megadóztatta a kereskedőket, az eddig mentességet élvező városlakókat, de még a nagybirtokosokat is rendkívüli földadó fizetésére kötelezte. Az adózás eredményessége és a folyamatos termelés biztosítása érdekében a császár rendeletekkel próbálta a colonusokat helyhez kötni. „Akinél megtalálják másvalakinek a colonusát, az nemcsak a colonust köteles eredeti lakóhelyére visszaszolgáltatni, hanem az eltelt időre fejadóját is meg kell fizetnie" – rendelkezett 332-ben. A szándék nyilvánvaló: a colonust meg kell tartani, mert az adók mértéke az ő számuktól függ.

Az adóztatás ellensúlyozására a császár nem mulasztotta el a vezető rétegeket kárpótolni. Kegyeltjeinek senatori címet adományozott. Ezzel egységes, kiváltságos réteget teremtett, melyre hatalmát alapozhatta. A kiváltságokat örökölni lehetett, így alapvetően zárt társadalmi réteg jött létre. E rétegek kasztszerűvé válása az alsó régiókban is észrevehető. **Ezt mutatja a colonusok „röghöz kötése"**, s az **azonos szakmát űzők kollegiumokba kényszerítése**. A későrómai társadalom minden tekintetben merev társadalomnak tűnik az utókor számára. Az uralkodó biztonságot garantált, kedvezményeket adott, ugyanakkor elvárta a feltétlen hűséget és a „rend" tiszteletben tartását.

Constantinus valláspolitikája

Constantinus alatt alapvetően változott meg az állam és a kereszténység viszonya. A Mulvius hídi győzelem után nem lehetett kétséges, hogy hamarosan sor kerül e viszony rendezésére.

A kereszténységet üldöző rendeleteket már Galerius visszavonta halála előtt, 311-ben. Constantinus és társa, Licinius ennél tovább ment, 313-ban Mediolanumban (Milano) rendeletben nyilvánították ki a vallásszabadságot.

A birodalom polgárai szabadon választhatták meg, hogy mely vallást kívánják követni, a „császárok pedig őrködtek afelett, hogy .... módjában álljon szabadon tisztelnie, amit választott". A császárok tehát nagyfokú vallási türelemről tettek tanúbizonyságot, melynek célja a birodalom egységének megőrzése volt. A kereszténység azonban nemcsak egyik lett a sok vallás közül, hanem a császári kegy

kedvezményezettje is. 324-ben Constatinus épp azzal az indoklással támadt Liciniusra, hogy társa ellenfele a kereszténységnek. Valójában Licinius csupán a vallások **mediolanumi edictumban** (rendelet) kimondott egyenlőségét védelmezte. Constantinus a Licinius feletti gyors győzelmét később „Isten kegyelmének" tulajdonította, ami számára azt bizonyította, hogy a keresztény isten erősebb a többinél. Ettől kezdve a császár a keresztény gyülekezeteket fokozottan támogatta. **Célja az volt, hogy a sokszor elszigetelt közösségeket egységes dogmákkal – hittételekkel –, szervezettel és szertartásrenddel bíró szervezetté, egyházzá (ekklészia) alakítsa át.**

Ezzel a szervezettel olyan erőt kívánt maga mellé állítani, mely a római lakosság széles rétegeiben népszerűségnek örvendett. Az egyház beépült az államba, és évszázadokra meghatározójává vált annak. A császárság tehát a kereszténység üldözőjéből néhány esztendő alatt annak legfőbb védelmezőjévé lett. Ez a „constantinusi fordulat" lényege.

A nicaeai zsinat (325)

Az egyházszervezet megteremtésének első lépése a 325-ben tartott nicaeai zsinat volt. **A „zsinat" (szünodosz) szó egyházi gyűlést, tanácskozást jelent.** A Nicaeában ülésező zsinat **egyetemes – ökumenikus –** volt, tehát a birodalom minden részéről érkeztek rá püspökök, összesen 250-en. A zsinat első feladata a hittételek tisztázása volt. Elfogadták **Athanasius** alexandriai diakónus tanítását, miszerint az **Atya és a Fiú egylényegű (homousius)**, tehát **az Atyaisten, a Fiúisten (Krisztus) és a Szentlélek istenhármasságot** alkot. Ez a **„Szentháromság" tana**, melyet ezután a **kereszténység egyetemes, azaz katholikus dogmájának** tekintettek. **A katolikus (egyetemes) egyház** ettől fogva önmagát **orthodoxnak, egyedül igazhívőnek** hirdette. Arius, alexandriai presbiter tanítását, mely tagadja Krisztusnak az Atyával azonos istenségét, ezáltal a Szentháromságot, a zsinat elutasította. **Arius követőit, az „arianusokat" eretnekeknek, azaz „kiváltaknak" bélyegezte.** Ennek ellenére, főleg a barbárok körében, ez a tanítás látványosan terjedt.

Constantinust a zsinat a „külső ügyek püspöke" címmel ruházta fel, tehát lényegében lehetőséget adott neki arra, hogy beavatkozzon az egyház ügyeibe. E lehetőséget nem is hagyták kihasználatlanul a későbbi császárok. Nicaeában jelentősen megerősödött a kereszténység, de még nem lett államvallás. A zsinat után azonban megindult a hagyományos vallások fokozatos háttérbe szorítása. Ebben, bár továbbra is ő volt a pontifex maximus, Constantinus is tevékeny részt vállalt. Uralkodásának utolsó éveiben elkoboztatta a pogány templomok kincseinek egy részét, fellépett a filozófusok és a

keresztényellenes irodalom ellen. **Donatus**, karthágói diakónus és követői elutasították a Constantinopolisból irányított egyházat, s önálló, független egyházközösségeket alkottak. Népszerűségük egyre növekedett, s a **„donatisták” az arianizmus mellett a másik jelentős eretnekmozgalmat alkották**. A kereszténység uralomra jutását az tetőzte be, hogy halálos ágyán, 337-ben maga a császár is felvette a kereszténységet.

Constantinus utódai

A 4. század második felének császárai

Constantinus egységes, tekintélyes birodalmat hagyott utódaira. Úgy tűnt, a perzsákon kívül Rómának nincs méltó ellenfele. Ám Rómára nem is külső veszély, hanem belső kívül Rómának nincs méltó ellenfele. Ám Rómára nem is külső veszély, hanem belső ben meggyilkoltatták, majd felosztották a birodalmat. A béke megteremtése azonban nem sikerült: polgárháború robbant ki, melynek eredményeként **II. Constantius** szerezte meg az egyeduralmat. De a polgárháború alatt elharapódzott donatista eretnekségen, a colonusok mozgalmain és az afrikai circumcelliók, „a raktárak körül kódorgók” lázadásain már nem tudott úrrá lenni. A helyzetet súlyosbította a galliai hadsereg főparancsnokának, Magnentiusnak lázadása, melyet csak rendkívül véres küzdelem után tudott II. Constantius leverni.

A galliai eseményeket kihasználva a – már évtizedek óta nem támadó – germánok az alemannok vezetésével megpróbálkoztak Gallia elözönlésével. Constantius eközben éppen a Szaszanidák ellen vezetett hadjáratot, így nem tudott a nyugati határokra elég erőt koncentrálni. E válságos helyzetben tűnt fel a Constantius által Gallia élére kinevezett **Julianus**.

Julianus (361-363)

Julianus Nagy Constantinusnak a 337. évi tragédiát túlélő unokaöccse volt. Környezete álmodozó, a pogány filozófiát kedvelő, csak olvasni szerető „szobatudósnak” tartotta. II. Constantius csak névleges vezetést szánt neki, de hamar kiderült, hogy a fiatalember rendkívül tehetséges államférfi és sikeres hadvezér. A korban csodának számító módon, véres polgárháború nélkül szerezte meg az egyeduralmat. Személyében a kései császárkor legizgalmasabb uralkodóegyénisége került Róma élére. **A fiatal augustus óriási vállalkozásba fogott:** tanítómestere-az epheszoszi Maximosz – hatására **megpróbálta visszaállítani a pogányságot**. Jellemző módon híveit „helléneknek” nevezte, ezzel is utalva a görögös műveltség szerepére. **Mintaképül Augustus „aranykora” szolgált.** Julianus intézkedéseket hozott a régi római erkölcs helyreállítására, csökkentette az állam

luxuskiadásait, s megpróbálta kötelezővé tenni a régi istenek tiszteletét. Ez utóbbi törekvésében azonban az itáliai – eddig háttérbe szorított – arisztokrácián és a vidéki lakosság egyes rétegein kívül senki sem támogatta. A birodalom keleti – fejlettebb – felének lakossága már jórészt keresztény volt, így nem üdvözölték kitörő lelkesedéssel az új rendet. Julianus programja felemás sikerrel járt, ami részben annak köszönhető, hogy uralkodása rendkívül rövid volt. 363-ban vezetett perzsa hadjáratában egy összecsapásban életét veszítette. Keresztény szerzők szerint egyik keresztény katonája végzett vele. Az egyház úgy őrizte meg emlékét, mint **apostatáét, azaz „hitehagyottét”**. **Julianussal kihalt a Constantinus-dinasztia**, de a hadsereg, a korábbiakból okulva, már „rutinosan” töltötte be a császári trónt.

A Valentinianusok (364-378)

Az első Julianus-utód **Jovianus**, egy katonatiszt volt, aki feladva Róma mezopotámiai területeit, békét kötött a perzsákkal. Belátta a Julianus-féle vallási kísérlet kudarcát. Szándékában állt a kereszténység visszaállítása, azonban Constantinopolis felé tartván váratlanul meghalt. Állítólag egy frissen vakolt házban szállt meg, s a falak mérges kigőzölgései álmában végeztek vele. Utóda a pannoniai keresztény katona, **Valentinianus** lett (364-375), akit a sereg és a józan megfontolás trónra lépése után társcsászár választására kényszerített. A társ öccse, **Valens** lett, aki a könnyebben védhető keleti részt kapta a birodalomból. Valentinianus és hadvezére, Theodosius a nyugati határokra sietett, ahol újra kezdődtek a germán támadások. A császár hatalmas erődítményeket emeltetett a Rajna-Duna-vonalon, szigorú védelmi kötelezettségeket írt elő a városok számára, cserében azonban védte a közrendet a hatalmasokkal szemben. Ezt külön hivatalnok, a „defensor plebis” (a nép védője) felügyelte. Ezen intézkedései közben érte a halál a kvádok földjén. Állítólag a kvád követek viselkedése annyira felzaklatta, hogy szélütés érte.

Halálának évében a birodalom új ellenségei tűntek fel a határoknál: **a gótok. A germán gótok két ága, a keleti – osztrogót – és a nyugati – vizigót – a Dnyeszter vidékén élt, ám 360 körül félelmetes hun seregek jelentek meg a térségben, melyek uralmuk alá hajtották az osztrogótokat. A vizigótok ezt nem várták be.** Fritigern nevű törzsfőjük vezetésével **100 ezer gót kért bebocsáttatást a birodalomba**. Valens császár azzal a feltétellel engedélyezte letelepedésüket Thrákiában, hogy katonai szolgálatot teljesítenek. A római tisztviselők azonban sem zsoldjukat, sem élelmüket nem biztosították, ezért az elkeseredett gótok föllázadtak. A császári terheket már alig tűrő lakosság tömegesen csatlakozott hozzájuk, s a hatalmas lázadó sereg **Hadrianopolis** felé indult. **Valens** sebtében

összeszedett hadával 378. augusztus 9-én csatát vállalt a város falai alatt, de **katasztrofális vereséget szenvedett**. Az uralkodó is életét vesztette az ütközetben. E tragikus eseménnyel vette kezdetét a Római Birodalom haldoklása.

A népvándorlás és a Római Birodalom

„A romlás vagyok, a hanyatlásvégi Róma: jönnek a szőke és roppant barbárhadak...” *(Verlaine: Fáradtság)*

A gótok lázadása nyitánya volt a 4. század legfontosabb történeti eseményének, a népvándorlásnak. A népvándorlás már nem csupán a „barbárok” alkalomszerű támadása a birodalom határövezetei ellen, hanem **hatalmas észak-déli és kelet-nyugati népmozgást** jelent. E népmozgásban a germánokon kívül a szláv, türk és iráni népek is részt vettek. A népvándorlás a 4. századtól a 9. századig több hullámban zúdult Rómára. Ám Róma bukásával sem ért véget: utolsó szakaszának a viking és a magyar vándorlást tekinthetjük.

A népvándorlás okai és mechanizmusa

A népvándorlás okai között elsősorban éghajlati és gazdasági tényezőket szokás említeni. A 2-3. századra Belső-Ázsia sztyeppövezetei jelentős mértékben – a felmelegedő éghajlat hatására – kiszáradtak, így az itt élő nomád hunoknak új legelők után kellett nézniük. A hunok elvándorlását meggyorsították az ekkoriban virágkorát élő kínai **Han-dinasztia** látványos támadó hadjáratai is. Az így meginduló nomád vándorlás lényegében a „dominóelv” szerint működött. **Az új legelőkre áhítozó törzsek maguk előtt hajtva gyengébb ellenfeleiket, lavinaszerű népmozgást indítottak meg.** A hunok is kisebb-nagyobb törzsek tucatjait terelve zúdultak át a „népek országútján”, az Urál és a Kaszpi-tó közötti földsávon Kelet-Európába.

A germánok déli irányú vándorlását is csak részben lehet éghajlati tényezőkre visszavezetni. A felmelegedés az Észak-Európában élő germán törzseket a földművelésre alkalmas földek – tehát a déli területek – felé való vándorlásra ösztönözte. Másrészt nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a 4. századi germán társadalom már nem azonos az Augustuskorival. **A kiemelkedő nemzetségfők ugyanis a 4. században már népes katonai kísérettel rendelkeztek, s a különböző törzsek gyakran alkottak hatalmas, támadó célú törzsszövetségeket.** Ráadásul a letelepedés és a földművelésre való áttérés jelentősen megnövelte a lakosság létszámát. Ekkor ismerkedtek meg a germánok – először a gótok – a kereszténységgel. **Wulfila, a gót püspök gótra fordította a Bibliát, majd népét az ariánus kereszténységre térítette.**

Nem véletlenül fokozódott a rómaiak ellenszenve az arianizmus iránt a hadrianopolisi csata után! Ezután nem is arianizmusnak, hanem

inkább „gót vallásnak” nevezték. A 4. század végén már százezres, jól felfegyverzett, többnyire keresztény germán hadak jelentek meg a Rajna-Duna-vonalon. A római császároknak fel kellett mérniük, hogy milyen eséllyel szállhatnak szembe velük. Hadrianopolis után nyilvánvalóvá vált, hogy a pusztán katonai megoldás nem vezet eredményre.

Nagy Theodosius (379-395)

A gót támadás utáni zűrzavarban egy tehetséges katonát, Valentinianus hadvezérének fiát, **Theodosiust** választották császárrá. Az új uralkodó súlyos harcok után minden tekintetben új típusú békét kötött a gótokkal, ugyanis engedélyezte nekik, hogy a birodalomban úgy telepedjenek le, hogy állami önállóságukat megőrzik.

Theodosius foederatinak, „szövetséges”-nek ismerte el őket, s külön lakókörzetet jelölt ki számukra. Törzsszövetségük **vezetője** felvehette a **„rex”, király címet**, s alattvalói felett szabadon rendelkezhetett.

Theodosius megoldása átmenetileg sikeres volt, ám elindította a birodalom területi bomlását. A nagy katonacsászár mindent megtett e bomlás ellensúlyozására, a birodalom egységének megőrzésére: hosszú küzdelemben legyőzte a hamarosan jelentkező ellencsászárokat, majd elhatározta, hogy rendezi a vallási viszályok által gyengített kereszténység helyzetét. Olyan erőt kívánt megteremteni, amely eredményesen képes szembeszállni az arianizmussal. Egy 380-ban kiadott rendelet kimondja, hogy „... mindenkinek hinnie kell az apostoli hitvallás és az evangéliumi tanítás értelmében az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek egységes isteni voltát... (tehát a Szentháromságot), akik ezt a hitvallást követik, a »katolikus keresztények« nevét viselhetik ...” **394-től pedig az „una vers catholica fides”, az „egy igaz katholikus vallás” államvallássá lett.**

Theodosius a birodalom védelmi képességét – elődeihez hasonlóan – látványos erődítésekkel és az adóbevételek fokozásával erősítette. Ez utóbbi azonban végsőkig feszítette az amúgy is robbanással fenyegető társadalmi ellentéteket. Az összeomlást azonban már nem érte meg az uralkodó, mert **395-ben elhunyt**. **Végrendeletében birodalmát** – ekkorra már hagyományosnak számító módon – **felosztotta két kiskorú fia, Honorius és Arcadius közt**. Ezzel a cselekedettel azonban végképp **kettéválasztotta a Római Birodalmat**.

A Nyugatrómai Birodalom

Theodosius végrendelete értelmében a nyugati birodalmat a kiskorú Honorius kapta, ám helyette a vandál származású magister utriusque militiae, **Stilicho** „uralkodott”. (Érdekes jelenség, hogy ekkoriban már

azt a fáradságot sem vették maguknak a germán hadvezérek, hogy nevüket latinosítsák!) Stilicho egyeduralmat szeretett volna teremteni nyugaton, így jó viszonyt tartott fenn a gótokkal.

A nyugati gótok eközben elhagyták a Balkánt, s Itáliára törtek. Honorius jobbnak látta, ha székhelyét átteszi a Pó mocsarai által védett **Ravennába**, mely évszázadokra római, majd bizánci császári székhely lett. Az óvatosság valóban nem ártott, 405-ben több százezer osztrogót és egyéb, a hunok elől menekülő germán néptöredék kelt át a Dunán és özönlötte el Itáliát. Egy véres ütközetben még sikerült őket megállítani, ám megtelepedésüket már nem tudták megakadályozni.

Egy esztendő múlva, 406. december 31-én az alánok, burgundok, vandálok, svévek hatalmas tömege kelt át a befagyott Rajnán, s e támadással szemben a birodalom már tehetetlen volt. Így, szükségből erényt kovácsolva, **foederatinak ismerték el a barbárokat, s egy újszerű megoldással nekik adták a földek egyharmad, „tertia” részét**. Gallia és Hispania lényegében elveszett a római kormányzat számára. Ennek következtében Itáliában barbárellenes hangulat uralkodott el, melynek hatására Honorius kivégeztette Stilichot. Válaszul a nyugati gótok többször ostrom alá vették Rómát, majd 410-ben elfoglalták és kifosztották. A birodalom lakossága megdöbbenve vette tudomásul az addig elképzelhetetlennek tartott eseményt.

A kortársak szerint ez volt a világvége kezdete. A zsákmánnyal megrakott gót hadak Galliába vonultak, ahol Narbonne, majd Toulouse központtal új államot hoztak létre.

Vezérük, Athaulf magával hurcolta Honorius nővérét, **Galla Placidiát**. A hányatott sorsú császárlány élete jól példázza az akkori állapotokat. A nyugati gót királyság lett az első független állam a Római Birodalom területén. Első királyuk, **Theodorik** szövetségesi kapcsolatokat létesített Rómával, s megkezdődött a gótok gyors romanizálódása. Az 5. század elején alapították meg államukat a Rajna mentén a burgundok és Afrikában a vandálok. **Ez utóbbiak Geiserich nevű királyuk vezetésével 429-ben keltek át a Gibraltáron, s megszállták Karthágót.** Ettől kezdve hajóhaduk állandóan nyugtalanította a római partokat. A Földközitenger megszűnt „Mare Nostrum” lenni.

A hunok

A 420 körüli években minden eddiginél hatalmasabb ellenfél érkezett a keleti határokhoz: a hunok. A számtalan népből álló hun törzsszövetség központja a Kárpát-medence lett, így közvetlen szomszédságba került Rómával. A birodalom virágzása **Attila (434-453)** idejére tehető. Az ekkor már nehézlovassággal is rendelkező hun sereg támadásait keleti irányba kezdte, ám **II. Theodosius** keleti császár pénzzel és ügyes diplomáciával elhárította

ezeket. Ekkor a hunok nyugat felé fordultak. **Róma trónján** ez idő tájt **a gótoktól hazatért Galla Placidia fia, III. Valentinianus ült**, helyette azonban **a pannoniai főparancsnok, Aetius kormányzott**. Ő belátta, csak a római fegyverek erejével nem győzhet, ezért megpróbált barbár szövetségeseket szerezni. Dolga nem volt igazán nehéz, hisz a már letelepült germánok számára a hunok éppúgy barbároknak számítottak, mint ők egy nemzedékkel korábban a rómaiaknak.

Ammianus Marcellinus, a kor kitűnő történetírója így jellemzi a hunokat: „Ez a tettrekész és korlátozást nem tűrő emberfajta, mely csak úgy égett a mások dúlásának szörnyű vágyától, a szomszédos népeket végigrabolván és gyilkolván, ... hatolt előre...” *(Róm. tört. chr. 267. l.)*

A Galliába betörő hunok azonban szinte minden, a birodalmat féltő néppel szembetalálták magukat a **catalaunumi csatamezőn**. **A 451-ben zajlott „évszázad ütközetét” Aetius nyerte, s a hunok elvonultak a csatatérről.** Két esztendővel később Attila meghalt, s állama bomlásnak indult. A Nyugatrómai Birodalom fellélegzett.

Az utolsó évek (453-476)

A rómaiak joggal hihették, hogy a hun veszély elmúltával a birodalom újraéleszthető. Ezt bizonyították Róma ezeréves tapasztalatai, s kulturális asszimiláló – beolvasztó – ereje. **III. Valentinianus** bízott abban, hogy a **„baráti” barbárokból védőövezetet** lehet létrehozni, mely megakadályozza a további barbár betöréseket. Az optimista várakozásokat azonban derékba törte a **455. évi vandál támadás**. Valentinianus, hogy hatalmát megerősítse, megölette Aetiust. Az ezt követő zűrzavart kihasználva **Geiserich hadai megrohanták Rómát**. Egy hónapi fosztogatás után vonultak csak el. Ezután a barbároknak már nem állt érdekükben a roskadozó nyugati birodalom fenntartása. A hatalom a „római” seregek barbár parancsnokainak kezébe került, akik tetszésük szerint „emeltek fel és tettek le” császárokat.

474-ben a pannoniai Orestes magister utriusque militiae saját fiát, Romulus „Augustulust” tette császárrá a keletről érkezett Julius Nepos helyett. Odoaker, az „itáliai hadsereg” parancsnoka azonban Orestest megölette, s a gyermek császárt fogságba vetette. Ilyen esemény nem volt szokatlan a császárkorban, ez azonban mégis különös jelentőséggel bírt. Odoaker ugyanis nem vette fel az augustusi címet, hanem kérte a keleti uralkodótól, Zénóntól, hogy ismerje el „patrícius”-nak. **Odoaker önmagát „Rex Italiae”-nek**, Itália királyának címeztette, az augustusi jelvényeket pedig elküldte **Zénónnak**. **Sygarius**, római helytartó **Galliában**, **Julius Nepos** pedig **Illíriában** még tartotta magát néhány esztendeig, ám ez már nem változtatott azon a tényen, hogy **a Nyugatrómai Birodalom története 476-ban véget ért**.

A római kultúra és civilizáció

A római kultúrát alakító tényezők közül a legfontosabbnak az tűnik, hogy a kis városállamból birodalom lett. A birodalom kialakulása alatt és fennállása idején a római szellemi élet folyamatos, **sokoldalú és intenzív kapcsolatban állt más népek kultúrájával**, átvette és befogadta azok szellemi eredményeit. Az általuk meghódított nem barbár népek műveltségét elismerték, és a sajátjuk részévé tették. Jellemző például, hogy a köztársaság késői időszakában már nem számított művelt embernek Rómában az, aki nem beszélt görögül.
Általánosságban igaz az a megállapítás, hogy a római kultúra **kevés területen alkotott eredetit**, jelentősége a másoktól átvett tudás széles körű elterjesztésében és gyakorlati alkalmazásában áll. Ezért a kultúra szó helyett sokan szívesebben használják a **civilizáció** kifejezést műveltségük megjelölésére. A római műveltség, nyelv és életforma elterjesztését nevezzük **romanizációnak**. Ez elsősorban a birodalom nyugati felén éreztette hatását, a keleti területeken Róma nem tudta legyőzni görög műveltség uralmát.
A külső hatások – a görög mellett legfontosabb az etruszk – olyan mértékben átalakították Róma szellemi életét, hogy az ősi műveltségnek csak a nyomait fedezhetjük fel a kultúra valamilyen oknál fogva konzervatívabb (a régi dolgok megőrzésére inkább törekvő) területein. Ilyen például a vallás és annak intézményei. Fontos azt is megemlíteni, hogy van egy tudomány, ami teljes egészében a rómaiak alkotása – a **jogtudomány**.

A római vallás fejlődése

A legkorábbi római vallásban nem igazán istenek, inkább az emberfeletti hatalom megnyilvánulásainak tekinthető **numenek** szerepeltek. Vannak azonban arra mutató jelek is, hogy már a számunkra ismert legkorábbi időben is megkülönböztették a rendezett kultuszban részesülő magasabb rendű istenségeket a numenektől.
Az egyes kisebb-nagyobb közösségeket védelmező istenségek közül vált ki az egész államot képviselő és oltalmazó legősibb istenhármasság: **Iuppiter**, **Mars és Quirinus**. A folyamatosan kialakuló személyes istenek már tágabb tevékenységi körrel rendelkeztek, áldozatokban részesültek, aminek elvégzésére papságot biztosítottak számukra. A naptárban külön ünnepük volt. A numeneket a „nagy istenek” szolgáinak minősítették, ők nem részesültek kultuszban.
Az etruszk hatás
Az etruszk hódítás új istenekkel és új szertartásokkal ismertette meg a rómaiakat. Ebben a korban épült az **első hivatalos állami szentély**

Rómában a **Capitoliumon**. Itt azonban már nem az ősi triasz tiszteletére mutattak be áldozatokat, a „fiatalabb" istenhármasságban a **Legnagyobb és Legjóságosabb Iuppiter** (Iuppiter Optimus Maximus) mellett **Iunót** és **Minervát** találjuk.

Etruszk hatásra alakult ki a római vallás **szertartásrendje**, s az ennek középpontjában **jóslás** is. A görögök a jóslás képességét isteni adománynak tekintették, amit nem lehet megtanulni. Az etruszkok ezzel szemben, s utánuk a rómaiak is, a jóslást pusztán iskolában megtanulható **technikának** tartották.

Jósjeleket nemcsak az istenek adhattak jó- vagy rosszkedvükben, hanem azokat az ember maga is előidézhette. Megfigyelhette például a **madarak** röptét. Ez volt az ún. **augurium**, amit csak a király, később pedig a legfontosabb magistratusok utasítására lehetett elvégezni. A legfontosabb állami események előtt az erre hivatott papi testület tagjai, az **augurok**, a Capitolium egyik magaslati pontján végezték el a „madárszemlét". Ha az istenek válasza különösen sürgős volt, például hadra kelt seregnél, a „szent csirkék" nyújtotta jósjelekhez folyamodtak. Itt az számított, hogy a vezéri sátor mellett tartott „szent csirkék" milyen étvággyal csipegették fel az eléjük szórt „szent darát". A legkedvezőtlenebb előjel az volt, ha hozzá sem nyúltak az áldozati ételhez.

Gyakran folyamodtak a rómaiak az áldozati állatok belső szerveiből való jósláshoz is. Ezt a feladatot az auguroknál kevésbé tekintélyes **béljósok**, a **haruspexek** végezték el. A jósjelet a belső szervek normálistól való eltérése adta, a kérdés csak ennek értelmezése volt.

Az istenek gyakran kérés nélkül is kifejezték szándékukat. Erre szolgáltak a természeti katasztrófák vagy rendkívüli jelenségek. Különösen rossz előjelnek számított az istenszobrok verítékezése. Az ezen jelek által jelzett rossz eseményeket megfelelő engesztelő szertartásokkal igyekeztek elhárítani.

A görög hatás

A dél-itáliai görögökkel való érintkezés is komoly hatással volt a római vallás fejlődésére. Átvettek szertartásokat és istenalakokat. Saját, már meglévő isteneiket **azonosították a görög istenségekkel**. Ennek alapja a funkció hasonlósága volt. Így azonosult Iuppiter alakja Zeuszéval, Iunóé Héráéval, így lett Minerva Pallasz Athéné vagy Venus Aphrodité párja. A második pun háború idejére már mind a 12 olümposzi istennek megvolt a latin megfelelője. Az azonosítás azonban nem állt meg itt, az Olümposzon kívül maradt istenek is megtalálták a maguk latin párját. Az egyetlen római isten, akinek nem sikerült görög megfelelőt találni Ianus volt, a kezdet és a vég kétarcú istene.

A hagyomány szerint a görögök révén jutottak a rómaiak az ősi jóslat gyűjtemény a **Sibylla-könyvek** birtokába. Állítólag Külmé öreg jósnője, a Sibylla ajánlotta fel megvételre Tarquinius Superbusnak

jóslatainak kilenc könyvét. A király sokallotta az árat, ezért nem állt rá a vásárlásra. Ekkor a Sibylla három könyvet elégetett, s a megmaradt hatot ismét felajánlotta ugyanazért az árért. Erre kinevették, és elzavarták. Amikor azonban újabb három könyvet elégetett, s a megmaradt háromért ismét ugyanannyit követelt, a király gondolkodóba esett. Parancsára a madárjósok kiderítették, hogy isteni eredetű értéket utasított vissza. Ezért azt parancsolták neki, hogy feltétlenül vegye meg a maradék három könyvet. A Sibylla-könyveket külön papi testület őrizte. Válságos helyzetben az ő feladatuk volt a megfelelő szövegrész megkeresése.

Minden valószínűség szerint görög hatásra alakult ki a patríciusok capitoliumi istenhármasa mellett a **plebejus triász**. Ide tartozott **Ceres**, őt Démétérrel azonosították. A mellette álló **Liber** és **Libera** Dionüszosz és Persephoné megfelelője volt. Kr. e. 367-ben megjelent a római vallásban a görögök által ismert **elvont fogalmat megtestesítő** istenség. Concordia a megszemélyesített Egyetértés volt.

A görög mitológiát is átvették a rómaiak, részben oly módon, hogy a görög istenneveket egyszerűen latinnal cserélték fel, részben pedig kialakították azokat a történeteket, amelyek saját múltjukat az istenek világához kötötték. Istenek voltak eszerint Itália legrégibb királyai, Mars volt az apja Romulusnak és Remusnak, a Lupercusok (a farkasisten papjai) testülete ott gyülekezett, ahol az anyafarkas az ikerpárt táplálta.

Róma templomai és szentélyei, a kultusz

Épített templomok és szentélyek csak az etruszk korban jelentek meg Rómában. Ezt megelőzően csak szent helyek voltak, amelyeket vagy az istenek választottak ki maguknak (pl. a villámcsapással jelezve), vagy az emberek ajánlottak fel nekik. Az isteni tulajdont oltár emelésével jelezték, a korai időkben ezek voltak az istentiszteletek színhelyei. A legrégibb oltárok közé tartozott a római marhapiacon a **Forum Boariumon Hercules tiszteletére** emelt oltár, az **ara maxima**.

Az épített szentélyek közül a legrégebbiek közé tartozott Fortuna temploma a Forumon és a triász tiszteletére emelt templom a Capitoliumon. A szentélyek többnyire egy isten tiszteletére szolgáltak, de voltak istencsoportoknak közös szentélyei is. A capitoliumi templomon kívül ilyen volt a plebejus triász temploma az Aventinuson, és a tizenkét legnagyobb isten tiszteletére épült templom a Forum mellett.

A római templomok nem a hívők gyülekezeti helyeként épültek, hanem **az adott isten lakóhelyei** voltak. Ennek következtében nem kellett tekintettel lenni a befogadóképességre. Középpontjában volt a **cella**, ahol az isten szobra állt, amögött egy külön teremben őrizték a szentély kincseit. Az **áldozat** bemutatására a szentély előtt, a szabad ég alatt épített oltáron került sor. A cellába csupán a papok léphettek

be.
Fontos vonása volt a római vallásnak az, hogy az egyes személyektől nem várta el a **lelki azonosulást**, az istenekkel való személyes kapcsolatot. **A római polgár, mint a közösség tagja volt köteles részt venni a római istenek tiszteletében.**
Az isteni és az emberi világ találkozására a **kultusz** keretei között került sor, s ez leginkább erre a folyamatra egyszerűsödött: az ember valamilyen cselekvéséhez meg akarja nyerni egy isten támogatását; ennek érdekében ígéretet tesz az istennek, hogy fogadalmi ajándékot fog adni neki, ezután vagy bekövetkezik az isteni segítség, vagy nem. A lezárásként megjelenő **felirat** általában arról tudósít, hogy valaki teljesítette ígéretét valamely istennek, mert az „megérdemelte". Ennek tudható be, hogy a római **fogadalmi feliratok** adásvételi szerződésekhez hasonlítanak. Aggályos pontossággal írták körül, hogy mit kívánnak az istentől, nehogy az félreértse a kérést. Ugyanilyen pontosan rögzítették azt is, hogy teljesítés esetén milyen ajándékra számíthat az isten.
A kultusz cselekményeit csak papok végezhették. A királyság korában az uralkodó volt a hivatalos kultusz és a különböző papi testületek legfontosabb vezetője. A köztársaság korában a papság háromféle szervezeti formába tömörült: voltak **egy-egy személy által betöltött tisztségek, voltak papi testületek és papi társaságok**.
Papi testületek
A csoportba nem szerveződött papi személyek közé tartozott a **tizenöt flamen**, akik önállóan végezték kötelességeiket. Ők voltak a legősibb papok, feladatuk az áldozati tűz ébrentartása volt. Közülük a legnagyobb tekintélye Iuppiter papjának – a **flamen Dialisnak** – volt. Egyszemélyi tisztség volt az ún. **rex sacroum**, az áldozó király méltósága is, ez valószínűleg a király egykori kultikus hatalmának a maradványa volt. Az ő személyes feladata maradt az egyik legősibb istennek, Ianusnak a kultusza.
A vallási élet irányítása négy nagy papi testület kezében volt. Közéjük tartozott a **tizenhat pontifex**, élükön a **pontifex maximusszal** – ő volt a római vallás hivatalos főpapja. Mellettük kell említeni az augurokat, a Sibylla-könyvek őrzésével megbízott tizenöt tagú testületet és a szent lakomák rendezésével megbízott hét papot. Ezekhez csatlakozott a **Vesta-szüzek** hat fős csoportja is.
A papi testületek tagjait a közösség bízta meg a feladatok ellátásával, kiválasztásuknál nem játszott szerepet személyes elhivatottság vagy rátermettség, egyedül az előkelő származás. Betöltésük **életfogytiglan** szólt, de nem szólhattak bele a politikai ügyekbe.
Az idegen istenek
A rómaiak nem vonták kétségbe idegen istenek létezését. A saját papjaikon keresztül természetesen csak a saját isteneik tiszteletét

kívánták szolgálni, csak az ő támogatásukat akarták elnyerni. Ugyanakkor nem látták értelmét annak, hogy az idegen istenek segítségéről lemondjanak, vagy esetleg magukra haragítsák őket. A rómaiak tehát **nagyvonalú megértést** tanúsítottak ebben a vonatkozásban, hajlandóak voltak befogadni idegen isteneket, szükség esetén pedig, akár erőszakkal is, betelepítették az ellenség isteneit Rómába.

Ebben a vonatkozásban azonban igyekeztek óvatosan eljárni. A nem teljes mértékben befogadott istenek számára csak a város szentnek tekintett határain (a pomeriumon) kívül lehetett templomot építeni, római polgárok pedig nem vehettek részt kultuszukban. **Az olyan vallások híveit, akik téríteni akartak, gyakran kiűzték a városból.** Ugyanerre a sorsra jutottak azok, akik vallásgyakorlatuk közben botrányt okoztak, vagy megzavarták a közrendet. Üldözötté azok a vallások váltak, amelyek római polgárokat ki akartak vonni a római istenek kultuszából (pl. a kereszténység).

Mindennapi élet

Az ősi Róma, a régészeti leletek tanúsága szerint, igen egyszerű település volt. Várossá fejlődésének, kiépülésének első szakasza az etruszk királyok uralkodása alatt következett be. Ekkor épült az **első városfal**, ami körülvette az ekkor már **hét dombra** (Palatinus, Capitolinus, Esquilinus, Caelius, Aventinus, Quirinalis és Viminalis) kiterjedő Rómát. Ekkor alapították **Ostia** kikötővárosát, megépült a Tiberisen az első híd és a **Cloaca Maxima –** a nagy csatorna.
A legrégebbi időktől lakott **Palatinus-domb** vált később Róma legelőkelőbb negyedévé. Északi ormán volt a vár, a délin pedig **Iuppiter Capitolinus** temploma. Itt voltak a senatorok villái, később pedig a császárok palotái is. Az **Aventinuson** főleg plebejusok laktak, itt állt a latin szövetség szentélye, a Diana-templom. Az **Esquilinus** volt a legszegényebbek lakóhelye ebben az időben, s itt voltak temetőik is. A Kr. e. 6. században alakították ki a **Forum Romanumot**, a város legfontosabb közterét.
A köztársaság korában tovább nőtt a város területe, a serviusi falakat jórészt lebontották, benépesültek a távolabbi dombok és Mars hadisten mezeje, a **Campus Martius** is. A városba áramló hadizsákmányból és adókból futotta az utcák kövezésére, csodálatos **középületek** és **magánházak** felépítésére. A köztereket szobrokkal és szökőkutakkal díszítették. Az építkezések jelentős részét a hivatalokat viselő előkelők végeztették, ezzel is növelvén politikai népszerűségüket. A császárok is folytatták ezt a hagyományt, Augustus a Palatinuson építette tovább azt a házat, amelyet egy Hortensius nevű szónoktól vásárolt. A domb nevéből származik a ma is használt palota szó, s az ott lakó Caesarok nevéből a császári cím.
A Forum Romanum
A Capitolinus és a Palatinus aljában volt ez a tér, amely a köztársaság korában a **gyűlések és törvényszéki tárgyalások** színhelye volt. Ez volt egyúttal a kereskedők és pénzváltók számára a legkedvezőbb nagy forgalmú hely is, a teret szegélyező épületekben kezdetben üzletek voltak. A köztársaság korának végére már csak középületek álltak itt.
A Forumon állt **Ianus isten temploma**, amelynek kapuját ősi szokás szerint akkor lehetett becsukni, ha a birodalomban mindenhol béke honolt. A teret szobrok és diadalívek díszítették, s itt volt az az aranyozott bronzzal bevont kőoszlop, amelyre a nagyobb városok Rómától való távolságát írták fel. A politikai gyűlések szónokai számára szobrokkal díszített **szószéket** emeltek. A Forumon vezetett keresztül a régi Róma legfontosabb útja, a **Via Sacra**, a diadalmeneteknek a Forumtól Capitoliumig vezető „szent útja”,

amelynek legdíszesebb épületei a császárkorban készültek el. Itt áll ma is **Titus diadalíve**, amely Jeruzsálem elfoglalásának emlékét őrzi, s ennek közelében találhatók a régi város legnagyobb épületének, a **Colosseumnak** (Amphitheatrum Flavianum) a romjai.

Miután a Forum Romanum díszes köztér lett, a piacok számára külön területeket biztosítottak. Ilyen volt a **Forum Boarium** (marhavásártér), a **Forum Piscatorium** (halpiac) vagy a **Forum Olitorium** (zöldségpiac). Emellett a császárok korában szokássá vált, hogy az uralkodók saját magukról elnevezett forumokat is kialakíttattak.

A Campus Martius

Ez a terület, mely a pomeriumon kívül feküdt, eredetileg a hadsereg és a comitia centuriata gyülekezési helye volt. Már a köztársaság korában voltak itt középületek, de nagyrészt Augustus idejétől épült ki. Legnevezetesebb az a ma is álló **Pantheon**, amelyet Agrippa emeltetett, s amelynek hatalmas kupolája mindmáig lenyűgözi a látogatókat. (A Pantheon görög szó, azt jelenti, hogy a templomot az összes isten tiszteletére szentelték fel.) Itt állt **Augustus síremléke**, valamint a békepropaganda kifejezésére készült **Ara Pacis Augustae**, azaz Augustus békeoltára is.

Egyéb épületek

Mint már említettük, a római politikusok szívesen építkeztek a városban, hogy ezzel is növeljék népszerűségüket. A templomok mellett **színházakat, közfürdőket, cirkuszokat és fedett oszlopcsarnokokat** (porticus) hoztak létre a lakosok kényelmére és szórakozására. A fürdőkben nemcsak tisztálkodni, hanem játszani és az itt létesült könyvtárakban olvasni is lehetett. Az irodalmi és nemritkán a politikai közélet fontos megbeszéléseire is itt került sor.

A középületek mellett természetesen emelték Róma pompáját az előkelők **lakóházai, villái, magánpalotái, kertjei**. Ezeket az épületeket is számtalan műkincs – szobor, mozaik, dombormű, váza – díszítette.

A csatornázás már a királyság korában megkezdődött, vízvezetékeket azonban csak később építettek. **Appius Claudius Caecus** Kr. e. 300 körül vezettette be a róla elnevezett **aqua Appiát**. (Ő kezdeményezte egyébként a Via Appia építését is.)

Róma árnyai

Az előbbiekben megismerkedtünk az elegáns negyedekkel, ahol a középületek és a paloták álltak. A város lakóinak többsége azonban természetesen nem ezeken a helyeken lakott. A kézművesek, kiskereskedők többsége saját szerény házában vagy nagyobb házak bérelt lakásaiban élt. A **bérházak** többemeletesek voltak, felső szintjeiket fából építették, ez és a zsúfoltság igencsak elősegítette a tűz terjedését. Előfordult, hogy **egész városnegyedek leégtek**.

Róma legszegényebb negyede a **Tiberisen túli terület** (Transtiberis) volt. Az áradásoknak kitett városrész lakói egészségtelen viszonyok között éltek. A folyóparton a hajók kirakodását végző alkalmi munkások telepedtek meg, s itt volt a városban szaguk miatt nem tűrt iparok mestereinek lakóhelye is. (Pl. cserzővargák, bőrfeldolgozók, vágóhidak stb.) A **Transtiberisen**, a **Ianiculus-domb** oldalában és a városkapuk mellett laktak a megtűrt idegenek is, pl. a zsidók. Temetkezési területeik is a környéken voltak, a felszín alatt kialakított temetkezési üregekben, az ún. **katakombákban** gyülekeztek az első keresztény közösségek az üldözések idején.
A nyomor, a kilátástalan élethelyzetek itt is a **bűnözés** melegágyát jelentették. Innen indultak éjjeli portyáikra a rablóbandák, itt éltek a bérgyilkosok, méregkeverők, kerítőnők és csalók. De itt kerestek menedéket a szökött rabszolgák is. A polgárháborúk idején olyan mértékben romlott Róma közbiztonsága, hogy Augustus kénytelen volt megszervezni a **vigilek** (éjjeli őrök) 7500 főből álló csapatát, akik a rendőri munka mellett tűzoltói szolgálatot is elláttak. Róma egyik legrégebbi épülete volt a **Mamertinus börtön**, amelynek alsó részét **Tullianumnak** nevezték. Itt végezték ki Iugurthát, Catilina összeesküvő-társait, s a hagyomány szerint itt raboskodott Péter apostol is.

A város hanyatlása

A köztársaság idején és a korai császárkorban Róma valóban a **világ „fővárosa”** volt. Központja volt a politikai életnek, a hadsereg irányításának, a gazdaságnak és a kultúrának egyaránt. Amíg a birodalom fejlődésének tetőpontját túl nem haladta, a város ezt a szerepét méltó külsővel meg is tudta őrizni. A viharos 3. század azonban nemcsak a Római Birodalom, hanem Róma számára is végzetes volt. **A késői császárkorban már nem volt császári székhely sem**, lassú hanyatlását csak betetőzték a barbárok pusztításai.

Hétköznapok és ünnepek

A késői köztársaság korában a római szónokok gyakran emlegették őseik szerénységét, egyszerű és erényes életmódját. A nagy hódítások korszaka után valóban megváltoztak a társadalom felső rétegének szokásai, fellazultak a magánélet és – főleg a válságidőszakban – a közélet erkölcsei. A tehetősebbek egyre inkább arra törekedtek, hogy **kényelemben, fényűző környezetben** élhessenek. Ezt azonban természetesen a szegényebbek, a kétkezi munkából élő parasztok, iparosok és kiskereskedők nem engedhették meg maguknak. Az ő napjaikat továbbra is a szorgalmas munka töltötte ki, étkezésük és öltözködésük szerény maradt.
Annál inkább megváltozott az előkelők élete. Ők a napot rendszerint azzal kezdték, hogy fogadták **clienseik** tisztelgő látogatását. A

hivatalos és a politikai ügyeket délelőtt intézték, a délben elköltött **prandium** (villásreggeli) után pihenés, testgyakorlás vagy tanulmányok következtek. Este került sor a **lakoma** (cena) elköltésére. A lakomázók az ebédlőteremben az alacsony asztalok mellett kereveten fekve étkeztek, fejükön rózsakoszorú volt, könnyű ruhát és sarut viseltek. Étvágygerjesztő előételek után sülteket, majd csemegéket, süteményeket, sajtot, gyümölcsöt fogyasztottak. Előfordult, hogy valaki a lakoma kezdetén túl sokat evett, de szerette volna a további fogásokat is megízlelni, s ilyenkor pálcára erősített madártollal „segített magán". Lakoma közben **énekesek, zenészek, táncosok és bűvészek** mulattatták a társaságot. Könnyű, gyakran vízzel hígított borokat ittak evés közben is, a lakoma befejező szakaszát azonban már csak az ivás jelentette. Énekkel, társalgással, szavalatokkal vagy kockajátékkal szórakoztak.

A férfiak ruházata az **ingből** (tunica) és a felette viselt **tógából** állt. Ez volt a legelterjedtebb viselet, a rómaiak magukat gens togatanak, tógás nemzetségnek nevezték. Általában fehér gyapjúból készült anyag volt, amelyet meghatározott módon magukra csavartak, s ráncait gondosan eligazították. A magasabb rangú hivatalnokok tógáján széles **bíborszegély** volt, a diadalmenetet tartó hadvezérét arannyal hímezték, a császárok pedig Domitianus óta bíbortógát viseltek. A fiúk kb. 16 éves korban ölthettek először férfitógát, s ez azt jelentette, hogy felnőtt férfinak minősülnek. A nők ingszerű hosszú ruhát (stóla), felette pedig bő, redős köpenyt (palla) viseltek, ezt a vállukon ún. **fibulával** tűzték össze. A **hajviseletre** mindkét nem nagy figyelmet fordított, a sütővassal bodorított, illatos olajjal bekent frizurákat kedvelték. Nagy gondot fordítottak a **testápolásra** és ismerték a fogport is. A férfiak a köztársaság és a korai császárság idején többnyire borotválkoztak, a 2. században lett divat a szakáll. Izmaik rugalmasságát a **testedzés** mellett a **masszázs** biztosította. A jómódúak sok **ékszert** viseltek.

A családi élet jeles eseményei

Ide tartozott mindenekelőtt a **gyermekek születése**. Az újszülöttet a **pater familias** fogadta a családba, világra jötte után a kilencedik napon mutattak be érte áldozatot, s ekkor kapta meg a nevét is. Az elsőszülött fiú rendszerint apja nevét kapta, a lányokat viszont csak a nemzetség nevével látták el. Ha egy családban több lány született, az ifjabb és idősebb jelzővel különböztették meg őket. A csecsemőnek a rokonság ajándékokat vitt, ezek között volt az ún. **bulla**, a szemmel verés ellen védő talizmán tokja, amit a gyerekek a nyakukban viseltek.

A **házasságkötés** szintén fontos esemény volt, erre általában a menyasszony szüleinek házában került sor. A házassági szerződés megkötése után egy idősebb hölgy (matróna) adta össze a fiatalokat, akik kezet fogtak, s a menyasszony a következő szavakat mondta: **Ubi**

tu Gaius ego Gaia (Ahol te Gaius vagy, ott én Gaia vagyok). Este zeneszó mellett vezette az ifjú férj feleségét a házába.
A **temetés** az ókori Rómában szintén nagyon fontos volt, hitük szerint enélkül a halott lelke nem találhatott nyugalomra. A holttestet fehér ruhában a halottas ágyra fektették, a bejárat mellett ciprusfát vagy ágat helyeztek el. A temetésre kikiáltó hívta meg a családtagokat, barátokat és ismerősöket. A gyászmenetben a meghívottakon kívül fuvolások és fizetett siratóasszonyok is voltak, és felvonultatták az **ősök viaszból készült arcmásait**. A holttestet máglyán elégették, hamvait urnába rejtették, s így helyezték el a sírban. Ez lehetett családi sírbolt, de szokás volt az utak mentén felállított kőkoporsóba, szarkofágba való temetkezés is. A sírfeliratokon megörökítették a halott nevét, foglalkozását, jeles tetteit és a gyászolók fájdalmát. Az útmenti sírkövek gyakran üdvözölték az arra járókat, s felszólították őket a halottról való megemlékezésre. (A Magyarországon talált sírfeliratok közül talán a legszebb az aquincumi énekesnőé, Aelia Sabináé.)
A magánélet ünnepei természetesen szoros kapcsolatban álltak a vallással. A római emberek nemcsak sorsdöntő események, hanem a mindennapi tevékenység során is fontosnak tartották az istenek segítségét kérni. Ez fogadalomtételt jelentett, amit **fogadalmi feliratban** rögzítettek. A felkínálható áldozat lehetett vértelen (lepény, sós dara, tejföl, méz, bor vagy tömjén), illetve véres, azaz állatáldozat. Férfiisteneknek hím, istennőknek nőstény állatot kellett áldozni, az alvilágiakat fekete, az égieket pedig fehér áldozat illette meg. Az állatokat felszalagozott és bearanyozott szarvakkal vezették az illetékes isten oltárához, húsát a felajánló vendégeivel és a szentély személyzetével együtt fogyasztotta el.
A közösség ünnepei
A rómaiak ünnepfogalma nem hasonlított a mai felfogáshoz. Manapság az ünnepek többnyire örömteli eseményekhez kötődnek, a rómaiak számára pedig az ünnepnapok többsége **baljóslatú, komor nap** volt. Ezért nem volt szabad ünnepeken a „törvénykezés szavait kiejteni”, azaz hivatalos ügyeket intézni.
Azokat a jeles napokat, amelyeket a vallás előírásai szerint minden római polgárnak kötelessége volt megtartani, a **római naptár** tartalmazta. Ezek szertartásai mindvégig megőrizték a Kr. e. 7-6. század hangulatát. A **szent cselekmények** akkor is ugyanazok maradtak, amikor már senki nem ismerte a jelentésüket. Az **ünnepi rend** kialakulásakor az évet még márciusban kezdték, s a hagyomány szerint 10 hónapra osztották fel. A tél, a későbbi január és február hónap „holt idő” volt.
Március a munkára és a harcra való készülődés jegyében telt el, akkor tartották a lovasszemlét, a megrozsdásodott fegyverek megtisztítását

és a harci kürtök kipróbálását. Sok ünnep csoportosult a hónap 15. napja, **március idusa** körül. Ekkor „kergették ki” az elmúlt évet jelképező szellemet, üdvözölték az új évet Anna Perenna személyében és ekkor öltötték fel a felserdült ifjak a férfitógát.
Áprilisban a termékenységért tartottak ünnepeket, ezek sikere májusban dőlt el. Ezért ennek a hónapnak a szertartásai komorak, az **alvilági istenek kiengesztelésére** szolgáltak. Júliusban a szárazság elhárítását igyekeztek elérni az ünnepek, augusztus pedig a betakarítás és a szüret jegyében telt el.
Szeptember legnagyobb ünnepe a **capitoliumi szentély felavatásának évfordulója** volt, ekkor tartották egy fehér tulok feláldozásával „Iuppiter megvendégelését”.
Októberben a fegyverek és szerszámok mágikus megtisztítására és nyugalomba helyezésére került sor. Novemberben voltak a **plebejus ünnepi játékok**, decemberben pedig az asszonyok védőistennőjének, **Bona Deának** az ünnepe. Ugyanerre a hónapra esett Saturnus isten kiengesztelődést, békét és jókedvet sugárzó ünnepe, a **Saturnalia**, ami a betakarítás lezárultát köszöntötte. Ekkor a család feje a gazdaság minden tagjával, a rabszolgákkal is egy asztalhoz ült. Mivel Saturnusnak sertést illett áldozni, a lakomán a szerencsét és jó termést hozó malac húsát ették.
A később naptárba illesztett január és február hónapok ünnepei közül a **Ianusnak** (a kezdet és a vég kétarcú istene) **szentelt újévet**, illetve az ősök szellemeinek kiengesztelését fontos megemlíteni. Újévkor léptek hivatalba a magistratusok, szokás volt ekkor egymás kölcsönös megajándékozása. A februári **Parentalia** idején pedig a szülők és rokonok sírjait keresték fel a rómaiak.
Az ókori Róma legszentebb napjai azok voltak, amikor egy-egy **saeculum** leteltét ünnepelték. A saeculum pontatlan fordítása évszázad, valójában azt az időszakot jelentette, amikor a korszak kezdetén születettek már mind meghaltak. Ez 100-110 évet jelentett a római számítások szerint. Az első ilyen ünnepet Kr. e. 249-ben, a másodikat 146-ban tartották. A számítások szerint. Az első ilyen ünnepet Kr. e. 249-ben, a másodikat 146-ban tartották. A ben kerített sort a **százados játékok** megtartására, utódai pedig különböző számítások alapján egy évszázadon belül többször is megünnepelték – propagandisztikus okokból – a saeculum leteltét.

Látványosságok, szórakozás

Cirkuszi játékokat kocsiversennyel már a királyok korában tartottak. Erre a legalkalmasabb hely a Palatinus és az Aventinus közti hosszú völgy volt, itt épült fel később a **Circus Maximus**. A cirkusz közepén egy alacsony falat emeltek, végein voltak elhelyezve a célt jelentő oszlopok. A versenyzők feladata az volt, hogy négy vagy két ló vontatta kétkerekű kocsijukkal előírt számú (általában hét) kört

tegyenek a pályán. A győztesek pálmaágat, koszorút és pénzt kaptak, egy-egy sikeres kocsihajtó hatalmas vagyont is gyűjthetett. A versenyek rendezésére alakult társaságok színeibe (vörös, fehér, a korai császárkorban alakultak meg a kékek és zöldek) öltözött hajtók mellett a közönség is pártokba szerveződött. Legnagyobb pártja a **zöldeknek** és a **kékeknek** volt.

Színielőadásokat az első pun háború után rendeztek először Rómában. A színpad ekkor fából ácsolt, alkalmi emelvény volt, a közönség pedig állva nézte végig az előadást. Az első állandó színházat **Pompeius** építtette. A bemutatott darabok elsősorban látványosságul, mulatságul szolgáltak, a széles közönséget nem a **tragédiák**, hanem a **komédiák** vonzották.

Gladiátori játékokat eleinte a Forumon tartottak, később erre a célra épültek az **amphitheatrumok**. Maga a harci játék kezdetben nem szórakozás, hanem gyászszertartás része volt. Az elsőt, amiről tudunk, Kr. e. 264-ben rendezték Iunius Brutus fiai apjuk emlékére. A szokás valószínűleg etruszk eredetű, magyarázatára két feltételezés is van. Az egyik szerint a kiontott vér az ősi, emberevő isteneknek lerótt adó volt. A másik szerint kezdetben az elesett harcosok sírján hadifoglyokat áldoztak fel, s ez a barbár szokás „szelídült" az idők folyamán párviadallá. A harci játék elnevezése – a munus – a halottak iránti kötelesség lerovását jelenti.

Az idők folyamán egyre nagyobb közönség gyülekezett ezekre a viadalokra, így ezek is részévé váltak a politikai propagandának. A küzdelmet külön erre a célra kiképzett rabszolgák, a **gladiátorok** vívták egymással. Egyes sikeres gladiátorok nagy népszerűségre tettek szert, s komoly vagyont is szerezhettek. Fegyverzetük különböző volt, elnevezésüket is erről kapták. A sebesültek sorsáról a játék rendezője és a nézők döntöttek. A beszorított hüvelykujjú felemelt ököl jelentette a kegyelmet, a lefelé tartott hüvelykujj a győztesnek szólt: adja meg a halálos döfést. Kezdetben egyszerre csak egy-egy pár küzdött egymással, a császárkorban azonban szokássá vált, hogy egy időben több gladiátort küldtek a porondra, s a nézők szeme elé valóságos csata képe tárult. Előfordult, hogy külön erre a célra ásott medencékben tengeri ütközetet mutattak be.

Egy másfajta látványosság volt az ún. **venatio**, amikor vadállatokat ingereltek egymás vagy emberek ellen. Az emberek vagy felfegyverzett gladiátorok, vagy fegyvertelen halálraítéltek voltak. Nero alatt tömegesen jutottak erre a sorsra a keresztények. A **vérengző kegyetlenkedések** látványosságként való felvonultatása sajátos vonása a római civilizációnak.

A császárkorban terjedtek el görög mintára a **sportversenyek**, a **költői** és **zenei versenyek**. Először a magát művésznek képzelő Nero rendezett ilyen versenyeket, s ezeken maga is a közönség elé lépett.

Görögországi útja alkalmával számos városban vett részt ilyen versengésben, s természetesen mindenhol első lett.

Tudományok és művészetek

A tudományok terén a rómaiak teljes mértékben a **görögök tanítványai** voltak. Etruszk közvetítéssel az ő írásukat vették át, s ebből alakították ki a ma is használt **latin ábécét**. Írásra viasszal bevont táblácskákat használtak, erre íróvesszővel, stilusszal karcolták a betűket. Hosszabb szövegeket az Egyiptomból származó papirusztekercsekre írtak. Az általuk kialakított **„római" számok** – mivel nem ismerték a helyiérték fogalmát – a gyakorlatban elég nehezen voltak használhatók.

A természettudományok terén fő törekvésük az volt, hogy az eddig felhalmozott tudást minél szélesebb körben **alkalmazzák**. Új dolgok felderítésével nem igazán foglalkoztak. A tudományos élet központja a római korban is **Alexandria** volt. A római tudósok műveikben nem új felfedezéseket írtak le, hanem az addig összegyűjtött tudásanyag összegzésére törekedtek.

Ilyen jellegű munka volt az idősebb **Plinius** természettudományi enciklopédiája, **Vitruvius** építészeti kézikönyve vagy **Galenus** orvostudományi műve.

A filozófia területén sem született új a római korban. Ismerték a nagy görög filozófusok nézeteit, legtöbb híve **Epikurosznak** és a **sztoikus filozófiának** volt Rómában. A filozófiai irodalom jelentősebb szerzői voltak az epikureista **Lucretius**, Caesar kortársa, a sztoikus **Seneca**, Nero nevelője és **Marcus Aurelius** császár, aki szintén a sztoicizmus híve volt.

Az egyetlen „eredeti" római tudomány a **jog** volt. Az első írásba foglalt törvényektől a Kr. u. 6. században Bizáncban bekövetkezett végső kodifikációig (írásba foglalás és rendszerezés) hatalmas ívű fejlődésen ment keresztül ez a tudomány. Ennek következtében válhatott **a későbbi jogrendszerek alapjává**. Megfogalmazták a **polgári és a büntetőjog** alapelveit, aprólékosan szabályozták a **peres eljárások rendjét**. A római polgárok egyenlőek voltak a törvény előtt, s a bírósági tárgyalásokat nyilvánosan folytatták le.

A gyermekek **oktatását** művelt görög **házitanítók** végezték, nem egy közülük rabszolgaként került Rómába. Egyes tanítók **nyilvános iskolákat** nyitottak, s a rómaiak ezt az oktatási formát jobbnak tartották a versengés buzdító hatása miatt. A gyerekek írni, olvasni, számolni tanultak először, majd megismerkedtek az irodalom remekeivel, szavalni és szónokolni is tudniuk kellett. A tehetősebbek gyermekeiket a tanulmányok lezárásaként valamely híres **görög iskolába** küldték.

Tudomány és technika a művészetben

A különböző népektől szerzett tudományos ismereteket és technikai

tudást kiválóan kamatoztatták a rómaiak az **építészetben**. Az etruszk boltozásos technika továbbfejlesztésével, a **donga** és a **keresztboltozat** kialakításával az eddiginél nagyobb tereket tudtak befedni oszlopok alkalmazása nélkül. Ugyanezt eredményezte a **kupola** kialakítása. Mindezek segítségével máig lenyűgöző méretű épületeket és építményeket tudtak emelni.
Az épületek díszítésénél a görögöktől átvett elemeket használták. Oszlopokat, szobrokat, falfestményeket, mozaikokat, domborműveket egyaránt alkalmaztak. Szobrászatuk azonban egy vonatkozásban jelentősen eltért a görögökétől, törekedtek az ábrázolt személy valóságos vonásainak megörökítésére, azaz **portrékat** alkottak. A modell csúnya vonásait, esetleges fogyatékosságait sem szépítették.
Irodalom
A római irodalom szerény kezdeteit a sírkövekre vésett **feliratok**, az ünnepélyes alkalmakkor énekelt **dalok** és a temetési **dicsőítő beszédek** jelentették. Mint annyi más területen, a későbbiekben itt is a görögök lettek a rómaiak tanítómesterei. Az általuk kialakított formák és műfajok adták meg a latin irodalom kereteit is.
A legrégebbi idők csekély fennmaradt emléke után a Kr. e. 3. század közepétől indult meg az irodalom fejlődése. Az alapok megteremtése a Kr. e. 1. század elejéig lezajlott, ezt követte az ún. **aranykor**, amely Augustus haláláig tartott. Ezután jött az **„ezüstkor”** a Kr. u. 2. század végéig, végül a **„vaskor”** a birodalom bukásáig.
Az ún. archaikus kor írói közül a legjelentősebbek **Livius Andronicus, Plautus, Terentius** és **Ennius** voltak. Livius Andronicus latinra fordította a görög irodalom egy sor remekét, köztük az Odüsszeiát. Plautus és Terentius vígjátékokat írtak, Ennius pedig elsőként írt latin nyelvű eposzt. Az irodalmi élet megszervezését ebben a korban a **két Scipio** indította meg, a második pun háború hadvezére, Scipio Africanus, s örökbe fogadott unokája, Scipio Aemilianus. A próza első kiválóságai közé tartozott az idősebb **M. Porcius Cato**, aki bár maga is jól ismerte a görög kultúrát írásaiban ennek térhódítása ellen hadakozott.
Az aranykor első szakaszát **Cicero korának** is szokták nevezni. Ez az időszak a polgárháborúk kora Róma történetében, a politikai küzdelmek kedveztek a retorika (szónoklattan) fejlődésének. Cicero beszédei közül 58 maradt ránk, írt értekezéseket a szónoklattan, a filozófia és a vallás különböző kérdéseiről. Leveleiből hatalmas gyűjtemény maradt az utókorra. Kortársai közül kiemelkedő jelentőségű a költő **C. Valerius Catullus**, akinek Lesbiához írott versei a szerelmi líra remekművei.
Augustus korát három költőóriás határozta meg, **Vergilius, Horatius és Ovidius**. Vergilius életének fő műve, az **Aeneis**, a latin eposzköltészet legjelentősebb darabja. Ebben a Trójából elmenekült

Aeneas bolyongásainak történetét írta meg. **Eklogái** a természet, a pásztori élet idillikus világába vágyódó költő érzéseit fejezik ki, a **Georgica** pedig mezőgazdasági tanköltemény, mely a szorgos munkát, az okos gazdálkodást, a jámbor istenhitet és az itáliai földet dicsőíti.
Horatius Brutus katonájaként harcolt a polgárháborúk idején, s hazatérése után vált igazán ismert költővé. Gúnyos hangú költeményekkel, ún. **szatírákkal** és **epodoszokkal** tűnt fel az irodalmi életben. Később született dalokból, ódákból, különböző lírai műfajú művekből álló gyűjteménye, a **Carmenek**. Életelve az **„aurea mediocritas”**, az arany középút volt. Ez azonban elsősorban a politikai és a gazdasági életre vonatkozott, soha nem jelentett szellemi középszerűséget.
A legfiatalabb, Ovidius először **szerelmi költészetével** szerzett hírnevet, később a római ünnepekről írt verseket, s **Átváltozások** címmel foglalta össze a görög-római mitológia történeteit. Ezekben a költeményekben is elsősorban a szerelemmel foglalkozott, stílusa könnyed és játékos volt. Életét a Fekete-tenger partján fekvő Tomiban fejezte be, ahová Augustus száműzte, mivel ez a költészet nem illett bele az általa képviselt eszményekbe.
A korszak költői közül meg kell még említeni a lemondó, szomorú hangú versek, az elégiák szerzőit: **Tibullust** és **Propertiust**. Fontos szerepe volt az irodalmi életben Augustus barátjának és diplomatájának, a műértő **Maecenasnak**. Nem saját műveivel vívta ki magának ezt a helyet, hanem **mások irodalmi tevékenységének támogatásával**. Az ő köréhez tartozott kora minden jelentős írója, költője, az utókor pedig róla nevezte el a művészetek későbbi pártfogóit mecénásoknak.
Az ezüstkort a római irodalom lassú hanyatlása kezdetének tekintik. Az ékesszólás háttérbe szorult, a költészet nyelve eltávolodott a köznapi beszédtől, finomkodó, mesterkélt lett. A kor költői közül ki kell emelni **Lucanust**, aki Nero kortársa volt, s aki tehetségével kivívta az őrült császár féltékenységét. A görög Aiszóposz követője volt a felszabadított rabszolga, **Phaedrus**. Szatírákat – ez az egyetlen római eredetű műfaj – írt **Persius és Iuvenalis, Martialis** pedig epigrammaköltő volt. A próza műfajában alkotott **Petronius**, akinek **Satyricon** című műve töredékekben maradt fenn, a legnagyobb összefüggő részlet a **Trimalchio lakomája**, amely a felkapaszkodott újgazdagokat gúnyolja ki. A latin irodalom utolsó klasszikusa volt az ezüstkor végén **Apuleius**, akinek fő műve az **Aranyszamár**. Ez volt a Satyriconon kívül az utókorra maradt egyetlen latin regény.

A római történetírás

Kezdeteit azok az **évkönyvek** (annales) jelentik, amelyeket a pontifexek kezdtek el vezetni, feljegyezve bennük egy-egy év jelentősebb eseményeit, a consulok nevét, az ünnepnapokat s a

diadalmenetek jegyzékét. Ezek összegyűjtésére s átvizsgálására Kr. e. 130 körül került sor, a bennük felhalmozott anyag a későbbi történetírók fontos forrása lett.

A római történeti irodalom első szerzői közé tartozik a görög **Polübiosz**, aki politikai túszként került Rómába és a római **Q. Fabius Pictor** (az ő műve nem maradt fönn). Mindketten a Scipiók köréhez tartoztak. A Kr. e. 1. század történeti irodalmából ki kell emelni **Sallustius** és **Cornelius Nepos** műveit. Ide sorolható **Caius Iulius Caesar** két munkája, amelyek a galliai háború és a Pompeius ellen vívott polgárháború történetét tartalmazzák.

Augustus korának legjelentősebb történetírója **Titus Livius** volt. Róma történetét a város alapításától (Ab urbe condita) Kr. e. 9-ig írta meg. Az óriási munka 142 könyvéből csak 35 maradt meg, az elveszettek anyagát a fennmaradt kivonatokból ismerjük. Köztársasági érzelmei ellenére elismerte Augustus érdemeit a birodalom békéjének helyreállításában. Bár sok forrás állt rendelkezésére, a történetírói pontosságnál nagyobb hangsúlyt helyezett a szép előadásra.

A Kr. u. l. században a történetírók többsége udvari szerző volt, műveikben igazodniuk kellett az éppen uralkodó császár kívánalmaihoz. Írásaikban sok tárgyi tévedés van, stílusuk pongyola, szellemeskedés és pletykálkodás jellemzi őket. Közülük magányos óriásként emelkedik ki **Publius (?) Cornelius Tacitus** (kb. 55-kb. 120). Rövidebb művei (Iulius Agricola élete, Germania, Beszélgetés a szónokokról) után írta meg két nagy történeti munkáját: a **Historiaet** (Korunk története) és az **Annalest** (Évkönyvek). Történetírói alapelvét a szállóigévé lett **„sine ira et studio”** (harag és részrehajlás nélkül) kifejezéssel határozta meg, de mi sem állt távolabb tőle, mint a hűvös távolságtartás. Soraiból csak úgy süt a császári zsarnokság gyűlölete. Kora társadalmát és a történelem mozgását sötét pesszimizmussal szemlélte, és kategorikusan elutasított mindent, ami Augustusszal keletkezett. Lefordíthatatlanul tömör, súlyos mondatait a **latin írásművészet csúcsának** szokták tartani.

A római életrajzírók közül ki kell még emelni **Suetoniust**. **De vita Caesarum** (Caesarok élete) című munkája a Iulius-Claudius-dinasztia, a négy császár éve és a Flavius-dinasztia uralkodóinak életrajzait tartalmazza. Mint Hadrianus levéltárosa, töméntelen mennyiségű forráshoz jutott műve megalkotásakor. Fő törekvése az volt, hogy érdekes legyen, s kihasználta, hogy a jó császárok idején bátran lehetett bírálni az elődöket. Műve ennek következtében valóságos botránykrónika és pletykagyűjtemény lett.

Végezetül három, görög nyelven író szerzőt kell megemlítenünk, akiknek művei a római történeti irodalomba tartoznak. Az első közülük Plutarkhosz, aki a Kr. u. 1. század második felében élt. Párhuzamos életrajzok című munkájában egy-egy görög és római

történelmi személyiség életét írta meg, ezekben több érdekességet, mint lényegest mond el a múltról. A 2. század végén született az alexandriai Appianosz „Római történet”-e, a hatalmas műnek nem egészen a fele maradt ránk, többek között az itáliai polgárháborúkról szóló részek. Kortársa, a bithüniai Cassius Dio ugyanezzel a címmel írt egy 80 könyvből álló munkát, amelyben évről évre haladva rögzítette az eseményeket saját consulsága évéig. Ebből mindössze 25 könyv maradt ránk, s a belőle készült kivonatok.

Pannonia, a római provincia

A mai Dunántúl területét a rómaiak **Kr. e. 12-9** között vették birtokukba Tiberius hadjáratának eredményeképpen. Az erre irányuló hadjáratok azonban már korábban megkezdődtek, Kr. e. 35-ben a **Száva vidékének** meghódításával, **Siscia** (Sziszek) elfoglalásával. A további előnyomulás a Duna partjáig megfelelt Augustus külpolitikai elképzeléseinek, célja a természetes határok elérése volt. A provinciát Kr. e. 11 -ben szervezték meg, ekkor még **Illyricum** néven, ennek északi része az itt élő kelta eredetű pannon törzsekről kapta később a **Pannonia** nevet. A meghódítottak lázadásai később is sok gondot okoztak. Kr. u. 6-9 között került sor a **nagy pannon felkelésre**, melynek leverésére újra Tiberiust küldte ki Augustus.

A római Pannonia területe nagyobb volt, mint a Dunántúl ma, mert hozzá tartozott a mai **Ausztria keleti pereme, Horvátország, Szlavónia és Bosznia egy része is**. A tartományt a Kr. u. 2. század elején két részre osztották, keleti részét **Pannonia Inferiornak**, a nyugatit pedig **Pannonia Superiornak** nevezték. (Később ezt egy újabb felosztás követte Diocletianus idejében.) Pannonia Inferior helytartói székhelye **Aquincumban** (Óbuda), Superioré pedig **Carnuntumban** (Petronell) volt. Aquincum első helytartója a későbbi császár, Hadrianus volt.

A provinciából Itáliába gabonát, állatbőrt, vadállatokat és prémeket szállítottak. Gazdasági jelentősége azonban eltörpült **katonai fontossága** mellett. A hadsereg érdekeinek megfelelően folytak a telepítések, a város- és útépítések. Fontosak voltak természetesen a közvetítő kereskedelem szempontjai is, Pannonián vezetett át az ún. **Borostyánút**, amely a Baltitenger vidékét kötötte össze Itáliával.

A területen több mint **25 colonia és municipium** alakult ki, ezek voltak a római kultúra színterei. Az első polgári települések a legiós táborok mellett jöttek létre, a hadseregnek mindvégig fontos szerepe volt a tartomány életében. **A 2. század közepére esett Pannonia virágkora**, ekkor gyorsult meg a gazdaság fejlődése, a városok kiépülése, a közművek és az úthálózat kialakítása. Ebből a századból származik az az egyedülálló lelet, amely Aquincumban került elő, egy hordozható **bronz orgona** maradványai. Ez a legrégibb ilyen hangszer az egész világon. Hamarosan megakadt azonban a nyugalmas fejlődés,

a markomannok és a kvádok támadásai miatt hadszíntérré vált a tartomány. A filozófus császár, Marcus Aurelius életének utolsó éveit Pannonfában töltötte, Elmélkedéseinek két könyvét itt írta meg.
Pannonia fontossága akkor nőtt meg újra, amikor Septimius Severus személyében e provincia helytartója lett a császár. A Severusok uralmának legfontosabb támasza éppen az itteni katonaság volt, császárságuk a tartomány **újabb gazdasági felvirágzását** hozta meg.
A 3. század nagy válsága nem kímélte meg ezt a területet sem. Hosszú hanyatló időszak után végül a népvándorlás barbár támadásai söpörték el a római uralmat Pannonia földjéről.
Pannonia életét az itt élő, tarka összetételű helyi lakosság és az ide vezényelt legiók katonasága alakította. A romanizáció nem jutott olyan fokra, hogy egységesítette volna a szellemi életet. A keletről származó katonák honosították meg **Mithrasz és Izisz** misztériumait. A római istenvilágból a nem különösen jelentékeny, mezőgazdasági tevékenységeket védelmező termékenységisten, **Silvanus** kultusza terjedt el leginkább. A katonaság körében különösen erős volt Pannoniában **Iuppiter Dolichenus** kultusza, amelyet Septimius Severus is pártfogolt.

A KORAI KÖZÉPKOR Az 5. századtól a 10. századig A középkori Európa létrejötte

Bevezetés

Fejezetünk az 5-10. század közötti időszakról, az ún. korai középkorról szól. Ennek az időszaknak a történései már nem csak a hajdani Római Birodalom területén játszódtak. A koraközépkori Európa fogalma elválaszthatatlan a **germánoktól**, az általuk lakott vidékek kerültek a történelem középpontjába. A barbár és a nyugatrómai világ találkozásából itt alakult ki a középkor gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális rendje – a feudalizmus. Itt jött létre az „új Római Birodalom" eszméje, melyet először a frankok, később a németek próbáltak megvalósítani. Ebből a birodalomeszméből ered a középkori Európa civilizációjának egysége. A germán „Európa" mellett léteztek olyan területek is, melyek a fejlődésnek ettől eltérő sajátosságait mutatták. Ilyen volt **Skandinávia** és a **szlávok** lakta terület túlnyomó része, meg a Mediterraneum két fontos civilizációja: Róma örököse, valamint **Bizánc** és az **iszlám világ**.
Bevezetésünk végén megállapíthatjuk, hogy a „középkor" az európai civilizáció fogalma, alapvetően az európai civilizáció kibontakozásának első szakasza.

A feladatunk éppen az, hogy e korszak sokszínűségével megismerkedjünk.

Róma után

A barbár államok

A nyugati birodalom történetét a „barbár” Odoaker fejezte be, amikor 476-ban az uralkodói jelvényeket összecsomagoltatta és elküldette Constantinopolisba, a hasonlóan (vagy talán még inkább) barbár Zénónnak, aki isauriai rablóvezérből lett a keleti Róma ura. A Mediterraneumot összetartó politikai rendszer megszűnt létezni, ám a római civilizáció maradt. A következő évszázadok fő kérdése éppen az volt, hogy sikerül-e e civilizáció eredményeit túlszárnyaló újat építeniük a „barbár népeknek”.

A kezdetek nemigen kecsegtettek látványos eredményekkel. A kortársak számára Róma bukása a vég kezdete volt, s minden egyes újabb esztendő a római világ egy-egy emlékének – hídnak, amfiteátrumnak, fürdőnek, vízvezetéknek – a pusztulását jelentette. **Az emberek fokozatosan falvakba költöztek, s önellátásra rendezkedtek be.** A városi élet látványosan hanyatlott, s a nagyobb települések egyházi központokká változtak. Városban lakni egyébként sem jelentett már olyan előnyt, mint Róma idejében.

Az államapparátus – a hivatalnokszervezet – lényegében megszűnt, a társadalom egyébként sem tudott volna nagyszámú hivatalnokot eltartani. A falusi lakosság főképp olyan mezőgazdasági termelésbe kezdett, mely gyökeresen eltért a korábbi gyakorlattól. A társadalom legfontosabb egységei a fokozatosan kialakuló falusi közösségek lettek, melyek a bérbe vett földeket közösen művelték. Ők voltak azok, akik a germán eredetű nehézekével már képesek voltak a kötött északi talajokat is feltörni, s ott a mezőgazdasági termelést meghonosítani.

A kora középkor (5-10. század) földművelőinek köszönhetően a civilizáció – ha lassan is – túllépett a Római Birodalom volt határain.

A korszak legfontosabb politikai változása a világi és a vallási hatalom kettéválása. Az előző a barbár elit, az utóbbi pedig a Róma által vezetett egyház kezébe került. Európa legfontosabb politikai kérdése az lett, hogy milyen viszonyt tudnak és akarnak e hatalmak egymással kialakítani. Ebből a szempontból döntő szakasznak tekinthető a keresztény királyságok létrejötte: egyház és állam egymásra találása.

Kísérlet Itália vezető szerepének visszaállítására

A keleti gótok

Odoaker nem sokáig kormányozhatta Itáliát, bár mindent megtett a római kontinuitás (folyamatosság) fenntartása érdekében. Restauráltatta Róma középületeinek egy részét, gondoskodott a város lakosságának gabonaellátásáról – pedig ez a vandál hajók miatt nehéz

volt –, cirkuszi játékokat rendezett. Összességében megpróbált együttműködni a senatori réteggel és a „római néppel”.
Hatalma azonban pusztán addig tartott, ameddig különböző germán törzsekből verbuvált hadserege kitartott mellette. 487-ben a Hun Birodalom bukása után Pannoniában letelepült keleti gótok megrohanták Itáliát. Királyuk, **Theodorik** három évi ostrom után elfoglalta Odoaker utolsó menedékét, Ravennát. Az önmagát kegyelemre megadó „Itália királyát” Theodorik meggyilkoltatta, ezzel **létrejött az Illíriát és Itáliát magába foglaló keleti gót királyság**.
Nagy Theodorik (493-526)
Theodorik lett az első „barbár” uralkodó, aki római és barbár hagyományokra támaszkodva megpróbálkozott a birodalomépítéssel. Ennek első lépéseként rokonsági kapcsolatokon alapuló szövetségi rendszert épített ki a Földközi-tenger nyugati medencéjében. Elsősorban a nyugati gótokkal tartott fenn baráti viszonyt. Itália uralma római mintákat követett. A bizánci uralkodótól – akit elismert – ő is megkapta a **„patrícius”** címet. **A polgári hivatalok jelentős részét a hozzáértő rómaiak kezében hagyta, a katonai méltóságokat viszont a gótok töltötték be.** A rómaiak szabadon gyakorolhatták a katolikus vallást, a gótok pedig az ariánust. Rómaiakra a római, a gótokra pedig a gót törvények vonatkoztak. (Ez utóbbiak inkább szokásjogon alapultak.) Az uralkodó mindenki számára igyekezett biztosítani az egyéni szabadságjogokat (civilitas), cserében elvárta az együttműködést.
Theodorik nagy pártfogója volt a művészeteknek és a tudományoknak. Udvarában működött **Cassiodorus** senator, aki 12 kötetben megírta a rómaiak és gótok történetét, és **Boethius**, a kora középkor legismertebb filozófusa. Róma és a gótok „kibékülését” látványos restaurációs munkálatok és – főleg Ravennában, a székhelyen folyó – építkezések tették érzékelhetővé. Az 510-es években azonban váratlanul megszűnt a gót-római jó viszony. Theodorik kivégeztette Boethiust, letartóztatta a senatus egy részét, és erőszakosan lépett fel a katolikus egyházzal szemben.
A váltás oka összetett, de felderíthető. 507-ben a katolikus frankok legyőzték és Hispaniába űzték a nyugati gótokat. Ugyanekkor látványosan megjavult a római egyház és Bizánc viszonya. A bizánci császárok egyre nyíltabban fogalmazták meg igényüket Kelet és Nyugat újraegyesítésére. A gótok úgy érezték, hogy magukra maradtak, ezért megpróbáltak leszámolni vélt vagy valós ellenfeleikkel. Theodorik nagy kísérlete – rómaiak és barbárok békés együttélése – kudarcot vallott, nevét azonban így is a „Nagy” jelzővel ruházta fel az utókor. Alakja a középkori mondavilágba is bekerült Dietrich von Verneként. (Magyarul Veronai Detre, l. Arany J.: Buda halála.)

Nagy Theodorik halála után hamar elkövetkeztek a gót uralom végnapjai. Utódai között trónviszály tört ki, amit sikeresen használt ki Justinianus, keletrómai uralkodó. **535-ben bizánci hadak jelentek meg Itália partjainál.** A gót uralom elégtelensége hamar kiderült. A majd száz év alatt erejükből csak arra futotta, hogy utánozzák a rómaiakat, s mikor ezt már nem lehetett, a királyság vészesen meggyengült. A bizánci hadaknak így is húsz esztendeig tartó rendkívül súlyos harcokban sikerült Itáliát „pacifikálni", azaz meghódítani és békére kényszeríteni. A békének azonban óriási ára volt: Itáliában végleg megrendült a római világ. **A bizánciak is Ravennában rendezkedtek be**, de győzelmük gyümölcsét nem sokáig élvezhették. Itália határainál újabb ellenfél jelent meg, a **langobardok**.

A langobardok

Egy langobard történetíró szerint népe a nevét szakálláról kapta. Egy alkalommal a langobardok Odin isten elé járultak, aki feleségétől megkérdezte: „Kik ezek a hosszú szakállúak (longibarbae)?" A név tehát Odintól származik. Eredetükről ennél biztosabbat tudunk. A germán nép Skandináviából indult hosszú útjára. Az Elba mentén vándorolva jutottak a mai Csehország területére, onnan pedig a gótok által elhagyott Pannoniába. A 6. század közepén a Kárpát-medencében a hódító török nép, az avarok lovasseregei jelentek meg.

Így hát a langobardok felkerekedtek, s Itália felé indultak. 568-ban érkeztek meg a gótbizánci háborúkban kivérzett félszigetre. Először a maradék gót államot számolták fel, majd megtámadták az alig berendezkedett bizánciakat. E támadás eredménye azonban nem győzelem lett, hanem Itália kettéosztása. **A bizánciak megtartották foglalásaik döntő részét, ám a római világ megszűnt Itáliában.** Egyszerűen azért, mert a langobardok elpusztították.

A langobard uralommal új korszak köszöntött be. Az új nép vezetői lemondtak arról, hogy római módon kormányozzanak. Államalapításukat rablás és erőszak vezette be, majd a folyamat **egy királyság – Pávia – és több tőle független törzsi „hercegség" –** Spoleto, Benevento, Tuscia stb. – létrehozásával ért véget. A félsziget déli részébe azonban ezután is vezettek rablóhadjáratokat. A 7. század elejére csillapultak a harcok, s **Itália széttagoltsága –** már előlegezvén a későbbi állapotokat **– állandósult**. Ez persze nem jelenti azt, hogy a langobard királyok nem törekedtek egységes vezetés létrehozására. Uralmukat a katonai erőre és kezdetben az arianizmusra, majd az ortodoxiára próbálták építeni. Aribert király a 7. század közepén látványosan katolikus hitre tért, s megkoronáztatta magát a langobard „vaskoronával". Szintén e korra esik a langobard törvénykezés megjelenése: Rothari király 643-ban adta ki törvénykönyvét (Edictus Rothari), mely már a középkori jog elemeit

tartalmazza.
A langobard hadjáratok a 8. század közepén kezdődtek újra. Aistulf király kísérletet tett arra, hogy a gyengülő bizánci uralmat végképp megtörje. **751-ben sikerült is neki Ravennát megszállnia, s ezután az utolsó jelentősebb város, Róma felé fordult.** A pápa, hogy városát megóvja, a frankokhoz fordult segítségért. Királyuk, **„Kis" Pippin** nem sokáig habozott: a frank seregek a 8. század közepétől egyre gyakrabban jelentek meg Itália földjén. **Nagy Károly, a legnagyobb frank uralkodó, 773-74-ben megsemmisítette a Langobard Királyságot.** A csapást a hercegségek egy része túlélte, de ez a lényegen nem változtatott: **Itália sorsa ezután a frankok, később a helyükbe lépő németek és a pápák kezébe került**. A langobard állameszme azonban tovább élt, aminek bizonyítéka a későbbi német-római császárok igyekezete az itáliai királyság – **a langobard vaskorona** – megszerzésére.

A vandálok

A történelem iránt érdeklődők általában annyit tudnak a vandálokról, hogy „hírnevüket" a Nyugat-római Birodalomban elkövetett „vandál" dúlásaikkal – elsősorban Róma 455. évi kifosztásával – szerezték. Való igaz, hogy az egy hónapos fosztogatás, mikor **Geiserich** parancsára még a capitoliumi Juppiter-templom tetőzetét is leszedték, sokáig nyomot hagyott a rómaiak emlékezetében. Tevékenységük nyomát még ma is őrzi a kollektív emlékezet, pedig maga a nép néhány évtized alatt eltűnt Európa történetéből. Talán ők voltak azok, akik legtávolabbról – a mai Norvégiából – indultak, s a legmesszebb – Afrikáig jutottak hosszú vándorlásuk során. A gótok nyomására vándoroltak a Morva és a Garam folyók, valamint a Kárpátok által határolt térségbe az 5. században, majd onnan nyugatnak fordulva a 406. évi nagy rajnai áttörés alkalmával kerültek Róma területére. Itt azonban nem az Itália felé vezető utat választották, hanem Hispaniába vonultak, ahol a rómaiak foederatiként letelepítették őket. A nemsokára megérkező nyugati gótok elől azonban tovább kellett vándorolniuk.

Legnagyobb királyuk, Geiserich (428-477) vezetésével átkeltek a gibraltári szoroson, majd eljutottak Africa provinciába (429). Tíz esztendei ostrom után elfoglalták a térség legfontosabb városait, utoljára magát Karthágót, 439-ben. Ez a város lett központja a Vandál Királyságnak, az első független germán államnak a Római Birodalom területén. Karthágó megszerzésével a vandálok kezébe került a Földközi-tenger kereskedelmének ellenőrzése. Újonnan szervezett hajóhaduk állandóan nyugtalanította az egyiptomi gabonaszállítmányokat, s ezzel sakkban tartotta Rómát. A nyugati császárok tettek ugyan néhány erőtlen kísérletet a Vandál Királyság megsemmisítésére, ám ezek csúfos vereséggel végződtek: Africa a

vandáloké maradt.
Ottani államszervezésüket azonban nem kísérte siker. Sőt, inkább csak kudarcokról beszélhetünk. A városi élet látványosan hanyatlott, a pénzrendszer megszűnt, a létfontosságú vízvezetékek – karbantartás híján – elpusztultak. Emellett a hódítók igyekeztek elkülönülésüket is hangsúlyozni. 534-ben Afrikába bizánci hadak érkeztek: Justinianus, keletrómai császár ugyanis elérkezettnek látta az időt a Földközi-tenger medencéjének visszaszerzésére. Ezek a Belizarius vezette seregek megsemmisítették a **Geimber** király irányításával küzdő, magukat a városokban elsáncoló vandál katonaságot. Maga a nép hamar szétszóródott, s utolsó maradékait is elnyelte a 7. századi iszlám áradat.

A burgundok

A vandálokhoz hasonlóan rövid a burgundok története is, ám nemcsak ez kapcsolja össze a két népet, hanem a származás is. A vandálokkal rokon nép Bornholm szigetéről – talán nevük is innen ered – származtatta magát. Az, 5. század elején érkeztek az ekkor igencsak mozgalmas Rajna-vidékre. Itt kerültek kapcsolatba a hunokkal, de ezek a kapcsolatok korántsem indultak békésnek. 437-ben a hunok Worms mellett súlyos vereséget mértek rájuk. Az esemény emlékét a burgund hagyományokat tartalmazó **Nibelung-ének** őrizte meg számunkra. A hun kapcsolat továbbélését bizonyítják a korabeli temetkezési együttesekben talált torzított – hun szokás! – koponyák is. A rómaiak – bár maga Aetius kérte a hun segítséget ellenük – nem tudták megakadályozni a burgundok letelepedését a Rhône folyó vidékén. E terület évszázadokon át nevében őrizte emléküket.
A letelepedés **Gundahar** (a Nibelung-énekben Günter) király vezetésével történt meg. Róma bukásával néhány évtizednyi békekorszak következett, mely elegendő volt arra, hogy a burgundok beolvadjanak az itt élő romanizált gallok közé. Mivel ez a terület a Római Birodalom fejlett körzetei közé számított, romanizáló hatása is ennek megfelelően erősnek bizonyult. A burgundok hamar megtanulták a fejlett mezőgazdasági technikát, de nem lett tőlük idegen a városi élet sem. Ez segített fenntartani a római civilizációt.
A Burgund Királyság mintegy ütközőállamot képezett a két gót királyság között. Éppen ezért Bizánc elemi érdeke volt támogatása. A burgund királyok folyamatosan nyerték el a „patrícius” és a „magister militum” címet. Az uralkodók felismerték, hogy érdemes a távoli Bizánc barátságát keresniük. A 6. század elején már egyértelműen a római eredetű intézményekre támaszkodva kormányoztak. A Bizánchoz való közelítés utolsó állomása az arianizmus orthodox kereszténységre „cserélése” volt. Gundobad király létrehozta a burgund törvénykönyvet – Lex Burgundiorum -, majd utóda, Sigismund 517-ben felvette a katolikus vallást. **Ám nem sokkal**

korábban Gallia északi részén megszületett az ugyancsak katolikus frank állam, mely a kirobbanó hatalmi harcban erősebbnek bizonyult, s 534-ben elfoglalta Burgundiát.
A sors különös játéka, hogy a két rokon nép – a vandál és a burgund – állama azonos időpontban semmisült meg. A vandáloké talán azért, mert képtelenek voltak a római világhoz alkalmazkodni, a burgundoké pedig, mert ez túlságosan is jól sikerült nekik.
A vizigótok A vizi – a szó „nyugatit" jelent – gótok története elválaszthatatlan a Római Birodalom utolsó két évszázadának eseményeitől. Ezekkel már részben megismerkedhettünk:
Kr. u. 3. sz. – a vizigótok megjelenése Daciában
375 – a hunok elől menekülve Fritigern bebocsáttatást kér a birodalomba
378 – a hadrianopolisi csatában Valens császár hadait megsemmisítik a gótok
410 – Alarik, az első gót király kifosztja Rómát
419 – A gótok megkapják Gallia déli részét, ők az első szövetségesek (foederati)
A Gallia déli részén létrejött gót állam meglehetősen vegyes etnikai összetételű volt. A gótokkal ugyanis iráni, szláv és finnugor népelemek is érkeztek a Római Birodalom területére. A gótokkal együtt vándorló legnagyobb népcsoport a svév volt. Az újonnan létrehozott „gót" állam súlypontja fokozatosan tolódott dél – a Pireneusok – felé. Ennek oka az erősödő frank nyomás volt. **507-ben** a két germán nép között összecsapásra került sor. Klodvig frank király **Poitiers** közelében súlyos csapást mért a gót hadakra, az ütközetben uralkodójuk, II. Alarik is elesett, s a gót kincstár a frankok kezére került.
Az államszervezés
A gótok a 6. század elején kiürítették Galliát, s a Pireneusok hágóin átkelve elözönlötték Hispaniát. A félszigeten ekkoriban körülbelül 6 millió romanizált lakos élt, a gótok és a svévek lélekszáma pedig kb. 300 ezerre tehető. A hódítók és a meghódítottak számaránya nyilvánvalóvá tette, hogy meg kell találni az együttélés normáit, mert nyers erőszakkal a germán uralmat fenntartani nem lehet. E feladatnak a gótok sikerrel feleltek meg.
A hispaniai gót államot **Amalarik** (kb. 521-531) szervezte meg. Országa központjává Sevillát tette, s igyekezett a városi lét folyamatosságát fenntartani. Szövetségesi kapcsolatot alakított ki Nagy Theodorik államával, majd – hogy egyeduralmát biztosítsa-megpróbálkozott a svévek bekebelezésével. A 6. század közepén a vizigótoknak súlyos harcokat kellett vívniuk a megerősödő Bizánccal, melyekből győztesen kerültek ki. A vizigót állam megerősödését jelezte a gazdasági élet fellendülése, a svévek legyőzése, valamint és a római és gót lakosság közeledése. Ennek eredményeképp **Rekkared**

király (586 k. – 601) felvette a katolikus vallást, és sikerült megszereznie a katolikus egyház támogatását. A vizigót királyság legfontosabb városává az egyházi központ, Toledo vált, a királyokat Toledo érseke koronázta.

A középkori királykép megjelenése

A világi és egyházi hatalom összefonódását jelezte a megváltozott koronázási szertartás. A 7. századtól kezdve a királyt a toledói érsek nemcsak megkoronázta, hanem szentelt olajjal „felkente" – az olajat a fejére csurgatva -, azaz jelképesen átadta neki az isteni kegyelmet. A király ettől kezdve uralkodó és egyszersmind „minister Dei", tehát Isten szolgája is. A középkori királykép legfontosabb elemei valójában már Szent Ágoston (Aurelius Augustinus, 430 †), a kiváló későrómai egyházatya De civitate Dei (Isten városáról) című munkájában megfogalmazódott. „... boldogoknak mondjuk az uralkodókat akkor, ha igazságosan uralkodnak, ha tisztelőiknek magasztaló beszédére és magasztalóik nagyon alázatos hízelgésére nem fuvalkodnak fel, sőt eszükbe veszik azt, hogy ők is csak emberek. Boldogok, ha hatalmukat leginkább Isten tiszteletének a terjesztésére és Isten fenségének a szolgálatára fordítják. Boldogok, ha az Istent félik, szeretik és tisztelik... Boldogok, ha lassabban állnak bosszút, és gyorsabban megbocsátanak. Boldogok, ha a büntetést az állam kormányzása és védelme szempontjából és nem az ellenséges gyűlölet kielégítésére alkalmazzák.... Boldogok, ha azt, amit többnyire szigorúan kénytelenek voltak elhatározni, könyörületes szelídséggel és jótékonysággal helyrehozzák."

Az uralkodó jelzői között egyre gyakrabban jelent meg a „Pius-Kegyes", a „JustusIgazságos" és a „Victor-Győzedelmes", ami a középkori királykép kialakulásának jele. Az uralkodó személye tehát szent lett, hisz hatalmát Istentől nyerte.

A hatalom birtokában a gót királyok megpróbálkoztak a közigazgatás egységesítésével, a gót előkelőket hűségesküre kötelezték. Cserében azonban el kellett ismerniük az előkelők jogait az általuk birtokolt területeken. Itt megkezdődött a korábban szabad rétegek – elsősorban a parasztság – függő helyzetbe kényszerítése. A hűségeskük ellenére sem sikerült a közigazgatást egységesíteni, a széttagoltság állandósult, sőt a 7. századra egyre súlyosabb problémákat okozott. Az egyházi és világi előkelők mind nagyobb szerephez jutottak, az általuk tartott toledói zsinatok határozatai a királyra is kötelezőek voltak. Véglegesen kialakult az uralkodás ama rendszere, mely szerint a királyi hatalom szent, a gyakorlatban azonban az egyház és az előkelők nélkül mit sem ér.

Az iszlám Hispaniában

A gót uralkodók hatalma a 7. század végén rohamosan csökkent. 710-ben Hispánia északi részén királyellenes lázadás tört ki az ebben az

évben királlyá választott **Roderik** ellen. Míg a királyi haderő északon volt lekötve, a királyellenes gót előkelők észak-afrikai berber és arab csapatokat hívtak be Roderik ellen. A király seregei erőltetett menetben vonultak a **Tarik** kormányzó vezette iszlám és a velük szövetséges gót sereg ellen. **711** tavaszán azonban megsemmisítő vereséget szenvedtek. Ezután akadály nélkül szállhattak partra az iszlám seregei, amelyek – beavatkozva a gót polgárháborúkba – fokozatosan teret nyertek. A 8. század közepén már csak néhány kis hercegség állt ellen nekik a Pireneusok lábainál.
Az arabok nem tudták lábukat megvetni a Pireneusokon túl. **Martell Károly** 732-ben Poitiers mellett megállította hadaikat, így kénytelenek voltak Hispaniában berendezkedni. Uralkodói központjukká **Cordobát** tették, s országukat al-Andalusznak (a szó a Vandalica – vandál kifejezés módosult formája) nevezték el. Az új állam virágkorát **III. Abd ar-Rahmán** (912-961) alatt élte. Az emír – katonai vezető – kinyilvánította államának függetlenségét az Arab Birodalom központjától, Bagdadtól. Önmagát kalifának, a próféta utódának tekintette. A Cordobai Kalifátus Európa vezető hatalmai közé emelkedett, még a német király, **I. Ottó** is kereste a kalifa barátságát. Követeik által gyakorta cseréltek eszmét a „nemzetközi helyzetről". Feljegyezték, hogy a kalifa igen tájékozott volt az európai ügyekben, s a legaktuálisabb kérdésnek a kalandozó magyarok elleni fellépést tartotta. A kalifátus fénykora al-Manszúr haláláig (1002) tartott. Utána az állam kb. 30 kis fejedelemségre esett szét, lehetőséget kínálva az északi keresztény államocskáknak a megerősödésre. No meg arra, hogy megkezdjék a lassú, de folyamatos reconquistát, a „visszahódítást".
Kasztília , a **Leon-asztúr** királyság és **Aragónia** uralkodói ügyes diplomáciával, gyakorta a frankoknak és az araboknak egyidejűleg fizetett adóval és alkalmas időben mért katonai csapásokkal gyarapítgatták területeiket. Az első látványos sikerek a 12. században következtek be, ám ez már túlmutat kötetünk keretein.

A kora középkori egyház

„De én is mondom néked, hogy te Péter vagy és ezen a kősziklán építem fel az én anyaszentegyházamat és a pokol kapui sem vesznek rajta diadalmat."

(Máté 16,18)
Fejezetünkben a „római" egyház történetéről lesz szó, melynek működése Péter és Pál apostolok római térítésével vette kezdetét. A 4. században a kereszténység elismerésével és uralkodóvá válásával az egyháztörténet új szakasza kezdődött. Ennek legfőbb jellemzője a

pápaság megerősödése, valamint a szerzetesség létrejötte és európai elterjedése.

A pápaság története

A pápaság kialakulása

313-ban Constantinus és **Licinius** császár az úgynevezett **milanói edictumban** a következőképp rendelkezett: „... a keresztényeknek megadtuk a szabad és feltétlen vallásgyakorlat jogát... a hasonlóképpen nyílt és szabad vallásgyakorlat jogát... másoknak is engedélyeztük.”

A dokumentum kinyilvánítja, hogy a kereszténység elismert vallás, igaz, ekkor még csak „egy a sok közül”. Későbbi jelentősége jórészt attól függött, mennyiben sikerül önmagát megszerveznie, és ehhez milyen mértékben kapja meg a világi hatalom támogatását. (Mert hogy kap, az a Mulvius hídi ütközet után nem lehetett kétséges.) Constantinus császár támogatása nem késett soká: a keresztény papság **immunitást**, tehát **minden teher alóli mentességet** kapott. A kincstár jelentős összegeket biztosított egyházszervezésre, templomok építésére.

Róma püspöke megkapta a **Laterán** dombon álló volt császári palotát, mely ezer esztendőre székhelye lett. **Péter apostol sírja fölé bazilikát (Szent Péter bazilika) emeltek, mely a keresztény világ első számú központjává vált. Constantinus önmagát nyilvánította az egyház fő védnökévé és a hit védelmezőjévé (defensor ecclesiae). A 325-ben Nicaeában tartott ökumenikus zsinaton (egyetemes egyházi gyűlés) megtörtént a hittételeknek, dogmáknak az egész kereszténységre érvényes egységesítése.** Mindazokat, akik nem fogadták el a zsinati határozatokat, anathemával (egyházi átokkal) sújtották, tehát kiközösítették az egyházból. Ezzel az egyház és az állam véglegesen összefonódott, s a kereszténység megtette az első lépéseket az államvallássá váláshoz.

Ezzel sok évszázados gyakorlat vette kezdetét: a dogmákat elutasítók elleni fellépés. A hívők közösségéből kizártakat eretnekeknek (kiváltaknak) nevezték, a pogány (paganus) – vidéki elnevezés pedig a kereszténységet egyáltalán nem követőket „illette meg”. Három évszázadon át a legjelentősebb eretnekmozgalom éppen a Szentháromság-tagadó ariánusoké („Arius követői”) volt, míg a pogányság fokozatosan visszaszorult, s a hatodik századra lényegében eltűnt. A Római Birodalomba özönlő barbárok döntő része érkezésekor már ariánus volt, sőt a Constantinus utáni császárok egy része is rokonszenvezett „Arius hitével”. Nem véletlenül vált tehát az arianizmus a római egyház legnagyobb ellenfelévé. A kor átlagembere számára az ortodox és az ariusi irányzat közötti különbség nem a dogmatikai kérdések síkján jelentkezett. Az ortodoxia bonyolult, gyakorta elvont problémákkal foglalkozó vallási rendszer volt. Igen

nagy, de csak a művelt emberek számára érthető szakirodalommal rendelkezett. Az arianizmus ezzel szemben egyszerűbb, közérthetőbb, s a szélesebb rétegek számára ezért hozzáférhetőbb irányzat volt.
A nicaeai zsinat után megerősödött a kiemelt szerepe néhány városnak – **Alexandria**, **Antiochia**, **Jeruzsálem** és **Róma** -, ahol apostoli alapítású keresztény közösségek voltak. Ezeket egyházi központokká, metropoliákká tették. A metropoliák sorába Constantinus nyomására nemsokára **Konstantinápoly** is bekerült. A legfontosabb szerepet azonban Róma játszotta, mert a birodalom teljes nyugati felére kiterjedt fennhatósága. A város püspökét egyre gyakrabban nevezték **pápának**. Az ősi kifejezés kezdetben minden egyházközösséget vezető személyt megilletett, eredeti jelentése „atya" volt.
380-ban újabb zsinaton nyilvánították ki, hogy az **orthodox** – igazhitű – kereszténység (tehát a nicaeai zsinat dogmái) kötelező államvallás a birodalom területén. Ez már a sokszor véres incidensekkel járó vallási viták kora volt. Róma vallási szerepe a nyugati birodalom hanyatlásával folyamatosan növekedett, s míg keleten az állam valósággal rátelepedett a Bizánc vezette egyházra, nyugaton a pápára egyre nagyobb világi felelősség hárult. A keleten terjedő bizánci hatás ellenében a római pápák a kereszténység latin elemeit hangsúlyozták. **380 körül Szent Jeromos latinra** fordította a **Bibliát**, az **5. század elején működő Szent Ágoston** pedig (430 †) **De civitate Dei – Isten országa – című 22 kötetes** munkájában felvázolta az eljövendő ideális keresztény állam képét.
Az 5-8. századi pápaság
A népvándorlás elsöpörte a nyugati császárok hatalmát, még magát az „örök várost", Rómát is nehezen – könyörgéssel, ajándékokkal – sikerült I. Leo pápának megvédenie a hunoktól. Az 5. század végén gótok telepedtek le Itáliában, s ariánus voltuk ellenére meglehetős türelmet tanúsítottak a katolicizmus iránt, ami alkalmat adott a pápai hatalom megerősítésére. Kialakultak a pápaválasztás szabályai, s a pápák egyre gyakrabban hangoztatták, hogy minden vallási kérdésben övék a döntő szó. Justinianus gót háborúi azonban nemcsak Itáliát nyomorították el, megváltoztatták az egyház helyzetét is. A császár a pápa vallási és világi ügyeibe egyaránt megpróbált beavatkozni. A korszakban művelt görög származású egyházfők sora viselte a pápai méltóságot. Az 568-ban bekövetkezett langobard támadás darabokra szakította Itáliát, s ezzel megszűnt a bizánciak befolyása a pápaság felett. A római egyházfőnek nem maradt más választása, mint államot szervezni a langobard hercegségek gyűrűjében lévő városból és a körülötte fekvő, részben elpusztított földekből.
Nagy (Szent) Gergely (590-604) egyházfőségéhez (pontifikátus) kapcsolódik a pápai hivatal – **Kúria** – kiépítésének kezdete. Rómához csatolta a város környéki területeket. Ezzel kialakult **„Szent Péter**

öröksége” (Patrimonium Sancti Petri), olyan birtokok összessége, melyek felett csak a pápa rendelkezett. A befolyó jövedelmeket egyházi célokra fordították. Nagy (Szent) Gergely kora jelentős egyházi írója is volt, legfontosabb művei a Szentírásmagyarázatok, a Lelkipásztorkodás Könyve, a Párbeszédek Könyve és levelei. **Megreformálta a liturgiát (egyházi szertartásrend), róla nevezték el a kor egyházzenei stílusát gregoriánnak.** Ekkor kezdődtek meg a nagyarányú térítések. **A 6. században katolikussá lett Britannia, a nyugati gótok** és a **frankok**. Hiába ért azonban el jelentős sikereket Nyugat-Európában, Itáliában a pápaságnak élethalálharcot kellett vívnia az ariánus langobardokkal és Bizánccal. 751-ben a langobardok elfoglalták a bizánci ellenállás központját, Ravennát, majd megindultak Róma felé.
II. István pápa kétségbeesett lépésre szánta el magát: az Alpokon átkelve a még megkoronázatlan frank királyhoz, **Kis Pippinhez** utazott. **Pippin egyházfőnek kijáró tisztelettel fogadta, és ígéretet tett, hogy megvédi ellenségeitől. Cserében a pápa frank királlyá koronázta.** Ezzel a pápaság végérvényesen nyugat felé fordult.
A pápaság a 8-10. században
A következőkben tárgyalt események szorosan kapcsolódnak a Frank Birodalom kialakulásának történetéhez. Ezért az itt leírt események utalásszerűen említett frank vonatkozásai a későbbi, „A frankok” című fejezetben olvashatók részletesen.
Pippin Itália északi részét visszafoglalta, s a pápának adományozta, ezzel létrejött a Pápai Állam, viszonzásképpen a pápa segítette Pippin birodalomépítését. Természetesen az egyházat aggasztotta is a frankok térnyerése, ezért igyekezett hatalmát biztosítani. Ekkor készült az a hamis oklevél, mely szerint a Nyugatrómai Birodalom feletti hatalmat Nagy Constantinus a mindenkori pápának adományozta. Ha nincs császár, akkor a császári hatalom is őt illeti. A koholt **„constantinusi adományra”** – Donatio Constantini – még évszázadokon át hivatkoztak a hatalmukat féltő egyházfők.
A pápai állam megteremtésével stabilizálódott Róma helyzete. Ekkor már nem volt létkérdés erős pápa megválasztása, ezért a város környéki nemesség kísérletet tett a pápai hatalom megkaparintására. A pápák e korban az erőviszonyoknak megfelelően hol a frank, hol a bizánci uralkodó jelöltjei voltak. A felemás helyzet mindaddig tartott, amíg Nagy Károly el nem határozta, hogy a Pápai Államot és a Frank Birodalmat szorosan egymáshoz láncolja.
Károly Itáliába vonult, ahol megsemmisítette a langobard állam maradékát, majd 800. december 25-én császárrá koronáztatta magát III. Leóval. Nagy Károly fejére került a langobard vaskorona is, annak jeleként, hogy a császár egyszersmind Itália királya is. Az

újonnan létrehozott államalakulatot Szent Római Birodalomnak nevezték. **A birodalom világi feje a császár, vallási vezetője a pápa lett. A császárnak meg kellett védenie egyházát, s köteles volt megadni a pápának járó tiszteletet. A pápa koronázta a császárt, s ezzel kinyilvánította, hogy az Isten akaratából uralkodik.**
Nagy Károly halála után birodalma részekre bomlott, s erélytelen utódai képtelenek voltak Itáliát megvédeni. Előbb **arabok**, majd **normannok** törtek a félszigetre, még Rómát is meg-megsarcolva. **A pápai trón Róma és Közép-Itália nemesi családjainak kezébe került**, s a város utcáin polgárháborús jelenetek játszódtak. Az alig 30-40 ezres lélekszámú város amúgy sem nagyon emlékeztetett már az egykor milliós metropoliszra. Itália jelentősége mélypontra zuhant, a hagyomány szerint még női pápát is választottak, ám erre semmiféle bizonyíték nincs. Jóval nagyobb port vert fel egy 897-ben történt eset. VI. István pápa zsinaton ítéltette el politikai ellenfelét, az ekkor már kilenc hónapja halott Formosust, aki a pápai székben elődje volt. A holttestet felültették a pápai trónra, úgy ítélkeztek. A „hullazsinaton" elítélt pápa testét megcsonkítva a Tiberisbe dobták. Nem sokkal volt jobb a 10. század elejének „ringyóuralma" sem, amikor a pápák szeretői kormányozták a várost. A pápai hatalmat gyakorlatilag egyetlen nemesi család – Theophülaktosz és rokonsága – birtokolta több mint fél évszázadon át.
A pápaság válságából a felemelkedő szász uralkodók segítségével lábalt ki. A szász **I. Ottó**, aki már a német királyi címet viselte, elhatározta, hogy felújítja Nagy Károly birodalmát. Seregével **962-ben Itáliába vonult**, megszabadította a pápát szorongató ellenfeleitől, majd megerősítette a Karoling adományokat. XII. János pápa császárrá koronázta, s ezzel létrejött a **Szent Német-római Birodalom**. A német királyok ezután időről időre Itáliába vonultak, hogy császárrá koronáztassák magukat, és egyszersmind hatalmukat is éreztessék. Ha viszont a császárt, mint például **II. Ottót**, a német ügyek kötötték le, újra nemesi családok marakodhattak a pápai hatalmon. A pápai és a császári hatalom összekapcsolását **III. Ottó** kísérelte meg utoljára. Nevelőjét, **Gerbert-t** tette meg pápának, aki felvette a **II. Szilveszter** nevet (999- 1003). Ottó elképzelése az volt, hogy nevelőjével együtt uralkodjanak egy új világbirodalmon, ám a fiatal császár korai halála meghiúsította a szép elképzelést. Az ezredfordulón a pápaság mármár visszazuhanni látszott az anarchiába, amikor megtalálta a megújulás lehetőségét. **Cluny** távoli kolostorában olyan reformmozgalom bontakozott ki, melynek élén a pápák „nagyhatalommá" tették az egyházat.

A katolikus egyház szervezete

Az egyházszervezet történetileg létrejött bonyolult rendszer, amelynek itt csak néhány elemét tudjuk bemutatni.

A katolikus egyház élén a **pápa áll**, akit kezdetben a **Róma környéki püspökök, később a bíborosok testülete – pápaválasztó joggal bíró püspökök –** választ. Övé a **legfőbb törvényhozási jog, az általa és a zsinatok által hozott egyházi törvényeket kánonoknak nevezzük**. A pápa a hit kérdéseiben a legfőbb tanító, feladata a dogmatika (dogmák rendszere) tisztaságának megőrzése. Peres ügyekben az egyházon belül ő a **legfőbb bíró, kinevezi a püspököket, joga van boldoggá és szentté avatni**. Évszázadok alatt alakult ki a pápai csalhatatlanság tana, mely szerint az egyházfő a hit kérdéseiben nem tévedhet, s ítéleteiért el nem marasztalható. A pápa legismertebb jelvényei a **tiara – hármas pápai süveg –** és **Szent Péter kulcsai**. Az egyház rendjében a pápa alatt a püspöki szervezet helyezkedik el. A középkortól a püspökök egy-egy **egyházmegye** felett álltak. Az egyházmegyék **egyháztartományokat** alkottak egy-egy **érsek** vezetésével. Független érsekség léte az állami önállóság jele volt. Egyes érsekek a királykoronázás jogát is gyakorolhatták (pl. Németországban Köln érseke). A 7. századtól **a püspök jelvénye a pásztorbot** és **a gyűrű** lett. A püspököket kormányzati ügyeikben a diakónusok segítették. A püspökségek székhelyén az idők folyamán számos egyházi személy gyűlt össze. Életüket a 8. század óta egyházi szabályok
– kánonok – határozták meg. Ezért közösségüket **kanonoki testületnek** (magyarul káptalan), ennek tagjait kanonokoknak nevezzük. A püspök mellett részt vettek az egyházmegye életének szervezésében. Az egyházi iskolák többségét ők hozták létre, szerepük fontos volt az oklevelek előkészítésében és őrzésében is. Élükön a **prépost** vagy a **dékán** állt.

A vidéki közösségeket – **plébániák – presbiterek** vezették, ám őket egyre gyakrabban nevezték plébánosnak. A klérus – papi rend – a katolikus vallás 6. szentsége, mely tagjaitól megkívánta a **cölibátust**, a **nőtlenséget**. Az egyházszervezet fenntartásában nemcsak **klerikusok** (a klérus tagjai), hanem **laikusok**, **tehát világi személyek** is részt vettek. E szervezet lényegi elemeit napjainkig őrzi.

Az egyház fenntartásának legfontosabb forrása a **decima**, a **termés egytized része**, melynek beszolgáltatását minden hívő számára kötelezően a frank Nagy Károly és fia, Jámbor Lajos rendelte el. E mellett jelentős jövedelem származott az egyre gyarapodó egyházi földbirtokokból és a hívők adományaiból is.

A szerzetesség „Ha valaki én utánam akar jőni, tagadja meg magát és vegye fel az ő keresztjét, és kövessen engem…” *(Máté 8,34)*

A szerzetesi mozgalom a 4. századi Egyiptomból indult útjára. Alapját Krisztus követésének (Imitatio Christi) a vágya, s az ehhez kapcsolódó **aszkézis –** önmegtagadó életmód
– képezte. Keleten a sivatagba kivonuló remetéket **Szt. Vazul**

szervezte közösséggé. A nyugati szerzetesség valamivel később, az 5. század végén jött létre. A legfontosabb különbség a keleti és a nyugati szerzetesség között az, hogy az előbbi a világtól való elvonulást, az egyéni elmélyülést helyezte előtérbe, az utóbbi viszont a térítést, a közösségi életet és az Isten dicsőségére szolgáló munkálkodást vallotta legfőbb feladatának.

Nursiai Szent Benedek

A legnagyobb hatású szerzetesi közösséget **Nursiai Szt. Benedek** alapította **529-ben** a Róma és Nápoly között félúton fekvő **Monte Cassinóban**. **Közösségének szabályzatot, regulát adott, ezzel meghatározott előírásokat követő renddé (ordo) szervezte.** Szt. Benedek **regulája** mintául szolgált szinte minden szerzetesi közösség számára egészen a 11. századig.

A szerzetesi élet színtere a kolostor, a közösség élén az apát áll. „A fölösleges embereknek két fajtája van, azok, akik másoknak ártanak, és azok, akik nem akarnak hasznosak lenni" – írta egy 8. században élt szerzetes. Szent Benedek igyekezett, hogy szerzetesei „hasznosak" legyenek. „Ora et labora!" – „Imádkozzál és munkálkodjál!" – hangzott jelmondatuk.

Ha valaki szerzetessé kívánt lenni, először **novíciusként** (jelölt) tevékenykedett a kiszemelt kolostorban. **Felavatásakor szegénységi, szüzességi-tisztasági és engedelmességi fogadalmat kellett tennie.** Benedek regulája hét imaórát írt elő, melyek egyenlő arányban osztották fel a napot. Napi két, hústalan étkezést javasolt. Az imák közi időszakot olvasással vagy munkával töltötték. A „munka", főként az önellátás szükségessége miatt, a földművelés volt. Nagy szerepe volt a kódexmásolásnak és -díszítésnek is. Mivel a szerzetesek szegénységi fogadalma csak az egyénre vonatkozott, a kolostorok vagyona – főleg világiak adományaiból – fokozatosan gyarapodott. A 10. századra a világi nagyurak már mindent megpróbáltak azért, hogy a kolostori vagyonokat visszaszerezzék.

E századtól általános gyakorlattá vált a **„magánegyházak"** alapítása. A birtokos réteg egyre gyakrabban alapított saját földjén egyházat, s a javadalmazásért cserében elvárta, hogy a klerikusok az ő érdekeit szolgálják. Az alapítás másik oka az volt, hogy a nemesi családok fiatalabb fiai a birtokot nem örökölhették. Így viszont biztosították a jövőjüket, hisz lehetőségük volt kolostorba vonulva a jövedelmet élvezni. Az efféle alapítások jelentős mértékben megnövelték a laikusok befolyását az egyházra.

A fegyelem lazulása ellenére a kolostori mozgalom rendkívüli gyorsasággal terjedt. Ezer esztendő alatt 15 ezer bencés regulát követő kolostor jött létre Európa-szerte.

Itália mellett jelentős számú – a bencéstől lényegében független – szerzetesi közösség jött létre **Írországban**. Kolostoraik többnyire az ír

nemzetségek (klánok) központjaiban épültek. A 6. század az ír (kelta) szerzetesség virágkora volt. Térítői Svájctól Germániáig tevékenykedtek sikerrel. Mivel Írországban a latin szent nyelvnek számított, a latin hagyományokra kiemelt gondot fordítottak, így kimagasló szerepük volt a római civilizáció megőrzésében. Európaszerte híressé váltak az **ír másolóműhelyek** és **kolostori könyvtárak**. Érdekes jelensége a kornak, hogy míg az írek Európában tevékenykedtek, addig a bencések az angolszászok közt térítettek. Angliában született a kora középkor legnagyobb térítője, **Szt. Bonifác**, aki az Északitenger partvidékén és **Frízföldön** végezte misszióját a 8. században. A hagyomány szerint kivágta a frízek szent tölgyfáját, s mikor a pogányok látták, hogy isteneik nem büntetik meg a merénylőt, megtértek. A 10. század az egyház sikerei mellett a szerzetesi élet válságának is korszaka. Nagy Károly idején igyekeztek a kolostori életet szigorítani, de kevés sikerrel. A válságban fontos szerepet játszott a népvándorlás 10. századi utolsó hulláma is. Már úgy látszott, hogy a szerzetesi mozgalom képtelen lesz feladata betöltésére, mikor Vilmos, Aquitania hercege új bencés kolostort alapított, Clunyt. Innen indult el az a mozgalom, amelynek fő célkitűzése a szerzetesség alapvető reformja volt.

A frankok

„Éljen Krisztus, ki a frankokat szereti. Oltalmazza meg királyságukat. Töltse el vezéreiket kegyelmének világosságával... Jézus Krisztus a Föld uralkodóinak legfőbb uralkodója, jóságában adja meg nekik a béke örömét és boldogságát. Mert ez ama vitéz és bátor nemzet, amely fegyverrel kezében rázta le magáról a rómaiak elviselhetetlen igáját."
(Részlet a száli frankok törvénykönyvéhből, a „Lex Salica"-ból)

A Merovingok

Frankok Galliában

Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy a középkor a frankok történetével kezdődik. Ők voltak a későrómai világ leginkább nagyra hivatott „barbár" népe. Államalapításuk sikeresnek bizonyult, a frank királyság területe Európában vezető szerepre emelkedett. A Rajna-Szajnavidék a kontinens legfontosabb gazdasági-politikai egysége lett.

A frankok első említése a Kr. u. 3. század végéről való. **A korabeli források két frank törzsszövetségről – a száli és a ripuári frankokról – tudósítanak.** A száliak a Maas folyó vidékén, a ripuáriak pedig Köln környékén éltek. A két törzsszövetség a népvándorlással jutott a Római Birodalom területére: a száliak Gallia északi részén, a ripuáriak viszont a középső Rajna-vidéken telepedtek le. A romanizált gallokkal való együttélés hatására megkezdődött

romanizálódásuk. A frank lovasság már a rómaiak szövetségeseként vett részt a catalaunumi ütközetben (451).
A birodalom bukása után a vezető szerep a **száliak** kezébe került, s a **Meroving nemzetségből** származó **Klodvig** sikeresen egyesítette a frank törzseket.

Klodvig (482-511)
A korabeli államalapításokkal szemben a frankok nem távolodtak el eredeti törzsterületeiktől, így a frank hadsereget jelentős számú parasztság is követte Galliába. A frank állam magja tehát nem „barbárok" és romanizáltak kényszerű együttéléséből született, ezért jóval stabilabb volt kortársainál.
Klodvig az egyesítés után sikerrel próbálkozott meg királysága területének gyarapításával. **Két legfőbb ellenfele Gallia utolsó római helytartója, (dux) Sygarius és az alemann törzsszövetség** volt. Sygariust 486-ban a soissons-i ütközetben sikerült megvernie. Soissons városát királyi székhellyé tette, s ezzel megszületett a Frank Királyság. Tours-i Gergely püspök, a kor jeles történetírója feljegyzett egy történetet, mely fényt vet Klodvig uralmának jellegére. A Soissonsnál szerzett zsákmány elosztásánál vita támadt a király és az egyik harcos között. A vita tárgya egy értékes váza volt. A harcos, ragaszkodván az ősi szokáshoz, miszerint a zsákmányra senkinek sincs előjoga, nem akarta átengedni, inkább bárdjával szétvágta azt. A király nem szólt, de nem is felejtett. Egy idő múltán egy katonai szemlén azonban bárdjával váratlanul végzett a harcossal. „Így tettél te is Soissons-nál ama vázával" – szólott. S hogy ez meghalt, a sereget elbocsátotta, és e tettével nagy félelmet ébresztett maga iránt – fejezi be a történetet Tours-i Gergely. Bizony, inkább a félelem, mintsem királyuk tisztelete tartotta össze a nagy célra szövetkezett frankokat. Klodvig kortársainál hamarabb ismerte fel, hogy létfontosságú a katolikus egyházzal való jó viszony. Az alemannok elleni hadjárata alkalmával keresztelkedett meg, nyilvánvalóan politikai céllal. Tours-i Gergely – bizonyára nem véletlenül!
– Constantinuséhoz hasonlítja Klodvig megtérését.
A hagyomány szerint az alemannok elleni döntő ütközet előtt tett fogadalmat, ha győz, megtér. A pogány Klodvig tudta, ha felveszi a kereszténységet, megszerzi annak támogatását az állam megszervezéséhez. Emellett megtartotta a frank királyok hagyományos katonai és bírói főhatalmát is.
Ennek az erőnek tudatában Klodvig megkezdte országa határainak kiterjesztését. Eszközeiben nem válogatott, a ripuári frankok királyát követeivel együtt egyszerűen megölette. **500 körül döntő csapást mért az alemannokra, majd a burgundokra támadt, sikere azonban a vizigótok fellépése miatt csak részleges volt. Erre**

Klodvig a vizigótok ellen fordult, s 507-ben Vouglénál, Poitiers közelében vereséget mért rájuk. A gótok távoztak Galliából, s e győzelem eredményeként a Frank Királyság határai elérték a Pireneusokat. A bizánci uralkodók gyorsan reagáltak a nyugati viszonyok megváltozására. Anasztáz császár küldöttei felkeresték Klodvigot, és egy levelet adtak át neki, melyben a következő állt: „Úgy tetszett a császárnak és a szenátoroknak, hogy a Birodalom (Bizánc) barátjának, patríciusnak és a rómaiak tanácsadójának tegyék meg őt.” *(Tours-i Gergely)*
A bíborpalástot öltött „frank augustus” azonban korántsem a „rómaiak barátja” címre pályázott. A rómaival vetekedő birodalom volt az álma. A 6. század elején új nagyhatalom született, s ezzel a történelem súlypontja végleg Nyugat-Európába került.
Klodvig utódai
A frank állam hódításainak lendülete Klodvig halála (511) után sem csökkent. Négy fia ugyan felosztotta az országot, a frank katonai erő azonban így is elegendőnek bizonyult a – most már kelet felé irányuló – terjeszkedésre. **Három évtized alatt olyan hatalmas területű állam jött létre, mely sem etnikai, sem gazdasági-politikai szempontból nem volt egységes.** Ennek hátrányai hamar megmutatkoztak a birodalmon belül. Fokozatosan nagyobb területi egységek alakultak ki, melyeket már nehéz volt együtt tartani. Ráadásul Klodvig utódai nem szűnő harcokat folytattak a hatalomért. Mikor Klodvig utolsó fia, I. Chlothar is meghalt (561), **a birodalom három részre szakadt, Austrasiára, Neustriára** és **Burgundiára**. Austrasia a keleti területeket foglalta magában, Neustriához tartoztak a frank „törzsterületek” Párizzsal és a leginkább romanizált vidékkel, Burgundia pedig a hagyományos „Burgund Királyságot” foglalta magában. Dagobert (628-638) volt az utolsó olyan uralkodó, aki átmenetileg úrrá tudott lenni a nehézségeken.
A 7. században tényleges versengés Austrasia és Neustria között alakult ki. A politikai széttagolódás eredményeként fokozatosan megnőtt a germán-római arisztokrácia és az egyház szerepe. „Ekkor kezdett a frankok királysága lealacsonyodni és lezülleni, és a királyok elődeik bölcsességétől nagyon is távol kerültek. Az országot udvaroncok kormányozták, és ezután főlovászmesterek, kiket udvarnagyoknak mondottak. A királyoknak csupán a nevük maradt meg, s az evésen-iváson kívül semmivel nem törődtek....” – írja az ún. Szent Dénes-krónika. Austrasia és Neustria versengéséből az előbbi látszott győztesen kikerülni. A királyi hatalom mindkét területen gyenge volt, s a tényleges erő a **majordomusok** kezébe került. Így a rivalizálást tulajdonképpen a majordomusok személyes képességei döntötték el. **Pippin, austrasiai majordomus 687-ben legyőzte Neustriát, ezzel egyesítette a birodalmat.**

A majordomusok
A majordomusokat a 7. század közepén említik először a források. Ez a latin szó **udvarnagyot** jelent. Kezdetben a király kíséretének vezetője, majd a királyi udvar és az uralkodói birtokok felügyelője volt. A sok kiskorú Meroving király idején nőtt meg szerepük, hisz helyettük ők kormányoztak. Minden részállamnak megvolt a maga majordomusa mindaddig, míg Pippin, Austrasia udvarnagya meg nem szerezte az összes terület feletti uralmat. A Meroving királyok azonban a korabeli felfogás szerint Isten kegyelmét hordozták, ún. szakrális hatalommal bírtak, így nem lehetett minden további nélkül félreállítani őket. Ezért a majordomusok hivataluk keretein belül igyekeztek hatalmukat növelni. A vezető pozíciókat saját embereikkel töltötték be. Ezt azonban csak úgy voltak képesek megtenni, ha embereiknek hűségükért ajándékokat – elsősorban földet – adományoztak. Új típusú kapcsolatrendszer alakult ki: a hűbériség.
A hűbériség
Pippin nagyszabású kísérletét, a hatalom koncentrálását nem hajthatta volna végre a hagyományos germán kíséretre támaszkodva. A szabad harcosok (a „frank" szabadot jelent!) alkalmi támogatására számítva nem lehetett volna a Frank Királyságot egyesíteni. **Olyan hadseregre volt szükség, mely mindenkor ütőképesnek bizonyult. Ez nem lehetett más, mint a vérttel, lándzsával, karddal felszerelt nehézlovasság.** Ennek a kiállítása azonban a korábbinál nagyobb terhet jelentett a szabad lakosságnak. Az évenként, márciusban tartott seregszemléken – még a távolmaradókat sújtó büntetések ellenére is – egyre kevesebb harcos jelent meg.
A 8. század elejére a frank királyok és majordomusaik a katonai szolgálat ellentételezésére kényszerültek. **Híveiknek jótéteményt, ún. benefíciumot adományoztak. A benefícium földbirtok volt, melyért cserébe a megajándékozott hűséggel – fides – és katonai szolgálattal tartozott az adományozónak. A két személv közt személyes jellegű függés alakult ki. Az adományozót hűbérúrnak – senior -, a megajándékozottat pedig vazallusnak – „kísérő" – nevezzük.** Az adományok elfogadását kezdetben kevéssé korlátozták, így előfordult, hogy egy vazallusnak akár több seniora is volt. A vazallus maga is továbbadományozhatott benefíciumot, s ezzel seniorokból és vazallusokból álló láncolat alakult ki, a **hűbéri lánc**.
A vazallus ünnepélyes külsőségek között **hűbéresküt** tett. Ez lényegében a vazallus **commendatiója** (felajánlkozása) volt, melyet hűségeskü szentesített. Ura elé térdelt, kezeit ura két keze közé tette, s elmondta az esküformulát. Ezután a senior felszerszámozott lovat és fegyvereket ajándékozott neki. E cselekedet a frank felfogás szerint a két felet örök hűségre kötelezte.
Mindezek ellenére a benefícium visszavonható volt. A 9-10. századtól

azonban öröklődővé vált. Általában ettől kezdve nevezik feudumnak, s a hűbériség rendszerét feudalizmusnak. A hűbériség rendszere, amely a 10. századtól Frankföldön uralkodóvá vált, az állam politikai berendezkedését alapvetően megváltoztatta. A király lett a legfőbb hűbérúr, így az egyházi és világi méltóságok – akik egyúttal hatalmas területek seniorai is voltak – kötelesek voltak esküt tenni neki. **A nehézfegyverzetű lovasként harcoló, feudummal rendelkező réteg, a lovagság vált a társadalom legfontosabb tagjává. Önmagát egyre gyakrabban tekintette nemesnek. Uralkodójától mentességeket – immunitas – és előjogokat – privilégium – igyekezett szerezni.** A 11. század elejére Nyugat-Európa szinte minden régiójában kialakult a fegyverhordozóival hadba vonuló lovagság.

A Karolingok

Martell Károly (714-741)

Austrasia sikeres majordomusának, Pippinnek örökébe törvénytelen fia, **Károly** lépett. Hivatalát nehéz küzdelemben szerezte meg, majd folyamatosan gyarapított birtokai és vazallusai révén a frank állam legtekintélyesebb vezetőjévé vált. Katonai erejére hamarosan égető szükség lett. Észak felől frízek és szászok támadtak a birodalomra, a déli területeket pedig a tenger felől arabok tartották rettegésben. 732-ben arab sereg lépte át a Pireneusokat, s látványos iramban haladt Gallia központi körzetei felé. A gyenge Meroving hatalom összeomlani látszott, ám Károly lovassága megállította az iszlám hadait. Az **ütközetre Poitiers mellett** került sor. Bejai Izidor, hispaniai krónikás így tudósít az eseményről:

„(Károly) Csatasorba állította a seregét, és oly merészen támadt rájuk, mint ahogyan az éhes farkas szokott juhok közé rontani. A mi Urunk nevében és erejében oly nagy gyilkolást vittek véghez a keresztény hit ellenségei között, hogy miként a történelem tanúsítja, e csatában háromszázezret öltek meg közülük... Ettől kezdve nevezték őt Marteltnek, mert miként a kalapács széttöri és elrepeszti a vasat és acélt és minden más fémet, úgy repesztette és zúzta szét e csatában ellenségeit...”

A nyilvánvaló túlzások ellenére sem szabad lebecsülnünk az ütközet eredményét: a feudalizálódó Európa visszaverte az iszlám rohamát. Az ezután már **Martell (Pöröly) Károlynak** nevezett majordomus a győzelem után délre vezette hadait; megszerezte Burgundiát és Provence-ot. Az európai tekintélyű államférfi a kereszténység védelmezőjeként lépett fel, így a papság kénytelen volt szemet hunyni afelett, hogy az egyház birtokait és egyéb vagyonát győztes katonáinak osztogatta. Hatalmának tudatában Martell Károly erélyesen lépett fel a Merovingok ellen, s mikor Neustria királya meghalt, egyszerűen elfoglalta trónját. Családja, a **Karolingok** kezébe

került Tours-i Szent Márton köpönyege, mely Frankföld egyik legfontosabb ereklyéje (latinul reliquia = maradvány) volt. Ezáltal megnövelte famíliája tekintélyét. Martell Károly volt az, aki a Karolingok családi hatalmát megalapozta. E hatalom birtokában fia – a termetéről „Kis”-nek nevezett –, **Pippin** végrehajthatta ambiciózus tervét, a haldokló Meroving királyság megdöntését.

Kis Pippin (741-768)

„A király kénytelen volt beérni a puszta címmel; hosszú hajjal és nyíratlan szakállal ült a trónon és játszotta az uralkodót, aki fogadja a mindenünnen érkező követeket, távozásukkor pedig felmondja a betanított vagy előírt válaszokat.... Ha valahová el kellett mennie, olyan szekéren utazott, amelyet egy pár igásökör vont. Az államigazgatásról pedig és mindarról, amit bent vagy kifelé tenni vagy elintézni kellett, az udvarnagy gondoskodott” – jellemzi a Meroving király helyzetét **Einhard**, **Nagy Károly történetírója**. Pippin és **Karlmann**, Martell fiai mégis kénytelenek voltak a Meroving uralmat fenntartani. Jól tudták, hogy szakrális hatalmuk még mindig uralkodóvá teszi őket a frankok számára. A frank felfogás szerint a királyok e hatalmat nyíratlan hajukban és szakállukban hordták. 747-ben azonban Karlmann váratlanul kolostorba vonult, s Pippin elérkezettnek látta az időt a trón megszerzésére.

Helyesen ismerte fel, hogy tervéhez nélkülözhetetlen az egyház és a pápa támogatása, ezért Róma áldását kérte. A pápát ekkor épp a langobardok szorongatták, így a Karoling hatalomtól megmentését várta. 751-ben Pippin kolostorba záratta az utolsó Merovingot, III. Childeriket, haját levágatta, s ezzel megfosztotta hatalmának utolsó jelétől. A 752-ben trónjára lépő **II. István pápa** elismerte, hogy Pippin **„Isten kegyelméből’ (Dei gratia)** uralkodik. A langobard veszély súlyosbodása azonban nehéz döntésre indította a pápát. 754-ben átkelt az Alpokon, hogy Pippint katonai beavatkozásra kérje. Több mint fél évig tartott, míg az újdonsült király meggyőzte nemeseit a beavatkozás szükségességéről, és ígéretet tett „Szent Péter jogainak” megvédésére. István pápa kijelentette, hogy csak Pippin közvetlen leszármazottait ismeri el királynak, sőt, a frank uralkodót patríciusnak és az egyház védelmezőjének nevezte. Cserében Pippin két sikeres hadjáratot vezetett a langobardok ellen, majd a tőlük elvett területeket a pápának adományozta. Ezzel létrejött a **Pápai Állam**. A katolikus egyházfő kente fel Pippint és két fiát, s ezzel létrehozta a Karoling monarchiát. A frank király hatalma teljében – sikeres kül- és belpolitikai tevékenység után – hunyt el.

Halála előtt országát **Károly** és **Karlmann** nevű fiai közt osztotta fel. A germán jog szerint ugyanis **az uralkodó a királyságát saját birtokának tekintette**, ezért szabadon rendelkezett vele. Karlmann 771-ben bekövetkezett halála után Károly egyedüli uralkodó lett.

Személyében a korai középkor legnagyobb hatású uralkodója került a Frank Királyság élére.

Nagy Károly (768-814)

Aligha lehet jobban jellemezni Nagy Károly tevékenységét, mint azzal, hogy majd félévszázados uralkodása alatt több mint félszáz hadjáratot szervezett, melyek felét személyesen vezette. Einhard, Károly történetírója mértékletes, kellemes megjelenésű, harchoz, vadászathoz értő, több nyelven beszélő férfiúnak írja le. Olvasni és írni nem nagyon tudott, de a tudományok, művészetek és az írásbeliség lelkes pártfogója volt. Négyszer nősült, s feleségeitől és ágyasaitól számos gyermeke született. A fiúk közül azonban csak egy érte meg a felnőttkort, Lajos.

A hadjáratok

Károly uralkodása a frank történelem legmozgalmasabb időszaka volt. Az állandó háborúk jelentős létszámú hadseregek felállítását és mozgatását tették szükségessé. A hadjáratok néhány esettől eltekintve a tavaszi nagy seregszemle után indultak. Itt a gyalogosoknak pajzzsal, lándzsával, íjjal, a könnyűlovasoknak ezen felül karddal, a 12 szolgáltató parasztcsaláddal rendelkezőknek pedig páncélban kellett megjelenniük. Ez utóbbi gyűrű-, esetleg pikkelypáncél volt. Akik nem tudtak a seregszemlén részt venni, azokat „fegyverváltsággal" sújtották. **A katonáskodás egyre inkább a módosabbak privilégiuma lett és az erre képtelenek pedig fokozatosan szabadságukat is elveszítették**, hisz a germán szabadság legfontosabb eleme éppen a katonáskodás joga volt. Ez a rendszer Károly uralkodása alatt azonban még megfelelően funkcionált.

A frank király, apja nyomaiba lépve, legsikeresebb hadjáratait uralmának kezdetén, a **langobardok ellen** vezette. 774-ben a frank hadak – a történetíró szerint – „vastól feketéllő tengernyi hullámaikkal" rázúdultak Itáliára. Desiderius, langobard király bezárkózott Paviába, de a várost Nagy Károly elfoglalta, Desideriust kolostorba záratta, majd a még ellenálló hercegeket leverte. Ezután felvette a „langobardok királya és a rómaiak patríciusa" címet. **Károly Itália után a Pireneusok irányába fordult, s beavatkozott az arab államok belharcaiba.** A nagy távolság azonban lehetetlenné tette tartós sikerek elérését, ezért a frankok visszafordultak. Visszavonulás közben a Pireneusok baszk lakói rajtaütöttek az utóvéden, és lemészárolták. Itt esett el a breton gróf, **Hruotland** (Roland), kinek emlékét a francia nemzeti eposz, a **Roland-ének** őrizte meg. Ezek után a Pireneusoktól délre létrehozta a **spanyol őrgrófságot** (mark).

A hetvenes években kezdődtek, s majd három évtizedig tartottak a **szász háborúk**. E háború „a leghosszadalmasabb, legkegyetlenebb és a frankok népe számára a legmegerőltetőbb volt" – írta Einhard, Károly életrajzírója. A szász a Rajna és az Elba közti hatalmas

területen élő
– utolsó még meg nem keresztelt – germán nép volt. A szászokat tehetséges vezérük, **Widukind** évekig buzdította ellenállásra, végül azonban meghódolt a túlerő előtt. Megkeresztelkedett, s elismerte Károlyt urának. (Egyébként, a korra jellemző módon, Károly volt a keresztapa.) A szászok azonban újrakezdték a harcot. A frankok rendkívül kegyetlen módon áttelepítéssel és kiirtással próbálták erejüket megtörni, ez azonban nem vezetett sikerre. Így el kellett ismerniük ellenfeleik egyenjogúságát. Még a szász háborúk idején sikerült Nagy Károlynak vazallusává tennie a Bajor Hercegséget, így biztosította uralmát a korábbi alemann területeken.
Ezután kezdődött a **Kárpát-medencét** megszálló **avarok elleni** támadás. A Rába környékén épített hatalmas, kerek avar földvárak voltak a hadjárat céljai. „A hunok (avarok) földjeit kilenc, kör alakú védőmű övezte... Tölgy-, bükk- és fenyőtörzsekből állították ezt össze: húsz láb széles és ugyanolyan magas volt... A lakott helyeket oly módon helyezték el, hogy egyik gyűrűtől a másikig a kürt harsogása jelzésként szolgálhatott... Ebben az erődítményben halmozták fel a hunok (avarok) mindazt a gazdagságot, amit az általuk elpusztított Nyugattól nyertek” – írta Einhard. A frankok azonban lerombolták a gyűrűket. Hihetetlen zsákmány került a kezükbe, melynek szépségére fényt vethet az avar fejedelmi kincs egy csekély része, melyet **Nagyszentmiklóson találtak** az ásatások során. Az avar kagán – főfejedelem – békét és menedéket kért maradék népe számára. Az itt élő nyugati szlávok védelmezőjükként üdvözölték a frank királyt. Nem véletlen, hogy a szláv nyelvek egy részében a **„király” szó Károly nevéből származik** (pl. a cseh kral). A magyarok is innen vették át, s nyelvünkben „király”-já módosították.
Az avar háborúkkal lezárultak a nagy frank hódítások, Nagy Károly birodalma Itáliától az Északi-tengerig, s a Pireneusoktól a Dunáig terjedt. Hatóköre ennél azonban lényegesen nagyobb volt. Fennhatóságát elismerték a Pannoniában lakó népek éppúgy, mint a keleti határokon túl élő nyugati szlávok. Nagy Károly jó kapcsolatokat épített ki a pápával és az angolszász uralkodókkal. Tűrhető viszonyt teremtett Bizánccal, **Harún ar-Rashid kalifával** pedig egyenesen „baráti” szövetségre lépett. A barátságot nyilván a távolság is növelte. Későbbi pletykák szerint a kalifa még azt is felajánlotta, hogy a Szentföldet Nagy Károly nevében fogja kormányozni, erre azonban semmi adatunk nincs. Valószínű, hogy Nagy Károly hatalmát volt hivatva érzékeltetni a legenda.
A birodalom megszervezése
Károly a birodalomépítésnél újszerű problémákkal találta szemben magát. Országa eltérő fejlettségű területekből állt, s ezek együtt tartásához hiányzott a rómaiaknál megszokott hivatalszervezet.

Ugyanakkor már nem létezett a hagyományos nemzetségi körzetek, a „gau”-k összetartó ereje sem a germánok között. Viszont kialakulóban volt a hűbériség rendszere, amely feleslegessé tette a Meroving-kori kíséretet. Károly az állami hivatalokat sikeresen építette be a hűbéri láncba, így az ellenőrzést közvetlenül gyakorolhatta felettük.
A Frank Birodalom területét **grófságokra** osztotta, melyek élén egy-egy gróf – comes – állt. A comes „kísérőt” jelent. Ők voltak az uralkodó legfőbb hűbéresei, tehát szolgálatukért jelentős birtokokat kaptak. A gróf köteles volt a királyi hatalmat képviselni a rábízott körzetben. A gróf volt a grófság haderejének mozgósítója, a legfőbb bíró és a jövedelmek behajtója. Hogy a határokat biztosítsa, a király **a határmenti körzeteket őrgrófsággá (mark) vonta össze**. Élükre az őrgrófot állította, akinek elsősorban határvédelmi feladata volt. A legfontosabb őrgrófságok a spanyol, az avar és a dán voltak. A későbbiekben kiemelkedő jelentőségre tett szert a **„keleti mark”**, **Ostmark**, melyből **Ausztria** alakult ki hosszú folyamat után.
Hogy hűségük felől meggyőződhessen, Nagy Károly **királyi küldöttekkel – missi dominici –** ellenőriztette grófjait. Ezek közül az egyik egyházi, a másik világi személy volt. A grófok fontos szerepet játszottak a király által összehívott **birodalmi gyűléseken** is. Ezeken nagy számban vett részt a főpapság is. Ők és a grófok alkották az uralkodó melletti királyi tanácsot, melynek Károly idején ugyan mérsékelt, de gyengekezű utódai alatt annál jelentősebb befolyása volt a vezetésre. A grófságok rendszerének létrehozása ellenére azonban nem jött létre az a hivatalszervezet, amely valóban képes lett volna összetartani a birodalmat. A királyi küldöttek nem tudták megakadályozni, hogy a grófok ne építgessék saját tartományúri hatalmukat, mely végzetes lett a kései Karolingok uralmára. (Egy idő után a küldötteknek egymást is ellenőrizniük kellett.)
Károly, hogy a központ erejét megőrizze, igyekezett erős, tőle függő hivatalokat létrehozni. E hivatalok hátránya az volt, hogy nem állt mögöttük olyan szervezet, amely képes lett volna végrehajtani a döntéseiket. A végrehajtás gyengesége egyébként az egész középkor jellemzője.
Az udvari hivatalok legfontosabbika a **kancellária** volt, mely általában egy hozzáértő egyházi személy, a kancellár irányításával az oklevélkiadás munkáját végezte. Itt készültek Nagy Károly **rendeleteinek, az ún. capituláréknak** végső fogalmazványai is. A majordomusi hivatal megszűnt, helyette **az udvartartást a kamarás vezette**. Fontos méltóság volt a főlovászé
– marsall -, a főpohárnoké és az asztalnoké. Ezek később névlegessé váltak, csak birtokosuk befolyását voltak hivatva érzékeltetni. **Az ítélkezést a király nevében a birodalmi ítélőszék végezte.** Károly birodalmának érdekessége, hogy az egyház is beépült a kormányzásba.

Az uralkodó lényegében korlátlanul gyakorolta a püspökök kinevezésének, az invesztitúrának a jogát. A király még teológiai problémákba is beavatkozott. Papjaira rendkívül gyakran bízott politikai jellegű feladatokat. Az udvarban élő papok összessége, az udvari kápolna, a kormányzás nélkülözhetetlen segítője volt.
Mint már említettük, a hivatali szervezet csak részben volt alkalmas feladata ellátására, ezért az uralkodónak többször is meg kellett esketnie hűbéreseit, hogy a birodalomhoz és uralkodójukhoz hűségesek lesznek. Károly birodalomszervező tevékenységének betetőzése a császárság 800-ban történő létrehozása volt.
A császárság
Károly és a pápaság kapcsolata a langobard háborúkig nyúlt vissza. Ezek sikeres befejezése után Károly megerősítette Pippin adományait, a pápa langobard területekre vonatkozó igényeit azonban nem fogadta el. Szándéka nyilvánvaló volt: nem a pápa, hanem saját hatalmát kívánta erősíteni. Bár elismerte a pápa elsőségét, önmagát egyre gyakrabban nevezte egy „imperium Christianum" – keresztény birodalom – vezetőjének és a kereszténység fő védnökének.
A pápának, hogy támogatását elnyerje, területi engedményeket tett. Lépései sikeresek voltak, **II. Leó** (795-816) hűségesküt tett Károlynak. A király felismerte, hogy itt az alkalom birodalmának illő tekintélyt teremteni. **A pápát** római ellenfelei 799-ben **foglyul ejtették**. Ő azonban **megszökött, és a frank királytól kért segítséget**.
A következő évben Károly személyesen jelent meg Rómában, hogy a bonyodalmakat rendezze. Uralkodói díszben fogadta az eléje járuló egyházfőt. A karácsonyt is Rómában ünnepelte, s ekkor történt meg a rendkívüli jelentőségű esemény: a **december 25-én tartott ima közben III. Leó „váratlanul" megkoronázta a frank királyt**. A jelenlévő római nép kórusban kiáltotta: „Éljen és győzedelmeskedjék ellenségei felett Károly, az Augustus, a rómaiak Istentől megkoronázott és békét teremtő császára!" Einhard, a már említett történetíró szerint Károlyt igen meglepte a váratlan koronázás, ez azonban aligha hihető. A tényen azonban ez mit sem változtat: **megszületett a Római Császárság. A császár a koronázást úgy értelmezte, hogy hatalma egyenesen Istentől származik, a pápa viszont magát tekintette a hatalom birtokosának, aki pusztán kinevezte a császárt.** Ez a felemás helyzet rányomta bélyegét a két személy viszonyára. Károly ügyelt arra, hogy függetlenségét hangsúlyozza. Székhelyét nem Rómában, hanem **Aachenben** rendezte be. Korábbi címeit – frank és langobard király – is megtartotta. Legnagyobb sikerét 812-ben érte el, ugyanis I. Mihály, a bizánci császár elismerte császárságát. Ezért cserében **Károly** hangsúlyozta, hogy **igényei csak a nyugati területekre terjednek ki**. Az új császárság katolikus germán és római népeket egyesített két méltóság

vezetése alatt. A világi hatalom a császáré volt, akit Defensor Ecclesiae-nek, az egyház védelmezőjének tekintettek. A vallási vezetés a pápa kezében maradt, de később többször meg kellett küzdenie ezért. 500 éven át az ő feladata volt a császárkoronázás. Károly hatalmának csúcsára érkezett: ő lett az összes nyugati keresztény uralkodója. Ezáltal Károly nem a római, hanem a **keresztény császáreszmét** valósította meg.

Gazdaság és társadalom Nagy Károly birodalmában

A 9-10. században zajlottak le azok a változások, melyek a középkor egészére nézve meghatározóak voltak. A legfontosabb társadalmi változásnak a korábban sem egységes szabadok további differenciálódását tekinthetjük. A hadseregreformok következtében sokan elveszítették korábbi szabadságukat. A kiemelkedő vagyonos, a hadakozás költségeit fedezni tudó réteg – elsősorban a volt kíséret – egyre több immunitást és privilégiumot szerzett. A létrejövő hűbéri láncban is ők játszották a legfontosabb szerepet. E változások következtében visszaszorult a korábban oly jellemző közös földhasználat. A földek jelentős része magántulajdonba került, így a rajta élő **szabadok függő helyzetbe jutottak**. A 10. századra kialakult az **uradalmak** rendszere. Az uradalom birtokosa a földesúr volt, a birtokon élő népek különböző – jogállapotuktól függő – szolgálattal tartoztak neki. **A birtok központjában kezdetben az udvarház, később az úr lakótornya, esetleg vára** állt.

A hűbériségből adódóan a legfőbb birtokos a király volt, jövedelmeinek túlnyomó része a királyi birtokból származott. Éppen ezért nagy súlyt fektetett a jó gazdálkodásra. A korábbi kétnyomásos helyett – a föld felét pihentették – uralkodóvá vált a háromnyomásos gazdálkodás. A földnek csak harmadát pihentették – a trágyázás hiánya miatt ez létszükséglet volt –, a többibe fele-fele arányban tavaszi és őszi vetésű gabonát ültettek. A nehézeke lehetővé tette a kötött földek feltörését, ezért telepesek tömegei indultak a lakatlan vidékek felé. **A földesurak az érkező hospeseknek (vendégeknek) kedvezményeket biztosítottak.** Azok cserében feltörték az ugart, lecsapolták a mocsarakat, kiirtották az erdőket. Az alacsony lélekszám és a gazdaság bizonyos fellendülése a korai középkor e szakaszában viszonylagos jólétet biztosított a paraszti rétegnek. A telepesmozgalmak lezárulásával lassan megindult a földesúri birtokon élők jogi egységesülése, a szolgáltatások azonos mértékűvé válása.

A király fokozatosan elveszítette a szabadok feletti bíráskodás jogát, s az átkerült a földesúr kezébe. A hűbéri rendszerben ugyanis a senior nemcsak a földet adja vazallusának, hanem a földhöz tartozó jogokat is. A hűbérbirtok fokozatosan elidegeníthetetlenné vált, tehát a földesúr megszerezte a teljes immunitást, „más jogától való mentességet”. Ez azt jelentette, hogy sem birtokával, sem személyével

nem rendelkezhet senki, kivéve a hűbéri kötelezettségeket.
A 11. századra a nem saját birtokon élők döntő része jogilag egységes, szabad költözési joggal bíró jobbággyá változott. Kialakult az ideálisnak tekintett középkori társadalom: **az oratores, az egyházi személyek, a bellatores, a lovagok és a laboratores, a dolgozók egymásra utalt hármassága**.

A „Karoling-reneszánsz”

Róma bukása után Európa kulturális fejlődése nagymértékben elmaradt Bizánc és az arab világ mögött. A 9. század fordulóján a Frank Birodalom hódításai lezárultak. **A császárság megteremtésével** fokozódott az antik világ iránti érdeklődés, ami nem utolsósorban **Nagy Károly** személyes ambícióinak következménye volt. Károly minden eszközzel szerette volna új birodalma fényét növelni, és ez megkövetelte az antik örökség felújítását. Ebben igen nagy segítséget nyújtott az Írországból és Angliából elinduló térítő mozgalom, emellett Róma és Bizánc hagyományai. Nagy Károly székvárosában, Aachenben gyűjtötte össze kora legkiválóbb tudósait és művészeit. Tisztában volt vele, hogy a kultúra terjesztéséhez nélkülözhetetlen az írásbeliség. Ehhez azonban írni-olvasni tudókra van szükség, akiknek képzését meg kell oldani. A császár elsőként oktatási reformokat léptetett életbe.
Az oktatás központjai a középkorban a kolostorok voltak, ezért Károly igyekezett számukat gyarapítani, uralkodása alatt közel kétszázat alapított. A Yorkból érkezett tudós szerzetes, Alkuin hatására a jelesebb iskolákban bevezették a hét szabad művészet – a septem artes liberales – oktatását. Két fő csoportjuk létezett. Az első az „alsó fokozat”, a trivium volt, melybe három tárgy tartozott: a grammatika (a latin nyelv szabályainak elsajátítása), a retorika (a kifejezés művészete) és a dialektika (az érvelés és vitatkozás) tudománya. A „felső fokozat” a quadrivium, az aritmetika (számtan), a geometria, az asztronómia (csillagászat) és a musica tantárgyait foglalta magában.
A tanulást persze nem mindenki tartotta szívügyének. A kortársak feljegyezték, hogy az uralkodónak gyakorta kellett haragos szóval serkentenie az udvari iskolában tanulókat. A jó oktatáshoz sok és jó könyv kell. Nagy Károly ezért szorgalmazta a könyvmásolást, s a régi, megromlott, olvashatatlanná vált kéziratok kijavítását. A Karoling **scriptoriumokban – íróiskolákban** – új, jól olvasható, kis, kerek betűkből álló írást alakítottak ki, az ún. karoling minusculát. A másolatokon kívül jelentős számú önálló alkotás is született, az állatmesétől a politikai bölcseletig. E művek közül is kiemelkedik **Einhard Vita Caroli** (Károly élete) és a langobard **Paulus Diaconus Langobardok története** című történeti munkája.
Az irodalom mellett jelentős eredményeket produkált a – bizánci mintákat követő – építészet (aacheni palotakápolna) is. Aligha

tévedünk azonban, ha azt állítjuk, hogy a „Karoling-reneszánsz" legfontosabb eredménye az antikvitás kincseinek megőrzése volt. 1100 év távlatából is csodálat illeti az uralkodót, hogy temérdek államszervezési feladata mellett akart és tudott időt szakítani a civilizáció fejlesztésére. Ez nemcsak rendkívüli teherbírásról, hanem szokatlanul széles látókörről is tanúskodik.

Nagy károly utódai

Károly tudta, hogy halála után birodalmát fiai fel fogják osztani, s hogy ezt megelőzze, maga rendelkezett a felosztás módjáról. Erre azonban az idősebb fiúk halála miatt nem került sor. Így 814-ben a legfiatalabb, Lajos egyedül jutott a nagy császár hagyatékához. **„Jámbor" Lajos** (814-840) nehezen birkózott meg az apjától rámaradt súlyos örökséggel. Úgy vélte, ha idejekorán rendezi az utódlást, elejét veheti az esetleges későbbi trónharcoknak. **Ezért birodalmát már életében felosztotta három fia – Pippin, Lothar és Lajos – között**.

„Jámbor" Lajosnak a második házasságából azonban újabb fia született, **„Kopasz" Károly**. Hogy neki is juttasson valamit, megváltoztatta korábbi döntését, s Károlynak adta Alemnanniát.

Az idősebb fiúk kisemmizve érezték magukat és ezért fellázadtak apjuk ellen. Hosszú polgárháború kezdődött, mely után **843-ban** „jámbor" Lajos még életben lévő fiai – Lothar, Lajos és Károly **– a verduni szerződésben** újabb, most már véglegesnek tűnő felosztás mellett döntöttek. Lothar, a császár az Északi-tengertől Itália közepéig húzódó keskeny területsávot kapta, a „kuglipályát". Ide tartoztak a „császárvárosok" – Aachen és Róma – is. „Német" Lajos a keleti-frank területeket, „Kopasz" Károly pedig a nyugatiakat szerezte meg.

855-ben, Lothar halálával azonban minden megváltozott. A keleti és a nyugati területek ura egyaránt megpróbálta befolyását kiterjeszteni Lothar örökségére. Sűrűn követték egymást az újabb és újabb szerződések, melyek eredménye a keleti és a nyugati birodalom fokozatos elkülönülése lett. A császári cím a keleti-frank uralkodók kezére jutott.

A 10. században új ellenségek jelentek meg a határoknál, északon és nyugaton a vikingek, keleten a magyarok, délen, a Rhône völgyében pedig az arabok. A belső viszonyok sem voltak valami fényesek. A 10. század elejétől mindkét királyságban általános anarchia lett úrrá, ami ellen a kései Karolingok eredménytelenül vették fel a harcot. Így a barbár betörések elleni védelem megszervezése a helyi előkelők – hercegek, őrgrófok és püspökök – feladata lett. Ez az adott hatalmasságnak nagy terhet jelentett, az esetleges siker azonban jelentősen növelhette későbbi befolyását. Az idegenek elleni védelem megszervezése juttatta vezető szerephez nyugaton Párizst és környékét, keleten pedig a szász hercegségeket.

A nyugati-frank állam

987-ben a fiatalon elhunyt V. Lajos, nyugati-frank király halála után az ország előkelői célszerűbbnek látták, ha nem az idegen Karolingok, hanem a helyi vezetők közül választanak uralkodót. Így lett **király** a **Capeting** családból származó **Hugó**, a jelentős katonai erővel bíró **frank herceg. 987-ben Capet Hugó koronázásával megszületett a középkori Francia Királyság.** Igaz, a királyok hatalma kezdetben csak Párizs környékére **– Île de France –** terjedt ki, de évszázadok szívós küzdelmével létrehozták az egységes, erős európai nagyhatalmat: Franciaországot.

A keleti frank állam

Hasonló események játszódtak le a keleti-frank államban is. Bár e területek távol estek a vikingek által „kedvelt" vidékektől, 900 és 955 között sokat szenvedtek a magyar kalandozásoktól. Ezek **Arnulf király halálával** (899) kezdődtek, és az Augsburg melletti ütközettel (955) végződtek. Az utolsó keleti-frank király, **„Gyermek" Lajos** (899-911) képtelen volt a védelem megszervezésére, már csak azért is. mert viszálykodó hűbéresei gyakorta maguk hívták be a magyarokat, hogy katonai erejüket egymás ellen felhasználják. Egyedül a szász hercegek tudták a védelmet sikerrel megszervezni. Sikerükben fontos szerepet játszott az, hogy a szász területeken jelentős számú szabad, katonának alkalmas paraszt élt.

919-ben a frankok és szászok „együttes akaratából" német királlyá választották I. „Madarász" Henriket (919-936). Ezzel formálisan is megszűnt – a gyakorlatilag már rég nem létező – **Frank (Római) Császárság**. Henrik dolga nem volt könnyű, mert a bajor hercegek nehezen törődtek bele abba, hogy a birodalom hatalmi központja északra, a szász vidékre került. Henrik és utódai azonban sikeres politikával elismertették uralmukat. A szász királyi család vezető szerepét erősítette a magyarok elleni győzelem.**család vezető szerepét erősítette a magyarok elleni győzelem. 973) az Augsburg melletti Lech-mezőn döntő győzelmet aratott a magyarok felett.**

A Német-római Császárság

Ottó tudatosan készült egy új, a korábbi frankkal vetekedő birodalom megalapítására. Példaképe Nagy Károly volt, de Lotharingia kivételével nem sikerült visszaszereznie a nyugati területeket. Figyelme inkább a szlávok és Itália felé fordult. A nyugati szlávok földjének meghódítása után az Elba-vidéken őrgrófságokat hozott létre, majd erőszakos térítésbe kezdett. Kezdetben itáliai politikája is sikeresnek ígérkezett.

Lothar állama száz esztendő alatt számtalanszor gazdát cserélt, ami csak fokozta a langobardok óta létező széttagoltságot. A helyzetet tovább súlyosbították a 10. századi magyar támadások. Itália királya – a 10. századra ennyi maradt Lothar királyságából – a magyarokat hívta segítségül politikai ellenfelei, köztük a pápaság ellen. **Ezért 962-**

ben XII. János pápa a német királyhoz fordult segítségért.
I. Ottó Itáliába vonult, legyőzte II. Berengárt, „Itália királyát", majd megerősítette a pápaságot Karoling adományaiban. Viszonzásképp a pápa német-római császárrá koronázta. Új, keresztény császárság született, amely azonban csak részben hasonlított Károlyéra.
I. Ottó nem kívánta a teljes keresztény világot uralma alá vonni, „csupán" az uralkodók közti elsőségét hangsúlyozta. Vezető szerepét a pápa támogatásával szerette volna biztosítani, ezért igyekezett az egyház befolyását a maga oldalára állítani. Német püspökeinek, hogy elnyerje hűségüket, hatalmas hűbérbirtokokat adományozott. Itáliában azonban csak úgy tudta hatalmát biztosítani, hogy saját jelöltjeivel töltette be a pápai trónust. Ezek uralma azonban csak addig tartott, míg a császár katonái Itáliában tartózkodtak. Épp ezért a mindenkori német-római császárok fontos feladatuknak tartották a gyakori itáliai erődemonstrációt. A pápasággal való kezdeti korrekt viszonyuk súlyos gyámkodássá vált, ami alól a pápák az első adandó alkalommal igyekeztek megszabadulni.
A római uralom
I. Ottó sikerrel hajtotta végre a Római Birodalom megújítását – renovatio imperii Romani –, ám ez a birodalom már csak nevében „római", valójában a középkori Európa vezető német hűbéri állama volt.

Anglia a 4-11. században

Anglia Európa történetébe először a római hódítással kapcsolódott be. **Kr. e. 55-54-ben Caesar legiói** szálltak partra a szigeteken, ám egy rövid, de sikertelen expedíció után távozniuk kellett. A szigetek kelta (brit) lakossága visszanyerte függetlenségét. A Kr. u. 1. század elején hozta létre királyságát egy kelta törzsfő, Cunobelin, akiről később Shakespeare Cymbeline figuráját mintázta. Cunobelin felvette a „britek királya" címet, s uralma alatt egyesítette DélAngliát. Halála után azonban állama összeomlott, így Anglia könnyű zsákmányává vált a **Claudius által** küldött római legióknak. A rómaiak az általuk elfoglalt területen megszervezték Britannia provinciát, s megkezdődött az itt élő kelták romanizálódása. A hódítók által lakott városok között kiemelkedő szerepet játszott London, York, Exeter és Chester. A rómaiaknak azonban nem sikerült a pax Romanát Britannia minden területén megvalósítani. Az északra szorult kelták állandó támadásokkal nyugtalanították a déli területeket, ezért Hadrianus császár parancsára falat emeltek ellenük. **„Hadrianus fala"** még ma is látható Anglia és Skócia határán.
A 2. században Britanniában is megjelentek az első keresztények ,

s az új tanok hamarosan elterjedtek a kelták és a rómaiak között. **A 4. század végén pogány kelták, piktek és skótok támadtak a romanizált területekre.** 367-ben áttörték a megerősített határt, és elözönlötték Britannia provinciát. **Ez idő tájt érkeztek hajóikon a germán angolszászok** is, akik a mai Dánia környéki hazájukat hagyták ott, hogy új lakóhelyet keressenek. Norfolk és Kent között a „Szász part"-on szálltak partra, s ők vetettek véget a római uralomnak. **A rómaiak az 5. század elején kiürítették provinciájukat, a magukra maradt keresztény kelták pedig megkezdték a „barbárok" elleni harcukat.** E küzdelem emlékét őrzi a félig legendás **Arthur király** mondaköre.

A kelta kereszténység

Az 5. században az erősödő angolszász nyomás elől a kelta lakosság kénytelen volt Wales, Skócia és Írország területére húzódni, más részük pedig a kontinensre, Bretagne-ba költözött. **A szigeten maradt keresztények elszakadtak a kontinenstől, s szerzetesi közösségek által létrehozott, a püspöki hatalomtól független apátok vezetése alatt álló, önállóan működő egyházakat alapítottak. Ezeket monasztikus egyházaknak nevezzük.** A keresztény közösségek főként Írországban, Cornwallban és Walesben tevékenykedtek.

A 6. századra az ír kolostorok maradtak Európa nyugati részén a római kultúra utolsó szigetei. Szerzeteseik az antik tudomány és művészet klasszikus értékeinek áthagyományozásában rendkívül fontos szerepet játszottak. Ekkor működött Írország későbbi védőszentje, **Szent Patrick** és az ír térítés legnagyobb alakja, **Szent Columba**.

Szent Columba és követői a 6. század végén elhagyták a korban szokatlanul békésnek számító kolostoraikat, hogy Skócia és a kontinens pogányait megtérítsék. Sikeres munkásságukat számos kolostor alapítása jelzi. Columba a 6-7. század fordulóján 25 esztendőn át tevékenykedett Galliában és Itáliában.

Ekkor alapította az itáliai Bobbió kolostorát, mely a kora középkori kódexmásolás központjává vált. Egyik társa, **Szent Gallus** egészen Svájcig jutott, s itt létrehozta a később róla elnevezett **Sankt Gallen kolostorát**, melynek könyvtára európai hírnévre emelkedett.

A bencés térítés

Miközben Columba Európában tevékenykedett, 597-ben Nagy Szent Gergely pápa negyven bencés szerzetest küldött Augustinus vezetésével Angliába, hogy ott regulájukat terjesszék. Augustinus megkeresztelte Kent angolszász királyát, s megszervezte a canterbury érsekséget, melynek első érseke lett. **A 7. század közepére Anglia keresztténnyé vált, a 664-ben Whitby-ban tartott zsinaton az angol egyház elismerte Róma vezető szerepét, s elfogadta a latin liturgiát.**

A 8. század a missziós tevékenység újabb virágzását hozta. **Szent Bonifác** (754 †), „Germánia apostola” sikeres térítő tevékenységet végzett a német területeken, melynek betetőzéseként megalapította a nagy jelentőségű Fulda kolostorát. Évszázadokra ez lett a bencés mozgalom német központja.
A 8. század elején alkotott Beda Venerabilis (735 †), aki megírta latin egyháztörténetét, és megvetette az angolszász történetírás alapjait.

Az angolszász királyságok
A germánokat kezdetben maguk a romanizált kelták hívták Angliába, hogy segítsenek a Hadrianus falát áttörő skótok, piktek és „barbár” kelták ellen. Ám a segédcsapatokból nemsokára hódítók lettek, akiknek erejét folyamatosan növelték a Dániából és a Rajna-vidékről érkező angolszászok. **Az „angolszász”** nem egységes etnikum, hanem angolok, szászok, jütök és egyéb germán **törzsek keveréke** volt.
A hódítók Angliában hét királyságot hoztak létre, melyek közül a legjelentősebbek Northumbria, Wessex és Mercia voltak. Az angolszászok a 7. században ismerkedtek meg a kereszténységgel. Ethelbert kenti király Meroving hercegnőt vett feleségül, akit új hazájába bencés térítők kísértek. A whitbyi zsinat után néhány évvel már minden angol királyság keresztény volt. A 8. századra e királyságok jó kapcsolatokat építettek ki a Karoling állammal. Közülük is kiemelkedett **Mercia**, melynek uralkodója, **Offa felvette a „Rex Anglorum”** – az angolok királya – címet, s önmagát még Nagy Károllyal is egyenrangúnak tartotta. A két uralkodó egyébként korrekt viszonya lehetővé tette a sziget és a kontinens gazdasági és kulturális kapcsolatainak szorosabbá válását. Már úgy tűnt, hogy Anglia lassan megindul az egységesülés útján, mikor váratlan ellenfél jelent meg a sziget partjainál: a vikingek.
A vikingek Angliában
A viking támadások 793-ban kezdődtek és Hódító Vilmos 1066. évi hadjáratával fejeződtek be. A keleti parton partra szálló dánok Yorkban hozták létre királyságukat, s innen vezették pusztító hadjárataikat. 869 és 875 között minden angol királyság behódolt, csupán **Wessex** folytatta a küzdelmet. A tehetséges, fiatal wessexi király, **Nagy Alfréd** (871-899) sikerrel készítette fel országát a várható csapásra. Felismerte, hogy rendszeres adók és „állandó” hadsereg nélkül nincs reménye a győzelemre, hisz a dánokat csak ajándékokkal vagy katonai csapásokkal lehetett eltéríteni. Ehhez azonban szervezett államra volt szükség, s Alfréd megtette az ebbe az irányba vezető első lépéseket. Pénzt veretett, királyi csapatokat szerelt fel, és megteremtette a közigazgatás egységeinek, a shire-eknek (grófság, megye) alapjait. A dánokkal pedig igyekezett megegyezni, s a sikeres megegyezés eredményeként az idegenek letelepedhettek

Wessexben.
Alfréd utódai alatt a hódítók és az angolok összeolvadása jelentős mértékben felgyorsult. **Edgar** (959-975) wessexi király sikerrel próbálta meg az angolszászok egyesítését. Ekkor vált Anglia vezető erejévé a wessexi királyság. Ám Edgar örököseinek uralkodása idején a dán támadások új lendületet vettek. **Nagy Knut** egyesített birodalmának erejével szemben az angolszászok tehetetlennek bizonyultak: **a dán király 1016-ban megszállta és birodalmához csatolta Angliát**. Halála (1035) után azonban fiainak nem sokáig sikerült uralmukat fenntartaniuk. 1042-ben birodalmuk összeomlott, s az angolszász királynak sikerült hatalmát visszaállítania. Angliának, **Hitvalló Edward** (1042-1066) alatt azonban belső meghasonlással kellett szembenéznie. Edward anyja ugyanis normann volt, s maga is Normandiában nőtt fel. Angliába visszatérvén normann papokat és tanácsadókat hozott magával. Udvarának angolszász előkelői azonban nehezen viselték a normann befolyás erősödését. Az „angol” és a „normann” párt között nemsokára összecsapásra került sor, melynek eredményeképp a hatalom Edward sógorának, az angol párt vezetőjének, **Haroldnak** a kezébe került. Ám a trónra igényt tartott Edward unokatestvére, **Vilmos, normann herceg** is, akit törvénytelen származása miatt „Fattyú”-nak neveztek.
A várható összecsapásra mindkét fél készült, de Harold hátrányosabb helyzetbe került, ugyanis 1066 őszén Yorkshire-ben váratlanul norvégok jelentek meg. Harold ellenük vonult, s legyőzte őket. Az alkalmat azonban nem hagyta kihasználatlanul Vilmos, seregével 1066 októberében partra szállt. Az erőltetett menetben érkező angolszászokat **1066. október 14-én Hastingsnél** megsemmisítette. **Harold és az angol előkelők színe-virága a csatatéren lelte halálát.** A hastingsi ütközettel új fejezet kezdődött Anglia történetében.

Államok alakulása Európa peremén

A vikingek

„...hajóorr hasítson örvényt, védelmet adjon a pajzs, kard pengéje csapást, csókot a lány.”
(A Fenséges beszéde, Edda-dalok)
Skandinávia hegyes-völgyes vidékei a 8. században váltak Európa történetének talán legfontosabb színterévé. Az itt élő **germán népek – a svédek, a norvégok és a dánok** – két évszázadon át özönlötték el és tartották rettegésben a kontinens számos vidékét. A velük kapcsolatba kerülő népek **normannoknak**, **vikingeknek**, **varégeknek**

(varjágoknak) nevezték őket. A „normann” a nordman (északi ember) kifejezésből ered, s leginkább Nyugat- és DélEurópában gyökeresedett meg. A név ma is megtalálható Normandia elnevezésében, „varjágoknak” Európa keleti részén, a Baltikumban, Oroszországban, majd később Bizáncban hívták őket. Legáltalánosabb elnevezésük azonban egyértelműen a varjággal rokonjelentésű „viking”. A szó eredetileg talán a tengerek öblein lakó, hajózó-kereskedő-rabló embert jelentett, tehát nem népet, hanem életmódot takart.
A „viking” elnevezést először Ádám, brémai érsek használta egy 11. századi történeti munkájában, s innen terjedt el szinte egész Európában. A sok elnevezés egyértelmű bizonyítéka annak, hogy ezek a népek a 8-11. századi történelem meghatározói voltak.
A norvégok eljutottak **Skóciába**, **Írországba**, **Észak** és **Dél-Franciaországba**, hajósaik felfedezték **Izlandot**, s régészeti bizonyítékok alapján elérték Amerikát. A svédek uralmuk alá vonták a **Balti-tenger medencéjét**, majd **Oroszország nagy folyóin** leereszkedve egészen **Bizáncig** jutottak, s kapcsolatba kerültek az arabokkal. A dánok fő terjeszkedési iránya **Anglia** volt, de hajóik megjelentek a **Földközi-tengeren** is.
Ennek az utolsó nagy népvándorlási hullámnak a jelentősége nemcsak a pusztításában keresendő. A vikingek olyan államokat alapítottak, melyek mintaként szolgáltak a Karoling-kori anarchiából kilábalni képtelen Európa népei számára. A 10. században létrejött a **normann hercegség Normandiában és a Kijevi Rusz Oroszországban** (**Rusz**: Oroszország), ezeket a 11. században két újabb államalapítás követte: a **szicíliai normann hercegség** és az **angliai normann királyság**. Az északiak folyamatos támadásai azonban lassanként egységbe kovácsolták Európát, a létrejövő kereskedelmi utak rendszere eddig érintetlen térségeket kapcsolt be a kontinens „vérkeringésébe” (pl. német lengyel síkság). Fejezetünk a vikingek történetéről szól.

Európa a vikingek korában

A 8-9. századi Európa történetét négy fontosabb államalakulat befolyásolta. Az egyik a **Karolingok** Dunáig nyúló birodalma, a másik a vele „korrekt” viszonyt fenntartó **Bizánc**, a harmadik a Mediterraneum döntő részét uralma alatt tartó arab kalifátusok, a negyedik a Volga és az Urál vidékén elterülő hatalmas, **nomád türkök (törökök) által alkotott Kazár Birodalom**.
Ez utóbbi szerepe rendkívül fontos, ugyanis átmenetileg meggátolta, hogy Ázsia népei a „népek országútján” újra eláraszthassák Európát. A kontinensen végre nyugalom honolt, így lehetővé vált a gazdasági és kulturális kapcsolatrendszerek kiépülése és a kereszténység elterjedése. Mi sem jellemzőbb az új típusú kapcsolatok létezésére, mint Nagy Károly és Harún ar-Rashid kalifa baráti viszonya.
A római birodalom bukása utáni válságot lassan kiheverő, gazdagodó

Európát azonban féltékenyen figyelték a kontinens peremterületein élő népek, s időről időre – bár kevés sikerrel – megpróbálkoztak azzal, hogy gazdagságára rátegyék a kezüket. Nagy Károly birodalma kezdetben még sikerrel állta az északi tengerek felől meginduló rohamokat, sőt erejéből ellencsapásokra, hódításokra is futotta. A Károly-unokák osztozkodása folytán létrejött államok azonban már képtelenek voltak a megújuló viking rohamokat kivédeni. A frank utódállamok könnyű zsákmányaivá lettek a tenger felől érkező idegeneknek.

A viking „kalandozások" kereskedelmi expedíciók, „földrajzi felfedezések", területszerző akciók és rablóhadjáratok egyaránt lehettek. Egy-egy hadjárat persze gyakorta mutatja mindegyik jellegét. A szó szoros értelmében tehát nem népvándorlásról van szó.

Földrajzi környezet

Skandinávia földrajzi adottságaitól elválaszthatatlan a viking történelem alakulása. Dánia sík területei jórészt lakatlanok voltak, neve is erre utal: Danmark – „dán határország". Hogy a gyakori frank támadásokat elhárítsák, a dánok már 800 körül földsánccal zárták el a déli határaikat. A belső területekkel ellentétben a tengerpart, mely alkalmas kikötőket kínált, sűrűbben lakott volt, hisz innen egyaránt **lehetőség nyílt az Északi- és a Balti-tenger ellenérzésére**.

Svédország keleti irányban nyitott, ezért a svédek terjeszkedése a Baltikum felé irányult. (A Skandináv-hegység ugyanis megnehezíti a nyugati irányú átjárást.) Az ország neve a Sviár (királyság) szóból ered, ami talán arra utal, hogy a három skandináv állam közül legkorábban vált királysággá.

Norvégia a legészakibb terület. Maga az országnév, Norge (angolul Norway) is **„északi utat"** jelent, s talán a kereskedelem korai kibontakozására utal. Norvégia a legkedvezőbb fekvésű, hisz a tengerekbe torkolló fjordok sosem fagynak be – az **észak-atlanti áramlás** miatt –, így igen kedvező kikötőhelyeket kínálnak egész esztendőben. Igaz, az „ország" rendkívül hosszan nyúlik el észak-déli irányban, s csak a szűk partmenti sáv lakható, ezért a területi egység nagyon ritkán jött létre. A földrajzi adottságokból következően a norvég terjeszkedés elsődleges iránya nyugati, s a norvégok figyelme főként az Atlanti-óceán ismeretlen vidékei felé fordult.

A „viking történet"

E fejezetben nem „általában" viking történelemről lesz szó, hanem az egyes népek, – dánok, norvégok és a svédek – történetéről.

A dánok

A dán támadások Jámbor Lajos (Nagy Károly fia) alatt kezdődtek. E rohámoktól legtöbbet a Frank Birodalom északi határa, Friesland

szenvedett. A 9. században a nagyobb francia folyókon felfelé haladva Párizsig jutottak a dán hadak, s a nyugati frank királyok adófizetésre kényszerültek. A legnagyobb offenzívára 878-ban került sor, s ez több mint 13 esztendeig tartott.

A Szajna torkolatában táborozó dánok nemcsak Frankföldet, hanem Angliát is megtámadták. A több, egymással vetélkedő angolszász királyságra oszló szigetország képtelen volt ellenállni mindaddig, míg Nagy Alfréd (871-901), Wessex uralkodója újonnan épített hajóhada segítségével nem aratott látványos tengeri győzelmet. A 10. században a dánok figyelme ismét a nyugati frank állam felé fordult. **Rollo nevű norvég vezérük 911-ben a frank királytól hűbérbe megkapta Normandiát, de cserében meg kellett akadályoznia a további viking partraszállásokat. Rollo hercegi címet kapott, népét letelepítette, felvette a kereszténységet, majd kialakította a hűbéri szervezetet. Az anarchikus Frank Birodalomban „mintaállamnak" számított Rollo hercegsége.** (Másfél évszázad múlva a normann herceg, Vilmos, már elég erős lesz, hogy egész Angliát meghódítsa.)

Az egységes dán királyságot **„Kékfogú"** Harald hozta létre. I. Ottó német-római császár nyomására megkeresztelkedett, ám a két állam közt a viszony ellenséges maradt. Harald fia, **„Villásszakállú"** Sven sikeres harcokat vívott a németekkel, sőt erejéből még Anglia elleni támadásokra is futotta. Az ő fia, **Nagy Knut** (1016-1035) alatt Dánia virágkorát élte. Az uralkodó rövid időre ugyan, de mindhárom skandináv államot és Anglia jelentős részét is egyesítette. Uralkodása azonban állandó küzdelemben telt a zsákmányt hiányoló, a kereszténységet és a király kemény uralmát nehezen tűrő viking előkelőkkel. Velük szemben csak az egyházra és vejére, II. Henrik német-római császárra támaszkodhatott. Nagy Knut halála után a dán portyák újrakezdődtek, de a megerősödő Európa kiállta a próbát.

A norvégok

Mint már említettük, Norvégiában hosszú ideig nem jött létre egységes királyi hatalom. Több „király" és törzsi vezetőkből lett jarl (kormányzó) „uralkodott", s vezette a népét távoli kalandokra. Az ország fekvésének megfelelően a fő célpontok az északi szigetek és Írország voltak. Ez utóbbi elfoglalása csak részben sikerült, mert vetélytársként a dánok is jelentkeztek. A 9. század közepén a norvég hajósok a Pireneusi-félszigetig jutottak, kirabolták a gazdag Sevillát. Nemsokára Itália partjainál jelentek meg, s Pisát – melyről azt hitték, Róma – dúlták fel. „Széphajú" Harald király alatt norvégok érkeztek egy nagy északi szigetre, melyet **„Jégföldnek" – Izlandnak** – neveztek el, bár éghajlata akkoriban jóval kedvezőbb volt. Egyikük a délnyugati part gejzírei mellett telepedett le, s e helyet Reykjaviknak – füstölgő öböl – nevezte el. Itt jött létre Észak-Európa első, népgyűlés

kormányozta „keresztény köztársasága”. Az innen induló expedíciók fedezték fel a 10. század elején **Grönlandot. 982-ben az Izlandról száműzött Vörös Erik letelepült „Zöldországban” (Grönland). Az ő fia, Leif fedezte fel Amerikát, melynek az általa megismert területeit Vinlandnak, „Szőlőországnak” keresztelte el.** A tartós megtelepedés azonban – elsősorban az őslakosság ellenséges magatartása miatt – nem valósult meg. Amerika őslakói ennek ellenére évszázadokon keresztül őrizték a „fehér, tengeren túlról jött idegenek (istenek?)” legendáját.
Norvégia a térítő **„Szent” Olaf** (1016-1029) alatt szembekerült Nagy Knut Dániájával, és a küzdelemben alulmaradt. Knut halála után a független norvégok folytatták támadásaikat Anglia felé mindaddig, míg Harold, szász király 1066-ban le nem győzte őket. Anglia a diadalnak csak három napig örülhetett. 1066. október 14-én „Fattyú” Vilmos, Normandia hercege, lovasseregével elsöpörte Harold angolszász hadait.

A svédek

A 8-9. században az Uráltól nyugatra fekvő hatalmas területet két birodalom, a kazár és a volgai bolgár uralta. Az északiak már korán kapcsolatot kerestek velük. **Az itt élő népek varjágoknak (varég) nevezték a Volgán és a Dnyeperen dél felé hajózó svédeket. A varjágok a 9. században kijutottak a Fekete-tengerre, sőt elérték a Bagdadi Kalifátus határait is. A mézzel, prémmel és szláv rabszolgával kereskedő svédek a Ladoga-tó partján letelepedve inkább kereskedelemből, mintsem zsákmányoló hadjáratokból éltek. Ezeket, a már korábban az anyaországot elhagyó, majd letelepedő svédeket nevezték ruszoknak.**
A 11. században keletkezett Orosz (Rusz) Őskrónika elbeszéli, hogyan alapították meg a ruszok fejedelemségüket az itt élő keleti szlávok fölött. A hagyomány szerint éppen az őslakók hívták be őket, mert: „... Országunk gazdag, de nincs benne rend. Gyertek és uralkodjatok közöttünk.” **A rusz dinasztiát Rurik alapította** meg, **fővárosává Novgorodot** (Újváros) tette. A Volga mentén egyre-másra jöttek létre a rusz telepek. Ezek egyike, Kijev, amely később rendkívüli jelentőségre emelkedett, ugyanis hercege felvette a kereszténységet, így megkezdődhetett a keleti szlávok és ruszok összeolvadása. **A rusz területek első egyesítése**
Oleg (879-912) novgorodi fejedelem nevéhez fűződik. A 10. században Novgorod ura, **Szvjatoszlav** (961-972) megsemmisítette a meggyengült kazár és volgai bolgár államot. Úgy vélte, ereje elegendő Bizánc ostromára is, ám kudarcot vallott. Utóda, **Nagy Vladimír** (Valdemar – fényes nap) (978-1015) elfoglalta a testvére által uralt Kijevet, és így létrehozta az egységes **„Kijevi Ruszt”**. Feleségül vette II. „Bolgárölő” Bazileosz bizánci császár húgát, majd látványos

külsőségek közt megkeresztelkedett (989). **Ezzel országa a bizánci kereszténység második államává, s Kelet-Európa jelentős hatalmává lett.**
Eközben Svédország tovább őrizte pogány hagyományait: svéd hajók adóztatták Angliát, svéd kereskedők járták Kelet-Európát, még a bizánci testőrséget is varégok adták. Ám a varég kalandozásoknak nemsokára leáldozott.

A viking állam és társadalom

A viking társadalom szervezete az ősi germánra emlékeztet. A szabad harcosok közösségének élén a király állt, akit a törzsek előkelői választottak, gyakorta csak ideiglenesen. Hatalma csak a 11. század végén vált örökletessé. Helyzetét mi sem jellemzi jobban, mint ez a 10. századi történet: Kalandozó vikingekhez frank követ érkezett, aki vezérükkel kívánt szólni. „Mi a neve uratoknak?" – kérdezte. „Nincs urunk, mindnyájan egyenlőek vagyunk" – hangzott a válasz. A király amúgy is korlátozott hatalmát **jarlokkal** (kormányzókkal) volt kénytelen megosztani. Ezek többnyire saját kísérettel rendelkező, önálló hadjáratokat vezető nagyurak voltak. A társadalom döntő többségét hadakozó szabad parasztok tették ki. A korban szokatlan kivételként, teljes jogúnak számítottak a nők is. Voltak jogtalanok is, a többnyire szláv rabszolgák. (Az angol nyelv még mindig őrzi ennek emlékét, hisz rabszolgát jelentő szavuk a slave – szláv.)
A társadalmat érintő kérdésekben a **népgyűlés** szava döntött. Ilyen volt például a kalandozások irányának meghatározása. Legfontosabb feladata azonban az ítélkezés volt. Nem írott törvények, hanem „szokásjog" alapján történt az ítélethozatal. Legsúlyosabb büntetésnek a kiközösítés számított. (Vörös Erik!) A közösségből kizárt személy mást nemigen tehetett, mint hogy hajóra szállt.

A vikingek életmódja

A viking életmódról rengeteg írott és íratlan forrás maradt fenn. A régészek táborokat, földvárakat, hajókat, fegyvereket, ékszereket találtak Európa szinte minden tengerhez közeli táján. A frank, német és orosz krónikák mellett bizánci és arab utazók gyarapították értékes leírásokkal ismereteinket a korról. Szép számban maradtak fenn emlékek az ún. „rúnaköveken". Ezek sajátságos rovásírással díszített hatalmas emlékkönyvek. A korról talán a sagák adják a legtöbb ismeretet. **A sagák epikus hősköltemények, melyeknek legtöbbje Izlandról származó 10-11. századi** alkotás. **Összefoglaló néven Edda-énekeknek nevezik őket.**

A megélhetés forrásai

A viking életmód tagadhatatlanul érdekes, hisz kalandra épül. A telet otthonaikban vagy a kirablandó területekhez közeli támaszpontokon (ilyenek voltak a Szajna, a Loire és a Themze torkolatában) katonai táborokban töltötték, hisz a viharos tenger megnehezítette a hajózást.

Nyáron aztán elérkezett a „betakarítás" ideje: vagy kirabolták az ellenállni alig-alig képes területeket, vagy a megkímélés fejében adót vetettek ki rájuk. Anglia pl. 1018-ban 80 ezer fontnyi összeget fizetett Nagy Knutnak. Az is megtörtént, hogy a jól fizető európai uralkodók zsoldjába állva akár saját honfitársaik ellen is hadrafoghatóak voltak. Ilyesféle szerződést kötött 911-ben Rollo és „Együgyű" Károly nyugati-frank király is.
Természetesen kevésbé harcias tevékenységet is végeztek, elsődlegesen a földművelést.

Hajózás és hadművészet

A vikingekről köztudott, hogy művészei voltak a hajózásnak. Nem kell nagy bátorság annak kimondásához, hogy a hajózás ugyanolyan életforma volt, mint a harc. A hajó a viking technika csúcsteljesítménye. Általában 20-25 m hosszú, 5 m széles, 1,5-2 m mély alkotmány volt, sekély merülése miatt rendkívül könnyedén manőverezett. Általában tölgyfából építették, csak a kormánylapát és néha az árboc készült fenyőből. A hajó orra spirálvonalban emelkedett, a palánkot rolószerűen illesztették a tőkére úgy, hogy mindegyik ráfeküdjön az előzőre. A réseket szurokba áztatott kóccal tömítették. A palánk tetejére egymást részben takaró pajzsokat erősítettek. A hajókat 16 pár evezővel látták el, ám az evezősök számára nem építettek padokat, talán hogy több hasznos teher számára maradjon hely. Fontos szerepet játszott még a nagy, négyszögletes vitorla, bár a mozgatás döntő része az evezősökre hárult. A hajótest közepén állt az egyetlen fedett helyiség, a raktár, ahol alkalmasint tüzet is lehetett gyújtani. (A múlt század végén egy ilyen hajóval minden különösebb erőfeszítés nélkül sikerült az Atlanti-óceánon való átkelés!) Egy felszerelt hajó 20-30 főt tudott szállítani, s több ezer kilométeres utat is jól bírt.
Egyedül nagyon ritkán indultak útnak, többnyire néhány hajóból álló flottákba tömörültek, ám fontosabb hadjáratokra 2-300 hajónyi hadat is bevetettek. A háromszáz hajóból álló „nagy hadsereg" évekig nyugtalanította a frank partokat a 9. század végén.
A hajózással szorosan összefüggött a viking hadművészet is, mely jórészt a meglepetésen alapult. A tenger vagy folyóparti város előtt váratlanul megjelent egy viking flotta, s a partra szálló, rendkívül fegyelmezetten harcoló vikingek kifosztották az alig ocsúdó lakosságot. Gyakorta alkalmaztak különböző hadicseleket. 860 körül az itáliai Luna városa előtt viking had jelent meg. Vezérük holtnak tettette magát. A harcosok pedig arra kérték a város püspökét, hogy a székesegyházban celebráljon neki gyászmisét. A ravatalon fekvő vezért harcosainak nagy és fényes csoportja kísérte. A gyászmise közepén a „halott" váratlanul felugrott a ravatalról, csatabárdjával agyonütötte a

püspököt, szerteözönlő harcosai pedig elfoglalták a várost.
Néha pusztán váltságdíjat – „a dánok adóját" – szedtek, aztán továbbálltak. Hosszas ostrommal csak ritkán próbálkoztak, de tudunk olyan esetről, mikor jó ideig „körülülték" a megtámadott erősséget (pl. a 9. század végén Párizst).
Bár a fegyverkészítésnek nem jutottak olyan magas fokára, mint az arabok, mégis egész Európa rettegte fegyvereiket. Ez elsősorban a kard és a – máshol már divatjamúlt – csatabárd volt. Emellett rendelkeztek dárdával, íjjal és nyíllal is. Minden harcosnak jutott bőr- vagy fémvértezet, pajzs és sisak.
Az ütközetet általában nyílzápor – „mely elsötétítette az eget" – nyitotta meg, ezután elhajították dárdáikat, majd a kézitusa következett. A vezéreket jól képzett, fanatikusan küzdő katonák vették körül. A magukat amúgy szabadnak valló harcosok a háborúban vakon engedelmeskedtek parancsnokaiknak. Nemcsak hajón, hanem szárazföldön is jól harcoltak, emellett kiváló lovasnak is bizonyultak. Mint láttuk, a hastingsi ütközetet éppen Vilmos lovasrohama döntötte el.

Viking szokások és hiedelmek

Ha a beszámolóknak hihetünk, életük mértékletes volt. Központi szerepet játszott a család, mely megvédte, de korlátozta is tagjait. Legnagyobb értéknek a dicsőséget tartották. Ibn Fadlan arab utazó feljegyzett egy rusz hagyományt, mely szerint az apa újszülött fia elé egy kardot dobott, e szavak kíséretében: „Nem hagyok vagyont rád, csak annyid lesz, amennyit ezzel a karddal meg tudsz szerezni!"
A vendégbarátság törvénynek számított, nemcsak a barátot, hanem bármely idegent illett szívesen látni, s korlátlan ideig tartóztatni. A viking férfi fő erényének mindazonáltal a körültekintés és a bölcsesség számított.
„Napnyugtával a napot,
holtával az asszonyt,
suhantával a kardodat ..."
– tartotta a viking bölcsesség. Ez persze nem jelentette azt, hogy mindennapjaikból száműzték volna a vidámságot. Hamar észrevették társaik vagy királyaik furcsaságait, amit ragadványnevek sokasága bizonyít: Kékfogú, Szőrösnadrágú, Keménykezű, Vérescsatabárdú stb.
A sok háborúskodás hamar megtanította őket tisztelni az egészséget. Különösen a sebészethez értettek, de az asszonyok gyógyhatású növények garmadáját is gyűjtötték. Többnyire nem sokat adtak a tisztálkodásra, bár a vendéget illett vízzel és törülközővel fogadni. A „jól ápolt" araboknak ez fel is tűnt, s nem rejtették véka alá véleményüket. „A ruszok Isten legmocskosabb teremtményei. Nem mosakodnak akkor sem, amikor természetes szükségleteiket elvégezték, és nem mosnak kezet étkezés után sem. Olyanok, akár az

elbitangolt szamár…" – írja az élesszemű, bár néha kissé cinikus Ibn Fadlan.
Táplálkozásuk rendkívül változatos volt: sok húst, gabonakását, mézet, tejet, sajtot, szárított és nyers gyümölcsöt, bort és sört fogyasztottak. Kedvencük az ínyencek módjára elkészített húsleves volt, de szűk esztendőkben bizony asztalra került a hínár, fakéreg és zúzmó is.
A viking hiedelemvilág főként a temetkezés köré csoportosult. Halotti kultuszról, az elhunytak emlékének megőrzéséről sok forrás szól, főleg rúnakövek és **„hajós-temetkezések"** maradtak ránk. Az elhunyt előkelőkkel gyakorta temették együtt hajóikat, lovaikat, néhány rabszolgájukat és kedves tárgyaikat.
A viking „vallás"
A viking vallási képzetek jelentős része rokonságot mutat a Tacitus által leírt régi germán vallással. A viking kort kezdetben (7-10. század) a pogány politeizmus, később a kereszténység jellemezte, melyet ír és német térítők révén ismerhettek meg.
A régi viking vallás középpontjában az istenek lakhelye, az Ásgard állt. Itt található a legfőbb isten, **Odin** palotája, a **Walhalla**, ahová az elhunyt harcosok lelkei kerülnek. Az **Ásgard** az égben áll, a Föld korong alakú, a világtenger veszi körül. A földkorong alatt kezdődik a halottak országa, a **Hel** (angolul hell – pokol).
A számtalan viking istenség közül kiemelkedik **Odin**, **Thór** és **Tyr** istenhármassága. Mindhármuk összetett jellem. Odin a háború, a halott harcosok, de másrészt a költészet istene is. Fél szemmel azért ábrázolják, mert a bölcsességért feláldozta egyik szemét. Az elesett harcosokat nőnemű felhőszellemek, a walkürök viszik Odin seregébe. E seregre fontos szerep vár majd a ragnarök küzdelmeiben.
Thór kezében kalapácsot tartó, kecskék által vont kordén ülő, vörös szakállú, szimpatikus figura. A mennydörgés és földművelés istene ő, a viking paraszt legfőbb védelmezője, a termékenység őre. Hirtelen haragú, de békülékeny isten. A vikingek jobban kedvelték, mint Odint. Tyr nehezen meghatározható alak, többnyire hadistenként tisztelték.
E három isten fontossága mutatja, hogy a hét három napját nekik szentelték: kedd – Tyr napja (Tuesday), szerda – Odin napja (Wednesday), a csütörtök pedig – Thor napja (Thursday). A germán nyelvek máig őrzik ennek emlékét, mint az itt látható angol is.
E három istenen kívül még számtalan istenség, szellem, lélekkel bíró állat – farkas, medve, róka – teszi változatossá az emberfeletti lények világát.
Az északi népek isteneiknek oltárokat, templomokat emeltek. Az egyik ilyenről érdekes beszámolót készített Brémai Ádám érsek. A svédországi Uppsalában álló épületben több isten is helyet kapott, akiknek többnyire állatáldozatokat mutattak be. Jeles alkalmakkor azonban – ilyen volt a 9 évente tartott nagy termékenységünnep –

nem volt ritka az emberáldozat sem. A kultuszokban jelentős szerepet játszott a szexualitás, különösképp az ezt jelképező Frey isten tisztelete.
A viking kereszténység korszaka a 9. században kezdődött, de az új vallás csak kétszáz év múlva vált általánossá. A dánok „Kékfogú” Harald alatt tértek meg, de csak a türelmetlen Nagy Knut alatt terjedt el a kereszténység egész Dániában. A norvég térítést „Szent” Olaf végezte a 11. század elején. Svédországban sokáig küzdött egymással a régi és az új vallás, ám a 12. század elejére a kereszténység diadalmaskodott. Ekkorra azonban már véget ért Skandinávia „nagy korszaka”.

A szláv államok létrejötte

A 9. században a keresztény Európa fogalma Nagy Károly birodalmának utódállamait jelentette. Az Elbától és a Duna vonalától keletre fekvő területek nem tartoztak „Európához”. Itt skandináv, balti és szláv népek laktak, és a 10. századtól szinte beékelődött közéjük a magyarság.
Ezek a népek törzsi szervezetben éltek, tehát nem feudális állam fogta össze őket. Az északiakról a vikingeknél esett szó, itt most a szláv népek fejlődését nézzük meg részletesebben.
A szláv őshaza valahol a Kárpátok és a Don közt terült el , a keleti népcsoportok nyomására azonban a 4. századtól kezdve nagy hullámokban jelentek meg Európa keleti részén, és egészen az Elbáig nyomultak előre.
Rendkívül sok szláv nép létezett, a történelem azonban elsősorban azok nevét tartotta fenn, akik képesek voltak a törzsi szervezetből állammá szerveződni. Ezért „tűntek el” az Elbavidéki és balti szlávok (obodritok, pomeránok, liuticsok). A szlávok **3 nagy néptörzsre** különültek el a 6-7. század folyamán. A **keleti szlávok** (oroszok, bjeloruszok, ukránok), a **nyugati szlávok** (csehek, morvák, lengyelek) és a **déli szlávok** (bolgárok, horvátok, szerbek és szlovének) adták a 3 csoportot. A szláv népek többsége a 8-10. századig terjedő időszak alatt állammá szerveződött.
„Az **átalakulás**, ahhoz képest, hogy mennyire különböző népeket érintett, meglepően **hasonlóan ment végbe**. A pogány törzsfők egyike magához ragadta országában a kezdeményezést, lehetséges vetélytársait félretolta, olykor családjukkal együtt kiirtatta, majd külföldről térítő papokat hívott be, akik megteremtették az új hit szervezeti kereteit... A mű befejezéséhez rendszerint két nemzedékre volt szükség. A régi rend rombolását, mondhatni a piszkos munkát elvégezte az első, a másodikra már jobbára hálásabb feladat, az országépítés hárult” – írja Engel Pál az északi és keleti térség

államalapításairól. **A szerveződésben természetesen szerepet játszott a kereszténység is.** Mind **Bizánc**, mind **Róma** a saját hitét szerette volna terjeszteni, ezért igen aktívan részt vállalt az államalapításokban.
Nézzük meg ezután az egyes szláv népek fejlődését (természetesen csak a legjelentősebbekről lesz szó részletesebben).

A déli szlávok

A bolgárok *Az állam kialakulása (800-ig)*
A bolgár állam elsőként jött létre a szláv államalapítások sorában. A mai bolgárok **két nép keveredéséből** alakultak ki. Az egyiket azok a szláv népcsoportok jelentették, akik a 7. századtól folyamatosan harcban álltak Bizánccal a Balkán-félsziget megszerzéséért. Őket egyes történészek **bolgár szlávoknak** nevezik. A másik részük egy török eredetű népcsoport, mely a 7. század közepén jelent meg a Duna torkolatvidékén és kezdte el támadni a „bolgárokat". Őket **bolgár-törököknek** nevezik a történészek. Az állam kialakulása a 7. század végén történt, s a folyamatról a források hiánya miatt szinte semmit sem tudunk. A tények egyedül azt mutatják, hogy az állam nevét a **bolgár-törökök** adták, de ők maguk **beleolvadtak a helyi szláv lakosságba**.
A 8. század a bolgár törzsi viszálykodás időszaka, amibe mindig beleszólt a fenyegető déli szomszéd, Bizánc is. A század végére sikerült felszámolni a belső problémákat és kiverni a bizánciakat a területről.
Az első Bolgár Birodalomi (800-1018)
Krum kán uralkodása (803-814) alatt az állam kiterjesztette határait a Duna-Tisza közére és a Tiszántúl területére is. Az erdélyi részek megszerzésével a birodalom szomszédos lett a frankokkal és a morvákkal. A 9. század első felében a bizánciak elleni sikeres háborúkban a birodalom határai délnyugati irányban is kitolódtak, és elérték az Adriai-tengert. Krum kán az országára törő bizánci sereget megsemmisítette, Nikephorosz császárt megölte, majd koponyájából ivókupát csináltatott.
Borisz fejedelem uralkodása (852-889) idején megtörtént a **kereszténység felvétele kereszténység felvétele** ben a fejedelem megkeresztelkedett, majd megkezdte a bizánci vallás erőszakos terjesztését. Borisz önálló egyháztartományt szeretett volna létrehozni, mert félt Bizánc politikai terjeszkedésétől. Ez nem sikerülhetett teljesen, hiszen a papság nagy része Bizáncból jött. A fejedelem öregkorára kolostorba vonult, s utána előbb idősebb, majd fiatalabb fia következett a trónon.
Ez utóbbi, **Simeon uralkodása** (893-927) jelentette az **első Bolgár Birodalom történetének csúcspontját**. Nagy Simeon folyamatos

sikereket ért el a Bizánci Birodalommal szemben. Először adó fizetésére kötelezte, majd egymás után elfoglalta balkáni területeit. **Felvette a cár (császár) címet**, és bár fő célja a bizánci trón elfoglalása volt, a várost sohasem sikerült bevennie. A hódítások zsákmánya lehetővé tette egy új főváros (Preszlav) kiépítését is. Ezt ezután **Cargradnak** – Császárvárosnak nevezték. Az uralkodó a kultúrát is támogatta, az irodalomtörténészek uralkodását az óbolgár irodalom aranykorának tartják.
A virágzás ellenére a hosszú háborúk egészen aláásták a birodalom erejét. A 10. század közepén terjedt el a **bogumilok szektája**, akik az őskereszténységhez szerettek volna visszatérni. Tagadták az egyházat, ráadásul szerintük a jobbágyság ellenkezik a Szentírás tanaival. Bár az állam üldözte ezeket a tanokat, a nézetek a Balkán egyéb részeire is eljutottak. A belső gondokat kihasználva a megerősödött Bizánci Birodalom megkezdte az északi terjeszkedést. Először Szvjatoszláv kijevi fejedelem segítségével támadott (967), majd 972-ben egyedül elfoglalta a bolgár állam keleti területeit. A maradék Nyugat-Bulgáriának ugyan sikerült az újraegyesítés, de a végső küzdelemben alulmaradt. A harcok 1001-ben kezdődtek és szinte megszakítás nélkül folytak két évtizeden keresztül. 1018-ban gyakorlatilag egész Bulgária – csaknem 200 évre – **bizánci fennhatóság** alá került. Ezzel véget ért az első Bolgár Birodalom időszaka.

A horvátok

Míg a bolgároknak Bizánc ellen, addig a horvátoknak az avarokkal, a bajor hercegekkel, a langobardokkal, majd a frankokkal kellett harcolniuk függetlenségükért. A 9. század elejétől sorozatosak voltak a felkelések, majd a század közepén egyesültek a horvát törzsek. A bolgárok után másodikként szerveződtek állammá és **Tomiszláv** (910-928) nevű fejedelmük **925-ben felvette a király címet**. A horvátok, mivel a déli szlávság nyugati csoportját jelentették, a római kereszténységet vették fel, szintén 925-ben.

A szerbek

A szerb törzsek egyesítése lassabban ment, mint a másik két délszláv csoporté. Ennek belső okai a terület természetes széttagoltságában (hegyláncokkal szabdalt) kereshetők, a külsők pedig a túl erős szomszédokban. Bizánccal, az avarokkal, a frankokkal és Bulgáriával szemben kellett a szerb érdekeket érvényesíteni. **A 10. század közepén** sikerült az **egyesítés** és a függetlenség kivívása (Caslav fejedelemsége), de 960-ban szétesett az első „szerb állam”. A 11. század elején – a Bolgár Birodalom bukása után – a szerb területek **Bizánc fennhatósága** alá kerültek.

A nyugati szlávok

A morvák

A szláv törzsek egyesülését a külső veszély tette szükségessé. Az

avarok 568-ban elfoglalták Pannoniát és támadásokat intéztek a szomszédos területek ellen is. Ennek megakadályozására jött létre az első nyugati szláv törzsszövetség 623-ban. A küzdelem élére egy Samo nevű frank kereskedő állt, kinek vezetésével előbb az avarokat, majd a frankokat is legyőzték. Samo halála után (658) azonban az „állam" szétesett. Bár voltak ezután is államalapítási kísérletek, igazán csak a Nagymorva Birodalomnak sikerült egyesítenie a területet.

A Nagymorva Birodalom (830-906)

A birodalom első fejedelme Mojmír volt (830-846), kinek uralma alá tartoztak a KözépDuna, valamint az Elba és az Odera felső folyásánál fekvő területek. Az egyesítést a frankok viszonylagos gyengesége tette lehetővé. A verduni szerződés után a keleti frankok Német Lajos vezetésével 846-ban megtámadták a birodalmat, és Mojmír helyett unokaöccsét, Rasztiszlavot ültették a trónra. Rasztiszlav uralkodása alatt (846-870) megpróbált függetlenedni a frankoktól, s ennek érdekében 863-ban a bizánci császártól kért hittérítőket. A görög származású **Konstantin (Cirill) és Metód** tevékenysége minden szempontból előnyös volt. Az ország bekapcsolódott a bizánci kultúrkörbe, megteremtődött a bizáncihoz hasonló egyházszervezet. A térítők szláv nyelvre fordították az evangéliumot és ugyanakkor ők vetették meg az ószláv nyelvű írásbeliség alapjait. Ez utóbbi érdekében Cirill létrehozott egy új ábécét, az ún. **glagolita írást**. A bizánci „terjeszkedés" azonban nem volt hosszú életű, mert az új uralkodó, **I. Szvatopluk** (870-894) a nyugati egyházra és annak papjaira támaszkodott.

A Nagymorva Birodalom már jóval szilárdabb állam volt, mint a korábbi kísérletek. II. Szvatopluk halála után azonban felszínre törtek a belső ellenségeskedések, mert bizonyos területek elszakadtak. A morva állam bukását végül a magyarok támadása okozta 906-ban.

A csehek

Csehország történetéről írott forrás 845-ben tudósít először, mikor is Regensburgban 14 cseh törzsfő felvette a kereszténységet. A 9. században a cseh törzsek a Nagymorva Birodalomhoz tartoztak, de egyre egységesebb területet jelentettek, Prága központtal. A birodalom felbomlása után megkezdődött Csehország önálló állammá szerveződése.

Első uralkodója Szent Vencel fejedelem volt, aki 929-es mártírhalála után Csehország későbbi védőszentjévé vált. Az államszervezet és egyházszervezet azonban csak a **Premysldinasztia** idején alakult ki. I. Boleszláv (935-967) és II. Boleszláv (967-999) megerősítették a központi hatalmat és befejezték a területek egyesítését. 972-ben megalakították a **prágai püspökséget, mely azonban a mainzi érsekségnek volt alárendelve**. A német befolyás és az, hogy a cseh uralkodók a német császárokhoz fordultak

segítségért a magyarok ellen, azt eredményezte, hogy 1041-ben Csehország beolvadt a Német-római Birodalomba.

A lengyelek

A lengyel törzsi fejedelemségek már a 8. század végére létrejöttek. A fejedelemségek központok köré tömörültek, majd a 9. század közepén már csupán két területről beszélhetünk. Kis-Lengyelország a wislánok, Nagy-Lengyelország pedig a polánok fejedelemsége volt. Mivel az előbbit a Nagymorva Birodalom meghódította (877), az utóbbi vált a születő lengyel állam alapjává.

A terület végleges egyesítését a **Piast-dinasztia** hajtotta végre, melynek első ismert fejedelme **I. Mieszko** (960-992) volt. A lengyel állam, mely az Odera és a Visztula völgyében alakult ki, kb. 250 000 négyzetkilométer kiterjedésű volt. Mieszko uralma idején az államszervezet szinte teljesen kiépült. Megkezdődött a keresztény térítés is, a királyné révén cseh papok jöttek az országba. 966-ban Mieszko és kísérete is felvette a **római kereszténységet**, és ez – hasonlóan Csehországhoz – itt is a német befolyás erősödését eredményezte. 990-ben Szilézia területével növelte a lengyel államot.

Fia, **Vitéz Boleszláv** (992-1025) befejezte a lengyel földek egyesítését, Lengyelországhoz csatolta Krakkót és vidékét, mely előzőleg a cseh fejedelemséghez tartozott. Nagy feladatot jelentett a lengyel-német viszony rendezése, melyre Gniezóban került sor (1000-ben). III. Ottó beleegyezett az önálló lengyel egyház felállításába is, melynek központja a **gniezói érsekség** lett. Ezzel tulajdonképpen formálisan elismerte Lengyelország függetlenségét. Vitéz Boleszláv király terjeszkedő külpolitikát folytatott. Majdnem két évtizeden keresztül folytatott változó sikerű háborút a németekkel, 1003-ban egész Csehországot elfoglalta, de egy év múlva ki kellett ürítenie Prágát. Beleavatkozott a kijevi trónviszályokba is, s ennek eredménye Galícia egy részének megszerzése lett. **1025-ben királlyá koronáztatta magát**, mégpedig a császár előzetes beleegyezése nélkül. Halála után Lengyelország hanyatlásnak indult.

Bizánc

Az első ötszáz év története (476-960)

A Nyugatrómai Birodalom bukása után Bizánc legfontosabb kérdése az volt, sikerül-e túlélnie a népvándorlás hullámait. A birodalom sikerrel hárította el a vízi-, majd az osztrogót támadást, így közvetlen veszélyt csupán Afrika vandál megszállása jelentett. A belpolitikai stabilitás jórészt a szaporodó vallási-egyházi problémák sikeres megoldásán múlott. **A 4. századtól a kereszténység keleti központja a magát Rómával egyenrangúnak tekintő Bizánc lett, melynek a**

kereszténység megszilárdulásával lehetősége nyílt arra, hogy fellépjen a különböző eretnekségekkel szemben. Ezzel jó néhány terület elveszett ugyan, de erősítette is a megmaradottak vallási egységét.

Iustinianus (527-565) császár volt az első, aki már elég erősnek érezhette birodalmát arra, hogy megpróbálkozzon a régi Róma helyreállításával. A támadásba lendülő bizánci hadak megsemmisítették a **vandál államot (533)**, visszafoglalták **Itália** döntő részét a **keleti gótoktól (534-554)**, majd megszerezték **Hispania** déli területeit. Az óriási áldozatokkal járó küzdelem után a Földközi-tenger újra „Mare Nostrum” (a mi tengerünk) lett. Iustinianus halála után azonban a kimerült birodalom rettenetes megrázkódtatáson ment keresztül. Itáliára **langobardok** törtek (568), akiket Bizánc képtelen volt onnan kiszorítani. Bár a Szaszanida Perzsiát súlyos harcok után sikerült legyőzni, **Omar** kalifa hadai a **jarmuki ütközetben (636)** megsemmisítő vereséget mértek **Hérakleiosz** császár seregére. **Szíria**, **Mezopotámia** és **Egyiptom** elveszett, s 674-ben Bizánc falai alatt megjelent az első **arab flotta**. A bizánci tengeri hegemónia véget ért.

A 7. század végén a Balkánt **avar** és **szláv** népcsoportok özönlötték el, s ez utóbbiak ott véglegesen meg is telepedtek. Az új hódítók „elszlávosították” a görög kultúrát, mely így – a gazdag peremterületek elvesztésével – a centrumba szorult vissza. Ezzel közvetve erősödött Bizánc görög jellege olyannyira, hogy a 8. század elejére a hivatalos nyelv is a görög lett. A 717. évi arab flottatámadás visszaverésével a birodalmat fenyegető közvetlen veszély elmúlt, sőt a görög hadak fokozatosan offenzívába mentek át. Ennek sikere után **a birodalom területének egy részét katonai körzetekre, themákra, az új hódításokat pedig helytartóságokra, exarchátusokra osztották**. Bizánc a 6. század hódításai után hosszú időre védelemre rendezkedett be.

A 8. század a történelemben párját ritkító vallási küzdelemmel telt.

A 8. század a történelemben párját ritkító vallási küzdelemmel telt. ban betiltotta a szentképek (ikonok) tiszteletét, s ezzel megkezdődött a „képrombolás”.ban betiltotta a szentképek (ikonok) tiszteletét, s ezzel megkezdődött a „képrombolás”. ben ugyan lényegében lezárult a képrombolási küzdelem legdrámaibb szakasza, de az elvesztegetett majd egy évszázad súlyos következményekkel járt. A római egyházfő a viszályoktól sújtott Bizánc helyett az erős frank állam felé fordult, s Nagy Károlyt császárrá koronázta (800).

Megszületett a második keresztény „világbirodalom”, melyet **I. Mihály** császár 812-ben el is ismert. Ezek után a bizánci és a római egyház rohamosan távolodott egymástól. A szentképek tiszteletét helyreállították, s a császárnak be kellett ismernie vereségét. Ráadásul

Kis-Ázsiában évekig tartó, nagyarányú lázadás bontakozott ki, melyet csak véres küzdelemben sikerült leverni. **A Balkánon ekkoriban jött létre a Bolgár Birodalom, mely két évszázadon keresztül halálos veszélyt jelentett Bizánc számára.** A válságból való kilábalás első jeleit az egyház mutatta fel.
863-ban a szláv morvák uralkodója térítőket kért, hogy népének elvigyék a kereszténységet. **III. Mihály császár** (842-867) felismerte a páratlan lehetőséget: Bizánc a frank területekig terjesztheti befolyását! Térítői – a Szalonikiben született testvérpár –, **Konstantin (Cirill) és Metód** megalkották a **„cirill" ábécét**, s létrehozták **a szláv nyelvű egyházi irodalmat**. Bár a morva térítés nem járt tartós eredménnyel, bizánci papok tucatjai indultak a két „Szláv apostol" nyomában a Balkán és Kelet-Európa felé. 865-ben a bolgárok ura, Borisz kán is megkeresztelkedett, s új egyházát a konstantinápolyi pátriárka alá rendelte.
A 9. század végén **a makedóniai katonákból lett császároknak** sikerült úrrá lenniük a hadügy nehézségein. Ezt azzal érték el, hogy a birtokos szabadokat földjük fejében katonai szolgálatra fogták. **VI. „Bölcs" Leó** (886-912) új törvénykönyvet, **„Baszilikák"-at** alkotott, megerősítette a hadsereget, majd katonáit sikeres hódító hadjáratokra küldte. A nagy tudású császár híres „kézikönyve", a **Taktika** a kora középkor alapvető hadtudományi munkájává vált. E műben a szerző a nomád népek harcmodorát tárgyalva megemlékezik a magyarokról is.
A bizánci hadak eredményesen harcoltak a cári (császári) címet felvevő **Nagy Simeon bolgár uralkodó ellen**. A bolgároknak siker nélkül kellett az ostromlott Konstantinápoly falai alól távozniuk. Ugyanígy jártak a több alkalommal próbálkozó ruszok is. A **Makedon-dinasztia** hatalmának zenitjére érkezett. Leó fia, **VII. (Porphürogennétosz – bíborban született) Konsztantinosz** (912-959) alatt rövid békekorszak következett. A császár **A birodalom kormányzásáról** című munkájában kifejtett módon, békével és ravasz diplomáciával őrizte Bizánc tekintélyét.

Az ezredforduló

Konsztantinosz utódai birodalmuk kormányzásában a katonai megoldásokat részesítették előnyben. **Johannesz Tzimiszkész** (969-976) kétfrontos háborút vívott a bolgárokkal és Szíriában az arabokkal, s mindkettőt eredményesen fejezte be. Vereséget mért (972) a rusz **Szvjatoszlav** hadaira, ezzel az oroszok kiszorultak a Balkánról. Johannesz jó kapcsolatokat alakított ki a feltörekvő német-római császársággal. **II. Ottó** felesége bizánci császári családból származott, de más európai uralkodók is versengtek a bizánci hercegnőkért. A birodalom utolsó fénykorát **II. (Bolgárölő) Bazileiosz**

(976-1025) alatt élte.
A császár szövetséget kötött a Kijevi Rusz fejedelmével, **Nagy Vlagyimirral (Valdemar)**, később megtámadta a magára maradt bolgár államot. 1014-ben a bolgár sereg megsemmisítő vereséget szenvedett. A fogságba esett 14 ezer bolgár foglyot a császár parancsára megvakították. Mikor **Sámuel cár** megpillantotta a hosszú sorokban menetelő vakokat, láttukra szörnyethalt. A 11. századi Bizánc ismét nagyhatalommá vált, határai a Szávától Örményországig terjedtek.
A kor legnagyobb diplomáciai sikerének Vlagyimir kijevi uralkodó 989. évi megkeresztelkedése számított. Bazileiosz nővérét adta a Rusz urához, Vlagyimir pedig elismerte a konstantinápolyi pátriárka egyházfői hatalmát.

Bizánci állam és társadalom

A bizánci társadalom legfőbb jellegzetessége a rendkívüli etnikai tagoltság volt, amelyet a 4. századtól tartó folyamatos népmozgások eredményeztek. Különféle népcsoportok telepedtek le a birodalomban, s jutottak gyakran vezető pozíciókba. **A 6-7. században a császárok tömegesen telepítettek szlávokat a Balkánra, s tették őket sztratiótákká, birtok fejében fegyveres szolgálatot vállaló „parasztkatonákká”.** A birodalom katonai jellegét erősítette a – már említett – thema-rendszer is. A **themák** élén álló **sztratégoszok** katonai és polgári hatalommal egyaránt rendelkeztek.
A karrier lehetősége elvileg bárki előtt, aki jól beszélte a görögöt és hűséges volt a császárhoz, a bazileioszhoz, nyitva állt a hadseregben vagy a hivatalokban.
A 8-9. század legfontosabb társadalmi változása a korábbi „szabad” rétegek jobbágysorba kényszerítése és a feudális nemesség megjelenése volt. A számtalan keleti jegyet hordozó bizánci társadalom azonban jóval lassabban feudalizálódott, mint nyugati kortársai. A fokozatosan erősödő bizánci nemesség már nem volt feltétlenül hűséges császárához, sőt, támogatását időről időre ajándékokkal kellett megszerezni.

A császár

A császár a birodalom ötszáz esztendőn át változatlan tekintélyű polgára volt. A 11. század végéig a szerencsés egyszerű ember számára is nyitva állt az út a császári trónus megszerzéséhez. A bizánci császár származásától függetlenül isteni személynek, vallási és világi vezetőnek számított. A cezaropapizmus a vallási és világi hatalom egyesítése, a császárok legfőbb uralkodói tevékenysége volt

évszázadok során át. Hatalmuk azonban gyakorta csak látszólagosan volt korlátlan. A bazileusznak – a 8. századtól újra így nevezték – számolnia kellett a lázadó tábornokokkal, az udvari intrikákkal, családi perpatvarokkal és a diplomáciai bonyodalmakkal. Nagyon sok múlott tehát a személyiségen, s a gyenge császár számíthatott rá, hogy csak rövid ideig viselheti a bíbort. Palotája labirintusába zárva, az egyszerű polgár számára megközelíthetetlenül töltötte bonyolult, perzsa szertartásrenddel szabályozott mindennapjait.
A bizánci bazileuszok történetei néha a „mélyről jött" emberek „karriertörténetei". Ezek közül egyet, talán a leghíresebbet mutatjuk be, Iustinianusét.

Iustinianus (527-565)
Illíriai parasztcsaládból származó tehetséges katona volt, aki látványos karriert futott be a hadseregben, s lényegében puccsal szerezte meg a trónt. Felesége, **Theodóra** (548 †) Konstantinápoly ismert cirkuszi művésznője, s egyes források szerint talán még ismertebb prostituáltja rendkívül tehetséges, energikus politikussá vált. **Iustinianus hatalomra kerülése után a birodalom minden erőforrását egyetlen cél szolgálatába állította: a római nagyság visszaszerzésébe.** Ennek érdekében semmitől sem riadt vissza. A kortársak a változásoknak csak hátrányait, a régi világ megrendülését érzékelték. „Örökös virrasztása, fáradozása és törődése egyetlen célt szolgált: hogy szüntelenül, napról napra súlyosabb szerencsétlenséget hozzon alattvalóira" – írta Prokópiosz, a kortárs, a Iustinianust utáló történetíró (Titkos történet).
Uralkodásának kezdetén óriási méretű városi lázadás tört ki ellene. Az események a konstantinápolyi hippodromoszban – cirkuszban – kezdődtek. **Két szurkolótábor, a „kékek" és a „zöldek" robbantották ki a jelszaváról „Nika-lázadásnak" keresztelt („Nika!" – győzz!) zavargást 532-ben.** A császári katonaság tömegmészárlást rendezett a hippodromoszban, melynek eredménye közel 30 ezer halott volt. Miután a belső rendet helyreállította. a császár a nyugati területek felé fordult. Hogy hátát biztosítsa, **532-ben békét kötött** a keleti határokat fenyegető **Szaszanidákkal**. Ezután megindultak a Iustinianus kedvenc hadvezére, Belizariusz által vezetett bizánci hadak. **533-ban** lerohanták a legveszélyesebbnek tartott barbár államot, a **Vandál Királyságot**.
A következő években megszállták a Földközi-tenger keleti medencéjének szigeteit. Innen indultak a fő célpont, Itália felé. A gótokkal vívott, 17 évig tartó, rendkívül súlyos háború végleg lerombolta a római világot. A fővezér, **Belizariusz**, majd az újonnan kinevezett **Narzész** hadai legyőzték a keleti gótokat. Iustinianus a kései nyugati császárok fővárosát, **Ravennát** tette az újonnan

megszervezett **exarchátus** székhelyévé. A császár ritkán jelent meg a városban, ahonnan exarcha, császári helytartó kormányozta a visszahódított területeket.
A bizánciaknak a pápához való viszonya felemás volt: elfogadták egyházfői szerepét, ugyanakkor igyekeztek korlátozni vallási és világi hatalmát. Belizariusz, a legeredményesebb hadvezér még azt is megtehette, hogy pápákat nevezett ki. A háborúk utolsó felvonásaként a bizánci hadak **552-ben** megvetették a lábukat **Hispaniában**, s ezzel lényegében megszerezték az ellenőrzést a Földközi tenger felett.
Iustinianus már a hadjáratok alatt megkezdte a birodalom újjászervezését. **Törvénykönyvet – Codex Iustinianus -alkottatott, mely a római jog leghíresebb, mai napig ható summája.** A császár szigorúan szabályozta az erkölcsöket, s megpróbált rendet teremteni a hivatalok zűrzavarában. Látványos építkezéseket kezdett, melyek Bizánc erejét voltak hivatva szimbolizálni. Ennek legékesebb bizonyítéka a konstantinápolyi **Hagia Sophia, a „Szent Bölcsesség”** temploma és a ravennai **San Vitale bazilika**.
Bár Iustinianus halála után avar, szláv és langobard támadások érték a birodalmat, műve mégis maradandó volt. Hódításai mulandónak bizonyultak, de reformjai megalapozták a birodalom jövőjét. Ez azonban már nem a régi Római Birodalom volt, hanem egy görög jellegű, erős keresztény államalakulat, amelyet fővárosáról egyre gyakrabban neveztek Bizáncnak.

A „második Róma”

A városon minden császár igyekezett keze nyomát rajta hagyni. A legnagyobb építkezők természetesen **Constantinus**, majd **II. Theodosius**, végül **Iustinianus** voltak. Az alapító fórumot, palotát, hippodromoszt, utakat épített, ennek ellenére nem igazán kedvelte új fővárosát. Szívesebben lakott a falakon kívül egy, a római szokásoknak megfelelő palotában. II. Theodosius volt az első, aki a városba költözött. Ő is építtetett fórumot, de emlékét maradandóvá az általa emeltetett hatalmas városfalak tették. Kettős falrendszer volt ez, amely a szárazföld felől védte a várost. 20 méter széles, 6 méter mély vizesárokból, 4 méteres külső és 12 méter magas, 4 méter széles belső falakból állt. Ezer esztendeig nem akadt hódító, aki átjutott volna rajtuk. A Márvány-tenger felől is védművek és világítótornyok álltak, hogy váratlan volna rajtuk. A Márvány-tenger felől is védművek és világítótornyok álltak, hogy váratlan ben a legjobbkor érkezett meg az utolsó pillanatban riasztott flotta, hogy kénből, olajból és salétromból álló, pokolian égő **„görögtüzével”** elűzze az utoljára támadó arab hajóhadat. A riasztórendszerhez hasonlóan fontos szerepet kapott a város alatt húzódó hatalmas ciszternarendszer, melynek feladata a minden körülmények közötti ivóvízellátás biztosítása volt. A „bevehetetlen” város a 8. századtól a birodalom biztonságát és megingathatatlanságát jelképezte.

Bár Constantinus óta tömegesen áramlott a vidéki lakosság a fővárosba, a theodosiusi falakat sosem sikerült kinőni. A város nyugati része hosszú története folyamán mindig is ritkán lakott volt. A kortársak feljegyzései szerint szántók és kertek terültek el itt. Annál zsúfoltabb volt a Márvány-tenger környéke. A gazdagok magas palotái közti sikátorokban bizánci szegények ezrei zsúfolódtak össze, így Konstantinápoly egyszerre lett a fények és árnyak nagyvárosa. A nyugati fal közepén nyíló kaputól 6 km hosszú főút vezetett a város központjában lévő négyszögletes főtérig, az **Auguszteonig**. Ennek egyik oldalán a szenátus **Curiája**, a másik kettőn pedig a **Szent Palota** és a **hippodromosz** emelkedett. A tér körül üzletekkel teli árkádsorok húzódtak. Az Egyiptomból elhurcolt obeliszktől a klasszikus görög szobrokig itt gyűjtötték össze a birodalom szinte minden kincsét. Ám minden csoda eltörpült az 532 és 537 közt Iustinianus által emeltetett hatalmas Hagia Sophia mellett.

A bizánci művészet

Iustinianus alatt Bizáncban és Ravennában tucatnyi templomot építettek vagy újítottak fel. Ezek avatják a 6. század elejét Bizánc

„aranykorává”. Rendkívül magas színvonalra jutott az építészet és a mozaikkészítés, a szobrászat viszont némiképp háttérbe szorult. Ennek **elsődleges oka az, hogy az ortodoxia felfogása szerint a szobor „bálvány”**. A művészet fejlődését csak a képrombolás szakította meg, azután magához tért, s a 11. században újabb virágkorát, a „második aranykort” élte. Ennek ellenére alkotói önállóságról csak ritkán beszélhetünk, mert a művészet minden ágát vallási dogmák szabályozták. Az ideális alkotásnak a Constantinus által létrehozott „keresztény birodalom” eszméit kellett tükröznie. Hogy ez pontosan mit jelent, azt már a nicaeai zsinaton hozott határozatok kinyilvánították: „A festők dolga az, hogy megvalósítsák azt, amit az egyházatyák megszabnak és elrendelnek...” A merev kötöttségek tették jellegzetessé és egyszersmind lassan változóvá az ábrázolás módját, de éppen ez biztosította csodálatos egységét is. A felfogás állandó maradt, a kifejezőerő és technika viszont az évszázadok során fokozatosan módosult.

Az egyház

Rómában a pápát nem korlátozta világi hatalom, Bizáncban viszont az egyház és az állam rendkívül szorosan fonódott össze. A nicaeai zsinat óta a császár vallási ügyekben is illetékesnek érezte magát, így a vallási és a világi hatalom összeolvadásával az állam is vallási jelleget öltött.

Elméletben a legfőbb egyházi méltóságok a **patriarchák**, az atyák voltak. A 7. században az arabok elfoglalták a jeruzsálemi, az antiochiai és az alexandriai patriarchátust, s így **Konstantinápoly patriarchája lett a keleti egyház elsőszámú vezetője**. A birodalom hitéletét nem egyedül, hanem a **Hagia Sophia papságával együtt** irányította. A császárságot **metropoliákra, egyháztartományokra** osztották, melyek élén az **érsekek** álltak. Alájuk tartoztak a székhelyüket a jelentősebb városokban tartó püspökök. A nagy létszámú egyszerű papság életmódjában közel állt a hívőkhöz, a templomi szertartások alkalmával azonban a liturgia (vallási szertartásrend) szabályainak megfelelő misztikus távolságba került. Különösen igaz ez a liturgia központjában álló Nagyhét – a Húsvét előtti utolsó hét – idejére.

A bizánci hagyomány felfogásában az egyház és a világi állam hasonló jellegű. Az egyház nem más, mint az ortodox igazhívők közössége. Fölötte **Krisztus, a Pantokrator** (Mindenható), király módjára uralkodik. Királyi udvarát apostolok és szentek alkotják, akik fölött korlátlan a hatalma.

Állam és egyház kölcsönös egymásra hatása és a merev dogmatika miatt a bizánci egyház ellenállt minden reformkísérletnek, és

változatlanul érte meg a 17. századot. Igaz, nem Bizáncban, hanem a cári Oroszországban.

A bizánci egyház sajátosságai

A hosszú évszázadok nem hagyták érintetlenül a Róma és Bizánc vezette egyházat: közöttük számos, igen jelentős különbség alakult ki.

Legelőször a szertartások nyelve és rendje változott. Nyugaton megszűnt a görög, keleten pedig a latin nyelv használata. Megváltoztak a külsőségek is. Bizánc papjai hosszú szakállt viseltek, nősülhettek, nyugaton viszont tiltották ezt (cölibátus). Bizánc templomaiban a papok és a hívők elkülönültek: **ikonosztáz** – ikonokkal díszített fal – húzódik a szentély és a hajó közt. Ez a Krisztus sírját eltorlaszoló követ és Salamon templomának kapuját jelképezi. A szentélyben zajlik a hívő számára többnyire láthatatlan szertartás jelentős része. A bizánci liturgia bonyolult, sok misztikus elemet tartalmazó látványossággá vált, másrészt viszont megőrizte a hívő elmélyülését segítő szerepét is.

Róma és Bizánc elkülönülésének legfőbb oka egy teológiai probléma volt. A latin egyház szerint a Szentlélek az Atyától és a Fiútól származik, a görög szerint viszont egyedül az Atyától. Ebben a kérdésben évszázadok alatt sem közeledtek az álláspontok.

Jelentős szerepet játszott a távolodásban a **képrombolási** küzdelem is. III. Leó császár 730-ban váratlanul betiltotta a szentképek (ikonok) tiszteletét. **E döntés hátterében is dogmatikai probléma húzódott, jelesül az a kérdés, hogy Krisztus és a szentek ábrázolásai közvetíthetik-e az isteni kegyelmet vagy sem.** (Korábban már volt szó arról, hogy a bizánci felfogás szerint a szobrok bálványnak számítottak. A képrombolás tulajdonképpen ennek a nézetnek a kiterjesztése volt a szentképekre – az ikonokra.) Mint láttuk, a császárok politikai célokra használták fel a küzdelmet: megpróbálták teljesen uralmuk alá vonni az egyházat.

A római egyház azonban makacsul kitartott a képtisztelet mellett, tovább mélyítve kelet és nyugat között a szakadékot. Bár egy 787-ben tartott zsinat megállapította, hogy az isteni szférát közvetíthetik a képek, ez a két egyház megromlott viszonyán vajmi kevéssé javított. **A végleges szakításra 1054-ben került sor, amikor IX. Leó pápa és Kerulariosz patriarcha kölcsönösen kiátkozta egymást.** Az egyesítés a későbbiekben újra meg újra felvetődött (pl. 1274-ben és 1439-ben), ennek ellenére soha nem történt meg. Bizánc eleste után a patriarcha címét **Moszkva** szerezte meg. A mai napig is itt található **az ortodox egyház központja, a „harmadik Róma”**.

A szerzetesség

A szerzetesség a késő ókor legnagyobb hatású vallási mozgalma volt. Kezdetben, a 4. században a társadalomból való menekülést jelentette, melyre a példát **Szent Antal** szolgáltatta. Ő Egyiptom sivatagába

vonult ki, hogy ott remeteéletet éljen. Az elmélkedő remeték rohamosan gyarapodó csoportjából **Szent Bazileiosz** (Vazul) szervezett közösséget, s ő adta az első regulát is. A bazilita szerzetesség gyorsan elterjedt még a nyugati területeken is. Szent Vazul követői a magyarországi Tihanyi-félszigeten is létrehozták közösségüket.
A 8. századra a keleti területeken felépültek az első kolostorok, ahol az elmélkedés mellett kódexmásolással, oktatással és jótékonykodással foglalkoztak a szerzetesek **apátjuk** vezetésével. Az **Athosz-hegyen** (Szent-Hegység) majd kéttucatnyi kolostorban tevékenykedtek. Hasonlóan jelentős számú kolostor található a Meteorákban is. A képrombolásig a császárok sok adománnyal támogatták a szerzetesi közösségeket. A 9. századtól, amint a képrombolási vihar elült, az uralkodók adakozókedve ismét megnövekedett.
A görög világban szerzetes bárki lehetett, aki a világi hívságokról lemondott. „Isten emberei" között megkülönböztetett szerep jutott a nyugaton ismeretlen **„oszlopszentek"-nek** (pl. Szent Simeon), akik egy-egy oszlopra települve az aszkézisben próbálták megtalálni a lelki békét. Gyakorta tömegek zarándokoltak hozzájuk, hogy esetleges csodatételeikben részesüljenek. Az egyik leghíresebb „oszlopszent" Antiochiai Szent Jeromos volt, aki olyan népszerűségre tett szert, hogy a gyógyulni és jövőt látni vágyók egész serege kereste fel.
A kolostori mozgalom jelentősége szinte felmérhetetlen, hisz a bizánci civilizáció szinte minden eredményét e kolostorok őrizték. Őrizték, de a nyugatiakkal ellentétben nem terjesztették, s a török hódítás után e közösségek mintegy a görög kultúra szigeteiként maradtak meg a 19. századig.

Az iszlám

Az iszlám világ bölcsője: Arábia

Az iszlám a korai középkorban létrejött legjelentősebb vallási, politikai, társadalmi mozgalom. **Arábiában** született, s innen indult világhódító útjára. A világ legnagyobb (2,7 millió négyzetkilométer) félszigete az európai ember számára a végtelen, forró sivatagok tikkasztó, embert próbáló világa. **A félszigetnek csak kb. 1 %-a művelhető, a tengerpartok egy része és a szórványos oázisok.** Előbbiek a monszun, utóbbiak a természetes vagy mesterséges források miatt. A térség legfontosabb termesztett növénye a **datolya**, melynek legalább száz fajtáját ismerték, legjellemzőbb állata pedig a szélsőséges éghajlatot jól tűrő **teve (dromedár)**. A félsziget legfontosabb útvonala, a „tömjénút", szinte kizárólag e haszonállat segítségével járható. A terület lakosságának legnagyobb része a

kereskedelemből élt.
Arábia középső részén **tevés-nomád beduin lakosság** élt, és él ma is. Törzseik élén választott sejkek állottak, akik csak egy-egy kereskedelmi vagy hadi vállalkozásra egyesítették népeiket. Fejlettebb városi élet csupán a félsziget termékeny peremén, a legfontosabb kereskedelmi utak mellett **– a Vörös-tenger partján és Ománban –** bontakozott ki. A rómaiak **Felix (Boldog) Arábiának** nevezték ezeket az általuk jól ismert területeket. Itt élt az arab lakosság, mely a 7. században szülőföldjét bekapcsolta a világ történelmébe. Arábia északi határain ekkoriban vívta élethalálharcát az újjáéledő **Bizánc** és a **Szaszanida Perzsia**. ÉszakAfrikát, Egyiptomot, Szíriát és Kis-Ázsiát Bizánc, Mezopotámiát pedig Perzsia ellenőrizte. Ám a két birodalmat valósággal elsöpörte a 7. század elején kibontakozó iszlám.
Az arabok
Kik azok az arabok? Mohamed próféta végtelenül egyszerűen határozta meg: „Arab az, aki arabul beszél”. Arábia sémi lakosságát először egy Kr. e. 854 körül keletkezett asszír forrásban nevezik arabunak (arab). A különböző etnikumú, de közös nyelvű lakosságot e névvel illették a görögök és a rómaiak is. **A közös nyelv ellenére sem alakult ki a politikai egység, még a 6. században is több „királyság” osztotta meg az arabokat.** A városokat általában egyegy erősebb arab törzs tartotta kezében, ellenőrizve a környék kereskedelmét. (E városok döntő többségét nem az arabok alapították.) Történetünk ezek egyikének, a **Kurais** törzsnek „fővárosába”, **Mekkába** vezet, ugyanis e törzs tagjaként született Mohamed, aki tanításaival fél évszázad alatt Hispaniától Indiáig átformálta a lakott világot.

Mohamed (570 K.-632)

A próféta Mekkában született, abban a városban, ahol a félsziget legszentebb fétisét, a **Kába követ** – egy meteoritot – őriztek, ezért a zarándokok kedvelt célpontjának számított. A korán árvaságra jutott Mohamed iskoláztatásával senki sem törődött, így írni-olvasni soha nem tanult meg. Ennek ellenére a gyermek társai közül hamar kitűnt éles eszével, őszinteségével és békés természetével. Az ifjú kezdetben tevehajcsárként dolgozott, így módja nyílt arra, hogy utazásai során megismerkedjen a környező, fejlettebb népekkel. Főként a perzsa, a zsidó és a keresztény kultúrával és vallással találkozott, s szerzett ezekről számos tapasztalatot. Később egy mekkai özvegyasszonynál lett kereskedősegéd, majd nemsokára az asszony férje. Így egy csapásra módos kereskedő lett.
Mohamed az átlagemberek életét élte mindaddig, míg negyvenéves korában látomásai nem támadtak. Hogy elmélkedjék, egy barlangba

vonult vissza, s itt bekövetkezett a legfontosabb látomás. **Gábriel arkangyal** jelent meg előtte, és értésére adta, hogy **Isten prófétájának szemelte ki**. Az olvasni nem tudó Mohamednek itt jelent meg először **„Isten könyvé”-nek**, a **Koránnak** első fejezete. A sugallat hatására a próféta **Mekkába** ment, s megkezdte tanításainak hirdetését. Az az új típusú, törzsi alapon nyugvó **vallási közösség – az umma –**, amit Mohamed kialakítani szándékozott, nem mindenkinek nyerte el a tetszését. Ez ugyanis a hívők olyan lelki közösségén alapult volna, amelyben nincs helye a megkülönböztetésnek, így a vagyoninak sem. „Jaj minden gúnyolódónak, rágalmazónak. A vagyont gyűjtőknek és a sokasítóknak” – írja a Korán (104. szúra).

A prófétának az előkelők ellenállása miatt el kellett hagynia városát. A helybéliek meghívására **622-ben Jathribba** költözött. Ezt az eseményt, a **„hidzsrát”** választották később az iszlám időszámítás kezdetének. Jathribot pedig a próféta halála után **Medina an-nabinak, a „Próféta városának”** nevezték el.

A Mohamed által megszervezett medinaiak évekig tartó váltakozó sikerű harcokat vívtak a mekkaiakkal, míg 630-ban a próféta vértes lovassága, a „sötét sereg” ostrom alá vette Mekkát. A várost azonban nem fegyverrel vették be. Mohamed megegyezett a mekkai előkelőkkel, s ennek értelmében megkímélte a meghódoló lakosságot. **Ígéretet tett arra, hogy az Ábrahám ajándékának** tekintett **Kába kövének kultuszát fenntartja**. **A „fekete kő” kocka alakú (kaba – kocka) szentélyét kiemelt kultuszközponttá tette, s elrendelte, hogy az imák iránya ez legyen.**

Monoteista vallásának központjába is helyi istenséget helyezett, **Ilt**, akit később **Allahnak** neveztek. A vallásalapító Mekka elfoglalása után két esztendővel hunyt el. Azon túl, hogy a perzsa és bizánci uralkodókhoz követet küldött, hogy vegyék fel az iszlámot, örökségének továbbviteléről, a távolabbi célokról nem végrendelkezett. Ennek néhány év múlva igen súlyos következményei lettek.

Az iszlám

A szó arab, engedelmességet, odaadást, Isten akaratában való megnyugvást jelent. Mindazok, akik elfogadják a tanítást, **mozlimok**, hívők, a többiek **káfirok**, hitetlenek. Az iszlám legfontosabb könyve a **Korán, a „Szent Könyv”**, amit **Isten szavának** tekintenek. **A 114 szúrából (fejezet) álló művet Oszmán kalifa alatt állították össze a 7. században.**

Az iszlám legfontosabb hittételei a következők: 1. Nincsenek istenségek, kivéve Őt, az Élőt, az Önmagában létezőt.
Ő a magasztos, a hatalmas Isten. „Lá iláhá illá lláhu”. (255. szúra)

2. Az igazhívőnek hinnie kell Isten angyalainak létezésében.
3. Isten kinyilatkoztatásait próféták által hozta az emberek tudomására. Ilyen volt Ábrahám vagy Jézus is, az utolsó próféta azonban nem más, mint Mohamed.
4. Minden prófétát tisztelni kell, hisz lényegében ugyanazt a vallást hozták el, Mohamed azonban, mint utolsó próféta, kiemelkedően fontos.
5. A mozlimoknak hinniük kell a halál utáni életben, s abban, hogy Allah a halál után ítélni fog jók és gonoszak fölött.
A próféta a hittételeken kívül kinyilvánította az istentisztelet és az ima öt módját is. A hívő számára előírta a napi **ötszöri imát**, s az ehhez kapcsolódó **rituális tisztálkodást**. A kötelező istentisztelet napjává a **pénteket** tette. A holdév – a mozlim időszámítás alapja – 9. hónapján napkeltétől napnyugtáig tilos az étkezés. Ez a **Ramadan havi böjt**, az egyik legfontosabb iszlám ünnepi időszak.
A harmadik kötelesség a kötelező **alamizsna**, a **zakát** megfizetése, mely a szegény hívők támogatására szolgál. Alapvető jelentőségű, de csak azok számára, akik a költségeit fizetni tudják, a **Mekkába történő zarándoklás**, a **hádzs** is. Láthattuk, hogy Kába tiszteletét nemcsak meghagyta, hanem tovább is erősítette a próféta.
Az utolsó kötelezettség az iszlám általános védelmezése, a **dzsihád**. „Harcoljatok azok ellen, akik nem hisznek Allahban...” (9. szúra) A szó – ennek ellenére – nem fegyveres harcot jelent, hanem „Isten útján teendő erőfeszítést”. A közhiedelemmel ellentétben tehát a dzsihád nem szent háború, valamely más nép megtámadása. Ezt a Korán is elutasítja, hisz „Allah nem szereti az elsőként támadókat”. Persze később az iszlámtól nem lett idegen a hit erőszakos terjesztése sem.

Az iszlám terjeszkedésének első szakasza – az Omajjádok (630-750)

Mohamed halála nem állította meg az iszlám terjeszkedését, mely a korábbi, római hódításokkal ellentétben inkább szárazföldi, mint tengeri úton történt. A kalifák – a próféta utódai – legfőbb feladatuknak a hit védelmezését és terjesztését tekintették. **Omar kalifa Omar kalifa** 644) alatt az iszlám harcosai meghódították **Palesztinát**, **Egyiptomot** és **Szíriát**. 636-ban Hérakleiosz bizánci császár döntő vereséget szenvedett tőlük, egy esztendő múltán pedig Ktésziphont, a perzsák fényes, Tigris-parti fővárosát vették be az arab hadak. A nehézkes, többnyire zsoldosokból álló bizánci és szaszanida seregek képtelenek voltak a gyors, lelkesen harcoló arab csapatoknak ellenállni. Jelentősen segítette a hódítókat, hogy Szíria és Mezopotámia lakosságának elege volt már a bizánci és perzsa adóztatásból, a hivatalnokok zaklatásaiból s a vallási

türelmetlenségből. Főleg bizánci területeken fogadták gyakorta örömmel a „hódítókat”, így például Omar katonái harc nélkül szállhatták meg a belsőleg meghasonlott Alexandriát (642).
Az araboknak Arábiát kivéve nem volt érdekük, hogy a meghódítottak felvegyék vallásukat. A meghódolást általában **fejváltságfizetés (haradzs)** követte, cserében a lakosság megtarthatta vallását, de egyéb ügyeiben is függetlenséget élvezett. A mozlimok nem fizettek haradzsot. **Az arabok a városokon belül vagy kívül katonai táborokban telepedtek le. A zsákmányból vagy adókból éltek, melyek egyötöd része a próféta családját illette.** Mivel a meghódított területek jóval fejlettebbek voltak Arábiánál, a létrejövő birodalom központja fokozatosan ide tolódott át. Az első hódítások után azonban hamarosan megbomlott a vezetés egysége. Az első három kalifa közül kettő is erőszak áldozatául esett. **Ali, a negyedik kalifa, Mohamed veje és unokaöccse idején kirobbant az utódjelöltek közötti háború.** A próféta rokonai ugyanis képtelenek voltak rendezni az örökösödés kérdését. A küzdelemnek, melynek Ali is áldozatául esett, győztese **Muávija**, **Szíria kormányzója** lett (661-680). **Ő alapította az Omajjádok dinasztiáját.** A hódítások tovább folytatódtak, az arabok elfoglalták Karthágót, majd **Tarik** nevű vezérük nomád berber törzsekből álló seregével átkelt a **Gibraltáron (Dzsebel el-Tarik -Tarik sziklája)**. **A Hispaniába átkelt arabok 711-ben legyőzték a nyugati gótokat.** Ugyanebben az évben jutottak el az Indus partjára is az iszlám hadak. A birodalom elérte terjeszkedési lehetőségeinek végső határát. 718-ban az arab hajóhad már harmadszor vette sikertelen ostrom alá Konstantinápolyt. (Görögtűzzel verték vissza.)
Nem járt nagyobb sikerrel a frankok elleni hadjárat sem, **732-ben Poitiers mellett Martell Károly mért vereséget rájuk**. Európának sikerült megvédenie magát. Az arab birodalom még így is hatalmas kiterjedésű volt: az Industól a Pireneusokig értek határai. Az óriási kalifátus azonban csak látszólag volt egységes; vallási és politikai ellentétek bomlasztották. A kalifák hatalma gyakorta csak a **főváros**, **Damaszkusz** környékére korlátozódott, ezen túl azonban a hadvezérek és „kormányzók” szabadon tevékenykedhettek. Az Omajjádok mindent megtettek a birodalom egységének erősítéséért: egységes pénzt vezettek be (dirhem), és megkezdték az iszlám erőltetett terjesztését. Ennek ellenére a 7. század végére három nagy vallási-politikai irányzatjelent meg, mely véglegesen megosztotta az iszlámot.

Az iszlám irányzatai

A Koránt az iszlám mindegyik irányzata elfogadja. Mivel ennek

tanításai nem terjednek ki az élet minden területére, a hiányt a Mohamedről szóló tanításokkal, a **hádisszal** pótolták. (Ezen eredetileg azokat a mondásokat értették, amelyek Mohamedtől származtak, de nem kerültek be a Koránba.) Kb. 600 ezer, a prófétának tulajdonított mondatból választották ki a hiteleseket. Az irányzatok szétválását az okozta, hogy mit tekintettek hitelesnek.

A szunniták

Ez az iszlám legnagyobb irányzata, ma kb. 800-900 millió híve van. Ők az Omajjádkalifák irányításával állították össze a hagyományt, a szunnát. (A szunna eredetileg a próféta azon tetteit jelentette, melyekről társai tudósítottak. Később a Mohamedről szóló hagyományokat felváltva nevezték szunnának, illetve hadisznak.) **A szunniták kötelező érvényűnek tartják a hagyományoknak azt a részét is, amit a hívők közmegegyezéssel – idzsma – elfogadtak.** Az idzsma okozta a szunnita irányzat rugalmasságát. A szunna nem zárult le az Omajjádok működésével, hanem az egyes közösségekben közmegegyezéssel továbbfejleszthető, alakítható volt. Ennek következtében a hagyományoknak olyan rendszere jött létre, amely megfelelt az Omajjádok érdekeinek. Így a szunna már nemcsak a közvetlenül Mohamedre vonatkozó hagyományokat tartalmazza.

A síiták

A nevük azt jelenti: **„az Ali pártját követők"**. Ők nem ismerték el az Omajjádok uralmát és a vezetésükkel létrehozott hagyomány, a szunna döntő részét, csak azt, amely **a próféta közvetlen leszármazottaira vonatkozik**. Törvényes vezetőjüknek, **imámjuknak** Alit, a negyedik kalifát és fiát, **Huszájint** tekintik. Huszájin meggyilkolásának napja (680. október 10.) a síiták gyásznapja. Legfontosabb tanításuk **Mahdi** – az utolsó próféta – eljöveteléről szól. Róla azt tartja a hagyomány, hogy Ali 12. leszármazottja, aki eltűnt az emberek közül, de egy napon majd újra visszatér. A síiták ma is várják a 12. imámot. A síitizmus egyik irányzata az izmaelita, mely térítéseiről lett híres. Európában gyakorta ezen a néven emlegették a mozlimokat. Ma Iránban él a legtöbb síita.

A háridzsiták Nevük jelentése: **kilépők**. Azt az irányzatot képviselték, amelyik **nem vett részt a szunniták és a siiták harcában**, hanem mindkettőtől távol tartotta magát.

Rövid összehasonlításunkból látható, hogy az iszlám egységét a szunna kérdése bomlasztotta fel. A síiták azt állítják, hogy a próféta Ali javára végrendelkezett, tehát az Omajjádok és utódaik trónbitorlók, a szunniták viszont tagadják ezt.

Az Abbászidák – az Omajjádok utódai (750-1258)

Az Omajjád kalifátust vallási és családi ellentétek bomlasztották. 750-

ben a próféta családjának egyik tagja, **„Véres" Abbász** döntő győzelmet aratott az Omajjádok felett, majd a család tagjait meggyilkoltatta. Egyiküknek, **Abd ar-Rahmannak azonban sikerült Hispaniáig** menekülnie. **Ott Cordoba központtal új államot hozott létre. Az Abbászidák** új fővárost alapítottak a romos Babilontól nem messze: **Bagdadot**. Az új kalifák uralmuk vallási jellegét hangsúlyozták, a kalifátust a „világmindenség központjának" tekintették, mely ha összeomlik, akkor felborul a világ rendje.
A bagdadi kalifátus virágkorát az **Ezeregyéjszaka meséiből** oly jól ismert **Harún arRashid, az „igaz úton járó"** (786-809) alatt élte. A birodalom fényes külsőségei jórészt perzsa szokásokat tükröztek, a kalifa udvara Európa-szerte híres volt. Követeit még Nagy Károly is fogadta. Ám a későbbi kalifák, akiknek egyszerre vallási és világi vezetőknek kellett volna lenniük, nem tudták megakadályozni, hogy a világi hatalom ki ne csússzon a kezükből. Így az egyre gyakrabban került a különböző török népekből verbuvált zsoldosok és hadvezéreik kezébe. Uralmuk biztosítása érdekében ugyanis egy idő után többnyire pogány zsoldosokat fogadtak fel katonának. A kalifa lassanként már csak nevében volt az összes igazhívő vezetője. A 10. századra több új kalifátus jött létre, melyek közül a legfontosabb a **síita Fatimidáké volt Egyiptomban**.
A Fatimidák a próféta leányától, **Ali feleségétől**, **Fatimétől** származtatták magukat. Ugyanekkor volt hatalma csúcsán **al-Manszúr kalifa Cordobai Kalifátusa**. A nagy hódítások azonban Szicília megszerzésével lezárultak, s a vallási után a politikai egység is végleg megszűnt a 10. századra. Az iszlám tudomány és kultúra virágkora viszont éppen ekkor kezdődött.

Az iszlám állam (7-10. század)

A legfontosabb személy **a kalifa, a próféta utóda, aki hadvezér, a legfőbb bíró** és **a Korán első értelmezője** volt. „Isten földi árnyéka" mellett számos magas rangú hivatalnok tevékenykedett, a tartományok vezetését részben független kormányzókra bízta. Az uralkodó melletti legfontosabb szerep a **vezírnek** – polgári hatalom -, az **emírnek** – katonai vezetés – és a **kádinak** – bíró -jutott. Ám ez mit sem változtatott azon a tényen, hogy minden hatalom forrása a kalifa volt.
Hogy ez így is maradjon, a kalifák óvakodtak attól, hogy túl nagy hatáskört adjanak egyegy személy kezébe. Az viszont megtörtént, hogy valamely – a prófétával rokonságban lévő – család kezében összpontosult jelentős hatalom. Megesett, hogy az ilyen családot egyszerűen kiirtották.
Az alacsonyabb rangú hivatalnokok, akiket kátibnak neveztek,

többnyire a helyi, nem mozlim lakosságból kerültek ki. A 10. századra egy igen bonyolult rendszer alakult ki, melyen belül az egyes hivatalokat örökölni is lehetett. Az egész birodalmat kisebb-nagyobb **dívánok (hivatalok)** hálózták be, melyek többnyire had- és pénzügyekkel foglalkoztak.
Az igazságszolgáltatást a **kádik (bírók)** testülete végezte. Élükön Harún ar-Rashid óta a „kádik kádija” állt, akinek a feladata a többiek ellenőrzése volt. A kádik tanácsadók és tanúk segítségével ítélkeztek.
A törvények alapját „Isten törvénye”, a Korán képezte. Maguk a **gyakorlati előírások – seriák** – úgy jöttek létre, hogy a Korán megfelelő fejezeteit értelmezték. Ezt a feladatot a törvény magyarázói, az ulemák látták el, végső soron azonban a kalifát illette az értelmezés joga. Nyilvánvaló tehát, hogy az igazságszolgáltatásban a személyes vélemény is szerepet játszott. Gyakorta megesett, hogy egy-egy ítélet meghozatalához korábban megtörtént eseteket vettek alapul, s ha ilyen nem volt, akkor hamisítottak.
A kalifa fontos erkölcsi kötelességei közé tartozott a kisemberek megvédelmezése, a jogos panaszok kivizsgálása, az úgynevezett mazálim gyakorlása.

Az iszlám gazdaság
A középkori iszlám világ nem fordult szembe olyan ellenségesen a haszonszerzéssel, mint a keresztény Európa. A próféta – maga is kereskedő – tanai egyenesen ösztönöztek a gazdálkodásra és vagyonszerzésre. E szemlélet elősegítette az iszlám iparának és mezőgazdaságának fejlődését, melyek minden téren az európai színvonal fölé kerültek. Természetesen nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy ez a civilizáció olyan területre települt rá, amely már az ókorban is fejlett volt. Ebben a gazdaságban a nomád állattenyésztés éppúgy megtalálható volt, mint az ültetvényes gazdálkodás vagy a városi kézműipar.
A mezőgazdaság
Első számú feltétele a víz, melyet az ókorból örökölt és továbbfejlesztett öntözési technikával biztosították. A legfejlettebb öntözőművek Irakban, Egyiptomban és Hispaniában voltak, de a jogosultak a fejletlenebb területeken is hozzájuthattak az éltető vízhez. Fő gabonaféleként búzát, árpát, kölest és cirokféléket, ipari növényként pedig lent, kendert és gyapotot termeltek. Az iszlám terjesztette el nyugaton a cukornádat, a különböző fűszereket (sáfrány, jázmin) és a nemesített virágokat (rózsa). Igen fejlett volt a zöldség- és gyümölcskertészet is. A néptáplálékként számon tartott datolya és füge termelése mellett igen magas szintre jutott a gránátalma, körte, őszibarack, citrom, később a narancs nemesítése. Sőt még a szőlőé is, mely – bár a próféta tiltotta a borivást – továbbra is (nemcsak a

hitetlenek számára) fontos gyümölcs maradt.
Az állattenyésztés nem maradt a nomád vidékek jellegzetessége. Juhot, öszvért, baromfit mindenütt tartottak, de korántsem olyan mértékben, mint Európában. A táplálkozásban viszont jóval fontosabb szerepet játszott a hal, a gyümölcs és a zöldség. Néhol sertést is tartottak, de utált, tisztátalan állatnak számított.
A mezőgazdasággal foglalkozó vidék jellegzetessége volt a számtalan vízimalom, melyek gabonát őröltek, cukrot és olajat sajtoltak.
Bár – mint láttuk – elvben minden föld a kalifáé volt, mégis hamar létrejöttek a magánbirtokok. Európai értelemben vett hűbériség azonban soha nem alakult ki.
A magánbirtokok mellett léteztek alapítványi földek is, melyeket valamely nemes célra adományoztak: mecsetek, kórházak, iskolák ellátását szolgálták. A falvakban sokáig megmaradt a közös gazdálkodás, **a föld kollektív megművelése**. A földek döntő részét főként bérleti rendszerben, a termés bizonyos hányadáért bérlők művelték meg. Észak-Afrikában és Irakban azonban nem volt ritka az ültetvény sem, melyen többnyire rabszolgák dolgoztak.
Az ipar
Az iszlám iparát magas színvonal, a technikai újítások használata és a rendkívüli változatosság jellemezte. Épp ezért csak a már akkor világhírűvé vált ágazatokat említjük meg.
Szén és fa hiányában nem terjedt el általánosan, de egyes területeken magas szintre fejlődött a réz-, a vas- és a nemesfémkohászat. Így például világhírűvé vált a **damaszkuszi** (valójában indiai) **acél**, melyből a legkeresettebb fegyverek készültek. Előállítási módja féltett titok volt. A **rézedények** készítése, a rézművesek boltjai a tipikus mozlim bazár elengedhetetlen tartozékai voltak. Az arab fémművesség precízségét és megbízhatóságát mi sem bizonyítja jobban, mint a 10. századtól megjelenő **óraszerkezetek**, vagy a cordobai mecset 25, ma is tökéletes bronzkapuja.
A mozlim világ jelentős exportcikkének számított a **papír** és a **selyem**, melyek készítésének módját a kínaiaktól lesték el. Sikerágazatnak számított a föníciai eredetű **üvegfúvás**. A velenceiek is a mozlimoktól tanulták meg az üvegkészítés titkát.
Elsősorban az építészeti igények hívták életre a bizánci és perzsa hagyományokra támaszkodó **kerámia-, mázastégla- és mozaikkészítést**. Egy Európában ekkor még szinte ismeretlen „iparág” is kibontakozott a 10. századra: a vegyipar. Ez elsősorban **illat- és pipereszerek** gyártására korlátozódott, de a kezdetleges kísérletek megvetették a kémia alapjait is. (A szó az óegyiptomi Kemetből származik, mely az országot jelentette.) Ekkoriban illatszereket szinte kizárólag az arab világ szolgáltatott Európa számára.

A kereskedelem

A kereskedelem az iszlám gazdaságának legfontosabb ágazata volt. Ez részben abból adódott, hogy a kalifátusok ellenőrizte területeken haladt át a kora középkor három legfontosabb kereskedelmi útvonala.

Az első a Kínából Szamarkandon és Bagdadon át Konstantinápolyig húzódó **„selyemút”** volt, melyen a **selyem, a porcelán és a papír** érkezett. Második az úgynevezett **„volgai út”** volt, mely Skandináviából a Volgán és a Fekete-tengeren át tartott Konstantinápolyig, majd innen tovább az arab világba. Ezen az úton **észak prémje, méze** és főleg **rabszolgája** áramlott dél felé. Harmadik az „indiai út” volt. Ezt tengeri utak rendszere alkotta, melyek Madagaszkárból és Ceylonból indultak, majd indiai kikötők érintésével szárazföldön folytatódtak. Erre haladt a kínai áru döntő része, emellett **Hátsó-India fűszerei** és **drágakövei**. Ellentétben a római korral, a szállítás jelentős része a szárazföldön zajlott. Az árut karavánok vitték, melyek alkalmasint több tucat teherhordó állatból álltak.

Ezeket általában élelmes vállalkozók bocsátották a kereskedők rendelkezésére.

Az utak mellett alkalmas szállások – **karavánszerájok** – sora épült, melyeket az utakkal és a kiváló hidakkal együtt gondosan karbantartották.

A tengeri kereskedelmet jórészt nagytestű, vitorlás szállítóhajók, a **dzsonkok** (kínaiul dzsunka) bonyolították. A közlekedés fejlettségének köszönhetően eredményes – perzsa hagyományokat folytató – postaszolgálat épült ki az iszlám világban. Létezett a postai küldmények szétosztásának rendszere, s a „táviratok” továbbítása is. Ez utóbbi fényjelek vagy galambposta útján történt. Egy Tuniszból indított üzenet fényjelek segítségével három óra alatt megérkezett Alexandriába. Sőt, arra is nyílt lehetőség, hogy Konstantinápolyból Kínába levelet küldjenek.

Az iszlám világ volt a középkor leginkább városiasodott (urbanizált) területe. Az arab hódítás után nemcsak az antik városok – Damaszkusz, Cordoba – éledtek fel újra, hanem új alapításokra – pl. Kairó, Bagdad – is sor került. Hatalmas, többszázezer lakosú fővárosok is léteztek, de a jellemző a kisváros maradt. A hatalom alapja az „arab” világban évszázadokon át

– ellentétben Európával – a város volt. Bár autonómiát nem élveztek, ipari, kereskedelmi és kulturális szerepük megkülönböztetett jelentőségűvé tette őket.

Az iszlám városainak szerkezete jelentős mértékben hasonlított. A másfél millió lakosú, 27 ezer (!) mecsettel és 60 ezer közfürdővel rendelkező Bagdad fő jellegzetességei megegyeztek a vidéki kisvárosokéival. A város központja az ima és a közösségi élet legfőbb színtere, a mecset volt, de magát valamire tartó település nem

létezhetett piac és megfelelő városfalak nélkül sem. A vízellátást és a csatornázást a városok többségében megoldották, a nagyobbakban pedig szakképzett személyzettel ellátott kórházak várták betegeiket. A falakon belül hivatalok, szakmák, etnikumok szerint rendeződött, alkotott „városnegyedeket” a lakosság. A városkép jellegzetességéhez tartoztak a gazdagok befelé nyíló palotái, a néha 8-10 emeletes bérházak és a zsúfolt sikátorok. Az építkezés alapanyaga többnyire a vakolattal borított tégla volt, a kapuk gyakorta bronzból, ritkábban vasból készültek.

Az iszlám kultúra és tudomány

Az iszlám kultúra rengeteg változata és forrása ellenére fő vonásait tekintve csodálatosan fejlett és egységes volt. Ez nyilvánvalóan annak következménye, hogy az iszlám az általa ellenőrzött területeken az antik kultúra és tudomány eredményeinek továbbélését biztosította. A hatalmas birodalom különböző területeinek kultúrája szabadon áramolhatott: perzsa, indiai, afrikai, egyiptomi civilizációk hatásai keveredtek a keresztény és arab civilizációval.
Az uralkodók hamar felismerték, hogy mindez az oktatáson múlik. Az alapfokú iskoláztatást viszonylag sikeresen meg is oldották. A gyermekek oktatása 7-12 éves korig tartott. Elsősorban a Koránt, az írást és az olvasást tanították. Utána következett a történelem, a grammatika, a retorika, a számtan és, a magas szintű helyesírás. A tanítási órák nem mindig jártak izgalommal, ugyanis főleg a Korán közös szavalásából álltak.
A középfokú oktatás színterei a **kollégiumok**, a **madraszák** voltak. Híresebb madraszákba messze földről sereglettek a hallgatók, a hispaniaiakba még a keresztény Európából is érkeztek érdeklődők. A 11. századra már nemzetközi tekintélynek örvendett a **bagdadi**, a **kairói** és a **cordobai madrasza**. Al-Mamún kalifa Bagdadban a 11. században létrehozta a „Tudományok házá”-t, mely néhány évtized alatt komoly eredményeket ért el a jog, az orvostudomány és az irodalom oktatásában.
A közoktatás fejlettségének köszönhetően az írni-olvasni tudás a nagyvárosokban, s bizonyos vidéki területeken is általános volt. Arab történetírók szerint a Cordobai Kalifátusban csaknem minden felnőtt tudott írni-olvasni. A műveltség terjesztésének legfőbb eszköze, a könyv, az Abbászida uralom alatt szinte korlátlanul állt az olvasni tudók és szeretők rendelkezésére. Magán- és közkönyvtárak egyaránt léteztek, s ez utóbbiak kölcsönöztek is. A cordobai madrasza könyvtára 600 ezer kötettel büszkélkedhetett, s az állományt több száz könyvtáros gondozta. Egyszeri, bár szomorú történet, hogy Al-Dzsáhizt, a 9. század híres könyvbúvárát és tulajdonosát éppen ráomló

könyvszekrénye ölte meg. Bár ezek az adatok a kortársak közlésein, alkalmasint túlzásain vagy tévedésein alapulnak, annyi bizonyos, hogy az iszlám világban a könyv elterjedtebb volt, mint a korabeli Európában.
A jelentős mértékű könyvhasználat megkövetelte a könyvmásolás és -kereskedelem fejlesztését. Egy idő után az arab ábécé kiszorította az egyéb írásrendszereket, s kerekbetűs változata, a **kufi** uralkodóvá vált. Kezdetben a kéziratokat gazdagon illusztrálták, ám az illusztrációk egy idő után geometrikus mintákká – **arabeszkké** – egyszerűsödtek. Az emberábrázolástól vallásos iratokban egy idő után tartózkodtak, de az soha nem számított tabunak. Egyedül a próféta volt, kinek ábrázolását a kezdetektől fogva tiltották.
A könyvkészítés és -terjesztés a 11. századig folyamatosan fejlődött, ám ekkor az iszlám fanatizmus és a mongol hódítás miatt tért vesztett. A nagy könyvtárakat felszámolták, a „pogány" könyveket elégették. A hagyomány szerint, mikor a mongolok 1258-ban Bagdadot elfoglalták, annyi könyvet szórtak az Eufráteszbe, hogy a folyó kilépett medréből.

Az iszlám öröksége

Az irodalom szinte minden műfajban változatos olvasmányokat kínált. A költészet kedvelői a perzsa és török lírában, Firdauszi és Omár Khajjám műveiben gyönyörködhettek. Az előbbi a „Királyok könyvé"-ben az iszlám kor legendás hőseinek állít emléket 50 ezer disztichonban, az utóbbi pedig ma is modern verseiben énekelte meg a szerelmet, a bort, az élet mulandóságát és hiábavalóságát. Széles választékban állt rendelkezésre mese, mint például a perzsa Szindbád-történet és Seherezádé „ezer meséje". Persze nem unatkoztak a komolyabb olvasmányok kedvelői sem, klasszikusok – Hippokratész, Eukleidész, Arkhimédész, Ptolemaiosz, Platón, Arisztotelész – fordításai nagy népszerűségre tettek szert. Ám nemcsak az antik szerzőket fordították, hanem az iszlám tudósai önállót is alkottak. Ez abból a felismerésből fakadt, hogy a tudomány fejlődik, tehát az elődök alkotásain mindig lehet valamit újítani. Európában ekkoriban még fel sem merült az, hogy a tudós a korábbi tekintélyeket megtagadhatja. Az arab filozófusok két legnagyobbját a középkori Európa egyetemein is tanították: Ibn Sziná (Avicenna, 975-1037) Arisztotelész nyomdokain haladva kísérletet tett egy új filozófiai rendszer kidolgozására, mely nem függ a vallástól. Ezt a munkát Ibn Rusd (Averroes) tetézte be a 12. század végén. Akinek a filozófia túlságosan bonyolultnak bizonyult, próbálkozhatott a kémia vagy a matematika megismerésével, esetleg elmélyedhetett Dzsajaháni vagy Ibn Fadlán kitűnő útleírásaiban vagy a számos történeti munka valamelyikében.

E rövid felsorolással érzékeltetni kívántuk az arab kultúra sokrétűségét, azzal a tudattal, hogy az ismertetést még oldalak tucatjain lehetne folytatni. Nyilvánvaló, hogy az iszlám társadalom tagjai többségének mindennapjai nem a könyvek körül forogtak, de számukra is megmaradt a szórakozás számtalan lehetősége: a kalifák által támogatott népi ünnepek, a látványos katonai parádék, a mecsetekben való csevegés, a közfürdők használata és a sport. A módosabbak pedig hódolhattak a turizmus és a vadászat örömeinek is.
Fejezetünk végén talán elmondhatjuk, hogy igaza lehetett II. Frigyes német-római császárnak (1212-1250), aki azt mondta, hogy a mozlimok a világ legboldogabb emberei. Ez a „boldogság" nemcsak a mozlimok osztályrésze volt, hanem néha még az iszlám világában élő „hitetleneké" is. Az iszlám egyes területeken és egyes korszakokban rendkívül toleráns, különféle kultúrák együttélését biztosító és fejlődésüket elősegítő rendszer volt. Az arab világ civilizációjának magas színvonala, a mindennapi élet biztonsága joggal válthatta ki az ötszáz évvel későbbi Európa csodálatát is.

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

A demokrácia bölcsője
Szerk.: Sarkady János (Budapest 1960)
A görög irodalom világa
Szerk.: Borzsák István (Budapest, 1966)
A görög művészet világa
Szerk.: Szilágyi János György (Budapest, 1962)
A művészet története A korai középkor
(Salvat Editores, S.A., Barcelona 1970)
A régi Róma napjai
Szerk.: Szepessy Tibor (Budapest, 1968)
A római jog világa
Szerk.: Diósdi György (Budapest, 1973)
A római művészet világa
Szerk.: Castiglione László (Budapest, 1974)
Az emberiség krónikája
Szerk.: Bodo Haremberg (Officina Nova, Budapest, é.n.)
Dióhéjban a görög művészetről
(Corvina, Budapest, 1989)
Edda Óészaki mitologikus és hősi énekek
Ford.: Tandori Dezső (Európa, Budapest, 1985)
Gazdasági élet az ókori Görögországban
Szerk.: Sarkady János (Budapest, 1970)
Irodalmi élet a régi Rómában
Szerk.: Horváth István Károly (Budapest, 1962)

Régi görög hétköznapok
Szerk.: Ritoók Zsigmond (Budapest, 1969)
Róma istenei
Szerk.: Hahn István (Budapest, 1975)
Róma utódai
Összeáll.: Mezey László (Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1986)
Római történeti chrestomathia
Szerk.: Borzsák István (Budapest, 1963)
The Dark Ages
(Thames and Hudson Limited London, 1965)
Világtörténet II. kötet
Szerk.: Sz. L. Utcsenko (Kossuth, Budapest, 1962.)
Anderle Ádám:
Spanyolország története (Móra, Budapest, 1992)
Antonova – Levin:
India története (Budapest, 1981)
Ágh Attila:
Betemetett nyomok, emlékek rönkje (Budapest, 1981)
Baktay Ervin:
India története (Budapest, é.n.)
Benke József
Az arabok története (Kossuth, Budapest, 1987)
J. Brondsted:
A vikingek (Corvina, Budapest, 1983)
M. Burrows:
A vikingek (Corvina, Budapest, 1983)
C. Cahen:
Az iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig
(Gondolat, Budapest, 1989)
T. Cornell – J. Matthews:
A római világ atlasza (Helikon, Budapest, 1983)
Csató Tamás – Gunst Péter – Márkus László:
Egyetemes történelmi kronológia (Tankönyvkiadó, Budapest, 1987) *S. Epperlein:*
Nagy Károly (Gondolat, Budapest, 1982)
P. Fitzgerald:
Az ősi Kína (Budapest, 1979)
C. Foss – P. Magdalino:
Róma és Bizánc (A múlt születése c. sorozat, Helikon, Budapest, é.n.)
Gergely Jenő:
A pápaság története (Kossuth, Budapest, 1982)
Hahn István:
Istenek és népek (Budapest, 1980)
Hahn István – Maróti Egon:

Az ókor története V. A római császárság története
(Tankönyvkiadó, Budapest, 1974)
Hahn István – Máté György:
Karthágó (Budapest, 1972)
Falus Róbert:
Az antik világ irodalmai (Budapest, 1976)
F. E. Halliday:
A concise history of England From Stonehenge to the Microchip
(Thames and Hudson, London, 1989)
A. H. N. Jones:
Augustus (Budapest, 1976)
Kertész István:
Számmisztika és hadtudomány Adatok a görög-perzsa háborúk döntő csatáiról
(In: História 1990/1.)
J. W. Kowalski:
Szerzetesek, egyházak, társadalom (Kossuth, Budapest, 1975)
Maróti Egon:
Az ókor története IV. A római köztársaság története
(Tankönyvkiadó, Budapest, 1974)
D. Matthew:
A középkori Európa atlasza (Helikon, Budapest, 1983)
A. Mazahéri:
A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig
(Európa, Budapest, 1989)
Mócsy András:
Pannonia a korai császárság idején (Budapest, 1974)
Mócsy András:
Pannonia a késői császárkorban (Budapest, 1974)
Prokopios:
Titkos történet (Helikon, Budapest, é.n.)
Ph. Rawson:
Az indiai civilizáció (Budapest, 1977.)
Ritoók Zsigmond – Sarkady János – Szilágyi János György:
A görög kultúra aranykora Homérostól Nagy Sándorig
(Gondolat, Budapest, 1984)
A. Swiderkowna:
A hellenizmus kultúrája (Európa nagy korszakai, Gondolat, Budapest, 1981)
Szabó Árpád:
Periklész kora (Magvető, Budapest, 1977)
Szabó Miklós:
Hellász fénykora (Budapest, 1975)
Szádeczky-Kardos Samu:

Az ókor története III. Görög történelem (Tankönyvkiadó, Budapest, 1984.)
Szántó Konrád:
A katolikus egyház története (Ecclesia, Budapest, 1983)
Tóth István:
A rómaiak Magyarországon (Budapest, 1975)
H. Tóth Imre:
Konstantin-Cirill és Metód élete és működése (Magvető, Budapest, é.n.)
Ürögi György:
A régi Róma (Budapest, 1967)
M. Vickers:
A római világ (Budapest, é.n.)
V. Zamarovsky:
A görög csoda (Bratislava, 1980)
G. Zarnecki:
Kolostorok, szerzetesek, barátok (Corvina, Budapest, 1986)